

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
İQTİSADİYYAT NAZİRLİYİNİN
İQTİSADİ İSLAHATLAR ELMİ TƏDQIQAT İNSTİTUTU**

**AZƏRBAYCANDA
İQTİSADİ İSLAHATLARIN
HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ PROBLEMLƏRİ**

*ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU
XVIII BURAXILIŞ*

BAKİ - 2018

ISSN 2413-7235

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
İQTİSADİYYAT NAZİRLİYİNİN
İQTİSADİ İSLAHATLAR ELMİ TƏDQIQAT İNSTİTUTU

**AZƏRBAYCANDA İQTİSADİ
İSLAHATLARIN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ PROBLEMLƏRİ**

*ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU
XVIII BURAXILIŞ*

BAKI - 2018

“Azərbaycanda iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri və problemləri” elmi əsərlər toplusunun redaksiya heyəti

Baş redaktor

Vilayət Məmməd oğlu Vəliyev, iqtisad elmləri doktoru, professor

Məsul katib

Sayalı Zal qızı Abbasəliyeva

Üzvlər

Arzu Doğru qızı Hüseynova, iqtisad elmləri doktoru

Oruc İbrahim oğlu İbrahimov, iqtisad elmləri namizədi, dosent

Ədalət Bayraməli oğlu Əliyev, iqtisad elmləri doktoru, texnika elmləri doktoru, professor

Zakir Məcid oğlu Nəcəfov, iqtisad elmləri doktoru

Gülənbər Arif qızı Əzizova, iqtisad elmləri doktoru, professor

Vəfa Hüseynağa qızı Rzayeva, texnika elmləri namizədi

Arzu Sahib oğlu Süleymanov, iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Fərhad Qambay oğlu Mikayilov, iqtisad elmləri namizədi

Malik Məmməd oğlu Mehdiyev, iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Vladimir Dmitriyeviç Parxomenko, Ukrayna Pedoqoji Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, professor (Ukrayna)

Yelena Borisovna Lençuk, iqtisad elmləri doktoru, professor (Rusiya)

İqor Germanoviç Mantsurov, iqtisad elmləri doktoru, professor (Ukrayna)

Aleksandr Nikolayeviç Stratan, iqtisad elmləri doktoru, professor (Moldova)

Saylau Bayzakoviç Bayzakov, iqtisad elmləri doktoru, professor (Qazaxıstan)

Elmi əsərlər toplusu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının 2017-ci il 31 mart tarixli (protokol №06-R) qərarı ilə “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısı”nın iqtisad elmləri bölməsinə daxil edilmişdir.

Əlaqə üçün məlumat:

İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu

AZ 1011, Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, H.Zərdabi prospekti, 88a

Telefon: (+99412) 430 01 70; Faks: (+99412) 430 03 06

Elektron poçt: office@ier.az

MÜNDƏRİCAT

ÖLKƏMİZDƏ SU TƏCHİZATI VƏ SUYUN TƏMİZLƏNMƏSİ YOLLARI <i>Ədalət ƏLİYEV, Suma ZEYNALOVA</i>	5
СОДА – ЩЕЛОЧНОЙ СПОСОБ ПЕРЕРАБОТКИ АЛУНИТОВЫХ РУД (СПОСОБ РЕКОНСТРУКЦИИ ГЯНДЖИНСКОГО ГЛИНОЗЕМНОГО КОМБИНАТА И ВНЕДРЕНИЯ КОМПЛЕКСНОЙ, ЭКОЛОГИЧЕСКИ ЧИСТОЙ ТЕХНОЛОГИИ) <i>Эльдар ТАГИЕВ, Эльшад ТАГИЕВ, Лала АГАЕВА</i>	14
AZƏRBAYCANIN RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİ MƏHSULLARININ BEYNƏLXALQ BAZARLARA ÇIXIŞINI TƏMİN ETMƏK ÜÇÜN DÖVLƏTİN ƏSAS TƏNZİMLƏYİCİ FUNKSIYALARINDAN İSTİFADƏ ETMƏ YOLLARI: METODOLOJİ ASPEKT <i>Samirə ABASOVA</i>	24
MİLLİ İQTİSADİYYATIN RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİNİ ARTIRMAQ ÜÇÜN MARKETİNG FƏALİYYƏTİNİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ MEXANİZMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ <i>Sənan YƏHYA</i>	34
MÜASİR İNKİŞAF MƏRHƏLƏSİNDƏ AZƏRBAYCANDA İQTİSADI ŞAXLƏNDİRMƏ VƏ PUL SİYASƏTİ ÇAĞIRIŞLARI <i>Azər HƏSƏNLİ</i>	42
QEYRİ-KOMMERSİYA TƏŞKİLATLARININ CƏMİYYƏT ÜZƏRİNDƏKİ POTENSİAL TƏSİRLƏRİ <i>Aydın İBADOV</i>	59
İSLAM İNKİŞAF BANKININ REGION ÖLKƏLƏRİNİN İNKİŞAFINDA ROLU <i>Elnur MƏMMƏDOV</i>	69
AZƏRBAYCANDA İSTEHLAKÇI DAVRANIŞI VƏ BAZARIN SEQMENTLƏŞDİRİLMƏSİ <i>Faiq DADAŞOV</i>	80
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARININ DÜNYA BAZARINDA RƏQABƏT QABİLİYYƏTLİLİYİ <i>Fərid HÜSEYNOV</i>	89
AZƏRBAYCANDA MAŞINQAYIRMA MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İSTEHSALININ MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ <i>Fikrət QURBANOV</i>	96
MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİNDƏ İŞTİRAK EDƏN ORQANLARIN VƏZİFƏLƏRİ <i>Nüşabə HÜSEYNLI</i>	105

АНАЛИЗ И ОЦЕНКА ПРОЦЕССА ФОРМИРОВАНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПАРКОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ <i>Нармина ИСМАИЛОВА</i>	113
THE BLOCKCHAIN SYSTEM AND APPLICATION IN FINANCE <i>Kamal MUSAYEV</i>	125
SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNƏ VERGİ MEXANİZMİ TƏSİRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ <i>Tərlan DADAŞOV, Nərminə QULİYEVA</i>	134
NEFT MAŞINQAYIRMASI SƏNAYESİNİN VƏZİYYƏTİ <i>Fikrət QURBANOV</i>	144
İNFRASTRUKTURLAR DAVAMLI İNKİŞAFDA İQTİSADI ARTIMIN ENDOGEN AMİLİ KİMİ <i>Həsən MƏMMƏDOV</i>	149
İNVESTİSİYA ÜÇÜN SİYASƏT ÇƏRÇİVƏSİNİN ƏSAS ELEMENTLƏRİ <i>Uğur İBRAHİMLİ</i>	163
PERFORMANS DEĞERLENDİRME YÖNTEMLERİNİN ORTA VE ÜST DÜZEY YÖNETİCİLERİN İŞ BAŞARISI ÜZERİNE ETKİSİ: AZERBAYCAN BAKÜ'DEKİ ÖZEL BANKALARA YÖNELİK ARAŞTIRMA <i>Mina SHKHALİLİ, Murat Adil SALEPÇİOĞLU</i>	175
ÖRGÜTSEL BAĞLILIK VE İŞ BAŞARISININ İŞ DOYUMU İLE İLİŞKİSİ VE AZERBAYCAN SOSYAL SİGORTALAR KURUMU (DSMF) ÖRNEĞİ <i>Anar TALIBLI</i>	192
DAVAMLI SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFDA İNSAN KAPİTALININ ROLU <i>Fərhad MIKAYILOV, Ülkar SALİFOVA</i>	203
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ELEKTRİK ENERJİSİNİN TƏLƏB VƏ TƏKLİFİNİN QISAMÜDDƏTLİ EKONOMETRİK PROQNOZ MODELİ <i>Fariz MƏMMƏDOV</i>	212
MÜƏLLİFLƏR ÜÇÜN QAYDALAR	230

UOT 556.18; 626/627

ÖLKƏMİZDƏ SU TƏCHİZATI VƏ SUYUN TƏMİZLƏNMƏSİ YOLLARI

Ədalət Bayraməli oğlu ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında İdarəçilik
Akademiyasının “İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi”
kafedrasının professoru, i.e.d., t.e.d., nəqliyyat doktoru,
adalat.aliyev48@gmail.com

Suma Elxan qızı ZEYNALOVA
“IC GROUP.AZ” MMC şirkətində layihə rəhbəri,
Zeynalova2014@bk.ru

Xülasə

Məqalədə ölkəmizdə su təchizatı təsiri və suyun təmizlənməsi yolları müəyyənləşdirilməsinin nəzəri əsasları, eləcə də bu təbəqənin müəyyənləşdirilməsi üçün tətbiq olunan metodologiya müəllif yanaşması ilə araşdırılmışdır. Eyni zamanda bu sahədə aparılan araşdırmalar tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: ölkəmizdə su mənbələri, suyun qorunması, suyun təmizlənməsi yolları, su kanalları, suyun meliorasiyası

Giriş. Azərbaycanda Xəzər dənizi hövzəsinə daxil olan 8350 çay vardır ki, onların da çoxunun (7860) uzunluğu 10 km-dən azdır. Cənubi Qafqazın, o cümlədən də Azərbaycanın əsas su arteriyası Kür çayıdır. Azərbaycan Respublikası arid zonada yerləşir, onun su ehtiyatları olduqca məhduddur. Yerüstü su ehtiyatları 32,2 mlrd.kbm təşkil edir və quraqlıq illərdə 22,6 mlrd. kbm-ə qədər azalır. Yeraltı su ehtiyatları 5,2 mlrd. kbm-dir. Respublikada orta illik su çatışmazlığı 4,5-5 mlrd. kbm arasında dəyişir. Yerüstü su ehtiyatlarının 70%-i ölkə hüdudlarından xaricdə formalaşır.

Hazırda respublikada orta illik su çatışmazlığı 3,7 kub km, az sulu illərdə isə 4,75 kub km təşkil edir. Çaylardan ekoloji, energetika və digər məqsədlər üçün məcburi su buraxmalarını nəzərə alsaq, su çatışmazlığının miqdarı təsəvvür edilməz qiymətə malik olacaqdır.

Ümumiyyətlə, respublikada il ərzində 10-13 kub km su istifadə olunur ki, onun 60-70%-i kənd təsərrüfatının, 20-25%-i sənayenin, qalan hissəsi isə təsərrüfat və içməli su tələbatının ödənilməsinə sərf edilir.

Qlobal iqlim dəyişilmələrli ilə əlaqədar dünyada, o cümlədən Azərbaycanda müşahidə olunan uzunsürən quraqlıqlar və son 2-3 ildə çaylarda baş verən sel və daşqınlar ölkə iqtisadiyyatına və əhalisinə xeyli zərər vurmuşdur.

Ümumi su tutumu 640 mln.kbm olan su anbarları təcavüzkar Ermənistan tərəfindən Azərbaycanın işğal edilmiş 20%-nin ərazilərində qaldığı üçün onların sularından uzun illərdən bəri istifadə edilməsinin mümkün olmaması su qıtlığı sahəsində respublikada yaranan gərginliyi daha da dərinləşdirir.

Su çatışmazlığı ilə yanaşı, çayların, xüsusi ilə transsərhəd çaylarının sularının Ermənistan və Gürcüstan respublikalarının ərazisində çirklənməsi və keyfiyyətlərinin pisləşməsi ölkədə sosial-ekoloji gərginliyi artıran əsas amildir.

Bir çox illərdir ki, bu dövlətlərin ərazisindən axan Kür, Araz, Oxçuçay və digər transsərhəd çayları yüksək dərəcədə çirklənmiş halda Azərbaycan ərazisinə daxil olur.

Hətta Ermənistandan axan Oxçuçay kritik dərəcədə çirkləndiyinə görə ölü çay adlanır.

Metodologiyanın əsaslandırılması "Azməlsutəsərrüfat" əsas məqsədi meliorasiya və su təsərrüfatı sahəsində dövlət xidmətləri göstərmək, torpaqların su təminatını həyata keçirmək, dövlət mülkiyyətində olan **meliorasiya** və **irriqasiya** sistemlərinin istismarını təşkil etmək, bu sahənin inkişafı ilə bağlı digər işləri yerinə yetirməkdən ibarətdir. Azərbaycan Meliorasiya və Su Təsərrüfatı ASC Nizamnaməsinə uyğun olaraq respublikada iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrini su ilə təmin edir, dövlət mülkiyyətində olan meliorasiya və irriqasiya sistemlərinin istismarını təşkil edir, suların istifadəsi və mühafizəsinə dövlət nəzarətini təmin edir, meliorasiya olunmuş torpaqlardan şor suların kənarlaşdırılmasını, sel və daşqın sularına qarşı mübarizə tədbirlərini həyata keçirir, yerüstü su ehtiyatlarının kompleks istifadəsi və mühafizəsi baş sxemini, hövzə və ərazi sxemlərini müvafiq dövlət orqanları ilə birlikdə hazırlayır, transsərhəd su obyektlərindən istifadəni, meliorasiya və irriqasiya sistemlərinin dövlətlərarası birgə istismarını təmin edir, meliorasiya və su təsərrüfatı obyektlərinin tikintisi üzrə sifarişçi funksiyalarını həyata keçirir. Cəmiyyətin tabeliyində olan idarə, müəssisə və təşkilatların rəhbərləri həmin idarə, müəssisə və təşkilatların məqsəd və funksiyalarının həyata keçirilməsi üçün qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyət daşıyırlar. İdarə Heyəti Cəmiyyətin kollegial icra orqanıdır. İdarə Heyətinin işinə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən vəzifəyə təyin olunan və vəzifədən azad edilən sədr rəhbərlik edir. Cəmiyyətin sədri aparatının və tabeliyində olan idarə, müəssisə və təşkilatların rəhbər işçilərini vəzifəyə təyin edir və vəzifədən azad edir, onların barəsində qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada həvəsləndirmə və intizam tənbehi tədbirləri görür.

1. Su anbarlarının istismarı idarələri

Su anbarlarının istismarı idarələri su anbarlarının doldurulması və vegetasiya dövründə limit əsasında verilməsini həyata keçirir. Su anbarı bəndlərinin və su paylayıcı qurğularının istismarı, təmiri və bərpası ilə məşğul olur.

Səhmdar Cəmiyyətinin nəzdində iki, Masallı rayonunda Viləşçay, Şəki rayonunda Əyriçay su anbarının istismarı idarələri fəaliyyət göstərir.

2. Hidroqovşaqların istismarı idarələri

Hidroqovşaqların istismarı idarələri suyun bəndli su qəbuledicilər vasitəsi ilə qəbul edilib magistral kanallar vasitəsi ilə suvarma sistemləri idarələrinə çatdırılmasını həyata keçirir. Hidroqovşağa daxil olan qurğuların və magistral kanalların istismarı, təmiri və bərpası ilə məşğul olur.

Səhmdar Cəmiyyətinin nəzdində beş, Ağstafa rayonunda Ağstafaçay, Lənkəranda Xanbulançay, Tərtərdə Tərtərçay, Füzulidə Mil-Muğan, İmişlidə Bəhrəmtəpə hidroqovşaqlarının istismarı idarələri fəaliyyət göstərir.

3. Magistral kanalların istismarı idarələri

Magistral kanalların istismarı idarələri, su qəbuledicilər vasitəsi ilə su mənbələrindən (çaylar, göllər, su anbarları) qəbul edilən suları ayrı-ayrı rayonlara xidmət edən birinci dərəcəli (paylayıcı) kanallara verilməsini həyata keçirir. Kanal və onun üzərindəki əlaqələndirici, nizamlayıcı və su tullayıcı qurğuların təmir və bərpası ilə məşğul olur.

Ölkə daxilində beş, Yevlax rayonunda Yuxarı Qarabağ və Yuxarı Şirvan, Biləsuvar rayonunda Əzizbəyov, Şəmkir rayonunda Şəmkir, Abşeron rayonunda Samur-Abşeron magistral kanalların istismarı idarələri fəaliyyət göstərir.

4. Kür-Araz çaylarında bəndlərin istismarı idarəsi

Kür-Araz çaylarında bəndlərin istismarı idarəsi Kür və Araz çayları, Ağsu-Girdimançay, Turiançay su tullayıcıları, Göyçayçay, Qarqarçay, Xaçınçay, Əlicançay çayları, Ağgöl, Sarısu gölləri, boyunca mövcud olan 1794 km bəndlərin istismarını həyata keçirir. Daşqınlara qarşı mühafizə məqsədilə sahilbərkitmə işləri görür, bəndlərin təmiri, bərpası ilə məşğul olur.

5. Magistral kollektorların istismarı idarələri

Magistral kollektorların istismarı idarələri meliorasiya olunmuş 610,4 min ha suvarılan sahələrdən duzlu qrunut sularının Xəzər dənizinə axıdılmasını həyata keçirir.

Magistral, birinci və ikinci dərəcəli kollektorların və onların üzərindəki qurğuların və nasos stansiyalarının istismarı, təmiri və təmizlənməsi ilə məşğul olur.

Səhmdar Cəmiyyətinin nəzdində beş, Salyan rayonunda Baş Mil-Muğan, Şirvan şəhərində Baş Şirvan, Kürdəmir rayonunda Mil-Qarabağ və Aşağı Şirvan, İmişli rayonunda Mərkəzi Muğan kollektorlarının, Salyan rayonunda Aşığı muğan meliorativ sistemlərinin istismarı idarələri fəaliyyət göstərir.

6. Meliorasiya idarələri

Meliorasiya idarələri meliorasiya olunmuş suvarılan sahələrdən duzlu qrunut sularının birinci dərəcəli və magistr kollektorlara axıdılmasını həyata keçirir.

İkinci dərəcəli kollektorların, ilkin drenlərin, onların üzərindəki qurğuların və nasos stansiyalarının istismarı, təmiri və təmizlənməsi ilə məşğul olur.

Səhmdar Cəmiyyətinin nəzdində dörd; Ağcabədi rayonunda Ağcabədi, Beyləqan rayonunda Beyləqan, Sabirabad rayonunda Sabirabad, Ucar rayonunda Ucar meliorasiya idarələri fəaliyyət göstərir.

7. Meşə meliorasiya idarələri

Meşə meliorasiya idarələri meliorasiya olunmuş suvarılan sahələrdən duzlu qrunut sularının ikinci və birinci dərəcəli kollektora axıdılmasını, eləcə də meliorasiya və irriqasiya obyektləri boyunca qoruyucu meşə zolaqlarının salınmasını həyata keçirir.

Balanslarındakı üçüncü dərəcəli ilkin drenlərin və ikinci dərəcəli kollektorların, onların üzərindəki qurğuların istismarı, təmiri və təmizlənməsi eləcə də yaradılmış meşə zolaqlarının suvarılması, becərilməsi, yanğından və ziyanvericilərdən qorunması ilə məşğul olur.

Səhmdar Cəmiyyətinin nəzdində üç Yevlax rayonunda Şirvan, Bərdə rayonunda Qarabağ, saatlı rayonunda Mil-Muğan meşə meliorasiya idarələri fəaliyyət göstərir.

8. Hidrogeoloji meliorativ xidmət idarəsi

Hidrogeoloji meliorativ xidmət idarəsi respublikanın ayrı-ayrı rayonlarının suvarılan torpaqlarında qazdığı rejim müşahidə quyuları vasitəsilə yeraltı qrunut sularının səviyyəsinin dəyişilməsi üzərində daimi nəzarət aparır, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı prosesində torpaqda gedən hidrogeoloji meliorativ dəyişikliyi aşkar edir və onların yaxşılaşdırılması üzrə təkliflər hazırlayır.

İdarə Bakı şəhərində yerləşir, idarənin respublikanın ayrı-ayrı iqtisadi zonalarında müşahidə dəstələri və onların balansında 8632 rejim müşahidə quyuları vardır.

9. Meliorasiya və irriqasiya obyektlərinin qeydiyyatı və suların istifadəsinə-mühafizəsinə nəzarət idarəsi

Bu idarə meliorativ sistemlərin və su təsərrüfatı obyektlərinin texniki-iqtisadi göstəricilərini özündə cəmləşdirən kadastrını aparır, onların texniki vəziyyəti barədə

pasport məlumatları hazırlayır və səlahiyyətləri daxilində hidrotexniki qurğuların reyestrini aparır.

Səlahiyyətləri daxilində yerüstü su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsinə, eləcə də su obyektlərindən götürülən sulardan istifadəyə nəzarəti həyata keçirir.

10. Suvarma sistemləri və mexaniki suvarma idarələri

Suvarma sistemləri və mexaniki suvarma idarələri magistral kanallardan, eləcə də digər su mənbələrindən qəbul edilən suyun Sudan İstifadəedənlər Birliklərinə verilməsini həyata keçirir.

Respublikada mövcud 1319 min hektar suvarılan sahədə yerləşən suvarma sistemlərini, onların üzərindəki qurğuların və nasos stansiyalarının, dağ çaylarında sel və daşqınlara qarşı yaradılmış mühafizə bəndlərinin istismarı, təmiri-təmizlənməsi ilə məşğul olur.

Respublikanın 50 rayonunda 53 suvarma sistemi və mexaniki suvarma idarələri vardır.

11. Subartezian quyularının istismarı idarələri

Subartezian quyularının istismarı idarələri yeraltı suların mexaniki üsulla yer səthinə çıxarılaraq əkin sahələrinə verilməsini həyata keçirir. Balansdakı subartezian quyularının və elektrik və mexaniki avadanlıqlarının istismarı, təmiri və bərpası ilə məşğul olur.

Səhmdar Cəmiyyətinin nəzdində respublikanın doqquz (Ağdam, Ağcabədi, Beyləqan, Bərdə, Goranboy, Şəmkir, Şəki, Tətrər, Tovuz) rayonunda subartezian quyularının istismarı idarələri fəaliyyət göstərir. Subartezian quyularının istismarı idarələri tərəfindən 32 rayonun 140,1 min hektar torpaq sahəsi su ilə təmin edilir. Bu idarələrin balansında 6259 ədəd subartezian quyusu vardır.

12. Qış otlaqların su təminatı sistemlərinin istismarı idarələri

Qış otlaqları su təminatı sistemlərinin istismarı idarələri respublikanın 1025 min hektar qış otlaqlarında qışlayan mal-qaranı su ilə təchiz edir və sistemə daxil olan boru kəmərlərini, hidrotexniki qurğuları, nasos stansiyalarını və subartezian quyularının istismarı, təmiri və bərpası ilə məşğul olur.

Səhmdar Cəmiyyətinin nəzdində yeddi, Şəki şəhərində Acınohur, Mingəçevir şəhərində Bozdağ, Tovuz rayonunda Ceyrançöl, Abşeron rayonunda Qobustan, İmişli rayonunda Mərkəzi-Muğan, Hacıqabul rayonunda Pirsaat, Kürdəmir rayonunda Şirvan qış otlaqlarının su təminatı sistemlərinin istismarı idarələri fəaliyyət göstərir.

13. Tikilməkdə olan meliorasiya və irriqasiya obyektlərinin birləşmiş Müdiriyyəti

Müdiriyyət su təsərrüfatı obyektlərinin tikintisi sahəsində sifarişçi funksiyalarını yerinə yetirir, tikinti-quraşdırma işlərinin gedişinə texniki nəzarəti həyata keçirir, tikintisi tamamlanmış obyektlərin istismara verilməsini təmin edir.

14. Azərbaycan Hidrotexnika və Meliorasiya Elm-İstehsalat Birliyi

Birlik respublikada meliorasiya və su təsərrüfatı sahəsində yaranan problemləri həll etmək məqsədi ilə, torpaqların meliorasiyası, suvarma suyundan səmərəli istifadə olunması məqsədi ilə su qoruyucu suvarma texnikası və texnologiyalarının əsaslandırılması, suvarma və kollektor-drenaj sistemlərinin ekoloji, istismar və konstruktiv etibarlılığının yüksəldilməsi üçün elmi tövsiyələrin hazırlanması, sel və daşqın təhlükəli çayların axınının nizamlanması, onların zərərli təsirinə qarşı mühafizə tədbirlərinin hazırlanması, hidromeliorativ işlərin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması istiqamətlərində elmi-tədqiqat işləri aparır.

Birliyin tərkibində 3 təcrübə-meliorativ stansiya (Abşeron, Şirvan və Muğan) və 3 dayaq məntəqəsi (Bərdə, Lənkəran və Qax) fəaliyyət göstərir.

15. Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Su Problemləri İnstitutu

İnstitut respublikanın su ehtiyatlarının öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi, onların kompleks istifadəsi və mühafizəsi, su axarlarında məcra deformasiyalarının öyrənilməsi, su təsərrüfatı kompleksinin avtomatlaşdırılmış idarəetmə sisteminin yaradılması istiqamətində elmi-tədqiqat işləri aparır.

İnstitutda 5 laboratoriya, 2 şöbə və 4 elmi bölmə fəaliyyət göstərir.

16. Su təsərrüfatı obyektlərinin layihələndirilməsi üzrə Azərbaycan Dövlət İnstitutu «Azdövsutəslayihə»

İnstitut respublikada meliorasiya və su təsərrüfatı obyektləri üzrə layihə-axtarış işlərinin aparılması, texniki-iqtisadi əsaslandırmanın və layihə sənədlərinin hazırlanması, su ehtiyatlarının kompleks istifadəsi və mühafizəsi sxemlərinin, meliorasiya və su təsərrüfatının inkişaf sxemlərinin, sel və daşqınlara qarşı mühafizə tədbirləri üzrə sxemlərin və layihə sənədlərinin hazırlanması sahəsində fəaliyyət göstərir.

17. Bəhrəmtəpə Dəmir-Beton zavodu

Zavod müqavilə əsasında beton və dəmir-beton məmulatları hazırlayır, müxtəlif növ təmir işlərini həyata keçirir.

18. Sumqayıt Sənaye Kombinatı

Kombinat müqavilə əsasında ağac məmulatlarının emalı ilə məşğul olur. Səhmdar Cəmiyyətinin təşkilatlarına, fermerlərə, digər torpaq sahibkarlarına melioservis xidməti göstərir, müxtəlif növlü torpaq işləri görür və digər təmir işlərini həyata keçirir.

19. İxtisaslaşdırılmış elektrik avadanlıqlarının təmir-quraşdırma və sazlama İdarələri

Bu idarələr müqavilə əsasında sistemdə olan mexaniki və elektrik avadanlıqlarının quraşdırılması, sazlanması, təmiri və bərpası işlərini həyata keçirir.

Səhmdar Cəmiyyətinin tərkibində Bakı və Gəncə şəhərlərində yerləşən iki İxtisaslaşdırılmış elektrik avadanlıqlarının təmir-quraşdırma və sazlama idarəsi fəaliyyət göstərir.

20. Melioservis idarələri

Melioservis idarələri müqavilə əsasında Səhmdar Cəmiyyətinin təşkilatlarına, fermerlərə, digər torpaq sahibkarlarına melioservis xidməti göstərir, müxtəlif növlü torpaq işləri görür, çaylarda sel və daşqınlara qarşı mübarizə tədbirlərini və digər təmir işlərini həyata keçirir.

Səhmdar Cəmiyyətinin nəzdində 23 melioservis idarəsi fəaliyyət göstərir.

21. Subartezian quyularına servis xidməti idarəsi

Subartezian quyularına servis xidməti idarəsi müqavilə əsasında respublikada subartezian quyularına servis xidməti göstərir, onların yuyulması, təmiri-bərpası və yenidən qazılması işlərini yerinə yetirir.

22. Meliorasiya-mexaniki təmir-istehsalat Birliyi

Birlik müqavilə əsasında müxtəlif növ metal konstruksiyaların, Səhmdar Cəmiyyəti sistemindəki nasos-güc avadanlıqlarının, üzən nasos stansiyalarının ehtiyat hissələrinin hazırlanmasını və onların təmiri işlərini həyata keçirir.

Birliyin tərkibində Şirvan şəhərində yerləşən Üzən nasos stansiyalarının hazırlanması və təmiri zavodu fəaliyyət göstərir.

23. Texnoloji-istehsalat komplektləşdirmə idarəsi

Bu idarə Səhmdar Cəmiyyətin tabeliyində olan idarələrin sifarişləri əsasında istehsalatda lazım olan torpaqqazan maşın-mexanizmlərin, nasos-güc avadanlıqlarının, nəqliyyat vasitələrinin və digər əsas vəsaitlərin satın alınmasını və Səhmdar Cəmiyyətin sərəncamları əsasında idarələrə buraxılmasını həyata keçirir.

24. Layihələrin həyata keçirilməsi üzrə işçi qrupları

Hazırda Səhmdar Cəmiyyətinin nəzdində «Milli su təchizatı və kanalizasiya xidmətləri üzrə ikinci layihənin həyata keçirilməsi üzrə işçi qrupu, «Samur-Abşeron suvarma sisteminin yenidən qurulması» Layihəsinin həyata keçirilməsi üzrə işçi qrupu, «Azərbaycanda suvarma-drenaj infrastrukturunun bərpası və tamamlanması» layihəsinin həyata keçirilməsi üzrə işçi qrupu fəaliyyət göstərir.

Bu qruplar göstərilən layihələrin həyata keçirilməsini təmin edir, tikinti-quraşdırma işlərinin gedişinə nəzarəti həyata keçirir, tikintisi qurtarmış obyektlərin istismara verilməsini təmin edir.

Ölkənin təbii-iqlim şəraiti kənd təsərrüfatı bitkilərinin bütün il ərzində əkilib becərilməsinə imkan versə də torpaq fondunun 52,4%-i kənd təsərrüfatına yararlıdır ki, bunun da əksəriyyəti rütubət çatışmayan quraq zonaya aid olduğundan burada suvarma tətbiq etmədən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı mümkün deyildir. Azərbaycanın su ehtiyatları olduqca məhduddur. Belə ki, yerüstü su ehtiyatlarının 70%-i respublika hüdudları xaricində, 30%-i isə ölkənin öz ərazisində formalaşır. Quraqlıq illərində yerüstü su ehtiyatlarının azalması, daxili çayların su axınının əsas sərfinin yaz mövsümünə düşməsi və onların əksəriyyətinin axınının tənzimlənməməsi nəticəsində daşqın sularından tam istifadə olunmadan dənizə axması əkin sahələrinin suvarma suyu ilə təmin olunmasını çətinləşdirir. Odur ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artırılmasında mövcud torpaq və su ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmasının rolu olduqca böyükdür.

Qeyd etmək lazımdır ki, suvarılan torpaqlar əsasən respublikanın öz isti iqlimi, az atmosfer yağıntılarının (200-300 mm) və torpaq iqlim şəraitinin mürəkkəbliyi ilə səciyyələnən düzənlik-arid zonasında yerləşdiyindən, bol və keyfiyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında digər aqrotexniki tələblərlə yanaşı kənd təsərrüfatı bitkilərinin vegetasiya suvarmalarının vaxtında və düzgün aparılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Suvarmanın vaxtında aparılması isə hər şeydən əvvəl kollektor-drenaj və suvarma sistemlərinin və onların üzərindəki hidrotexniki qurğuların saz vəziyyətdə saxlanmasından asılıdır.

Azərbaycanda aqrar sahənin inkişafı bütövlükdə suvarma əkinçiliyinə əsaslanır. Belə ki, bitkiçilik məhsullarının 85-90%-i, pambıq bitkisinin hamısı suvarılan torpaqlarda becərilir. Suvarma əkinçiliyinin iqtisadi səmərəliliyinin təmin olunması kənd təsərrüfatı bitkilərindən sabit və yüksək məhsul əldə olunması ilə yanaşı, bütün ehtiyatlardan qənaətlə istifadə olunması, torpaqların meliorativ vəziyyətinin normal səviyyədə saxlanılması, suvarmanın aqrotexniki və texnoloji cəhətdən düzgün və dəqiq aparılması və operativ idarə olunması yolu ilə əldə oluna bilər.

Mexaniki təmizləmə

Süzmə. Boru və kanalların tutulmasının qarşısını almaq məqsədi ilə iri qarışıqları aradan qaldırmaq üçün tordan istifadə olunur. Daha kiçik asılıqlar üçün ələklərdən istifadə edilir. Ələklərin deşiklərinin ölçüsü kənarlaşdırılan qarışıqdan asılı olaraq 0,5-1 mm dəyişir. Qaba dispers qarışıqlardan təmizləmək üçün qum tutucu, çökdürücü, durulducu, rəngsizləşdiricilərdə durultma aparılır.

Qum tutucuları. Ölçüsü 250 mkm-dən (1 mikron=10-6m) böyük olan mexaniki qarışıqlar (qum, gil) üçündür. Qum tutucularının iş prinsipi maye axınında bərk hissəciklərin sürətinin dəyişməsidir. Qum tutucuları müxtəlif konstruksiyalı (suyun üfqi,şaquli və dairəvi hərəkəti ilə) olur.

Kənarlaşdırılan hissəciklərin diametri 0,2-0,25 mm, suyun axma müddəti 30 saniyədən çox olmasın, qum tutucunun dərinliyi 0,25-1 m, eni hesablamaqla müəyyən edilir.

Neft tutucular. Bu tutucular çirkab sularından neft məhsulları, yağları ayırmaq üçün istifadə edilir. Onların iş prinsipi sıxlığı suyun sıxlığından kiçik hissəciklərin üzə çıxmasına əsaslanır. Neft tutucularında suyun hərəkət sürəti 0,005-0,01 m/san olur, bu zaman neftin 96-98%-i üzə çıxır. Hissəciklərin üzə çıxma sürəti hissəciklərin ölçüsündən, sıxlıqdan və məhlulun özlülüyündən asılıdır. 80-100 mkm ölçüdə olan hissəciklər üzə çıxır. Durultma 2 saat davam edir. Nefttutucunun dərinliyi 1,5-4 m, eni 3-6 m, uzunluğu 12 m, seksiyaların (bölmələr) miqdarı ikidən az olmayaraq ardıcıl birləşdirilir.

Filtrləmə. Çirkab sularından bərk və maye halda olan çökməyən zərif disrers hissəciklərin ayrılması üçün tətbiq olunur. Filtrləyici material kimi metal tor, parça filtrlər (pambıq-kağız, şüşə və süni liflər) keramik, bəzən də dənəvər materiallar (qum, çınqıl, torf, kömür və s.) götürülür. Bu bir qayda olaraq alt hissəsində təmizlənmiş suyun axması üçün drenajı olan rezervuardan (su anbarı) istifadə olunur. Filtrləmənin sürəti 0,1-0,3 m/saatdır. Filtrlərin təmizlənməsi hava ilə üfurmə və ya yuyulma ilə həyata keçirilir. Hidrosiklonlar çirkab suları asılqanlardan mərkəzdənqaçma qüvvələrinin təsiri ilə təmizləyir. Yüksək sürətlə su hidrosiklona verilir. Mayenin fırlanması nəticəsində mərkəzdənqaçma qüvvələrinin təsiri ilə bərk hissəciklər axından kənara atılır. Sıxlıqların fərqi nə qədər çox olarsa, ayrılma bir o qədər asan olar.

Təmizləmənin fiziki-kimyəvi metodları

Flotasiya çirkab sularından həll olmayan xırdalanmış pis çökən qarışıqları ayırmaq üçün tətbiq edilir. Bunun üçün suya kiçik deşikləri olan dəlikli borudan təzyiqlik altında hava verilir. Hava qabarcıqları maye qatından keçərək çirkab hissəciklərlə birləşərək onları suyun üzərinə çıxararaq köpük əmələ gətirir. Təmizləmənin effekti hava qabarcıqlarının ölçüsündən asılıdır. Bu ölçü 10-15 mkm olmalıdır. Təmizlik dərəcəsi 95-98%-dir. Təmizlik dərəcəsinə artırmaq üçün suya koaulyantlar əlavə etmək olar. Bəzən flotatorda eyni zamanda oksidləşmə də baş verir. Bu halda hava oksigen və ya ozonla zənginləşdirilir. Digər hallarda oksidləşməni aradan qaldırmaq üçün flotasiya inert qazların köməyi ilə həyata keçirilir. Flotasiya təzyiqlik altında və ya vakuumda aparıla bilər.

Adsorbsiya vasitəsilə təmizləmə (bərk sorbentlərdə təmizləmə) bioloji parçalanmayan və ya güclü zəhər olan (fenollar, herbisidlər, prstisidlər, aromatik və nitrobirləşmələr) maddələrin az qatılıqları olan çirkab suların dərinə təmizlənməsində tətbiq olunur.

Adsorbsiya reagent ola bilər, yəni maddə adsorbentdən çıxarılır və destruktiv ola bilər, yəni çıxarılan adsorbentlə birlikdə məhv edilir. Təmizləmənin effektivliyi tətbiq olunan adsorbentdən asılı olaraq 80-95% olur. Adsorbent olaraq aktivləşdirilmiş kömür, şlak, sintetik sorbent, gil, silikogel, alümogel, metalların oksidlərinin hidratlarından istifadə olunur. Məsələrinin radiusu 0,8 nm olan aktivləşdirilmiş kömür daha universaldır. Adsorbsiya prosesini ya adsorbent və suyu intensiv qarışdırıb sonradan durultmaqla, ya da adsorbentdən filtrləməklə aparırlar.

İstifadə olunmuş adsorbenti isti buxarla və ya qızdırılmış inert qazla regenerasiya edirlər. İondəyişmə təmizləmə çirkab sularından metalların, eləcə də arsen, fosfor, sianid birləşmələr və radiaktiv maddələrin çıxarılmasında tətbiq edilir. Metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, suda həll olmayan, ancaq su ilə qarışdıqda onda olan ionlarla öz ionlarını dəyişən təbii və sintetik maddələr (ionitlər) mövcuddur. Sudan müsbət ionları udan ionitlər kationitlər, mənfiləri udan ionitlər isə anionitlər adlanır. Həm kation, həm də anion dəyişən ionitlər amfoter ionitlər adlanır. Qeyri-üzvi təbii ionitlər seolit, çöl şpatları, gil mineralları, müxtəlif slyudalardır. Qeyri-üzvi sintetik ionitlərə silikogellər, bəzi metalların (alüminium, xrom, sirkonium və s.) çətin həll olan oksidləri və hidrosidləri aiddir. Üzvi təbii ionitlər – torpağın qumin turşuları və kömür. Üzvi sintetik ionitlərə iondəyişmə qatranları aiddir. Kationitin qısa formulu RH, anionitin formulu ROH yazılır. R – mürəkkəb radikaldir. İondəyişmə reaksiyası kationitlə təmasda olduqda aşağıdakı kimi baş verir: $RH + NaCl = RNa + HCl$, anionitlə kontaktda olduqda isə $ROH + NaCl = RCl + NaOH$ Çirkab suların iondəyişmə təmizləməsi dövrü və fasiləsiz işləyən qurğularda aparılır.

Ekstraksiya tərkibində fenollar, yağlar, üzvi turşular, metal ionları olan çirkab suları təmizləmək üçün istifadə olunur. Ekstraksiya, əgər kənarlaşdırılan maddələrin dəyəri onun aparılma məsrəfini kompensasiya edərsə, sərfəlidir. 3-4 q/l qatılığında ekstraksiya adsorbsiyadan daha sərfəlidir. Ekstraksiya 3 mərhələdə aparılır:

1) çirkab suların ekstragentlə (üzvi həlledicilərlə) intensiv qarışdırılması. Bu halda iki maye faza əmələ gəlir; bir faza – kənarlaşdırılacaq maddələr və ekstragent saxlayan ekstrakt, digər faza- çirkab su və ekstragent olan rafinat.

2) ekstrakt və rafinatın ayrılması;

3) ekstrakt və rafinatdan ekstragentin regenerasiyası

Ekstragent ekstraktdan buxarlanma, distilyasiya, kimyəvi qarşılıqlı təsir vasitəsilə və çökdürməklə ayrırırlar. Ultrafiltrləmə – osmos təzyiqini üstələyən təzyiqlə altında yarımşiddətli membrandan məhlulların filtrləmə prosesidir. Membranlar həlledicinin molekullarını keçirir, həll olan maddələri (ölçüsü < 0,5mkm) saxlayır.

Suyun qoxusu nədən yaranır?

Suda qoxu əmələ gətirən amillər 2 qrupa bölünür: 1) təbii mənşəli qoxular (məs., bataqlıq, çürüntü, torpaq, kif, balıq, hidrogen sulfid, «çiçək» və s.); 2) antropogen mənşəli qoxular (məs., turşulu, mazut, neft məhsulları, müxtəlif sənaye çirkabları və s.). Suyun qoxusu 5 ballıq şkala ilə qiymətləndirilir.

Axının dərinliyi həm onun ayn-ayrı nöqtələrində, həm də məcranın en kəsim və uzununa profili boyunca ölçülə bilər. Dərinlik göstəricilərindən istifadə edərək çayın, su anbarlarının bərabər dərinliklərini ifadə edən horizontallı planını, çayın en kəsim və uzununa profillərini tərtib etmək olar. Digər tərəfdən, su mənbələrinin hidroqrafik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, çay nəqliyyatı və ağac axıdılması işlərində, suyun sürətinin və sərfinin ölçülməsi, hidrotexniki qurğuların layihəsinin tərtib olunması işlərində dərinlik məlumatlarından geniş istifadə olunur.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. <https://www.sciencedirect.com/topics/engineering/mechanical-cleaning>
2. <https://www.i-wet.net/methods>
3. http://mst.gov.az/index_1_az.html
4. <http://www.e-qanun.az/framework/74>

ВОДОСНАБЖЕНИЕ И СПОСОБЫ ОЧИСТКИ ВОДЫ В НАШЕЙ СТРАНЕ

Адалат Байрамали оглу АЛИЕВ, Сума Эльхан гызы ЗЕЙНАЛОВА

Резюме

В данной статье исследованы с авторским подходом водоснабжение и теоретические основы определения способов очистки воды в нашей стране, а также методология, применяемая для определения этого слоя. В то же время рассматриваются исследования, проведенные в данной области.

Ключевые слова: *водные источники, водозащита, водоочистка, водоканалы, мелиорация в нашей стране*

WATER SUPPLY AND WATER TREATMENT METHODS IN OUR COUNTRY

Adalat Bayramali oghlu ALIYEV, Suma Elkhan gizi ZEYNALOVA

Abstract

This article researches with the author's approach water supply and theoretical bases of determination of water treatment methods in our country, as well as methodology applied in defining this layer. At the same time, studies conducted in this area are considered in the article.

Key words: *water sources, water protection, water purification, water canals, water reclamation in our country*

**СОДА-ЩЕЛОЧНОЙ СПОСОБ ПЕРЕРАБОТКИ АЛУНИТОВЫХ РУД
(СПОСОБ РЕКОНСТРУКЦИИ ГЯНДЖИНСКОГО ГЛИНОЗЕМНОГО
КОМБИНАТА И ВНЕДРЕНИЯ КОМПЛЕКСНОЙ, ЭКОЛОГИЧЕСКИ
ЧИСТОЙ ТЕХНОЛОГИИ)**

Эльдар Исмаил оглу ТАГИЕВ, к. т. н. доцент,
Эльшад Эльдар оглу ТАГИЕВ,
Лала Эльдар гызы АГАЕВА

Резюме

Статья посвящена усовершенствованию разработанного поташно-щелочного метода переработки алунитовых руд, предложенной для реконструкции технологической ветви переработки алунитовой руды на Гянджинском Глиноземном Комбинате (ГГК). Недостатком разработанной нами технологии является использование в качестве вспомогательного сырья дефицитного, дорогостоящего - поташа (карбоната калия). Содо-щелочная технология переработки алунитовых руд заменяет поташ на соду (карбонат натрия). В полученном от первого выщелачивания растворе сульфат натрия методом конверсии с KCl переводят в K_2SO_4 и NaCl. В содо-щелочной технологии получаем те же продукты производства что и в поташно-щелочной технологии с дополнительным продуктом – пищевой поваренной соли. Сравнительные технико-экономические расчеты обеих технологий, в одинаковых условиях, при производительности каждой 150 тыс. т. Al_2O_3 в год. показали: а) годовую эффективность поташно-щелочной технологии 129 млн. 571 тыс. USD; в) годовую эффективность содо-щелочной технологии 171 млн. 460 тыс. USD. Предлагается аппаратно – технологическая схема опытно-промышленной установки, которая в дальнейшем войдет в состав оборудования комбината. Сделан выбор нового оборудования и его цена. Основное оборудование основано на существующем оборудовании комбината, что удешевляет реконструкцию и сокращает время.

Ключевые слова: Гянджинский Глиноземный Комбинат (ГГК), экологически чистая технология, алунитовая руда, поташно-щелочная технология, содо-щелочная технология.

Разработанная поташно-щелочная технология переработки алунитовых руд была предложена для реконструкции на Гянджинском Глиноземном Комбинате (ГГК) технологической ветви переработки алунитовой руды с повышением производительности до 150 тыс. т. Al_2O_3 в год с попутным производством:

- 1) калийного удобрения (K_2SO_4) - 315 тыс.т./год;
- 2) коагулянта (твердого) для очистки питьевой и сточных вод – 49,5 тыс.т./год;
- 3) кварцевого песка для изготовления формовочных и стержневых смесей чугунного и цветного литья, изготовления бутылочного стекла и использования в производстве строительных материалов – 300 тыс.т./год;
- 4) чистый, без вредных примесей, пищевой углекислый газ, применяемый для газирования минеральных вод, для электросварки в защитной среде, в

металлургии, в экологии и других отраслях – 60,0 тыс.т /год CO₂.

На ГГК существовали три технологические линии производства глинозема. Две из них работали на привозных бокситах (из Индии или Гвинеи) и одна технологическая линия на местной алунитовой руде из Зайликского месторождения Азербайджана.

Наметившаяся в последние годы тенденция к сокращению объемов и качества сырья на международном рынке бокситов, расположение алюминиевых заводов вдали от большинства месторождений высококачественных бокситов, а также возможность комплексной переработки небокситового сырья выводят вопросы получения глинозема из нефелинов и алунитового сырья на новый уровень.

Все перечисленное делает актуальным вопросы разработки новых и совершенствования существующих технологий переработки небокситового сырья и низкокачественных бокситов. В настоящее время переработка бокситов на ГГК оказалась нерентабельной. Обе бокситовые линии были остановлены в 2008 г.

На алунитовой линии ГГК применялась, разработанная в ВАМИ (Всесоюзный Алюминиево-Магнийский Институт), «обращенная» восстановительно-щелочная технология, [1] которая имела ряд существенных аппаратурно-технологических и экологических недостатков, приведших также к остановке производства с 1992 года.

По проекту, в технологии применялась Зайликская алунитовая руда со средним содержанием минерала алунит – 51%, остальные – 49% – пустая порода, которая в основном состоит из кварца с примесью каолина, оксида железа и оксидов других элементов. В руде содержится – 0,05% V₂O₅.

Предлагаемая нами поташно-щелочная технология переработки алунитов [2, 3, 4, 5]: которая устраняет практически все недостатки «обращенной» восстановительно-щелочной технологии и создает условия безотходной комплексной переработки алунитов [6, 7]. Недостатком технологии является необходимость покупки дефицитного и дорогостоящего поташа со стороны. Технология была успешно испытана в лабораторных условиях на ГГК, а технологии переработки твердых отходов: белого шлама, кварцевого песка, илистой фракции шлама на опытно-промышленных установках ГГК, литейном цехе Машиностроительного завода, г. Баку, Сальянской водоочистительной станции и др. (имеются акты результатов испытаний).

Поташно-щелочная технология путем обработки обожженного алунита раствором поташа позволяет перевести серноокислый радикал и щелочи алунита в раствор с получением сульфата калия (безхлорное калийное удобрение) при этом практически весь глинозем руды (98%) остается в нерастворимом остатке и при втором выщелачивании оборотным алюминатным раствором глинозем переходит в раствор с образованием алюмината натрия. То есть нерастворимый остаток от первого выщелачивания легко перерабатывается безавтоклавным способом Байера на глинозем самым экономичным способом применяемом во всем мире к высококачественным бокситам.

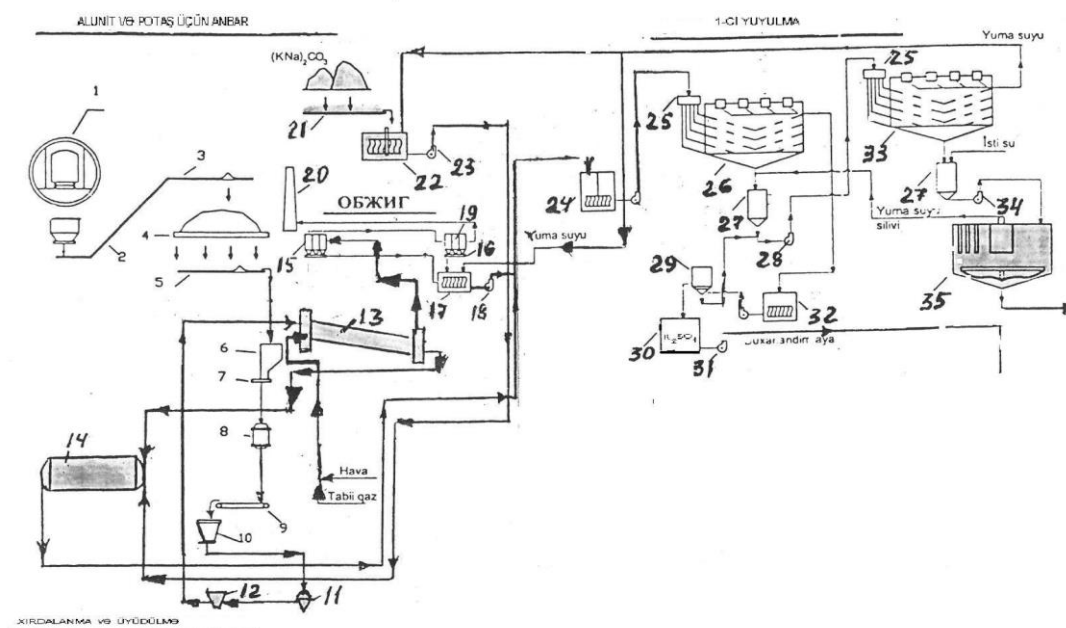
Серьезным недостатком поташно-щелочной технологии переработки алунитовой руды является высокая стоимость и дефицит вспомогательного сырья - карбоната калия K₂(CO₃).

Для стран, использующих переработку нефелина методом спекания, с попутным получением поташа и имеющих крупные месторождения алунитовых

руд (Китай, Иран), наиболее эффективно применение поташно – щелочной технологии переработки алунитов, где поташ, полученный от переработки нефелина, используется в поташно-щелочной технологии для переработки алунитов. В большинстве стран мира, имеющих крупные месторождения алунитовых руд карбонат калия (поташ) является остродефицитным и дорогим продуктом производства, что ограничивает его применение в крупнотоннажном производстве глинозема. Для исключения этого недостатка нами предложена сода-щелочная технология переработки алунитовых руд.

Аппаратурно-технологическая схема опытно-промышленной установки переработки алунитов по сода-щелочной технологии на Гянджинском Глиноземном Комбинате

1. Вагоноопрокидыватель; 2. конвейер ленточный; 3. конвейер ленточный, желобчатый с отбрасывающей тележкой; 4. конвейер желобчатый ленточный; 5. конвейер ленточный; 6. бункер алунита; 7. питатель электровибрационный; 8. дробилка КМДТ 2200/600; 9. конвейер ленточный, желобчатый; 10. бункер дробленого алунита; 11. дробилка мелкого дробления; 12. бункер мелкодробленого алунита; 13. трубчатая вращающаяся печь обжига; 14. шаровая мельница мокрого помола; 15. электрофильтр ГП 55 3У; 16. шнек; 17. мешалка; 18. насос; 19. электрофильтр ОГ-4-16; 20. труба (в атмосферу); 21. склад соды; 22. мешалка; 23. насос; 24. мешалка-выщелачиватель; 25. распределитель; 26. сгуститель-пятикамерный; 27. мешалка; 28. насос; 29. фильтр-ЛВАНЖ-125; 30. мешалка раствора K_2SO_4 , Na_2SO_4 ; 31. насос; 32. мешалка слива сгустителя; 33. промыватель; 34. насос; 35. фильтр-сгуститель.

Примечание 1. После мешалки 30 и насоса 31 раствор K_2SO_4 , Na_2SO_4 подается на конверсию Na_2SO_4 с хлоридом калия KCl и выпарку с получением K_2SO_4 и $NaCl$.

2. Желтым цветом выделено оборудование которое нужно добавить в существующую технологическую схему (11,12,13,14,21,22,35). Из них оборудования (12,14,21,22) имеются в резерве, а оборудование 35- сгуститель имеется, но требуется переделка с добавкой фильтр-патронов и вакуум-насоса.

В сода-щелочной технологии на первой стадии выщелачивания обожженного алунита, вместо поташа, применяется сода (Na_2CO_3). В раствор переходят сульфаты калия и натрия, а в нерастворимом остатке остается практически весь глинозем. Нерастворимый остаток перерабатывается по без автоклавному способу Байера, как и по поташно щелочной технологии с получением глинозема, кварцевого песка, а из белого шлама от процесса обескремнивания – твердый коагулянт для очистки воды. Из раствора от первого выщелачивания, состоящего из смеси сульфатов натрия и калия путем конверсии с KCL получаем SOP (sulphat of potassium) K_2SO_4 и поваренную соль NaCL. На ГГК применяли метод конверсии для смешанной соли сульфатов K и Na, полученной выпаркой из оборотного алюминатного раствора, Конверсию вели с KCL для получения K_2SO_4 и NaCL. Поваренная соль получалась не пищевой, т.к. содержащаяся в алунитовой руде 0,05% ядовитая V_2O_5 накапливалась в оборотном алюминатном растворе, в виде ванадата натрия и выпадала вместе со смесью солей сульфатов калия и натрия. Этот недостаток исключен из сода щелочной технологии. Сульфаты калия и натрия образуются при первом выщелачивании обожженного алунита раствором соды, пятиокись ванадия при этом остается в нерастворимом остатке. При втором выщелачивании нерастворимого остатка оборотным алюминатным раствором V_2O_5 переходит в раствор в виде ванадата натрия и от цикла к циклу накапливается в оборотном растворе. В сода щелочной технологии переработки алунитовой руды продуктами производства являются: металлургический глинозем, сульфат калия (SOP), коагулянт для очистки воды, пищевая поваренная соль, кварцевый песок, чистый углекислый газ.

Таким образом для опытно-промышленной установки требуется приобретение следующего нового оборудования: 1. Линия грубого помола MСP1004 – 1 комплект, стоимостью 167775 долларов США. 2. Печь барабанная вращающаяся модель Ф3,6 x 60 – 1 комплект, стоимостью 519403 долларов США.

Добавим стоимость переделки выше указанного оборудования и монтажа опытно-промышленной линии, примерно 200000 долларов США. Всего на новое оборудование и монтаж линии потребуется приблизительно – $167775 + 519403 + 200000 = 887178$ USD.

Нами дана аппаратурно-технологическая схема опытно-промышленной установки, которую нужно спроектировать на комбинате с учетом имеющегося заводского оборудования. Что касается стоимости нового оборудования необходимого на реконструкцию всего предприятия за вычетом оборудования опытно-промышленной установки, то она составит $2680937 - 687178 = 1993759$ USD. Условно добавим на монтаж всего оборудования 600000 USD. Итого на реконструкцию всего предприятия с использованием опытно-промышленной линии потребуется $2680937 + 600000 = 3280937$ USD, при наличии и сохранности имеющегося оборудования ГГК.

Сравнительные расчеты технико-экономических показателей поташно-щелочной и сода-щелочной технологий переработки алунитовых руд.

А) Технико-экономические показатели поташно-щелочной технологии переработки алунитовых руд

Расчет экономической эффективности поташно-щелочной технологии переработки алунитовой руды при производительности 150тыс.т. глинозема в год.

Цены на продукцию производства и сырьевые материалы определялись по средней величине между минимальной и максимальной оптовой цене, взятой из интернета на 07.04.2018 года. 1 USD = 57, 83 руб

Na ₂ CO ₃ Min 18000 руб/т = 311, 26 USD/ t; Max 19000 руб/т = 328,55USD/t;	Na ₂ CO ₃ Средняя цена 320.0 SD/t
KCL Min 16500 руб/т =285,3USD/t; Max 20200руб/т = 349,3USD/t;	KCL Средняя цена 317,3USD/t
K ₂ SO ₄ Min 34200 руб/т = 591,4USD/t; Max 43604руб/т = 754 USD/t	K ₂ SO ₄ Средняя цена 672,7 USD/t
NaCL Min 6000 руб/т = 104 USD/t Max 7316 руб/т = 126,5 USD/t	NaCL Средняя цена 115,25 USD/t
K ₂ CO ₃ Min 33000 р уб/т = 70,6 USD/t Max 42000 руб/т = 726,27 USD/t	K ₂ CO ₃ Средняя цена 648.4 SD/t

Расчет себестоимости 1т глинозема.

1. Статья расхода на сырье и основные материалы.

	Наименование	Един. измер.	Расход на 1т.AL ₂ O ₃	Цена един. в USD	Сумма в USD
1	Алунитовая руда	t	5,7	6,3	35,91
2	Поташ (K ₂ CO ₃) – 100%	t	1,4	648,4	907,76
3	Хлористый калий KCL	t	0,19	317,3	60,29
4	Серная кислота (концентр–92-94%)	t	0,3	30	9,0
	Всего по статье 1				1012,96

2. Статья расхода на вспомогательные материалы (по данным ГТК)

	Наименование	Един. Измер.	Расход на 1т.AL ₂ O ₃	Цена един. в USD	Сумма в USD
1	Стальные шары	kg	11,5		
2	Фильтровальное полотно	м ²	0,1		
3	Коагулянт (мука)	kg	4,0	Использованы	данные
4	Целлюлоза	kg	6,0	расходов на	ГТК
5	Макулатура	kg	6,0		
6	Фильтрация	kg	6,0		
	Всего по статье 2				4,7

3. Статья расходов на электроэнергию и топливо.

	Наименование	Един. измер	Расход на 1т.AL ₂ O ₃	Цена един. в USD	Сумма в USD
1	Мазут или газ на обжиг алуниита	т	0,174	63	10,96
2	Мазут или газ на кальцинацию	т	0,115	63	7,25
3	Электричество x 1000	квт/ч	1,2	30	36
4	Вода x 1000	м ³	0,35	8,9	3,12
5	Пар	ккал	3,66	2,1	7,7
6	Сжатый воздух x1000	м ³	2,1	5,0	10,5
	Всего по статье 3				75,53

4. Статъя расходов на вспомогательные операции.

	Наименование	Един. измер	Расход на 1т.AL ₂ O ₃	Цена един. в USD	Сумма в USD
1	Амортизация оборудования, зданий и других сооружений				3,4
2	Упаковка для K ₂ SO ₄ (по 50кг)	штук	49 штук	0,22	10,78
3	Упаковка для 1 т AL ₂ O ₃				5,0
	Всего по статье 4				19,18

5. Заработная плата и другие расходы

	Наименование	Един. Измер.	Расход на 1т.AL ₂ O ₃	Цена един. в USD	Сумма в USD
1	Заработная плата и соцстрахование		21,6+7,8		29,4
2	Текущий ремонт и другие расходы				6,7
	Всего по статье 5				36,1

Итоговый расход на производство 1т глинозема составит $\sum$ 1148,47 USD

6. Прибыль, получаемая от продажи попутной продукции при производстве 1т глинозема.

	Наименование	Един. измер	Кол-во попутной прод. на 1т AL ₂ O ₃	Цена един. в USD	Сумма в USD
1	Удобрение (K ₂ SO ₄)	t	2,45	672,7	1648,1
2	Коагулянт для очистки воды	t	0,33	146	48,18
3	Кварцевый песок для литья и стройматериалов	t	2,0	7,5	15,0
4	Натриевая щелочь (NaOH-100%)	t	0,102	500	51,0
	Выручка от продажи попутной продукции		USD		1762,28

Учитывая стоимость глинозема в среднем – 250,0 USD за 1т, общая сумма выручки от продажи всех продуктов производства составит = 1762,28 + 250 = 2012,28 USD.

Вычитывая сумму расходов на производство 1т глинозема получим = 2012,28 – 1148,47 = 863,81 USD прибыли на 1т AL₂O₃.

При производительности алунитовой ветви ГГК 150 тыс.т глинозема в год прибыль составит

$$863,81 \times 150000 = 129 \text{ млн. } 571 \text{ тыс. USD/год.}$$

Примечание. Стоимость продуктов производства и основных материалов взято из Интернета и практических данных работы Гянджинского глиноземного комбината.

Б) Техничко – экономические показатели содо-щелочной технологии переработки алунитовых руд

Цены на продукцию производства и сырьевые материалы определялись по средней величине между минимальной и максимальной оптовой цене, взятой из интернета на 07.04.2018 года 1 USD = 57, 83 руб

Na ₂ CO ₃ Min 18000 руб/т=311, 26 USD/ t Max 19000 руб/т=328,55 USD/t	Na ₂ CO ₃ Средняя цена 320.0 USD/t
KCL Min 16500 руб/т=285,3 USD/t Max 20200 руб/т=349,3 USD/t	KCL Средняя цена 317,3 USD/t
K ₂ SO ₄ Min 34200 руб/т=591,4 USD/t Max 43604руб/т=754 USD/t	K ₂ SO ₄ Средняя цена 672,7 USD/t
NaCL Min 6000 руб/т=104 USD/t Max 7316 руб/т=26,5 USD/t	NaCL Средняя цена 115,25 USD/t
K ₂ CO ₃ Min 33000 р уб/т=570,6 USD/t Max 42000 руб/т=726,27 USD/t	K ₂ CO ₃ Средняя цена 648.4 USD/t

Расчет экономической эффективности сода-щелочной технологии переработки алунитовой руды при производительности 150 тыс.т. глинозема в год.

Расчет себестоимости 1т глинозема.

1. Статья расхода на сырье и основные материалы.

	Наименование	Един. измер.	Расход на 1т.AL ₂ O ₃	Цена един. в USD	Сумма в USD
1	Алунитовая руда (51% алунита)	t	5,7	6,3	35,91
2	Сода (Na ₂ CO ₃) – 100%	t	1,12	320.0	358.4
3	Хлористый калий KCL	t	1,19	317,3	377,59
4	Серная кислота (концентр–92- 94%)	t	0,3	30	9,0
	Всего по статье 1				780,9

2. Статья расхода на вспомогательные материалы (по данным ГТК)

	Наименование	Един. измер	Расход на 1т.AL ₂ O ₃	Цена един. в USD	Сумма в USD
1	Стальные шары	kg	11,5		
2	Фильтровальное полотно	м ²	0,1		
3	Коагулянт (мука)	kg	4,0	Использованы	данные
4	Целлюлоза	kg	6,0	расходов на	ГТК
5	Макулатура	kg	6,0		
6	Фильтрация	kg	6,0		
	Всего по статье 2				4,7

3. Статья расходов на электроэнергию и топливо.

	Наименование	Един. измер	Расход на 1т.AL ₂ O ₃	Цена един. в USD	Сумма в USD
1	Мазут или газ на обжиг алунита	т	0,174	63	10,96
2	Мазут или газ на кальцинацию	т	0,115	63	7,25
3	Электричество x 1000	квт/ч	1,6	30	48
4	Вода x 1000	м ³	0,35	8,9	3,12
5	Пар	ккал	4,0	2,1	8,4
6	Сжатый воздух x1000	м ³	2,1	5,0	10,5
	Всего по статье 3				88,23

4. Статья расходов на вспомогательные операции.

	Наименование	Един. Измер.	Расход на 1т.AL ₂ O ₃	Цена един. в USD	Сумма в USD
1	Амортизация оборудования, зданий и других сооружений				3,4
2	Упаковка для K ₂ SO ₄ (по 50кг)	штук	49 штук	0,22	10,78
3	Упаковка для 1 т AL ₂ O ₃				5,0
	Всего по статье 4				19,18

5.Заработная плата и другие расходы

	Наименование	Един. Измер.	Расход на 1т.AL ₂ O ₃	Цена един. в USD	Сумма в USD
1	Заработная плата и соцстрахование		21,6+7,8		29,4
2	Текущий ремонт и другие расходы				6,7
	Всего по статье 5				36,1

Итоговый расход на производство 1т глинозема составит Σ 929.11 USD

6. Прибыль, получаемая от продажи попутной продукции при производстве 1т глинозема.

	Наименование	Един. измер	Кол-во попутной прод. на 1т AL ₂ O ₃	Цена един. в USD	Сумма в USD
1	Удобрение (K ₂ SO ₄)	t	2,47	672,7	1661.6
2	Коагулянт для очистки воды	t	0,33	146	48,18
3	Кварцевый песок для литья и стройматериалов	t	2,0	7,5	15,0
4	Поваренная соль, пищевая NaCl	t	0,845	115,25	97,4
	Выручка от продажи попутной продукции		USD		1822,18

Учитывая стоимость глинозема в среднем – 250,0 USD за 1т, общая сумма выручки от продажи всех продуктов производства составит = 1822,18+ 250 = 2072,18 USD.

Вычитывая сумму расходов на производство 1т глинозема получим = 2072,18 – 929,11 = 1143,07 USD прибыли на 1т AL₂O₃.

При производительности алунитовой ветви ГТК 150 тыс.т. глинозема в год прибыль составит

$$1143,07 \times 150000 = 171 \text{ млн. } 460 \text{ тыс. USD/год.}$$

Примечание. Стоимость продуктов производства и основных материалов взято из Интернета и практических данных работы Гянджинского глиноземного комбината.

Л И Т Е Р А Т У Р А

1. А.И. Лайнер, В.И. Захарова, Ю.А.Лайнер, Э.И.Тагиев, З. Певзнер и др Авт. свид. СССР № 460709 от 21.10.1974 г.
2. Г.В. Лабутин Восстановительный метод переработки алунита. Авт. свид. СССР № 9911 и № 108947 от 1948 г.
3. Интернет. Potash Ridge Corp. Technical Report. Data April 24. 2017 Project Number 17M16
4. Э.И. Тагиев, И.С. Бабаев, С.Б. Раджабли, А.Т.Худиев, Т.Б. Алиев Авт. свид. СССР № 872456 от 15.06.1981 г.
5. Э.И. Тагиев, Технология комплексной безотходной переработки алунитовых руд. Баку Изд. Элм 2006 г. 504 стр. на русском языке.
6. Э.И.Тагиев, Патент Азербайджанской Республики I 2001 0142 от 02.10.2001 г.
7. Э.И.Тагиев, Патент Азербайджанской Республики I 2003 0210 от 30.10.2003 г.

ALUNIT FİLİZLƏRİNİN EMALININ SODA- QƏLƏVİ ÜSULU (GƏNCƏ GİL-TORPAQ KOMBİNATININ YENİDƏN QURULMA ÜSULU VƏ KOMPLEKS, EKOLOJİ TƏMİZ TEXNOLOGİYANIN TƏTBİQİ)

*Eldar İsmayıl oğlu TAĞIYEV,
Elşad Eldar oğlu TAĞIYEV, Lalə Eldar qızı AĞAYEVA*

Xülasə

Məqalə Gəncə Gil-Torpaq kombinatında (GTK) alunit filizinin emalının texnoloji xəttinin yenidən qurulması üçün təklif olunan alunit filizlərinin potaş-qələvi emal metodunun təkmilləşdirilməsinə həsr olunmuşdur. Bizim işləyib-hazırladığımız texnologiyanın nöqsanı köməkçi xammal kimi defisit, bahalı potaşın (kalium karbonat) istifadəsidir. Alunit filizlərinin emalının soda-qələvi texnologiyası potaşı soda (natrium karbonat) ilə əvəz edir. Birinci qələviləşdirmədən əldə edilən məhlulda natrium sulfatı konversiya üsulu ilə KCL-dan K₂SO₄ və NaCL köçürülür. Soda-qələvi texnologiyasında, potaş-qələvi texnologiyasında olduğu kimi eyni məhsulun istehsalını əldə edirik, əlavə məhsulla - süfrə duzu. Hər iki texnologiyanın müqayisəli texniki-iqtisadi hesablamaları eyni şəraitdə, hər birinin ildə 150 min t. Al₂O₃ məhsuldarlığını göstərir: . a) potaş - qələvi texnologiyasının illik səmərəliliyi 129 milyon 571 min ABŞ dolları; c) soda-qələvi texnologiyasının illik səmərəliliyi 171 milyon 460 min ABŞ dollarıdır. Gələcəkdə kombinatın avadanlığının tərkibinə daxil olacaq təcrübə – sənaye qurğusunun aparat-texnoloji sxemi təklif olunur. Yeni avadanlıq və onun qiyməti seçilib. Əsas avadanlıq kombinatın mövcud avadanlığına əsaslanır ki, bu da yenidənqurma xərclərini azaldır və vaxta qənaət edir.

Açar sözlər: Gəncə Gil-Torpaq kombinatı (GGK), ekoloji təmiz texnologiya, alunit filizi, potaş-qələvi texnologiyası, soda-qələvi texnologiyası

**SODA-ALKALINE METHOD OF PROCESSING ALUNITE ORES
(THE METHOD OF RECONSTRUCTION OF THE GANJA ALUMINA PLANT
AND THE INTRODUCTION OF INTEGRATED, ENVIRONMENTALLY
FRIENDLY TECHNOLOGY)**

*Eldar İsmayıl TAGIYEV,
Elşad Eldar TAGIYEV,
Lala Eldar AGAYEVA*

Abstract

The article is devoted to the advanced development of in-line and allunite ores proposed for the reconstruction of technological units at the Ganja Aluminum Plant (GAP). The disadvantage of the technology developed by us is the use of scarce, expensive potash (potassium carbonate) as an auxiliary raw material. Soda-alkaline technology of alunite ore processing replaces potash with soda (sodium carbonate). In the solution obtained from the first leaching of sodium sulfate by the method of conversion from KCL is transferred to K₂SO₄ and NaCl. In soda-alkaline technology, we get the same products as in potash-alkaline technology with an additional product - edible table salt. Comparative technical and economic calculations of both technologies, under the same conditions, with a productivity of each 150 thousand tons of AL₂O₃ per year, showed: a) annual effectiveness of potash-alkaline technology 129 million 571 thousand USD; b) the annual efficiency of soda-alkaline technology is 171 million 460 thousand USD. A hardware-technological scheme of the pilot plant is proposed, which will later become a part of the plant's equipment. The choice was made in favor of the new equipment and its price. The main equipment is based on the existing equipment of the plant, which reduces the cost and the time of reconstruction.

Keywords: *Ganja Alumina Plant (GAP), environmentally friendly technology, alunite ore, potash-alkaline technology, soda-alkaline technology*

UOT 330.341.4; 330.342; 338.33

**AZƏRBAYCANIN RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİ MƏHSULLARININ
BEYNƏLXALQ BAZARLARA ÇIXIŞINI TƏMİN ETMƏK ÜÇÜN DÖVLƏTİN
ƏSAS TƏNZİMLƏYİCİ FUNKSIYALARINDAN İSTİFADƏ ETMƏ YOLLARI:
METODOLOJİ ASPEKT**

Samirə Hüseyn qızı ABASOVA
BBEA i.e.d., dos., Azərbaycan MEA İqtisadiyyat institute,
aparıcı elmi işçi, abasovasamira@rambler.ru

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan məhsullarının xarici bazarlara çıxışını təmin edən dövlət tənzimləyici funksiyaları araşdırılmışdır. Müəllif, həmçinin, respublikanın innovasiya yönümlü və rəqabətqabiliyyətli məhsullarının xarici bazarlara çıxışını təmin edən bazarlama strategiyalarının hər birini nəzərdən keçirmişdir.

Açar sözlər: innovasiya yönəmlü məhsullar, rəqabətqabiliyyətli məhsulların ixracı, dövlət tənzimləmə mexanizmləri və funksiyaları, Azərbaycan hökumətinin dövlət bazarlama strategiyalarında istifadə etmə yolları

Giriş

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişaf etməsi və genişlənməsi bir neçə strateji istiqamətlərə arxalanır ki, onlara ixrac potensialının formalaşması və inkişafı, həmçinin bölgü sistemini cəlb etməklə ixracın strukturunun tədricən dəyişməsi, yəni dövlət tərəfindən verilən dotasiyaya (maliyyələşdirməyə) və bir sıra başqa tədbirlər vasitəsi ilə hazır məhsul ixracının həvəsləndirilməsi aiddir.

Qloballaşma şəraitində beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi əsasən 3 istiqamətdə həyata keçirilir. Onlara aşağıdakılar aiddir:

➤ xaricdən gətirilən keyfiyyətli məhsullara davam gətirmək üçün ölkə iqtisadiyyatında rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalının dəstəklənməsi;

➤ Azərbaycanın milli sahibkarlığının inkişaf etdirilməsi və onların məhsullarının dünya bazarlarına çıxarılmasının təmin etdirilməsi;

➤ rəqabətə davam gətirən məhsulların istehsal olunub dünya bazarına çıxışı üçün bir sıra təşkili, hüquqi və maliyyə dəstəklərinin formalaşdırılması.

**1. Xaricdən gətirilən keyfiyyətli məhsulları davam gətirmək üçün ölkə
iqtisadiyyatında rəqabətqabiliyyətli məhsullar istehsalının dəstəklənməsi
məsələləri**

Texnologiya və xidmətlərin prinsipə yeni növü olan məhsul, müəyyən üstünlüyə, mütləq yeniliyə malik olur və orijinal nümunələr adlanır. Bu nümunələrin əsasında çoxaldılaraq əsaslı yeniliklər – maketlər, modellər, surətlər əldə edilir.

Məhsul iki əsas istiqamətdə özünü büruzə verir:

➤ istehsal səviyyəsinin artırılmasına yönələn məhsul kimi;

➤ sosial səviyyənin yaxşılaşdırılmasına yönələn məhsul kimi.

İstehsal səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına yönələn məhsullar - avadanlıqlar, qurğular, inventarlar və s. bu kimi avadanlıqlar - yeni texnoparka keçir, öz növbəsində aktiv istehsal fondları yaradır.

Sosial səviyyəyə yönələn yeniliklər isə istehlakçı tələbatını ödəyən məhsullardır ki, onlara məişət avadanlıqları (soyuducular, qaz plitələri, su qızdırıcıları,

maqnitofonlar, mebellər və s.), yeni qoruma vasitələri (ev üçün təhlükəsizlik telefonları, monitorları, həmçinin fərdi müdafiə üçün qaz ballonları və s.), yeni telekommunikasiya avadanlıqları (personal kompüterlər, televizorlar, peyk antenləri, mobil telefonlar və s.) aiddir. Bundan başqa innovasiyaları biz bir məhsul kimi qəbul edəndə onlara nəinki məhsulları, həmçinin yeni xidmətləri (sığortanın yeni növləri, kreditlə satışı, ipoteka ilə mənzillərin satışı və s.) də daxil etməliyik [4].

Hal-hazırda texnoloji yenilikləri həyata keçirən dünyanın bir çox müəssisələri dövlətin tənzimləyici və monitoring siyasətinə arxalanırlar. Elmi-texniki məhsulun yaradılması və yüksək texnologiyaların həyata keçirilməsində birinci növbədə dövlət oferent (müəssisə) və istehsal olunan məhsulun və xidmətin istehlakçısı (təsərrüfat) rolunda çıxış edir və bazar münasibətlərinə keçid dövründə bir iştirakçı rolunu oynayır. Bunun nəticəsi olaraq dövlət müəssisələri özəlləşdirilir, rəqabətə dözməyən müəssisələr isə bağlanır.

İkinci növbədə dövlət qanunvericilik sistemi və seçmə müdaxilə vasitəsi ilə özəl sektorda elmi-texniki məhsula olan tələbat və təklifə təsir göstərir. Bu zaman dəqiq fəaliyyət qaydaları və davranış formaları yaradılır və tətbiq olunur. Rəqabət öz tənzimləyici funksiyasını yerinə yetirir, pulun məzənnəsi isə stabilləşir [1].

Üçüncü növbədə dövlət özəl təsərrüfat obyektlərinə transfertləri və müəssisələrə isə öz maliyyə yardımını ötürür. Sosial təminat sistemi yaradılır, dövlət tərəfindən maliyyələşdirmə azaldılır və dövlətin bəzi funksiyaları isə banklar, pensiya fondları və sığorta şirkətləri vasitəsi ilə aparılır. Şəxsi məsullıyyət artır.

Dördüncü növbədə dövlət öz təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsi kimi pul vəsaitlərini yığır və eyni zamanda həm fiziki, həm də hüquqi şəxslərdən vergilərin büdcəyə köçürülməsini təmin edir. Bunun nəticəsi olaraq elmi-texniki məhsul və yeni texnologiyaların tətbiqi üçün həvəsləndirici vergi sistemi yaradılır, əsas istehsal fondlarının təzələnməsinə kapital qoyuluşların artması baş verir və dövlətin elmi-texniki potensialı artır.

2. Rəqabətqabiliyyətli məhsulun bazara çıxarılma üsulları

Müxtəlif sxemlərə uyğun tətbiq olunma xüsusiyyətlərinə baxmayaraq çoxməsrəfliliyə və risqə malik olan innovasiyaların aşağıda sadalanan tətbiqolunma nəticələri vardır:

➤ innovativ yeniliklər təcrübədə və kütləvi istehsal zamanı istənilən effekti əldə edə bilmir;

➤ nəzərdə tutulan innovativ nəticə heç də həmişə istənilən iqtisadi səmərəliliyə malik olmur;

➤ yeni keyfiyyətlərə malik yeni məhsullar (xidmətlər) bazarda istehlakçı diqqətindən yayına bilirlər.

İstehlakçı üçün keyfiyyət anlayışı məhsulun funksional, sosial, ekoloji xüsusiyyətlərindən formalaşır. Müəssisələr məhsul istehsal edərkən əhalinin alıcılıq qabiliyyətini yaddan çıxarmamalıdırlar. Ona görə ki, iki keyfiyyətli analoji məhsuldan yalnız maya dəyəri aşağı olan məhsul daha rəqabətə dözümlü olur. Sözsüz ki, keyfiyyətin əldə edilməsi xərclər tələb edir. Yəni zamanında qeyd etmək lazımdır ki, keyfiyyət satışı artıran amillərdən biridir və satışda əldə olunan mənfəət keyfiyyət sərf olunan xərcləri kompensasiya edir [2].

İstehsal olunan məhsulun keyfiyyətinin artırılması, onun rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi üçün cürbəcür rəqabət strategiyalarından istifadə oluna bilər. Lakin konkret müəssisə üçün rəqabət strategiyası təsadüfi seçilməməli və hərtərəfli düşünülmüş kompleks yanaşmaya əsaslanmalıdır ki, buna da aşağıdakıları

da aid etmək olar: 1) bazar mühitinin və rəqiblərin təhlili; 2) sahənin (bazarın) dinamikasının təhlili; 3) daxili və xarici istehlakçıların təhlili, seqmentasiya; 4) müəssisənin mövqeləşdirilməsinə dair qərarın qəbul edilməsi. (Cədvəl 1.)

Beynəlxalq bazarlama məhsul və xidmətini geniş dünya bazarına çıxarmaq üçün müxtəlif kanallardan istifadə edir. Bu kanallar üç həlqədən ibarətdir. Birinci həlqə ticarət bölüşdürmə kanallarına nəzarət edir. İkinci həlqə xarici ölkələrin sərhədlərinə məhsul çatdırmağı təmin edən dövlətlərarası kanaldır. Üçüncü həlqə – dövlətdaxili kanaldır ki, o da öz növbəsində qonşu ölkənin həddlərindən son istehlakçıya məhsul və xidmətlərin çatdırılmasına nəzarət edir. Beynəlxalq bazarlama kanallarından ən mürəkkəbi isə üçüncü kanaldır. Bu onunla əlaqədardır ki, müxtəlif dövlətlərdə məhsul və xidmətlərin bölüşdürülməsi spesifik xüsusiyyətlərə malikdir.

Dövlətdaxili kanala misal olaraq “Procter & Gamble” korporasiyasının fəaliyyətinə nəzər salaıq. “Procter & Gamble” korporasiyası məhsulunun Yaponiya bazarında bölüşdürülməsi bir çox mərhələlərdən keçir. Korporasiya öz məhsulunu geniş və qarışıq çeşidli məhsul və xidmətləri əhatə edən topdansaıış ticarət müəssisəsinə satdıqdan sonra həmin məhsul müəyyən çeşid məhsul üzrə ixtisaslaşan topdansaıış müəssisəsinə satılır.

Cədvəl 1

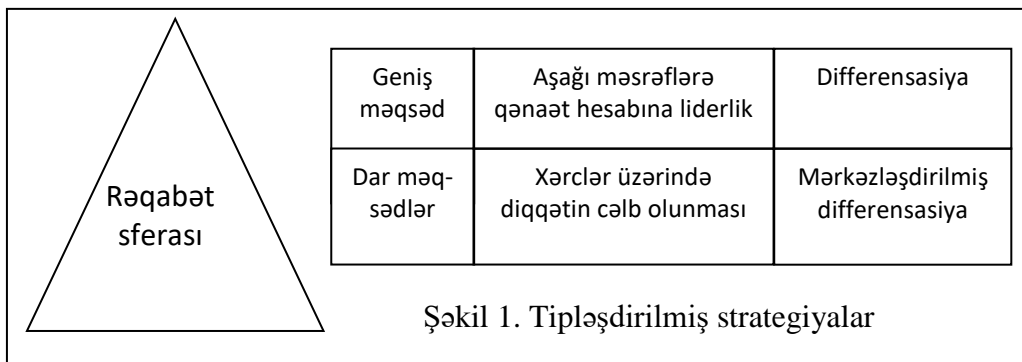
Bazarlamanın variantları [7]

Bazarda genişlənmə və satış imkanlarının strateji variantları	Dəyişilməz bazar şəraitində	Yeni bazarlara çıxış şəraitində
Mövcud olan məhsuldan istifadə edilməsi	<ul style="list-style-type: none"> ➤ aşağı məsrəflər və reklam hesabına bazar payının artırılması; ➤ məhsulların istehlak sahələri və həcmnin genişləndirilməsi: yeni üsulların tapılması; ➤ yeni xidmətlərin təklif olunması. 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ həmin məhsulun başqa rayonlarda yeni istehlakçıların tapılması hesabına coğrafi genişlənmənin aparılması; ➤ həmin regionda yeni seqmentlərin axtarışı.
Məhsulun yeni modelləri və növlərindən istifadə edilməsi	<ul style="list-style-type: none"> ➤ məhsulun təkmilləşdirilməsi, onun xüsusiyyətlərinin artması; ➤ məhsul çeşidinin artırılması; ➤ məhsulun yeni modelinin yaradılması; ➤ həmin bazar üçün yeni məhsulun yaradılması. 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ məhsulun yeni növləri, çeşidi, modellərinə tələbatı olan yeni regionlarda bazarların axtarışı; ➤ məhsulun yeni növləri, çeşidi, modellərinə tələbatı olan köhnə regionlarda bazarın yeni seqmentlərinin axtarışı.

Həmin ticarət müəssisəsi isə “Procter & Gamble” korporasiyasının təklif olunan məhsulunu region üzrə topdansaıış müəssisəyə ötürür, o da öz növbəsində məhsulu yerli topdansaıış müəssisəsinə satır və nəhayət, axırncı məntəqə məhsulu pərakəndə satış müəssisələrinə ötürür. Hər mərhələdə məhsulun qiyməti tədricən artır və sonuncu mərhələdəki məhsulun qiyməti isə məhsulun ilkin qiymətindən 2-3 dəfə artıq olur. Tropik ölkələrə “Procter & Gamble” korporasiyası məhsulunun satışı isə başqa ssenari üzrə həyata keçirilir. Korporasiya öz məhsulunu topdansaıış idxalçıya satır, o da öz növbəsində onu iri ticarət müəssisəsinə ötürür, daha sonra isə korporasiyanın məhsulu pərakəndə satış tacirlərinə satılır [1].

Qeyd etmək lazımdır ki, hər iki üsulla istehsalçı və ticarət müəssisəsi tərəfindən satılan məhsul yerli, milli və beynəlxalq səviyyədə reklam olunur. Reklam fəaliyyətinin aparılması isə öz növbəsində məhsul və xidmətlərin keyfiyyəti, yəni haqqında informasiyanı təmin edir, və tədqiq olunur və hansı istehlakçı qrupuna aid olması təyin olunur. İstehlakçı qrupunun təyin olunması isə məhsulun təqdimat xüsusiyyətləri ilə sıx əlaqədardır.

M.Porter-in təklif etdiyi bazarlama strategiyalarına müraciət etsək görərik ki, bu strategiyalar digər alimlərin təklif etdiyi konsepsiyalardan fərqlənir (Şəkil 1). Porter matrisası adlanan strategiyaların təhlili rəqabət şəraitində müvəffəqiyyətin təmin edilməsi yollarını göstərir. Məsələn, yapon firmaları gəmiqayırma sahəsində inkişaf və bazarlama strategiyası kimi differensasiya strategiyasını seçmişlər. Nəticədə bazarda yüksək satış qiymətlərinə layiq yüksək keyfiyyətli müxtəlif təyinatlı gəmilər təklif edirlər [7].

Koreya gəmiqayırma firmaları isə aşağı məsrəflər hesabına liderlik strategiyasına üstünlük vermiş, nəticədə yalnız yaxşı keyfiyyətli çox müxtəlif gəmi tipləri təklif edirlər [3]. Etiraf etmək lazımdır ki, koreya gəmiləri yapon gəmilərindən daha aşağı keyfiyyətə malikdirlər, həmçinin onların maya dəyəri yapon gəmiləri ilə müqayisədə daha aşağıdır.

Müvəffəqiyyət qazanan Skandinaviya tərsanələrinin strategiyası – sabit (aydın) differensiasiyadır: onlar əsasən buzqırın və ya kruiz layneri kimi ixtisaslaşdırılmış gəmi tipləri buraxırlar. Onların hazırlanmasında ixtisaslaşmış texnologiyalar tətbiq edilir və bu gəmilər Skandinaviya ölkələrində baha qiymətləndirilən işçi qüvvəsinin məsrəflərini ödəmək üçün olduqca yüksək qiymətə satılır.

Nəhayət, dünya bazarında nisbətən bu yaxınlarda rəqabətə başlamış Çin gəmiqayırma tərsanələri xərclərin azaldılması strategiyası əsasında fəaliyyət göstərirlər [3]. Koreyalılarla müqayisədə bu gəmilər daha sadə və standart gəmilər istehsalı hesabına başa gəlir, həmçinin daha az məsrəflər və aşağı qiymətləri ilə seçilirlər.

Keyfiyyətli məhsulun bazardakı mövqeyini açıqlamaq istəsək aşağıdakı misala diqqət yetirək. Əgər müəssisə məhsulu bazara çıxararaq liderlik mövqeyinə çıxmaq istəyirsə, təbii ki, o həmin məhsulu vaxtaşırı olaraq təkmilləşdirməlidir. Mikrosəviyyədə keyfiyyət ilə bağlı problemin həll edilməsi makrosəviyyə üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əgər müəssisələr keyfiyyətə vaxtlı-vaxtında fikir verməsələr, qüsurlu məhsulların sayı artacaq və bu da öz növbəsində hər vahidin maya dəyərini artıracaqdır. Çünki zay məhsulun istehlakçıya çatmasının qabağını almaq üçün onun qüsurlu aradan qaldırmaq lazımdır. Bu isə öz növbəsində əlavə xərclər tələb edir [3].

Bazara çıxışı təmin məqsədi güdən müəssisənin elmi-texniki siyasəti 3 əsas

istiqlamət üzrə aparılır:

- yeni məhsulların buraxılışına yönələn istehsalın yaradılması;
- buraxılan məhsulun çox tez müddətdə yeniləşməsinə yönələn istehsalın yaradılması;
- bazarda ənənəvi məhsullara olan tələbatı nəzərə alan istehsalın saxlanması.

Birinci istiqamət isə öz növbəsində 2 yerə bölünür: öz məqsədlərinə görə bazarda analoqu olmayan yeni məhsulların istehsalı və bazarda analoqu olan, həmçinin kommersiya müvəffəqiyyətinə malik olan yeni məhsulların istehsalı [5].

Öz məqsədlərinə görə bazarda analoqu olmayan yeni məhsulların istehsalı yüksək texniki-iqtisadi göstəricilərə malik və istehlakçıya fəal təsir etməyə qadir olan yeni məhsullar və onların yaradılması üçün yeni texnologiyaları tələb edir. ETKLİ üçün tələb olunan iri həcmli məsrəflər yeniliyin artıq yaranma mərhələsində rəqabəti ortaya çıxarır və bu rəqabətə yalnız iri maliyyələşdirmə mənbələrinə malik müəssisələr dözürlər.

Bazarda analoqu olan, həmçinin kommersiya müvəffəqiyyətinə malik olan yeni məhsulların istehsalına gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, bu zaman müəssisə bazarda özünəməxsus pay və ya mövqə əldə etmək strategiyasına üstünlük verir. Burada liderə yönələn strategiya və yaxud liderin dalınca addımlayan strategiyalardan istifadə edilir. Bu strategiyalara müraciət etməzdən əvvəl müəssisə yüksək səviyyəli ETKLİ bazasına malik olmalıdır, yalnız bu zaman çox sürətlə bazara çıxış əldə etmək mümkün olur, çünki bu zaman müəssisə artıq ETKLİ üçün iri həcmdə pul vəsaiti sərf etmir. Eyni zamanda müəssisə, həmçinin, məhsulun yeni modifikasiyasının realizasiyası üçün yeni bazar və onun boş segmentlərinin axtarışını aparmalıdır [1].

Buraxılan məhsulun çox tez müddətdə yeniləşməsinə yönələn istehsalın yaradılması modernizasiyaya arxalanan yenilikləri tətbiq etməklə yeni məhsulun analoqunun yaradılması və yaxud artıq mövcud olan məhsulun təkmilləşdirilməsinə arxalanan strategiyadan istifadə etməlidir [5]. Bu zaman ETKLİ üçün o qədər artıq pul məsrəfləri tələb olunmur, maliyyələşdirmə ancaq istehsalın təkmilləşdirilməsinə və yaxud texnoloji xətlərin müasirləşdirilməsinə sərf olunur. Bu zaman artıq standartlaşdırılmış ehtiyat hissələri və detallardan, həmçinin digər istehsal xətlərinə aid olan texnoloji avadanlıqlardan istifadə edilir. Yenilik çox vaxt təkmilləşdirici, kombinə olunmuş, kimdənsə götürülmüş və ya oğurlanmış xarakterinə malik olur və yaxud kooperasiya yolu ilə digər müəssisədən əldə edilmiş olur [5].

Modifikasiyanın təkmilləşdirilməsinə arxalanan yeniləşmə daha çox məhsulun xarici görünüşünün dəyişməsinə səbəb olur və ya onun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəlir. Özü də bu modernləşdirmə bazarın tələblərinə uyğunlaşdırılır.

Bazarda ənənəvi məhsullara olan tələbatı nəzərə alan istehsalın saxlanılmasına gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, bu bəzi istehlakçı tərəfindən yaranan tələbə uyğun olaraq müəyyən məhsulun bir müddət istehsalatda qalması üçün şərait yaradır. Məhsulun həyat dövrünün sona yetməsinə baxmayaraq o istehlakçı tərəfindən tələb olunursa, onda həmin məhsul yalnız mənəvi aşınmaya məruz qalır və fiziki cəhətdən öz mövqeyini bazarda qoruyub saxlayır.

Yeniliklərin həyata keçirilməsi strateji və taktiki planlara uyğun aparılır. Bu zaman yeniliyin yaranma və tətbiqi üzrə bütün mərhələlərdə istehlak bazarının xüsusiyyətlərinə daha çox diqqət yetirirlər. Yenilik prosesinin əsas mərhələlərinə aşağıdakılar aiddir [4]:

➤ müəssisəyə daxil olan ideyaların sistemləşdirilməsi. Bu zaman texnoloji və istehsalat şöbələrində çalışan əməkdaşlar marketing şöbəsi ilə sıx əməkdaşlıq nəticəsində istehlakçının hansı məhsula və yeniliyə tələbi olduğunu aydınlaşdırırlar. İdeyalar portfelinə formalaşdırırlar. İnformasiya toplayaraq məqsədli bazarların axtarışını aparırlar;

➤ ideyaların seçilməsi və yeni ideyanın əsasında yeni məhsulun yaradılması. Bu mərhələdə əldə olunan informasiya təhlil olunur. Yaradılacaq yeni məhsulun patent təmizliyi məsələlərinə fikir verilir. Yeni məhsulun müəssisənin imic və strategiyasına uyğunluğu müəyyən edilir;

➤ yeni məhsulun iqtisadi səmərəliliyinin təhlili, marketing proqramının yaradılması. Yeni məhsul istehsalının innovasiya layihəsi kimi formalaşdırılması başa çatır. Məhsulun istehlak, keyfiyyət xarakteristikaları müəyyən edilir. Məhsulun potensial bazar tələbi və satış həcmi qiymətləndirilir. Məhsula çəkiləcək investisiyaların həcmi müəyyən edilir. İstehsal prosesi üçün zəruri olan resursların tapılmasına xüsusi fikir verilir. Yeni məhsulun mənimlənmə və bazara çıxış müddəti təyin olunur. Yeni məhsulun rentabellik əmsalı ölçülür və marketing proqramı hazırlanır;

➤ yeni məhsulun formalaşması. Yeni məhsulun inkişaf etdirilməsi üçün proqram hazırlanır. Ekoloji, təhlükəsizlik və s. baxımdan məhsulun sınaq təcrübəsinin aparılmasına diqqətin paylanması məsələlərinə fikir verilir. Məhsulun adının formalaşması baş verir, məhsul markası yaranır, məhsulun qablaşdırılması məsələləri dəqiqləşdirilir;

➤ yeni məhsulun istehlak bazarında yoxlanılması. 3 aydan artıq olamamaq şərti ilə yeni məhsulun məhdud istehlak bazarında tələbatı necə ödəməsi xüsusiyyətləri təhlil edilir. Optimal realizasiya kanalları seçilir. Reklam vasitələri və metodları müəyyən edilir. Texniki xidmətin təşkili məsələləri aydınlaşdırılır;

➤ yeni məhsulun istehsalatda seriya şəklində buraxılması haqqında qərarın qəbul edilməsi. Yeniliyin kommersiya əsaslarının bazası yaranır: məhsulun satış həcmi, rentabelliği, tələb və təklifin ödənilmə səviyyəsi, satış kanalları və metodlarının seçilməsi, istehlakçı ilə istehsalçı arasındakı əlaqələrin yaradılması və s. məsələlər həll olunur.

Şübhəsiz, sənaye sahəsinə daxil olan hər bir müəssisə (firma) özünün spesifik əlamətləri və inkişaf xüsusiyyətləri ilə fərqlənir, həmçinin bütün müəssisələr üçün vahid reseptlər müəyyən etməkdə də mümkün deyil. Bununla belə, müəssisənin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına yönəldilmiş təşkilati xarakterli tədbirlərə aşağıdakıları aid etmək olar [5]:

➤ müəssisənin məhsulunun bazarda üstünlüyünü şərtləndirən texniki-iqtisadi və keyfiyyət göstəricilərinin təmin edilməsi;

➤ istehlakçının tələblərinə və onun konkret ehtiyacına uyğun olaraq məmulatın keyfiyyətinin və texniki-iqtisadi göstəricilərinin dəyişdirilməsi, məhsulun etibarlılığına diqqətin artırılması;

➤ əvəzədiciləri ilə müqayisədə məhsulun üstünlüklərinin təmin edilməsi;

➤ rəqiblər tərəfindən buraxılan oxşar əmtəələrin üstünlük və çatışmazlıqlarının üzə çıxarılması və müvafiq qaydada bu nəticələrdən müəssisənin fəaliyyətində istifadə edilməsi;

➤ rəqiblərin bazara çıxardığı oxşar əmtəələrin təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlərin öyrənilməsi və onlarla müqayisədə müəyyən üstünlüklər verən tədbirlərin işlənilməsi-hazırlanması;

➤ keyfiyyət xarakteristikalarının (məsələn, uzunömürlülük, istismar üçün əlverişlilik, xarici tərtibat-dizayn və s.) yüksəldilməsi yolu ilə məhsulun mümkün modifikasiyalarının müəyyənləşdirilməsi;

➤ məhsulun rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında qiymət amillərinin, o cümlədən rəqib firmalarda tətbiq edilən qiymətlərin aşkar edilməsi və onlardan istifadə etmə;

➤ məhsulun müxtəlif iqlim və torpaq şəraitində (daşlıq, bataqlıq, qumluq) işlətmək üçün uyğunlaşdırılması;

➤ alıcının qarşılıqlı əvəzlənən əmtəələrin müəyyən növlərinə nisbi sabit üstünlük verməsini şərtləndirən amillərə xüsusi diqqət yetirmək (bu şəraitdə qiymət rəqabətinin əhəmiyyəti azalar. Çünki alıcılar məhsulun keyfiyyətinə, onun istismar xüsusiyyətlərinə, firma-istehlakçının imicinə və s. münasibətdə formalaşmış üstünlükləri rəhbər tuturlar);

➤ aktiv reklam fəaliyyəti aparmaq, həmçinin pul, yaxud da əmtəə krediti vermək yolu ilə (o cümlədən ödənişə möhlət verməklə) istehlakçıya bilavasitə təsir etmək və s.

Son illər ərzində, yəni 1990-2018-ci illərdə inkişaf etmiş iqtisadiyyata malik dövlətlər beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişafı üçün elmtutumlu rəqabətqabiliyyətli məhsulların satış bazarlarına çıxışını təmin etmək üçün aşağıda sadalanan dövlət tənzimləmə funksiyalarına üstünlük verirlər:

- əmtəə üzrə ixtisaslaşdırma;
- əmtəə çeşidinin müxtəlifliyi;
- ixtisaslaşma çeşidinin müxtəlifliyi;
- regionlara bölmə (regionlar arası müxtəliflik);
- sahə üzrə regionların konkret üstünlüklərinin əldə olunması.

Digər alimlər [4], [5], [6] qeyd edirlər ki, milli rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatın möhkəmləndirilməsində dörd əsas istiqamət seçilir:

- 1) maliyyə axınlarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi;
- 2) hüquqi və siyasi əlaqələrin tənzimlənməsi;
- 3) texnoloji, elmi və informasiya axınlarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi;
- 4) sosial axınların dövlət tərəfindən tənzimlənməsi.

Tarixi nöqtəyi-nəzərdən rəqabətqabiliyyətli məhsullar istehsalı, əsasən, innovasiya yönümlü iqtisadiyyatın möhkəmləndirilməsi və milli məhsulların beynəlxalq satış bazarlarında təmsil olunması, eləcə də həm daim inkişaf edən və ya açıq iqtisadi sistemlərdə müşahidə olunan bir prosesdir.

NƏTİCƏ

Yuxarıda sadalanan prioritet istiqamətlər həm dövlət, həm də novatorçu-istehsalçı üçün vacib şərtlərdir. Amma söhbət dövlət üçün vacib olan bir rəqabətqabiliyyətli iqtisadi modelin layihəsindən gedirsə, və bu layihəni işləmək üçün bir-neçə elmi-tədqiqat institutu və müəssisə arasında rəqabət mövcuddursa, onda hansı innovasiya müəssisəsinin bu layihə ilə məşğul olma seçimi bir problem kimi ortaya çıxır. Məhz bu zaman Böyük Britaniyanın innovasiya layihəsi seçilərkən üstünlük verdiyi prioritetlər üzrə təcrübəsinə müraciət etmək olar.

Böyük Britaniyada dövlət və ya maliyyə qurumları tərəfindən innovasiya layihələri maliyyələşdirilsə, onda onları dövlətin yaratdığı və ekspertlərdən ibarət olan Xüsusi Komissiya qiymətləndirir. Qiymətləndirmə meyarlarına 3 əsas şərtin yerinə yetirilməsi təsir edir:

1) müəssisənin elmi-texniki potensialının səviyyəsi;
2) həmin innovasiya layihəsini yerinə yetirə biləcək müəssisə hansı resurslara, imkanlar malikdir;

3) həmin layihə üçün lazım olan təbii və süni resurslar tükənən və ya tükənməzdir, həmin resursları əvəz edən digər resurslar mövcudluğu.

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə rəqabət qabiliyyətli məhsulların üstünlüyünün təmin edilməsi üçün innovasiya sferasının dəstəklənməsi, inkişaf etdirilməsi dövlətin bir sıra funksiyaları vasitəsi ilə həyata keçirilir:

➤ elmi nailiyyətlər əldə etmək və texnoloji inkişafa nail olmaq üçün dövlət innovasiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinə kömək etməlidir. Dövlət nəinki büdcə, həmçinin qeyri-büdcə vəsaitlərinin bu sferaya yönəldilməsi üçün bir sıra imtiyaz xarakteri daşıyan tədbirləri dəstəkləməlidir. Qeyri-büdcə investisiya fondlarının yaradılmasına köməklik göstərməlidir;

➤ innovasiya fəaliyyətinin həvəsləndirilməsinə diqqəti artırmaq məqsədi ilə dövlət sağlam rəqabəti dəstəkləməli, vergi imtiyazlarını verməli, yenilikləri dövlət tərəfindən sığortalamalıdır. Qeyri-səmərəsiz və ətraf mühitin çirklənməsinə səbəb olan innovasiya fəaliyyətinin dayandırılmasına nəzarəti artırmalıdır;

➤ innovasiyaların həyata keçirilməsində iştirak edən bütün institutlar və müəssisələrin fəaliyyətini səmərəli təşkil etmək, elmi-texniki və kooperasiya əməkdaşlığının inkişaf etdirilməsi üçün bütün koordinasiya məsələlərinin həllini öz boynuna götürməlidir;

➤ dövlət hüquqi tənzimlənmə məsələlərinin həllini öz boynuna götürməlidir ki, bir tərəfdən hər bir innovasiya iştirakçısının hüquq və vəzifələri, həmçinin məsuliyyətlərini dəqiq göstərsin, digər bir tərəfdən isə innovasiyaların tətbiqi üçün çevik mexanizmlərin yaradılmasını təmin etsin. İntellektual və sənaye mülkiyyətinin, novatorçu hüquqlarının qorunmasına dövlət xüsusi diqqət yetirməlidir;

➤ dövlət innovasiya fəaliyyətinin səmərəli olması üçün elmi-informasiya infrastukturunun formalaşmasına diqqəti artırmalıdır. Dövlət novatorçu alimləri, sahibkarları lazım olan informasiya ilə təmin etməli, onlara hüquqi konsultasiyalar vasitəsi ilə yardım göstərməlidir, tərəfdaşların axtarışı və kooperasiya müqavilələrinin bağlanması üçün hüquqi kömək, zəmanət təqdim etməlidir. Dövlət sifarişi ilə yerinə yetirilən innovasiya layihəsini ilk andan və əldə edilən nəticənin satışına qədər himayəyə götürməli, yeniliklərin yayılmasına dəstək olmalıdır;

➤ innovasiyaların səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün dövlət yeniliklər ilə məşğul olan kadrların həyat şəraitinə diqqət və qayğı artırılmalıdır. Məhz buna görə ali məktəb, elmi institutlarda kadr hazırlığının yüksək səviyyəyə çatdırılması məsələsi dövlətin ən vacib inkişaf istiqamətlərindən biri olmalıdır;

➤ dövlət sosial rifah və ətraf mühiti qoruyan innovasiylara dəstək verməlidir;

➤ dövlət yeniliklərin regional və dövlətlərarası tənzimləmə məsələlərinə xüsusi diqqət yetirməlidir. Dövlətin mərkəzi və yerli orqanları tərəfindən ölkə daxilində innovasiya fəaliyyətinin düzgün qurulmasına, resurslara qənaət etməyə və ekoloji təmizliyə yönələn yeniliklərin tətbiq olunmasına, elmi-texniki potensialdan səmərəli istifadə edilməsinə nəzarət edilir, dövlətin özü isə innovasiya prioritetlərindən düzgün istifadə edərək beynəlxalq arenada mühüm mövqe tutulmasına birbaşa nəzarət sistemini həyata keçirir.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Abasova S.H. *Tehnologiyalar və yeniliklərin idarəedilməsi*. Bakı, Azər nəşr, 2007, 288 s.
2. Абасова С.Г. *Госрегулирование инновационных процессов в промышленности Азербайджана*. Мюнхен, Lambert academic publishing, 2013, 177с.
3. Алескеров А.К., Ахвердова С.Г., Абасова С.Г. *Конкуренция на мировом рынке и ее особенности в современную эпоху (вопросы теории)*. Аудит № 2, 2001. с.45-56.
4. Ансофф И. *Стратегическое управление*. М.: Экономика, 1989, с.519с.
5. Шумпетер Й. *Теория экономического развития*. М.: Прогресс, 1982, 455с.
6. Ferguson P.R. and Ferguson G.J. *Industrial Economics.Issues and Perspectives*. London, Macmillan, 1994, 309р.
7. Porter M.E. *The Competitive Advantage of Nations*. London, Macmillan, 1990, 395р.

ПРИМЕНЕНИЕ ОСНОВНЫХ ГОСУДАРСТВЕННЫХ РЕГУЛИРУЮЩИХ ФУНКЦИЙ ДЛЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ВЫХОДА НА МЕЖДУНАРОДНЫЙ РЫНОК КОНКУРЕНТОСПОСОБНЫХ ПРОДУКЦИЙ АЗЕРБАЙДЖАНА: МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Самира Гусейн гызы АБАСОВА

Резюме

В этой статье рассматриваются государственные регулирующие функции обеспечения выхода на внешний рынок конкурентоспособной продукции Азербайджана. Автор также детально изучил маркетинговые стратегии, обеспечивающие выход на внешний рынок инновационных и конкурентоспособных продукции республики.

Ключевые слова: *инновационные продукции, экспорт конкурентоспособной продукции, государственные регулирующие механизмы и функции, пути применения государственных маркетинговых стратегий азербайджанского правительства*

**STATE REGULATORY FUNCTIONS' USING TO ENSURE ACCESS TO
FOREIGN MARKET OF AZERBAIJAN COMPETITIVE PRODUCTS:
METHODOLOGICAL ASPECT**

Samira Huseyn qizi ABASOVA

Abstract

This paper considers the government regulatory functions to ensure that Azerbaijan competitive products' enter the foreign market. The author also investigated the marketing strategies that ensure entry into the foreign market of innovative and competitive products of the republic in detail.

Key words: *innovative products, export of competitive products, state regulatory mechanisms and functions, implementation directions of state marketing strategies by Azerbaijanian government*

UOT 334.012.62/.64; 334.7.012.62/.64

MİLLİ İQTİSADIYYATIN RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİNİ ARTIRMAQ ÜÇÜN MARKETİNQ FƏALİYYƏTİNİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ MEXANİZMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

*Sənan Hacıağa oğlu YƏHYA
İN İİETİ, doktorant, marketing_sanan@mail.ru*

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən ixrac yönümlü iqtisadi siyasətin genişləndirilməsi üçün həyata keçirilmiş tədbirlərin nəticələri statistika komitəsinin məlumatları əsasında Beynəlxalq Standart Ticarət Təsnifatı üzrə ixracın rəqabətqabiliyyətliliyi ballasa modeli ilə qiymətləndirilmiş və kreditlərin sahələr üzrə strukturu təhlil edilərək çatışmazlıqlar və perspektivlər qiymətləndirilmişdir.

***Açar sözlər:** marketing, rəqabətqabiliyyətli, dövlət tənzimlənməsi, marketing informasiya sistemi*

Giriş

Qlobal iqtisadi münasibətlər sisteminin dinamik inkişafı iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi səviyyəsində marketing fəaliyyətinin əhəmiyyəti artmaqdadır. Tarixin müəyyən mərhələlərində formalaşmış dövlət tənzimlənməsi nəzəriyyələri qlobal iqtisadi münasibətlərin dinamik inkişafı dövrünün tələblərinə tam cavab vermir. Bütün bunları nəzərə alaraq, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi labüddür. Çünki bazar iqtisadiyyatı stabil inkişaf edən mexanizm deyil.

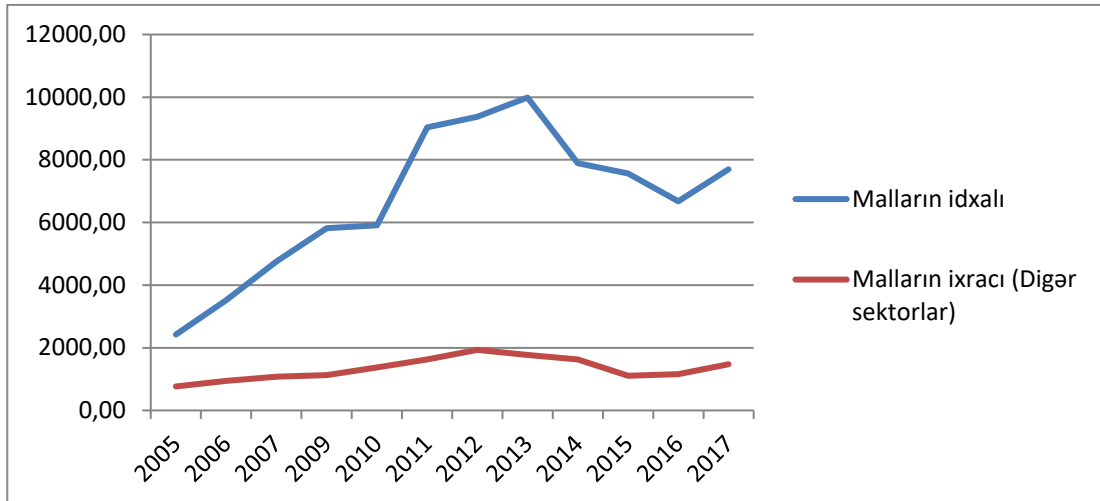
Dövlətlərin məsuliyyəti, iqtisadiyyatın aşkar və potensial üstünlüklərinin müəyyən edilməsi ilə başlayıb davamlı inkişaf strategiyaları hazırlamaq və dünya iqtisadiyyatına səmərəli şəkildə inteqrasiyanı təşkil etməkdir.

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən iqtisadi islahatların əsas məqsədi milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatına səmərəli inteqrasiya olunmasının təmin edilməsidir. Qeyri - neft sektorunun davamlı inkişafının təmin edilməsi üçün idxaldan asılılığın azaldılması, ixrac qabiliyyətinin şaxələndirilməsi, yerli resurslarla çalışan ixrac qabiliyyətli sənaye komplekslərinin yaradılması, rəqabətədavamlı məhsulların istehsalının dəstəklənməsi, əlverişli biznes mühitinin yaradılması sahəsində qanunvericilik bazasında həyata keçirilən dəyişikliklər, xarici və yerli sərmayələrin cəlb edilməsi sahəsində dövlət zəmanətləri tədbirləri, sahibkarların maarifləndirilməsi və onların əlaqələrinin genişləndirilməsi, bazarların araşdırılması sahəsində mühüm tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Qarşıda duran əsas məqsəd Azərbaycan Respublikasında rəqabətədavamlı məhsul istehsalını təşkil etmək və qeyri-neft sektorunda məhsulların ixrac həcmi genişləndirməkdir.

1. İxracın rəqabətqabiliyyətliliyi problemləri

İqtisadi inkişafda neft-qaz sektorunun aparıcı rola sahib olması iqtisadi artımı sürətləndirməklə paralel iqtisadi sahələr arasında fərqli inkişafı sürətləndirdi. İqtisadi sahələr arasındakı fərqlər, qeyri-neft sektorunda ixrac kompleksinin rəqabətqabiliyyətinin müqayisə olunmaz dərəcədə aşağı olması, respublikada qeyri-neft sektorunun marketingə əsaslanan, müdafiə sistemlərinin yaradılmasını tələb edir. 2014-cü ildə dünya bazarında neft-qaz və neft məhsullarının qiymətlərində olan enişlər, qonşu ölkə valyutalarının devalvasiyası və dünya valyutası rolunu oynayan dolların faizinin yüksəldilməsi Azərbaycan iqtisadiyyatına mənfi təsirini göstərmişdir.

İxrac potensialında neft-qaz məhsullarının payının 90%-dən yuxarı olması dövlət büdcəsinin gəlirlərinin azalmasına səbəb olmuşdur. 2014-cü ildən milli valyuta “manat” 1 dollar 0.78 manatdan, 2017-ci ildə 1.70 manata yüksəlmişdir. Bir çox ekspertlər manatın ucuzlaşması fonunda iqtisadiyyatın qeyri- neft sektorunda ixracın genişlənməsi prosesini gözlədiyi halda əksinə olaraq kiçilmə tendesiyanı müşahidə olundu.

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi [8]

Diagram 1. Tədiyə balansında 2005-2017-ci illər üzrə ixrac və idxalın təsviri

Rəqəmlərin müqayisəli təhlili göstərir ki, 2005-ci ildən 2014-cü ilədək qeyri-neft sektorunda malların ixracı 2.1 dəfə artdığı halda, malların idxalı 2.2 dəfə artmışdır. 2014-cü ildən etibarən dünya bazarında neft məhsullarının qiymətindəki sürətli ucuzlaşma tədiyə balansının müsbət saldosunun kiçilməsinə səbəb olmuşdur. Xüsusilə ixracda zəif paya sahib qeyri -neft sektoru üzrə ixrac 2013-ildən 2017-ci ilədək 1.2 dəfə və ya 17% kiçilmişdir.

Son 10 ildə bu istiqamətlər üzrə inkişafın sürətləndirilməsi üçün geniş həcmli tədbirlər görülmüş, dövlətin bu sahədə iqtisadi siyasəti genişləndirilmişdir. Bu kimi tədbirlərin bir çoxu hazırda icra proseslərini yaşayır. Bütün bunlara baxmayaraq, qeyri-neft sektoru hələlik davamlı və yüksək ixrac tempi toplaya bilməmiş, ölkənin neftdən asılılığının azaldılmasını təmin etməmiş və milli məhsulların rəqabətə davamlılıq problemləri qalmaqdadır.

Respublikadan ixrac olunan məhsulların beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyi əmsalı RCAİ hesablanmış cədvələ diqqət yetirdikdə müəyyən olur ki, 2014-cü ildə mədən sənayesi və yanacaq malları və heyvan, bitki mənşəli yağlar, piylər ixracda müqayisəli üstünlüyə malikdir.

Misal olaraq 2015-ci ilədək heyvan və bitki mənşəli yağlar, piy məhsulları üzrə rəqabət qabiliyyətli məhsullar sırasına daxil idisə 2016-cı ildən etibarən bu sahə rəqabətədavamlılığını itirmişdir. Lakin qeyri-neft sektorunun sürətli və rəqabətədavamlı inkişafının təmin olunması istiqamətində həyata keçirilən iqtisadi islahatlar nəticəsində bu sektorun potensial imkanları genişləniib, yeni istehsal sahələri yaradılıb, idxalı əvəz edən məhsulların yerli istehsalı hesabına qeyri-neft məhsulları ilə təmin olunma səviyyəsi yüksəlib, ixrac qabiliyyəti bəzi məhsullar üzrə rəqabətədavamlılıq “BSTT-nin digər kateqoriyalarına daxil edilməyən mallar” 2015-ci ildən etibarən artmışdır.

Təhlildə müsbət nəticələr sezilsə də, marketing fəaliyyəti müxtəlif qanunlara əsaslanan, qarşılıqlı əlaqələr şəraitində bazar münasibətləri sistemində tələbatın müəyyənləşdirilməsi, bazarda baş verən proseslərin təhlili və inkişaf meyillərini müəyyən etmək, rəqabətədavamlı məhsulların istehsalını təşkil etmək, tələbata uyğun malların və xidmətlərin hərəkətini təmin etmək kimi geniş əhatəyə malik marketing fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi labüddür.

Cədvəl 1

2007–2017-cü illərdə Beynəlxalq Standart Ticarət Təsnifatı üzrə ixracın rəqabətqabiliyyətliliyi (RCA)

	Məhsulların bölmələri	2007	2009	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
0	Yeyinti məhsulları və diri heyvanlar	-0.23	-0.23	-0.28	-0.21	-0.24	-0.20	-0.19	-0.43	-0.36
1	İçkilər və tütün	-0.75	-0.88	-0.84	-0.84	-0.81	-0.83	-0.82	-0.77	-0.72
2	Qeyri-ərzaq xammalı (yanacaqdan başqa)	-0.17	-0.54	-0.75	-0.60	-0.75	-0.62	-0.78	-0.61	-0.49
3	Mineral yanacaq-sürtkü yağları, analoji materiallar	0.94	0.99	0.99	0.99	0.99	0.97	0.97	0.96	0.94
4	Heyvan və bitki mənşəli yağlar, piylər	0.19	0.22	0.27	0.30	0.45	0.31	0.19	-0.80	-0.79
5	Kimyəvi mallar və digər kateqoriyalara daxil edilməyən məhsullar	-0.62	-0.69	-0.56	-0.60	-0.68	-0.58	-0.63	-0.71	-0.71
6	Əsasən materialın növünə görə təsnifləşdirilən sənaye malları	-0.66	-0.72	-0.73	-0.76	-0.76	-0.80	-0.86	-0.74	-0.68
7	Maşın və nəqliyyat avadanlıqları	-0.89	-0.87	-0.98	-0.96	-0.92	-0.95	-0.89	-0.93	-0.96
8	Müxtəlif sənaye məmulatları	-0.78	-0.89	-0.87	-0.90	-0.67	-0.57	-0.75	-0.97	-0.96
9	BSTT-nin digər kateqoriyalarına daxil edilməyən mallar	-1.00	0.24	-0.58	-0.76	-0.85	-0.69	0.93	0.64	0.80

Mənbə: DSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən heablamb [146].

$RCA_3 = (X_{ij} - M_{ij}) / (X_{ij} + M_{ij})$. Burada RCA_{i-i} – xalis ixrac indeksinin kəmiyyəti -1və +1 arasında dəyişir. Bu indeksin mənfi ədəd olması müqayisəli üstünlüyün olmamasını, müsbət ədəd olması müqayisəli üstünlüyün olmasını göstərir.

Müasir marketing fəaliyyəti istehlakçıların tələbatlarını öyrənmək, yeni müştərilərə sahib olmaqla, paralel mövcud müştərilərə xidmət etməklə, uzunmüddətli müştəri münasibətlərinin formalaşmasında sənaye və istehsal kreditləri və innovasiyalar, araşdırma proqramları xüsusi rol oynayır.

2. Ümumi investisiyalarda sənaye və istehsal investisiyaları problemləri

Azərbaycan Respublikasında ev təsərrüfatlarına ayrılan kreditlər 2014-cü ildə kredit portfelində 41% təşkil edirdisə, sənaye və istehsal kreditləri 10.9%-ə çatmışdır. 2017-ci ilə sənaye və istehsal kreditləri 6.7% enmişdir. Neft məhsullarının dünya bazarında qiymətinin ucuzlaşması fonunda dövlət büdcəsi gəlirlərinin azalması istehsal və sənaye kreditlərinin azalmasına təsir etmişdir.(Cədvəl 1.2)

Azərbaycan Respublikasında biznes kreditlərinin əsas təminatçısı və dövlət marketing siyasətini aparan mühüm təşkilatlardan biri Sahibkarlığın İnkişafı Fondudur. İqtisadiyyata ayrılmış kredit resurslarının sahəvi quruluşuna nəzər saldıqda görürük ki, maliyyə institutları ev təsərrüfatlarına ayrılan kreditlərdə daha çox maraqlıdırlar.

Fond tərəfindən verilən güzəştli kreditlər məqsədli dövlət proqramlarının (Regionların-İqtisadi İnkişafı Dövlət Proqramları) və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamlarından irəli gələn tapşırıqların icrasına, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı üzrə prioritet sahələrin maliyyələşdirilməsinə, regionların tarazlı inkişafına, o cümlədən yoxsulluğun azaldılması, məşğulluğun təmin edilməsi, qeyri - neft sektoru sahələrinin inkişafının sürətləndirilməsi və yeni texnologiyaların tətbiqinə əsaslanan, inkişafın təmin edilməsinə yönəldilməkdədir.

Cədvəl 2

Azərbaycan Respublikasında kreditlərin sahələr üzrə strukturu (mln manatla)

İllər	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Ticarət və xidmətlər	2206.8	2744.4	2649.3	2219.9	2680.7	3158.0	2542.3	2190.7
Energetika, kimya təbii ehtiyatlar	984.0	289.7	396.7	288.2	159.8	316.5	380.0	424.7
Ev təsərrüfatları	2171.6 (26.6%)	2531.3 (29.6%)	3085.2 (30.1%)	6214.7 (43.8%)	7731.8 (41.7%)	8383.6 (38.6%)	6734.6 (38.3%)	5079.6 (37.4%)
Kənd təsərrüfatı və əmal	441.3	466.7	546.2	733.3	847.3	508.1	422.76	448.4
İnşaat və əmlak	576.4	660.6	875.3	1270.3	2555.1	3063.2	2421.2	1135.7
Sənaye və istehsal	682.3 (8.3%)	582.9 (6.8%)	1297.6 (12.6%)	1516.4 (10.7%)	2027.8 (10.9%)	1948.3 (9.0%)	1366.7 (7.8%)	905.5 (6.7%)
Nəqliyyat və rabitə	454.4	409.7	429.1	506.0	736.0	1948.3	1312.3	1131.4
Daşınmaz əmlak və ipoteka kreditləri	401.4	575.8	703.7	890.8	1219.1	1542.4	1592.0	1721.2
Digər	255.7	289.3	284.0	543.9	602.1	827.2	816.2	532.7
Cəm:	8173.9	8550.4	10267.1	14183.5	18559.7	21695.6	17588.6	13569.9

Mənbə: Mərkəzi Bank www.nba.az

Azərbaycan Respublikasında kommersiya bankları kredit verəndə hər şeydən əvvəl öz kredit resurslarının yerləşdirilməsinin səmərəliliyinin bazar meyarlarını, özünün kapital qoyuluşlarında riskləri, likvidliyinin optimallığını əsas tuturlar.

Təhlillər onu göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında 2014-cü ildə dünya bazarında neft məhsullarının qiymətinin aşağı düşməsi ev təsərrüfatlarına ayrılan

kreditlərdə təsir etmişdir. Lakin ev təsərrüfatlarına ayrılan kreditlər kreditlərin sahəvi quruluşunda 2013-cü ildə 43.8% və 2017-ci 37.4% təşkil etmişdir. Ev təsərrüfatlarına ayrılan kreditlərdə 6.4% azalma baş versədə ümum kredit portfelində yüksək paya sahibliyini qorumaqdadır.

Müşahidələr göstərir ki, dövlətin həyata keirdiyi sahibkarlığa dəstək proqramlarında və s, ümumdövlət maraqlarına yönümlənmə ilə bankların kommersiya fəaliyyəti uzlaşmır. Kommersiya bankları müəssisələrlə əməkdaşlığı dövlət maraqları ilə uzlaşmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Sahibkarlığın İnkişafı Fondu kredit bazarının aktiv iştirakçısıdır. Fondun verdiyi kreditlər, əsasən, regionlara istiqamətləndirilir. Əsas məqsəd isə regionların sosial iqtisadi inkişafına nail olmaqdır.

Lakin Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun regionların tarzlı inkişafı ilə bağlı malyələşdirdiyi layihələr müsbət nəticələr versədə regionlar arasındakı fəqr yüksəkdir. 2014-cü ildə Respublikada regionların məhsul buraxmaq qabiliyyəti bankı şəhəri üzrə ümumi istehsalın 81%-ni, 2017-ci ildə isə 71%-ni təşkil etmişdir. Mövcud vəziyyət deməyə əsas verir ki, Azərbaycan Respublikasında marketinq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi sürətləndirməlidir. Bu sahədə 2016-cı ildən etibarət islahatlar həyata keçirilməyə başlanılmışdır.

Cədvəl 3

Azərbaycan Respublikasında regionların məhsul buraxılışı potensialı (cari qiymətlərlə mln manat)

İllər	2006	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
İqtisadi rayonlar								
Bakı şəhəri	20086,2	43 121,2	44297,1	44527,6	44480,2	40316,1	47430,1	55411,8
Abşeron	489 ,1	1 021,0	1 192,1	1 361,5	1526,7	1556,5	1917,8	2393,7
Gəncə-Qazax	989,9	2 230,6	2 561 ,7	2 749,2	2694,5	2744,3	3004,8	3548,1
Şəki–Zaqatala	349,1	1080,8	1480,8	1391,4	1018,1	1131,4	1229,9	1500,4
Lənkəran	464,8	1 009,4	1123,0	1257,4	1343,8	1456,3	1645,8	1883,6
Quba-Xaçmaz	427,2	1310,4	1319,1	1314,5	1245,8	1214,4	1352,9	1561,6
Aran	1656,3	3877,5	4335,4	4838,5	4860,5	4890,5	5093,2	6381,2
Yuxarı Qarabağ	134,3	306, 1	371 ,3	370,0	414,5	377,1	477,2	608,0
Kəlbəcər-Laçın	15,9	58,8	81,9	99,2	69,4	70,1	66,6	73,8
Dağlıq Şirvan	168,4	463,3	527,4	533,3	549,9	589,2	656,6	799,9
Naxçıvan	455,0	2295,0	2679,5	2873,3	2851,4	3024,6	3293,6	3439,0

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi [8]

3.İstehsal və ixrac problemlərinin həlli yolları

Qeyri-neft sektorunun ixrac imkanlarının artırılması Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli fərmanı ilə təsdiq edilmiş milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrində strateji məqsədlər müəyyən edilmişdir.

Müəyyən edilmiş strateji yol xəritələrini həyata keçirmək üçün aşağıdakı əlavə tədbirlər planı hazırlanmışdır:

1. ölkədə istehsal edilməyən yeni rəqabətqabiliyyətli məhsullar istehsalının təşkili üçün “Azərbaycanda ilk” (“First in Azerbaijan”) investisiya təşviqi mexanizmi;

2. mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin rəqabətqabiliyyətli istehsalının dəstəklənməsi məqsədilə daxili bazar araşdırmalarına dövlət dəstəyi mexanizmi;

3. mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin istehsal fəaliyyətinin dəstəklənməsi üçün onların kadr potensialının artırılmasına dövlət dəstəyi mexanizmi;

4. ölkədə istehsal olunmayan və daxili istehsalda istifadə edilən xammalın idxalına gömrük güzəştlərinin tətbiqi;

5. mikro və kiçik sahibkarlıq subyektlərinin istehsal etdikləri məhsulların ticarət şəbəkələrində satışının genişləndirilməsi;

6. “Mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin klasterləri haqqında Nümunəvi Əsasnamə”;

7. ölkə iqtisadiyyatına birbaşa investisiyalar cəlb edilməsinin dəstəklənməsi məqsədilə “Azərbaycana sərmayə” (“Invest in Azerbaijan”) mexanizmlərinin tənzimlənməsi Qaydası”.

Beynəlxalq təcrübəni təhlil Azərbaycan Respublikasının qeyri-neft sektorunun potensialını təhlili göstərir ki, dünya təcrübəsi əsasında Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarların ixrac prosesinə yönəldilməsi üçün yeni dövlət marketing modeli hazırlanması məqsədə uyğun olardı.

1. İxrac potensialı olan şirkətlər üçün “İxracə ilk addım” modeli;

“İxracə İlk Addım” modelinin məqsədi, bu günə qədər müxtəlif maneələr və ya çatışmazlıqlar səbəbilə heç ixrac etməmiş ya da nizamsız olaraq etmiş firmaları təşviq edərək, onları nizamlı ixracat edən hala gətirmək, bu firmalarda ixracat planlaması və marketing şüurunu inkişaf etdirmək və ya onların xarici bazarlara açılmasını təmin etməkdir.

İxracə ilk addım proqramı mütəxəssislər tərəfindən kiçik və orta müəssisələrə ixracat marketingi və planlaşdırması mövzusunda 4 ay boyunca 30 saat məsləhət xidməti verilir. Başlıca mövzular bunlardır:

- Firmanın mövcud vəziyyətinin, ixracat potensialının və motivasiyasının diaqnozu;

- Hədəf ixracat bazarının, ixrac məhsullarının və paylama kanallarının müəyyən edilməsi;

- Hədəf ixracat bazarları və potensial müştərilər ilə əlaqədar detallı məlumatların toplanması;

- Marketing Planı və İxracat Fəaliyyət Planının hazırlanması.

Firmalara ediləcək ziyarətlərin tarix və saatlarına firmalar və məsləhətçilərlə birlikdə qərar verilir. Eyni zamanda firmaların ixracatla bağlı məlumat bazalarının gücləndirilməsi və onların ixrac etməsinə maneə təşkil edən fiziki infrastruktur çatışmamazlıqları təsbit edilib aradan qaldırılması mövzusunda firmalara xidmətlər göstərilir.

2. Kiçik sahibkarların xarici bazarlara istiqamətləndirilməsi üçün “Birləşdirilmiş ixrac” modeli.

Birləşdirilmiş ixrac modelinin məqsədi, kiçik və orta müəssisələrarası əməkdaşlıq fəaliyyətini qurmaqdır. Bu fəaliyyət, əsasən, birgə üstünlüklər əldə etməklə, ortaq satışa çıxmaq, bazar araşdırması və xarici bazarlara çıxma və xarici bazarlarda dərinləşmə fəaliyyətlərində üfüqi və şaquli xərc və ekspertləşmə üstünlükləri yaradılmasıdır.

Nəticə

Azərbaycan Respublikasının tədiyyə balansının təhlili göstərir ki, qeyri-neft sektorunun ixrac göstəriciləri, idxal göstəricilərindən 5 dəfədən çoxdur. Bu fəqr qeyri-neft sektorunda islahatların dərinləndirilməsini tələb edir. Investisiyaların və ixracın

təşviqi sahəsində aparılmış islahatlar və görülmüş işlər 2018-ci ildə də davam etdirilmişdir. Belə ki, 2017-ci il tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində yaradılmış Azərbaycan Respublikasının Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyinin fəaliyyəti əlaqələndirilmiş, Agentlik tərəfindən 2018-ci il ərzində Masallı, Siyəzən, Xaçmaz, Şabran, Gəncə, Yevlax, Quba və Qusarda yaradılmış 8 “KOB Dostu” fəaliyyətə başlamış və sahibkarlıq subyektlərinə göstərilə xidmətlərin siyahısı təsdiq edilmişdir.

2018-cil il 1 mart tarixindən etibarən 24 fəaliyyət növü üzrə lisenziyaların elektron qaydada verilməsi üçün portal vasitəsilə müraciətlərin qəbulu, 8 aidiyyəti qurumdan rəyin alınması və nəticələrin rəsmiləşdirilməsi imkanları təmin edilmişdir.

Eyni zamanda Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 21 dekabr 2018-ci il tarixli 556 nömrəli Qərarı ilə “Mikro, kiçik, orta və iri sahibkarlıq subyektlərinin bölgüsü meyarları” təsdiq edilmişdir. Sahibkarlığın tənzimlənməsi tədbirləri çərçivəsində mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə yönəldilən dövlət dəstəyi və güzəştlərin həmin meyarlar əsasında həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının prezidentinin 21 dekabr 2018-ci il tarixli 427 nömrəli Fərmanına əsasən “Xarici ticarət iştirakçılarının “Yaşıl dəhliz” buraxılış sistemindən daimi istifadə hüququnu əldə etməsi, həmin hüququn dayandırılması, ləğvi və bərpası Qaydası” təsdiq edilmişdir. Həmin Fərmana əsasən 2019-cu il fevralın 1-dən “Yaşıl dəhliz” buraxılış sisteminin tətbiqi nəzərdə tutulmuşdur. “Yaşıl dəhliz” buraxılış sisteminin tətbiqində məqsəd idxal-ixrac əməliyyatlarında qanunvericiliyə riayət edən xarici ticarət iştirakçıları üçün daha əlverişli şərait yaratmaq, gömrük sərhdindən mal dövriyyəsinin sürətləndirilməsini təmin etmək, xarici ticarət iştirakçılarında könüllü riayət mədəniyyətini formalaşdırmaq, risk qiymətləndirilməsi əsasında gömrük nəzarəti formalarını tətbiq etmək, gömrük nəzarətini daha çevik və şəffaf həyata keçirmək, eləcə də idxal-ixrac əməliyyatlarında məmur-sahibkar münasibətlərini müasir idarəçilik prinsipləri əsasında qurmaqla beynəlxalq ticarəti asanlaşdırmaqdan ibarətdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 dekabr 2018-ci il tarixli 437 nömrəli Fərmanına əsasən mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin qaz təchizatı şəbəkələrinə, su təchizatı və tullantı suların axıdılması sistemlərinə qoşulması ilə bağlı texniki şərtlərin ödənişsiz verilməsi, qoşulma haqqından başqa sifarişçidən şəbəkələrin və sistemlərin gücləndirilməsinə görə ödənişin tələb edilməməsi müəyyən edilmiş və prosedurlar sadələşdirilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında 2003-cü ildən Dövlət marketing siyasətini həyata keçirən İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi fondu fəaliyyət göstərsədə marketing informasiya sistemi tam olaraq formalaşdırılmayıb. Lakin mücahidələr göstərir ki, islahatların daha effektiv icra olunması üçün dövlət marketing siyasətini vahid mərkəzdən, dövlət və qeyri-dövlət təşkilatları ilə koordinasiya olunan formada həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Allahverdiyeva M.A. Beynəlxalq marketing. Dərslik. Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, - 2010, - 444 s.
2. Qənbərov F. Xarici iqtisadi əlaqələr və iqtisadi artım Bakı: Elm 2012, 448 s.

3. Məmmədov X.Ə., Mirzəyev S.Q. Marketingin əsasları. Bakı: Qapp-Poliqraf, 2001, 292 s.
4. www.anfes.gov.az Sahibkarlığın İnkişafı Fondu
5. www.cbar.org Mərkəzi Bank
6. www.economy.gov.az İqtisadiyyat Nazirliyi
7. www.iqtisadiislahat.org İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi
8. www.stat.gov.az Dövlət Statistika Komitəsi

**УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕХАНИЗМА ГОСУДАРСТВЕННОГО
РЕГУЛИРОВАНИЯ МАРКЕТИНГОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДЛЯ
ПОВЫШЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ НАЦИОНАЛЬНОЙ
ЭКОНОМИКИ**

Санан Гаджиага оглу ЯХЬЯ

Резюме

Результаты мер, предпринятых для расширения экспортноориентированной экономической политики, осуществляемой в Азербайджанской Республике, были оценены на основе статистических данных с использованием модели баллас конкурентоспособности экспорта по Международной стандартной торговой классификации и проанализировав структуру кредитов по отраслям, были оценены недостатки и перспективы.

Ключевые слова: *маркетинг, конкурентоспособность, государственное регулирование, маркетинговая информационная система*

MÜASIR İNKİŞAF MƏRHƏLƏSİNDƏ AZƏRBAYCANDA İQTİSADI ŞAXƏLƏNDİRMƏ VƏ PUL SİYASƏTİ ÇAĞIRIŞLARI

Azər Rasim oğlu HƏSƏNLİ
Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin
İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu, dissertant,
azarhasanli@outlook.com

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan iqtisadiyyatının şaxələndirmə gündəliyi müxtəlif aspektlərdən təhlil edilmişdir. Bu təhlillərin fonunda eyni zamanda pul siyasəti quruculuğunun milli iqtisadiyyatın strateji inkişaf və şaxələndirmə çağırışlarına adekvatlıq məsələləri nəzərdən keçirilmişdir. Aparılan qiymətləndirmələr göstərir ki, global konyunktur dəyişiklikləri milli səviyyədə iqtisadi siyasət strategiyalarının daha uzunmüddətli və strateji məzmununda formalaşdırılmasını şərtləndirir.

Açar sözlər: iqtisadi şaxələndirmə, institutsional islahatlar, global konyunktur dəyişiklikləri, pul siyasəti mexanizmi, məzənnə dayanıqlığı

Giriş

2014-cü ilin ortalarından etibarən neft qiymətlərində müşahidə olunan kəskin azalma bir çox neft ixracatçısı ölkələr, o cümlədən Azərbaycan üçün iqtisadi səbatsızlıqlar meydana çıxardı. Azərbaycan timsalında aşağı neft qiymətlərinin iqtisadi fəsadları özünü daha çox fiskal fəzanın daralması, milli valyutanın məzənnəsi üzərində təzyiqlərin güclənməsi və bilavasitə Azərbaycan Mərkəzi Bankının (AMB) effektiv pul siyasəti imkanlarının ciddi məhdudlaşması ilə özünü büruzə verdi. Manatın məzənnəsi üzərində artan təzyiqlərin fonunda AMB ilk öncə 2015-ci ilin fevralında *milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə əlavə stimullar yaratmaq ... ixrac potensialını daha da gücləndirmək, ... tədiyə balansının və ölkənin beynəlxalq ödəmə qabiliyyətinin strateji dayanıqlığını təmin etmək məqsədilə* [2] ABŞ dollarına nisbətə manatın məzənnəsini 34.6% ucuzlaşdırmış, daha sonra həmin ilin dekabrında isə üzən məzənnə rejiminə keçmişdir. Bu iki məzənnə korreksiyası arasındakı müddətdə isə AMB tərəfindən mütəmadi sterilizasiya xarakterli əməliyyatlar davam etdirilmişdir. Belə ki, 2015-ci ilin fevral-dekabr ayları ərzində AMB-nin valyuta ehtiyatlarında təxminən 5.987 mlrd. \$ azalma baş vermiş, həmin ilin sonuna bankın ehtiyatları kritik 5 mlrd \$ səviyyəsinə gerilənmişdir. AMB-nin üzən məzənnəyə keçidi ilə bəyanatında yer alan *valyuta ehtiyatlarının kritik səviyyədə qorunması və tədiyə balansının tarazlaşdırılması* [3] arqumentləri əslində həmin müddətdəki məhdud monetar manevr fəzası problemini əks etdirirdi. Məzənnədəki kəskin dəyişikliklər neft bumu illərinin monetar siyasət xüsusiyyətləri altında özünü gizlədən inflyasiya təzyiqlərinin yenidən aktivləşməsinə, o cümlədən valyuta bazarında spekulyativ dinamikanın böyük miqyas qazanmasına yol açmışdır.

Azərbaycan timsalında pul siyasəti mövqeyinin bu qədər mühüm xarakter kəsb etməsi həm də milli iqtisadiyyatın tranzitivlik və struktur xüsusiyyətləri ilə ciddi əlaqəlidir. İqtisadi islahatların hazırkı mərhələsində pul siyasətinin makroiqtisadi sabitliyinin təmin edilməsindəki əhəmiyyəti əvvəlki kimi yüksək olsa da, cari siyasət mövqeyinin iqtisadi şaxələndirmə baxımından təsir imkanlarının miqyası müəyyən

dəqiqləşdirmə tələb edir. Bu ehtiyac, xüsusilə qısa və uzunmüddətli makroiqtisadi tarazlıq, effektiv pul siyasəti mövqelənməsi və milli iqtisadiyyatın şaxələndirmə çağırışları arasında strateji seçimin fonunda daha aşkar özünü büruzə verir.

İqtisadi şaxələndirmə ilə bağlı siyasət mövqeyinin cari və retrospektiv təhlili, ümumiyyətlə bu iqtisadi kateqoriyanın mahiyyətinin kontekst və ya terminoloji müəyyənliyinin yenidən nəzərdən keçirilməli olduğunu göstərir. Bu baxımdan “iqtisadi şaxələndirmə” kateqoriyasının yalnız iqtisadi ədəbiyyatlarda yer alan və daha çox “statik” xarakter daşıyan yanaşma əsasında deyil, mövcud qlobal iqtisadi çevrilmələrin fonunda daha “dinamik” şəkildə şərh edilməsi ehtiyacı ortaya çıxır. Başqa sözlə, şaxələndirmənin yalnız istehsal və ya ixrac yönümlü çeşidlilik kimi şərh edilməsi, iqtisadi fəaliyyətin və iqtisadi düşüncə məktəblərinin başlıca tədqiqat obyektlərindən olan dəyər kateqoriyasının dəyişkən təbiətinin müəyyən baxımdan gözərdi edilməsi ilə nəticələnir. Digər tərəfdən istər iqtisadi ədəbiyyatlar, istərsə də müxtəlif ölkələrin təcrübələri iqtisadi şaxələndirmənin heç də tam olaraq iqtisadi inkişafın başlıca təminedicisi kimi çıxış etmədiyini göstərir.

Bu çərçivədə resursu zəngin ölkələrin (RZÖ) bir çoxunda üzləşilən problem – dəyər yaratma potensialının qlobal inkişaf daşıyıcılarının dəyişkən təbiəti ilə uyğunlaşmaması problemi, mühüm diqqət kəsb edir. Əslində konseptual olaraq bu ölkələr üçün başlıca prioritetin və ya çatışmazlığın iqtisadiyyatın sektoral şaxələnməsi, yoxsa iqtisadiyyatın dəyər yaratmaması olması dilemması üzərində fokuslanmaq lazımdır. Bu baxımdan RZÖ-lər üçün başlıca prioritetin yerli istehsalın profili və ixracın əmtəə çeşidliliyindən daha çox, milli aktiv portfeli komponentləri – təbii resurslar, institutlar və eləcə də fiziki və insan kapitalı arasında səmərəli nisbətənin əldə olunmasına yönəlməni təşkil etməsi zərurəti yeni qlobal iqtisadi reallığın şərtləndirdiyi gerçəklikdir.

İqtisadi şaxələndirmənin siyasət prioritetliliyinin müəyyənləşdirilməsi çətinlikləri Azərbaycan üçün də aktuallığını qoruyur. Əvvəldə də vurğulandığı kimi, ötən dövrdə pul siyasəti Azərbaycanda makroiqtisadi sabitliyin başlıca təminedicisi kimi çıxış etmişdir. Bu baxımdan iqtisadi şaxələndirmə ilə pul siyasəti çərçivəsi arasındakı əlaqənin gələcək inkişaf meyili cari iqtisadi islahatların uzunmüddətli hədəflərinin realizasiyası baxımından ciddi yönəldici kimi çıxış edir.

1. Azərbaycan iqtisadiyyatının şaxələndirmə gündəliyi: konseptual, struktur və makroiqtisadi siyasət aspektləri

Azərbaycanın iqtisadi şaxələndirmə ilə bağlı təcrübəsi digər RZÖ-lərin üzləşdiyi problemlərdən ciddi şəkildə fərqlənir. Belə ki, iqtisadi şaxələndirmə iqtisadi siyasətin aparıcı hədəflərindən biri kimi hər zaman siyasət qurucularının gündəmində yer alsada, onun prioritetliyinə münasibət daha çox dövrü amillərin təsiri altında fərqlənmişdir. Neft bumu illərində iqtisadi şaxələndirmə fəaliyyətinin geniş miqyasına baxmayaraq, 2014-cü ildə baş verən neft qiyməti şoku milli iqtisadiyyatın struktur olaraq hələ də yüksək resurs asılılığına malik olduğunu göstərdi. Milli iqtisadiyyatın iqtisadi şaxələndirmə ilə bağlı başlıca çətinliklərini üç istiqamətdə fərqləndirmək mümkündür:

- (1) iqtisadi şaxələndirmənin konseptual çatışmazlıqları;
- (2) milli iqtisadiyyatın formalaşmış (faktiki) struktur xüsusiyyətlərindən qaynaqlanan məhdudiyətlər;
- (3) makroiqtisadi siyasət ilə bağlı məsələlər.

Birinci istiqamət, yəni konseptual çərçivə xüsusiyyətləri istər neft bumu, artım, istərsə də hazırkı islahatlar mərhələsində iqtisadi siyasət mövqeyinin əsas

təyinedicilərdən biridir. Əvvəldə də vurğulandığı kimi, iqtisadi şaxələndirmənin yalnız istehsalın (geniş anlamda, iqtisadi konsentrasiya) və ya ixracında çeşidliliyi kimi xarakterizə edilməsi əslində problemin başlıca mahiyyətindən – milli iqtisadiyyatın dəyər yaratma potensialının məhdudluğundan yayınma təzahürləri meydana çıxarır. Buna görə də qlobal iqtisadi sistemdəki sənaye və texnoloji dəyişikliklərin təsiri altında, milli iqtisadiyyatlar üçün onların beynəlxalq rəqabətliyinə imkan verəcək “dəyər yaradılması” prioritet olmalıdır. Məsələ bundadır ki, istehsal və ixracın struktur şaxələndirilməsi hələ iqtisadiyyatın problemlərinin həlli demək deyil. Bu cür ölkələrdə dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya əsasən zəngin resurs sektoru hesabına baş verir. Buna görə də, qeyri-resurs sektorunun beynəlxalq rəqabətliyinin təmin edilməsi çətinliyi təkcə daxili deyil, həm də xarici amillərdən qaynaqlanır. Əksər RZÖ-lərin də təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi şaxələndirmənin dar çərçivədə nəzərdən keçirilməsi uzunmüddətli və dayanıqlı iqtisadi inkişafa yol açmır. Sənaye inqilablarından başlayaraq müxtəlif ölkələrin inkişaf təcrübələri yalnız iqtisadi aktivlərin daha səmərəli bölgüsü və istifadəsi şəraitində dövrü artım dinamikasının inkişafa çevrildiyini söyləməyə əsas verir.

Texnoloji çevrilmələrin məşğulluq və sənaye sektorlarında, o cümlədən beynəlxalq ticarətin təbiətində şərtləndirdiyi yeniliklər də II və III sənaye inqilablarının əsasında təşəkkül tapan artıq “ənənəviləşmiş” sənayeləşmə və ticarət modellərinin davamlılığını şübhə altına alır. Bu baxımdan struktur dəyişikliklərinin sadəcə formal sektoral kontekstdə deyil (məsələn, kənd təsərrüfatından sənayeyə keçid), eyni zamanda sektordaxili modernizasiyalar timsalında nəzərdən keçirilməsi ehtiyacı ortaya çıxır. Bütün amillər nəzərə alındıqda, iqtisadi şaxələndirmə strategiyalarının konseptual olaraq mütəmadi yenilənməsi ehtiyacı daha aydın görünür. 2012-ci ilin dekabrında qəbul edilən “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında bu istiqamətdə hədəflər müəyyənləşdirilmiş, *ənənəvi iqtisadiyyatdan biliklər iqtisadiyyatına keçidin əsasının qoyulması* zərurəti əsaslandırılmışdır. Lakin bu sənədin qəbulundan sonrakı mərhələdə aparılan iqtisadi siyasətdə protsiklik çalarlar daha güclü təsir bağışlamışdır. Məhz buna görə də 2014-cü ilin ikinci yarısından etibarən dünya neft bazarlarındakı konyunktur dəyişiklikləri fonunda milli iqtisadiyyat üzərində RZÖ-lər üçün “ənənəvi” olan təhdid mənbələri aktivləşmişdir. Bu təhdid mənbələrinin neytrallaşdırılması və milli iqtisadiyyatın strateji inkişaf konturlarının müəyyənləşdirilməsi üçün 2016-cı ilin sonlarında qəbul edilən Milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsində (bundan sonra – Milli iqtisadiyyat üzrə SYX) yuxarıda qeyd edilən qlobal iqtisadi şərait dəyişikliklərinin bir qismi nəzərə alınsa da, bunların nə dərəcədə real iqtisadi siyasət çərçivələri ilə əlaqələndirilməsi məsələsi müzakirə mövzudur.

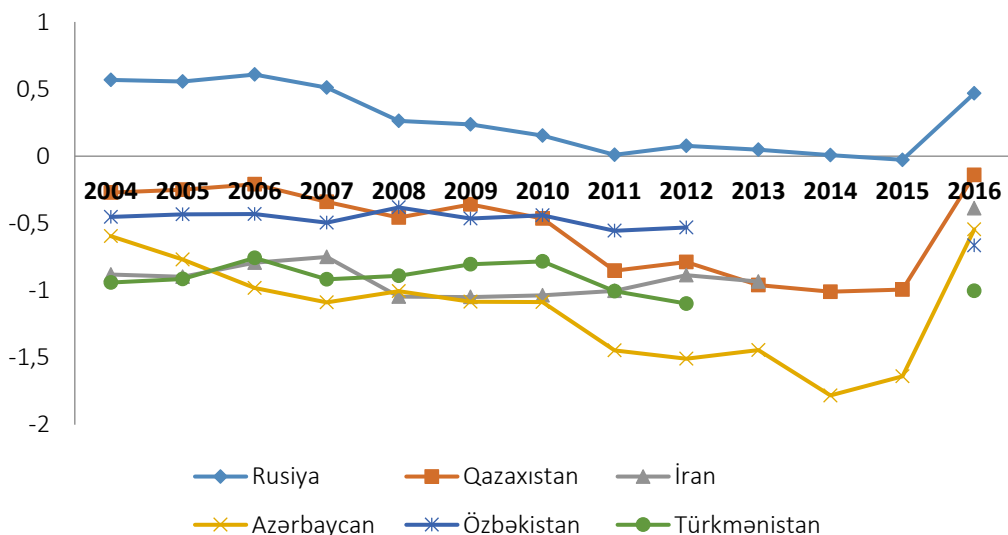
Bir sıra ölkələrin, xüsusilə Avstraliya, Braziliya, Kanada kimi ölkələrin təcrübələri göstərir ki, şaxələndirmənin istehsal və ixracın struktur çeşidliliyi kimi nəzərdən keçirilməsi problemin miqyasının gözardı edilməsi ilə nəticələnə bilər. Çünki institusional amillərin RZÖ-lərin əksəriyyətində uğursuz şaxələndirmə təcrübələrinin meydana çıxmasında payı kifayət qədər yüksəkdir. Bu çərçivədə qəbul edilən siyasət qərarları dövrü təmayüllərin təsiri altında qısamüddətli müsbət nəticələr versə də, orta və uzunmüddətli dövrdə ciddi səbatsızlıq təhdidlərini özündə ehtiva edir. Bu onunla izah oluna bilər ki, adıçəkilən əksər ölkələrdə aparılan institusional islahatların dövrü təmayüllərin formalaşdırdığı konyunktur şərtləndirmələrinə təsir imkanları əsasən məhdud olur. Bu məhdudluq struktur islahatların natamam və dar

interpretasiyası üzərində formalaşdırılan siyasət çərçivələrinin çox zaman müvəqqəti xarakter daşıyan işləkliyi ilə izah edilə bilər.

İqtisadi islahat dalğasının yeni mərhələsindəki bəzi təmayüllər taktiki və strateji şaxələndirmə çağırışları arasında seçim qeyri-müəyyənliyinin hələ də mövcud olduğunu göstərir. Milli iqtisadiyyatın struktur xüsusiyyətləri baxımından iqtisadi şaxələndirmənin konseptual problemləri özünü daha çox büruzə verir. Azərbaycan hazırda iqtisadi mürəkkəblilik indeksində¹, özünə region və tarixi ortaqlıq baxımdan yaxın sayıla biləcək RZÖ-lər arasında yalnız Özbəkistan və Türkmənistanı qabaqlayır (Qrafik 1A).² 1997-2011-ci illər arasında isə Azərbaycanda iqtisadi konsentrasiyanın artım dinamikası təkcə resurs zəngini MDB ölkələri (Qazaxıstan, Rusiya, Türkmənistan və Özbəkistan) arasında deyil, həm də Səudiyyə Ərəbistanı, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Venesuela kimi ölkələr arasında ən yüksək olmuşdur [18]. İxracın təmərküzləşməsi və diversifikasiya indekslərində də oxşar tendensiyalar müşahidə olunur (Qrafik 1B). Hər iki indeks üzrə də Azərbaycan Qazaxıstan və Rusiyadan geri qalır. Neft gəlirlərinin ÜDM-ə nisbətində də Azərbaycan adətən daha çox müqayisə aparıldığı Rusiya, Qazaxıstan və İrani üstələyir (Qrafik 1C).

Azərbaycanın xarici ticarət balansında da resurs sektorunun dominantlığı neft bumu dövründə özünü aşkar şəkildə göstərmişdir. Belə ki, ixracın tərkibində neft-qaz sektorunun payının 2004-2018-ci illərdə 47.5%-dən 91.1%-ə kimi yüksəlməsinin fonunda, qeyri-neft sektoru əsasən aşağı dəyərli əmtəə ixracı üzrə nəzərə çarpmışdır. Əslində neft ixracının da tərkibində ən yüksək payın xam neftə aid olması, neft emalı sənayesinin məhdud imkanları fonunda gözlənilən dinamika kimi səciyyələndirilə bilər.

A. İqtisadi mürəkkəblilik indeksi

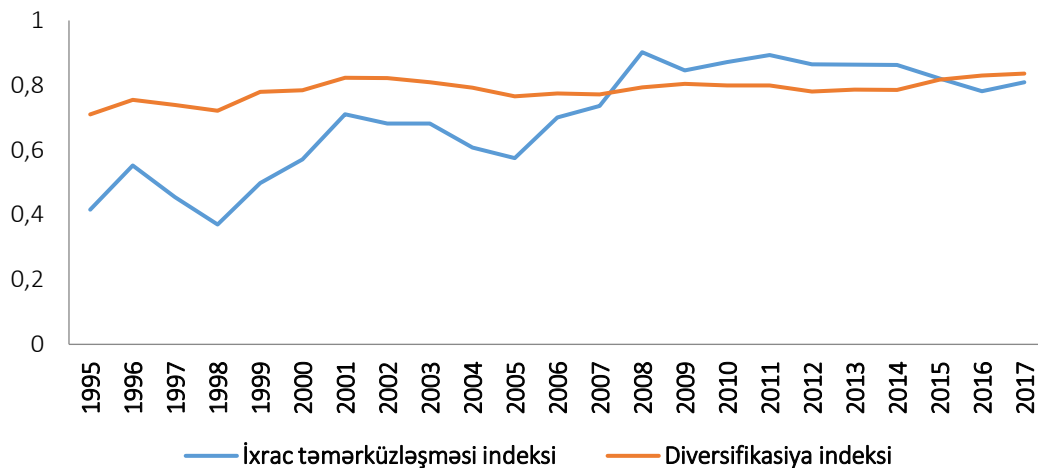

Mənbə: Observatory of Economic Complexity

¹ Bu indeks ixracın bilik tutumluğunu əsas götürürək iqtisadiyyatın bilik intensivliyini ölçür.

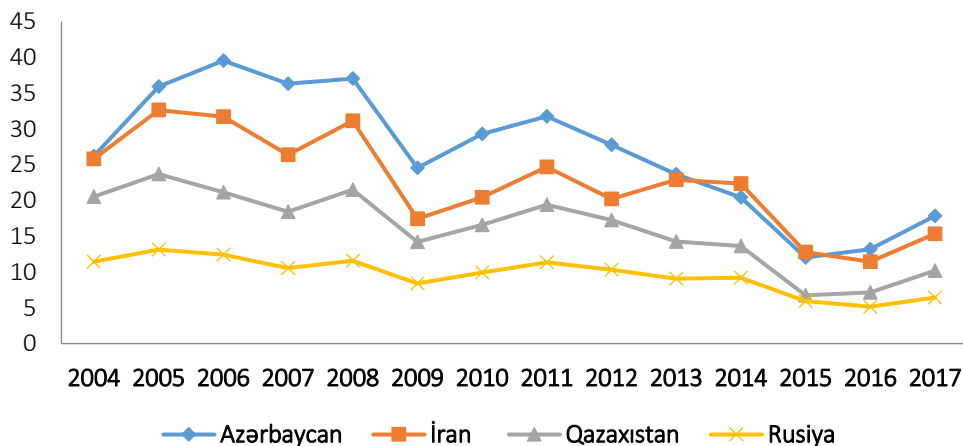
² Bu göstərici müvafiq indeksin 2016-cı il üçün olan reytinginə əsaslanır.

B. İxrac təmərküzləşməsi və diversifikasiya³

Mənbə: UNCTAD

C. Neft gəlirlərinin ÜDM-də payı, %-lə

Mənbə: Dünya Bankı

Qrafik 1. Müxtəlif komponentlər üzrə iqtisadi şaxələndirmə göstəriciləri

Bu göstəricilər iqtisadi şaxələndirmə və regional inkişaf strategiyalarına baxmayaraq, iqtisadiyyatda resurs sektorunun öz mövqeyini daha da gücləndirdiyini, bilavasitə makroiqtisadi siyasət dizaynının başlıca yönəldicilərindən birinə çevrildiyini göstərir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda iqtisadi şaxələndirmənin məhdudluğu müxtəlif müəlliflər tərəfindən bir sıra amillərlə izah edilir. Bu amillərə institusional keyfiyyəti [9; 10; 12], strateji baxışı [10] və daha əlverişli və tətbiqediləbilən diversifikasiya planının olmamasını [14], xərcləmə effektinin təsiri altında nisbi de-sənayələşməni [15] aid etmək olar. Bayramov və Orucova [13] neft

³ İxrac təmərküzləşmə indeksində 0-a yaxınlaşma ixracın əmtəə strukturunun daha homogen bölgüsünü, 1-ə yaxınlaşma isə əksini göstərir. Diversifikasiya indeksində də 1-ə yaxınlaşma daha ölkənin ticarət strukturunda yüksək təmərküzləşməni və dünya ortalamasından uzaqlaşmanı göstərir.

gəlirləri hesabına yaranan istehlak-əsaslı iqtisadi aktivliyi dayanıqsız şaxələndirmənin səbəbi kimi dəyərləndirir. Bu yanaşmalar ümumilikdə institusional və struktur amillərə əsaslanaraq göstərir ki, neft bumu dövründə siyasət qurucuları tərəfindən aparılan diversifikasiya siyasəti “Holland xəstəliyi”ndən qismən yan qaçmağa imkan vermişdir. Lakin resurs daxilolmalarının miqyası bu institusional və struktur xarakterli çatışmazlıqların fonunda milli iqtisadiyyatda konsentrasiyanı daha da artırmış və makroiqtisadi siyasət dizaynında əlverişli manevr fəzasını daraltmışdır.

Makroiqtisadi siyasət aspektindən məsələyə yanaşdıqda, müəyyən baxımdan fərqli və qarışıq mənzərə ortaya çıxır. Belə ki, Azərbaycan neft bumu mərhələsində əksər inkişafda olan ölkələrin (İEOÖ) üzlədiyi “qapalı iqtisadi artım dövrəsi”nə daxil olmuşdur. Əslində Milli iqtisadiyyat üzrə SYX-da qeyd olunan *2004-2014-cü illərdə reallaşdırılmış iqtisadi artım modelinin doğumluluq həddinə yaxınlaşması* [1] tezi istehlak və məhdud əlavə dəyər potensialı sektorlarda investisiya fəallığı hesabına yaradılan iqtisadi aktivliyin neft gəlirləri hesabına maliyyələşdirilməsi imkanlarının zəifləməsinin şərhini kimi də dəyərləndirilə bilər. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, fiskal və monetar siyasət qurucularının bu dövrdəki mövqeyi daha çox sosial rifahın artımı və təməl iqtisadi göstəricilərin yaxşılaşdırılmasına töhfə vermişdir. Lakin yuxarıda qeyd olunan institusional-struktur xarakterli səbəblərdən dövrü makroiqtisadi sabitlik və artımın priortitetləşdirilməsi orta və uzunmüddətli səmərəli dayanıqlıq çağırışlarının müəyyən mənada arxa plana keçməsinə səbəb olmuşdur.

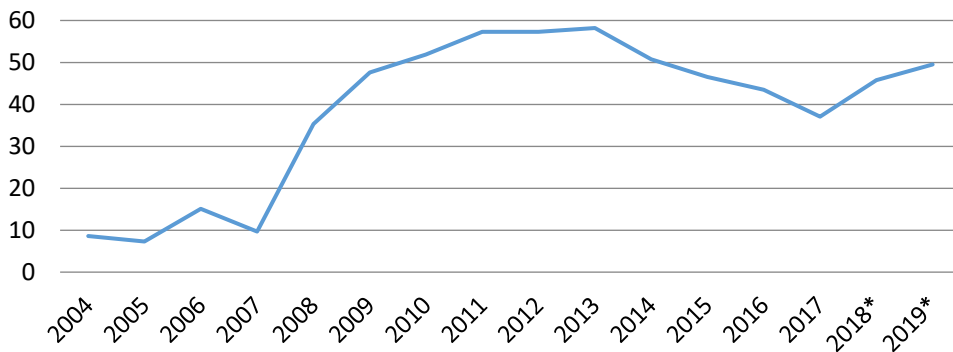
Yüksək neft qiymətləri mərhələsində neft gəlirləri hesabına həyata keçirilən fiskal genişlənmə (xüsusilə, aktiv kapital akkumulyasiyası hesabına) artımın başlıca daşıyıcısı kimi çıxış etmişdir.⁴ Fiskal genişlənmə milli iqtisadiyyat üzərində əsasən iki başlıca çağırış formalaşdırmışdır. Birincisi, institusional/struktur çatışmazlıqlar səbəbindən fiskal stimulyasiya hesabına formalaşan aktivliyin iqtisadiyyatda yüksək dəyər yaratma potensialı kifayət qədər məhdud olmuşdur. İkincisi, fiskal stimulyasiya hesabına yaradılan qeyri-neft sektorunun həm daxili və həm xarici rəqabətliliyi olduqca məhdud olmaqla bərabər, daimi fiskal dəstəyə ehtiyac duymuşdur. Neft qiymətlərin yüksək olması fiskal genişlənmənin davamlı olmasına və bilavasitə qeyri-neft sektoru kimi xarakterizə olunan sahələrin inkişafına, əhəlinin gəlirlərinin artmasına və qeyri-ticari bölmənin inkişafına rəvac vermişdir. Xüsusilə daşınmaz əmlak, tikinti və ticarət sektorlarının inkişafı bu dövrdə iqtisadi artımın başlıca daşıyıcıları kimi çıxış etmişdir. Bu müddətdə isə struktur amillərin iqtisadi artıma töhfəsi potensialından aşağı olmuşdur.

Sürətli iqtisadi artım dövründə investisiyaların sektoral strukturunun nəzərdən keçirilməsi şaxələndirmə çağırışları ilə bağlı bəzi məqamlara aydınlıq gətirmək baxımdan zəruridir. Belə ki, 2010-2015-ci illər arasında hasilat sektoru investisiya qoyuluşu baxımından digərlərini üstələmişdir. Eyni müddətdə kənd təsərrüfatı və istehsal kimi ticari sektorların payı isə, müvafiq olaraq 4.4% və 5.1%-dən 2.3% və 2.6%-ə kimi gerilənmişdir [13]. Əslində investisiyaların sektoral qoyuluşundakı bu tendensiya siyasət qurucularının cəhdlərinə baxmayaraq, resurs sektorunun digərlərinə münasibətdə sıxışdırıcı təsirinə güclü olduğunu göstərir. Lakin əmək qüvvəsinin sektoral bölgüsü aspektindən bu cür kəskin konsentrasiya aşkarlanmamışdır ki, bu da resurs sektorunun məhdud əməktutumlu xarakteri ilə izah edilə bilər. Bu tendensiyalar əsasında onu demək mümkündür ki, Azərbaycan

⁴ 2004-2014-cü illərdə dövlət büdcəsinin xərcləri 12.5 dəfə, cari xərclər 8 dəfə, kapital xərcləri 41.5 dəfə artmışdır.

iqtisadiyyatında bu dövrdə “Holland xəstəliyi”nin “xərcləmə effekti” daha təyinedici amil kimi çıxış etmiş [15], “resurs hərəkəti effekti” isə həm siyasət çərçivələri, həm də resurs sektorunun özünün xüsusiyyətlərindən dolayı qismən müşahidə edilmişdir. İnvestisiyaların sektoral qoyuluşundakı bu nisbət həm də özəl sektorun məhdud iştirakçılığı ilə də əlaqələndirilə bilər ki, bu da maliyyə əlçatanlığı, bazar yetişkənliyi və institusional xarakterli digər alt-səbəblərlə sıx bağlıdır. Bu arqument həm də kapital ehtiyatının formalaşmasında özəl sektorun payının kifayət qədər aşağı olmasını da özündə ehtiva edir [18]. Belə ki, dövlət investisiya proqramı çərçivəsində neft bumu illərində həyata keçirilən layihələr daha çox ya dövlət şirkətləri, ya kvazi-fiskal strukturlar yolu ilə həyata keçirilmişdir (Qrafik 2).

*) Bütçə layihəsində nəzərdə tutulan proqnoz göstəricilərə əsaslanır
Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu (ARDNF)

Qrafik 2. ARDNF-in dövlət büdcəsinə transfertlərinin xüsusi çəkisi, %-lə

Digər tərəfdən, neft bumunun ilk mərhələsində - 2004-2008-ci illərdə milli valyutanın kəskin bahalaşması müşahidə olunmuşdur [15]. Manatın məzənnəsində bu bahalaşmanın iqtisadi şaxələndirməyə mənfi təsir etməsi və qeyri-neft sektorunun rəqabətliyini azaltması bir çox müəlliflər tərəfindən qeyd olunur [10; 15; 16; 17]. Lakin hesab edirik ki, məzənnənin bahalaşması digər institusional və struktur xarakterli amillərin mövcudluğu fonunda qeyri-neft sektorunun rəqabətliyinə yeganə mənfi təsir göstərən amil kimi nəzərdən keçirilməməlidir. 2014-cü ildən sonrakı mərhələdə pul siyasəti quruculuğunun institusional və funksional strukturundan qaynaqlanan problemlər məzənnə dəyişikliklərinin real iqtisadi fəaliyyətə təsirlərinin çoxsaylı digər amillərdən (inflyasiya daşıyıcıları, iqtisadi agentlərin gözləntiləri və s.) ciddi asılı olduğunu göstərir. Bu da qeyd olunmalıdır ki, manatın möhkəmlənməsinin qiymətlərə azaldıcı təsiri onun ucuzlaşmasının inflyasiyaya artırıcı təsirindən daha aşağıdır [1]. Bu baxımdan milli valyutanın məzənnəsi AMB-nin mandatı çərçivəsində qiymətlər sabitliyini təmin etməsinə imkan verəcək əsas vasitə kimi qalır. Lakin məzənnə dinamikasına təsir edən başlıca xarici amillər (neft konyunkturundakı vəziyyət və ticarət tərəfdaşı ölkələrdəki monetar şərait) AMB-nin təsir imkanlarından kənaradır.

Neft bumu müddətində monetar və fiskal koordinasiyanın xarakteri də pul siyasəti qərarlarının şərhində istinad edilməli məsələlərdəndir. 2014-cü il neft şokunun ilk mərhələsində AMB-nin siyasət mövqeyi daha çox makroiqtisadi statuskvonun qorunmasına yönəlmişdir. 2015-ci ildəki məzənnə korreksiyalarından sonra isə AMB-nin üzləşdiyi siyasət dilemması (monetar genişlənmə ilə iqtisadi aktivliyin

stimullaşdırılması yoxsa monetar daralma hesabına inflyasiya təzyiqlərinin məhdudlaşdırılması) fiskal bölmənin mövqeyi ilə də sıx bağlı olmuşdur. Bütün bunlar isə inflyasiya təzyiqlərinin minimumlaşdırılması, eləcə də məzənnə və makroiqtisadi sabitliyin əldə edilməsi hədəflərinin həyata keçirilməsini çətinləşdirmişdir. AMB-nin pul siyasəti alətlər arsenalının məhdudluğu (xüsusilə, faiz dərəcəsi kanalının qeyri-ışləklyi), eləcə də bank sektorundakı struktur problemlər kredit daralmasından qaynaqlanmışdır. Bundan başqa, daxili investisiyaları stimullaşdırmaq üçün faiz dərəcəsi və məcburi ehtiyat normalarının azaldılması belə valyuta bazarındakı spekulyativ xarakterli mübadilə əməliyyatlarının miqyasının məhdudlaşdırılması baxımından istənilən nəticələr verməmişdir [20]. Öncədən vurğulandığı kimi, pul siyasətinin funksional çərçivələrindəki çatışmazlıqlar AMB-nin manevr imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırmışdır.

2. İqtisadi şaxələndirmə gündəliyinin monetar çağırışları

İqtisadi şaxələndirmənin makroiqtisadi aspektdən təhlili pul siyasəti xüsusiyyətlərinin bu prosesə bir çox hallarda başlıca məhdudlaşdırıcı amil kimi təsir etdiyini göstərir. Konkret olaraq Azərbaycan təmsalında bu problemlər dörd əsas istiqamətdə tezisləşdirilə bilər:

- ✚ Pul siyasəti qərarlarının ötürücülüüyü mexanizmindəki çatışmazlıqlar
- ✚ Məzənnə siyasəti ilə əlaqədar mövqenin doğurduğu makroiqtisadi öhdəliklər və məhdudluqlar
- ✚ Pul siyasəti qərarlarının effektiv kommunikasiyasının həyata keçirilməsi
- ✚ Məhdud səmərəli pul siyasəti rejimi

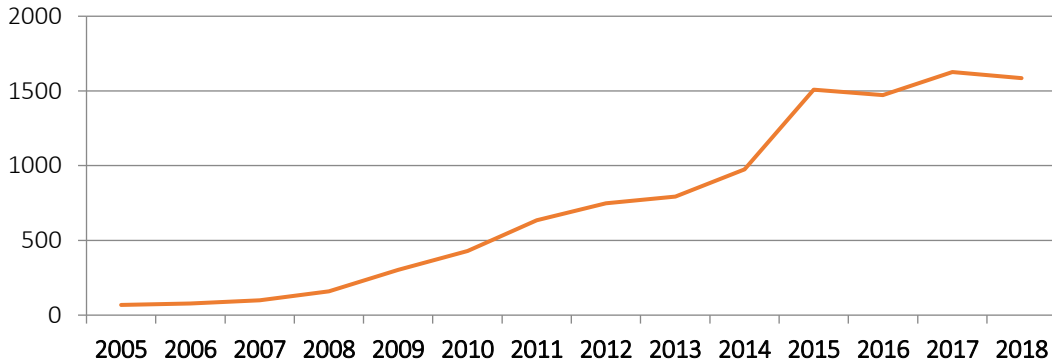
Pul siyasəti ötürücülüüyü mexanizminin məhdud imkanları bir çox amillərlə - monetar və real sektorlar arasında əlaqənin natamamlığı, monetar müstəqillik xüsusiyyətləri və bank sektorunun inkişaf xüsusiyyətləri ilə izah edilə bilər. Ötən illərin təcrübəsi göstərir ki, iqtisadiyyatın maliyyə və real sektorları arasındakı əlaqənin zəif olması, pul siyasəti qərarlarının effektiv şəkildə ötürülməsinə, bilavasitə diversifikasiya strategiyalarının effektiv maliyyələşmə təminatına mənfi təsir göstərir.

Aparılan müxtəlif tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının təmsalında kredit kanalının real sektora ötürücü imkanları faiz dərəcəsi və ya məzənnə kanalından daha güclüdür [6; 7; 8]. Lakin bu kanalın təsir gücü və effektivliyi ilə əlaqədar iki mühüm problem ortaya çıxır. Birincisi, bank sektorunda 2014-cü ildən sonra yaşanan struktur problemlər göstərir ki, kredit kanalı məzənnə şoklarına qarşı olduqca həssasdır. Bu isə bilavasitə, bu kanalın iqtisadiyyatın real sektoruna ötürücülüününün yenidən resurs sektorundan asılılığını ortaya qoyur. Belə ki, AMB-nin məzənnəni sabit saxlamaq imkanlarının mövcud olduğu zaman kredit kanalı ümumi iqtisadi aktivliyə uyğun olaraq genişlənirdi. Lakin məzənnə sərbətsizliklərinin baş verdiyi zaman bu kanal demək olar ki, funksionallığını tamamilə itirdi. İkincisi, kredit kanalının daha çox dövrü xarakterli olmasından qaynaqlanan problemdir. Belə ki, ümumi iqtisadi aktivliyə paralel kredit genişlənməsinin əslində ticari sektorun inkişafına kifayət qədər məhdud olmuşdur. 2015-ci ildən etibarən isə əsasən məzənnə korreksiyalarından və qismən daralan iqtisadi aktivlikdən qaynaqlanan problemlə kreditlərin yüksəlişi müşahidə olunmuşdur. (Qrafik 3A)

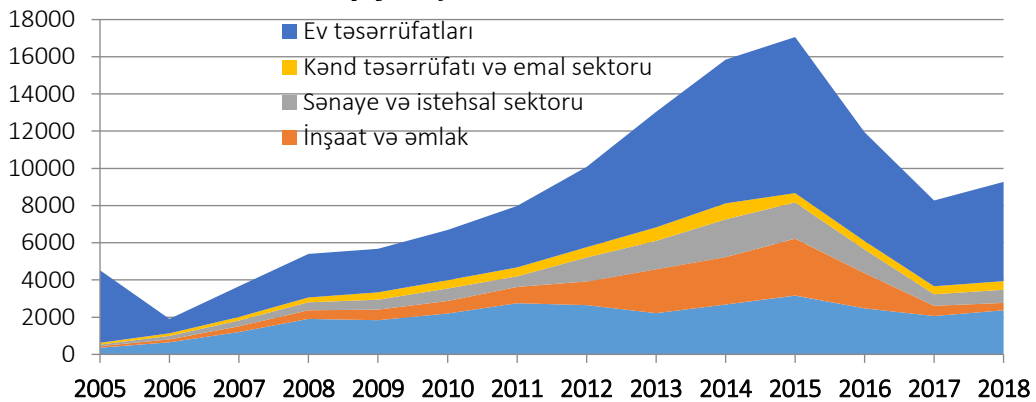
Muxtarov və Mikayılov [6] tərəfindən aparılan empirik tədqiqatlar göstərir ki, neft bumu dövründə kredit kanalının funksionallığı milli gəlir və məcmu tələb dinamikasından asılı olmuşdur. Bu kreditlərin struktur baxımdan təhlili yuxarıda qeyd olunan istehlak əsaslı iqtisadi artım tendensiyasını və “qapalı iqtisadi artım dövrəsi” tezisini dəstəkləyir (Qrafik 3B). Dövlət şirkətlərinin və birbaşa dövlətdən

maliyyələşən digər strukturların da özəl sektoru sıxışdırması (crowding out) kredit kanalının səmərəliliyinə mənfi təsir göstərmişdir [18]. Bu kanalın qarşısındakı müddətdə ötürücülüyünün daha da artırılması məqsədilə bank sektorunda struktur islahatların davam etdirilməsi, makroprudensial tənzimləmənin daha effektiv çərçivələrinin tətbiqi və ümumilikdə maliyyə dərinliyinin artırılması labüddür.

A. Vaxtı keçmiş kreditlərin xüsusi çəkisi

B. Real sektora kredit qoyuluşunun sahələr üzrə strukturu

Mənbə: AMB

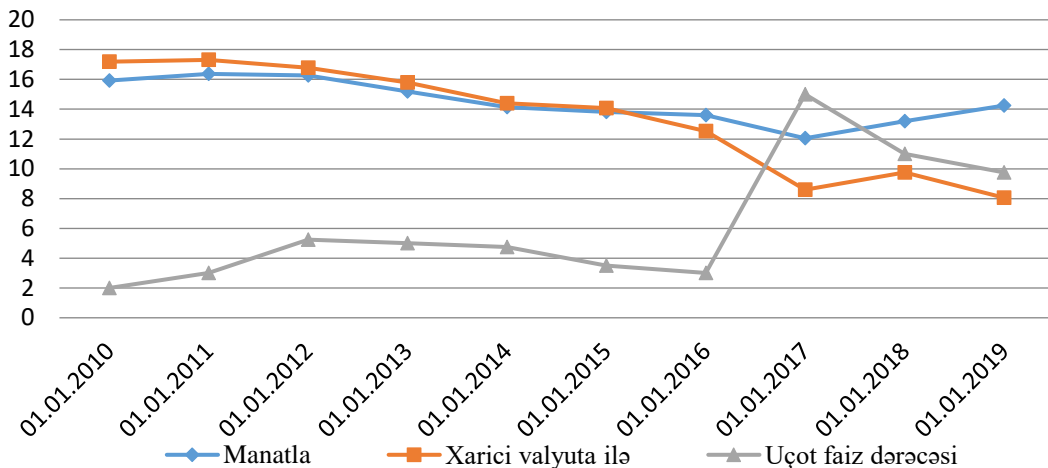
Qrafik 3

Son dövrlərdə kredit aktivliyində bərpanın müşahidə olunması istehlak səviyyəsinin yüksəlməsinə və iqtisadi aktivliyin canlanmasına müsbət təsir göstərir. Lakin cari makroiqtisadi mühitin xarici şoklara qarşı həssaslığını nəzərə alıqda bu tendensiyanı sadəcə növbəti istehlaka yönələn “kredit bumu” kimi də xarakterizə etmək mümkündür. İnflyasiya təzyiqlərinin AMB tərəfindən hələki məhdudlaşdırılmasına baxmayaraq, məzənnə üzərindəki “xroniki” təzyiqlərin davam etməsi (neft qiyməti sərbətsizlikləri, əsas ticarət tərəfdaşı ölkələrdə monetar şərait dəyişkənliyi və s.) cari kredit artımının qısa yaxud ortamüddətli təyinedici amil kimi dəyərləndirilməsi ilə bağlı qeyri-müəyyənliklər doğurur. Faiz dərəcəsi kanalının pul siyasəti aləti kimi iqtisadi artıma və real sektora ötürücülüyünün hələ də istənilən səviyyədə az olması siyasət qurucuları üçün məhdudlaşdırıcı amil kimi çıxış edir. Bəzi tədqiqatlar Azərbaycanda faiz dərəcəsi kanalı ilə ÜDM artımı və inflyasiya arasında əlaqənin həm qısa, həm də uzunmüddətli dövrdə mənfi olduğunu göstərir [8]. Onlar həmçinin faiz dərəcəsi kanalının real məcmu istehlak xərcləmələri üzərində təsirinin qısamüddətli dövrdə müsbət, uzunmüddətli dövrlərdə isə mənfi olduğu

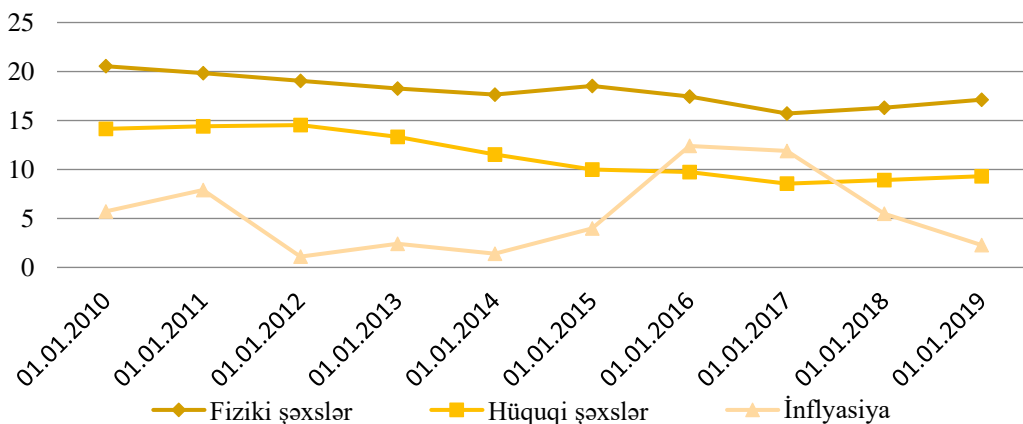
tezisini də önə çəkirlər və bunu iqtisadi agentlərin kreditlərin faiz dərəcəsinə aşağı elastik reaksiyası ilə əlaqələndirirlər. Başqa sözlə, kredit faizlərinin artması istehlak yönümlü kredit müraciətlərinin dinamikasına ilk müddətdə ciddi təsir etməsə də, növbəti mərhələdə mənfi təsir göstərir.

Bu məqam əslində həm də yuxarıda kredit kanalı strukturunun inkişaf xüsusiyyətlərini əks etdirir. Belə ki, istehlak kreditlərinin xüsusi çəkisinin tarixən yüksək olması bu kanalın xarici və daxili şoklar qarşısında həssaslığını artırır. Digər tərəfdən isə biznes sektorunun bankların kredit faizlərinə elastikliyi kifayət qədər aşağıdır. Eyni zamanda AMB-nin siyasəti faiz dəhlizi parametrlərinin bank sektorunda kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsindəki təsiri də xaotikdir (Qrafik 4).

A. Kreditlər üzrə orta faiz dərəcələri və uçot faizi dinamikası

B. Manatla kreditlər üzrə orta faiz dərəcələri və inflyasiya dinamikası

Mənbə: AMB

Qrafik 4

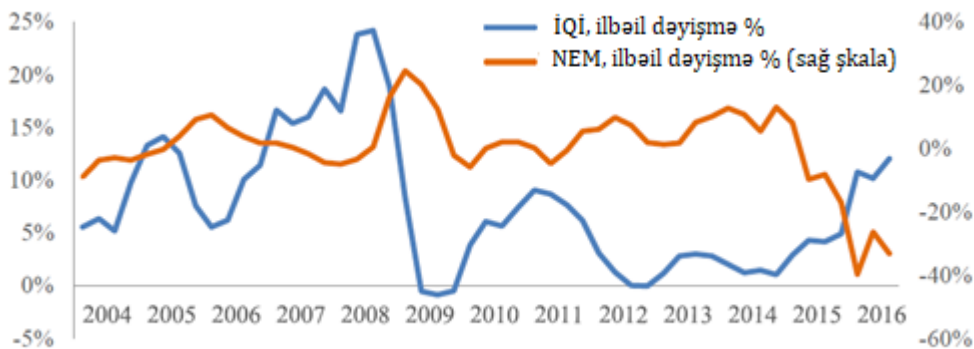
Digər tərəfdən, faiz dərəcəsi ilə inflyasiya arasındakı əlaqənin də xaotik xarakterli olması, real və maliyyə sektorları arasında əlaqənin xüsusiyyətləri və inflyasiyanın başlıca daşıyıcı komponentləri ilə izah edilə bilər. Aparılan bir sıra

tədqiqatlar [19; 21] inflyasiyanın başlıca determinantlarının məhz faiz dərəcəsinin təsir imkanlarına məhdudlaşdırıcı təsir göstərdiyini ortaya qoyur. Təbii ki, maliyyə bazarlarının və vasitəçiliyinin zəif inkişafı faiz dəhlizinin pul siyasətinin ötürücü kanalı kimi funksionallığını azaldır. Bu çatışmazlıqların aradan qaldırılması istiqamətində həm bank sektorunda, həm də AMB-nin funksional çərçivəsində ciddi dəyişiklikləri şərtləndirir. Bu dəyişikliklərə bankların maliyyə vasitəçisi qismində iqtisadi sistemdə iştirakçılığının yenidən nəzərdən keçirilməsi, banklararası bazarın inkişaf etdirilməsi, pul siyasətinin alternativ lövbərinin müəyyənləşdirilməsi, bankların rəqəmsal transformasiyasının sürətləndirilməsi və rəqəmsal hesablaşma infrastrukturunun inkişafı və s. aid edilə bilər.

Pul siyasəti qərarlarının transmissiya mexanizmində önəmli həlqələrdən biri məzənnə kanalıdır. Azərbaycan timsalında xüsusilə ABŞ dolları/manat məzənnəsi bu kanalın başlıca daşıyıcısı kimi çıxış edir ki, bu da bir sıra struktur səbəblərdən qaynaqlanır. 2015-ci ilə qədərki müddətdə aparılan ABŞ dolları/manat ikitərəfli məzənnənin hədəflənməsi rejiminin yeni makroiqtisadi şərait altında davam etdirilməsi mümkün olmamışdır. Aparılan təhlillər göstərir ki, neft bumunun ilkin mərhələsində, yəni 2005-2008-ci illər arasında nominal effektiv məzənnənin (NEM) dinamikası yüksək inflyasiyaya yol açmışdır. Neft qiymətlərində yüksəlişin baş verməsi tədricən manatın məzənnəsinə bahalaşdırıcı təsir göstərmiş, bilavasitə inflyasiya səviyyəsinin yüksəlməsində rol oynamışdır. Neft bumunun sonrakı mərhələsində AMB mütəmadi açıq bazar müdaxilələri hesabına, xüsusilə dollara münasibətdə manatın məzənnəsinin daha da bahalaşması riskini məhdudlaşdırmışdır. Bu siyasət mövqeyi, daha doğrusu manatın məzənnə səviyyəsi qeyri-neft ixracı imkanları baxımından məhdudlaşdırıcı kimi çıxış etməsinə baxmayaraq, makroiqtisadi sabitlik baxımından məqbul hesab edilmişdir. Ötən dövr ərzində təsbit məzənnə rejiminin tətbiqi məzənnənin inflyasiya ötürücülüüyünün nəzarətdə saxlanılmasına imkan vermişdir. Lakin bu nəzarət heç də pul siyasəti mexanizminin öz imkanları hesabına deyil, xarici faktorların (Azərbaycan nümunəsində, dünya bazarlarında neftin qiymətinin) təsiri altında baş tutmuşdur. Lakin xarici şəraitin dəyişməsi makroiqtisadi sərbəzsizliklərə yol açanda, AMB-nin məzənnənin inflyasiya ötürücülüüyünü məhdudlaşdırması imkanları yalnız kifayət qədər sərt tədbirlərin, əsasən pul təklifinin azaldılması hesabına mümkün olmuşdur.

Bu çərçivədə neft bumu dövründəki bahalı məzənnə siyasətinin bir sıra istiqamətlər üzrə aydınlaşdırılması da şəxələndirmə strategiyasının nəticələrinin təhlili baxımından əhəmiyyətlidir. Əslində dünya əmtəə qiymətlərinin yüksək səviyyəsi neft bumu mərhələsində manatın məzənnəsinin beynəlxalq rəqabətlik baxımdan daha ciddi mənfə təsirlərini qismən kompensasiya etmişdir. Lakin ümumilikdə milli iqtisadiyyatın rəqabətliyinin azalmasıdakı başlıca monetar amillər kimi real effektiv məzənnənin (REM) bahalaşması və inflyasiya fərqləri çıxış etmişdir.

Aparılan təhlillər göstərir ki, əslində REM-in bahalaşma tendensiyası NEM-dən daha çox, qiymət fərqlərindən qaynaqlanmışdır [15]. Bu nəticənin ortaya çıxmasının izahı iki aspektdən verilə bilər. Belə ki, qeyri-ticari sektordakı qiymət artımı ya real əməkhaqqı artımı (neft sektoru tərəfindən yaradılan sərvətin hesabına) ya da qeyri-ticari sektordakı zəif məhsuldarlıq artımından (hansı ki bu sektoru daha bahalı edir) qaynaqlanmışdır. Lakin digər tərəfdən, neft-ixracatçısı MDB ölkələrindən (Rusiya və Qazaxıstan) fərqli olaraq, Azərbaycanda NEM və istehlakçı qiyməti indeksinin (İQİ) hərəkət trayektoriyası heç də üst-üstə düşmür və aralarındakı əlaqə çox zəif və xaotikdir [22].

Mənbə: [22]

Qrafik 5. NEM və İQİ-nin hərəkət tendensiyaları

Hesab edirik ki, bu fakt yenidən Azərbaycanda inflyasiyanın təbiəti ilə əlaqədar bəzi məsələləri, xüsusilə idxal və ixracın əmtəə strukturu (aralıq və son məhsulların çəkisi), onların yerli istehsalla əvəzlənməsi imkanları və manatın məzənnəsinin bu dəyişənlərə inflyasiya ötürücülüyünün qiymətləndirilməsi fonunda aydınlaşdırmağı tələb edir. Xüsusilə İQİ inflyasiyasının müxtəlif komponentlərinə (yüksək idxal və ticari əmtəələrin çəkisi nəzərə alındıqda) məzənnənin yüksək inflyasiya ötürücülüyünün mövcudluğu qeyd olunmalıdır. Çünki məzənnənin inflyasiya ötürücülüüyü təkcə idxal qiymətlərinə yox, həm də məcmu tələbə təsir edir. Məzənnə bahalaşması ilə qeyri-neft ixracı arasındakı əlaqənin xarakteri qeyri-neft sektorunun rəqabətliyinə təsir göstərir. Lakin hesab edirik ki, məzənnə kanalının məcmu tələbə təsiri Azərbaycan təmsalında bu nisbətən az əhəmiyyət kəsb edir. Bu tezis isə inflyasiyanın determinantlarının (inflyasiya inersiyası, ticarət tərəfdaşlarındakı inflyasiya, NEM-in artım tempi və pul təklifi [21]) xarakterindən asılıdır. Başqa sözlə, məcmu tələbin artımından daha çox idxaldan asılılıq məzənnənin inflyasiya ötürücülüyünün formalaşmasına təsir edir.

Məzənnənin inflyasiya ötürücülüyünün bu xarakteri həm də daha uyğun məzənnə rejimlərinin tətbiqini şərtləndirir. Neft bumu mərhələsində AMB-nin məzənnə rejimi seçim imkanları həm neft gəliri, həm də xarici kapital daxilolmalarının təsiri altında çox da geniş olmamış, milli iqtisadiyyatın struktur və institusional xüsusiyyətləri isə bu imkanları əlavə olaraq daraltmışdır. 2014-cü ilin ortalarından etibarən neft qiymətlərində azalma sabit məzənnə rejiminin qorunmasını daha çətinləşdirsə də, AMB-nin öz siyasət mövqeyini əsasən qoruması onun valyuta ehtiyatlarında ciddi azalmaya səbəb oldu. Yalnız birinci devalvasiyadan bir neçə gün öncə AMB məzənnə siyasətində dəyişiklik edərək, ikitərəfli məzənnənin hədəflənməsindən valyuta sərbəti dəyərinin hədəflənməsinə keçid barədə qərar qəbul etmişdir [4]. Lakin bu dəyişiklik manata xarici valyutalardan yaranan təzyiğin daha effektiv məhdudlaşdırılması, iqtisadi subyektlərin tədrici adaptasiyasına şərait yaratmaq, məzənnə siyasətinin çevikliyi və makroiqtisadi effektivliyini məqsədlə həyata keçirilsə də, uzun müddət davam etmədi və ilin sonunda AMB üzən rejiminə keçidini elan etdi.

Hazırda AMB tərəfindən üzən məzənnə rejiminin tətbiqi rəsmən elan edilsə də, cari məzənnə səviyyəsi son bir neçə ildəki əhəmiyyətli xarici təsirlərə baxmayaraq faktiki olaraq sabit məzənnə rejiminin davam etdiyini göstərir. AMB tərəfindən yeni məzənnə və pul siyasəti baxışlarının elan edilməsi fonunda cari status-kvo həm valyuta bazarında, həm də iqtisadi agentlərinin gözləntilərinin yanlış istiqamətdə

formalaşmasına, nəticə olaraq həyata keçirilən islahatların və makroiqtisadi siyasətlərin son hədəflərində yayınmalara rəvac verə bilər. AMB-nin məzənnə səbətsizliklərinin yaşandığı müddətdə siyasət mövqeyi və iqtisadi agentlərə (xüsusilə, biznes sektoru və ev təsərrüfatlarına) aydın siqnallar ötürə bilməməsindən doğan çətinliklər ötən dövrdə milli valyutanın məzənnəsi üzərində əlavə psixoloji təzyiqlərin yaranmasına yol açmışdır.

İqtisadi agentlərin gözləntilərinin idarəedilməsi effektiv kommunikasiya və şəffaflıq çərçivələrinin təqdim edilməsini zəruri edir. Burada kommunikasiya həm iqtisadi siyasət qurucularının fəaliyyət çərçivələri arasında ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasını, həm də AMB ilə biznes sektoru və ev təsərrüfatlarının gözləntiləri arasında qeyri-müəyyənliklərin aradan qaldırılmasını ehtiva edir. Birinci istiqamət, ümumilikdə makroiqtisadi siyasət koordinasiyasının tərkib hissəsidir və hesab edirik ki, Azərbaycan təcrübəsində iqtisadi şaxələndirmə strategiyalarının məhdud səmərəliliyinə birbaşa təsir göstərir. Pul siyasəti qərarlarının şəffaflıq arqumenti isə sadəcə qərar qəbulu nəticələrinin ictimaiyyətə açıqlanması deyil, həm də bu qəbulun arxasında dayanan iqtisadi əsaslandırmanın rəşional şəkildə təqdim edilməsidir. Bu amil AMB-nin siyasət qərarları ilə bağlı irrəşional qeyri-müəyyənliklərin aradan qaldırılmasına, eləcə də gələcəyə istiqamətlənmənin (forward guidance) daha səmərəli həyata keçirilməsinə imkan verəcəkdir.

Pul siyasəti rejimlərinin tətbiqi baxımından da müəyyən çağırışlar qalmaqdadır. Hazırda AMB əsasən de-fakto məzənnə tənzimlənməsi vasitəsilə öz siyasət qərarlarını qiymətlərin sabitliyi hədəfi istiqamətində icra edir. Lakin ötən dövrün təcrübəsi bu siyasət mövqeyinin həm xarici sektor dəyişikliklərinə kifayət qədər həssas olduğunu, həm də iqtisadi agentlərin gözləntilərini yönləndirmək baxımından məhdud faydalı olduğunu göstərir. AMB tərəfindən artıq bir müddətdir hədəf kimi qoyulan və *uzunmüddətli dövrdə Azərbaycan üçün optimal pul siyasəti rejimi olaraq gördüyü inflyasiyanın hədəflənməsi rejiminə* (İHR) keçid [1] pul siyasəti mövqeyinin manevr imkanlarının artırılması baxımından məqsədyönlü addım sayıla bilər. Lakin bu rejimin tətbiqi üçün zəruri alt şərtlərin formalaşdırılma çətinlikləri mövcuddur ki, onlar bu şəkildə təsnifləşdirilə bilər:

1) AMB-nin müstəqilliyi ilə bağlı məsələlər (həm hədəf müəyyənləşdirmə (targeting) və həm də əməliyyatlar üzrə);

2) banklararası və maliyyə bazarlarının zəif inkişafı, eləcə də pul siyasəti transmissiya mexanizmi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq faiz dərəcəsi kanalının aşağı işləkliyi;

3) milli valyutanın məzənnəsinin xarici və daxili şoklara qarşı həssaslığının hələ də yüksək olması;

4) AMB-nin ictimai etimadlılıq və gözləntiləri idarədə bilmək təcrübəsindəki çatışmazlıqlar.

Milli iqtisadiyyat üzrə SYX-da effektiv pul siyasəti rejiminin tətbiqi ilə əlaqədar qeyd olunan müddəalar çərçivəsində son dövrlərdə bəzi addımlar atılmışdır. Xüsusilə AMB-nin 2019-cu il və ortamüddətli dövr üçün pul siyasətinin əsas istiqamətləri barədə Bəyanatında yer alan bəzi müddəalar – çərçivə və açıq bazar əməliyyatlarının yeni konfigurasiyasının formalaşdırılması, pul siyasətinin alternativ lövbərinin təsbiti və faiz dərəcəsi kanalının işləkliyinin artırılması üzrə fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi monetar tənzimləmənin daha çevik həyata keçirilməsinə imkan verəcəyini hesab edirik. Bu çeviklik bir tərəfdən fiskal siyasətin dövrü xüsusiyyətlərinə tamamlayıcı, digər tərəfdən isə kövrək qeyri-neft sektorunda iqtisadi

aktivliyin dəstəkləməsinə istiqamətlənməyə şərait yaradacaq. Lakin yenə də qeyd etmək lazımdır ki, milli valyutanın məzənnə səviyyəsinin təsbitində aparıcı rol oynayan tədiyə balansı mövqeyinin xarici sektor səbatsızlıqlarına münasibətdə hələ də başlıca kövrəklik mənbəyi çıxış etməsi səbəbindən atılan addımların orta və uzunmüddətli nə dərəcədə arzuolunan təsirlər doğuracağı müzakirə mövzudur.

Nəticə

Beləliklə, 2014-2015-ci illərdə dünya enerji konyunkturundakı kəskin dəyişikliklər Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün bir sıra ciddi çağırışlar doğurmuşdur. Bu çağırışlarla bağlı əsas narahatlıq doğuran məqamlardan biri makroiqtisadi və struktur siyasət çərçivələrinin uyğunlaşdırılmasındakı ləngimələrdir ki, bunlar da həm iqtisadi şaxələndirmənin konseptual təhrifi, həm də dəyişən global iqtisadi konyunkturla izah edilə bilər.

Hesab edirik ki, Azərbaycanda iqtisadi şaxələnmənin sürətləndirilməsi baxımından effektiv pul siyasəti çərçivələrinin təqdim edilməsi zərurəti öz vacibliyini hələ də qoruyur. Təbii ki, adekvat fiskal və struktur siyasət mövqeyi olmadan pul siyasəti iqtisadi şaxələndirməni həyata keçirə bilməz. Lakin milli iqtisadiyyatın institusional və makroiqtisadi menecment xüsusiyyətləri pul siyasəti mövqeyinin iqtisadi şaxələndirmə strategiyasının implementasiyasında iştirakçılığının artırılması və bu prosesinin effektivliyinin təmin edilməsi imkanlarını təqdim edir.

Bu baxımdan hesab edirik ki, pul siyasətinin transmissiya mexanizmində ciddi dəyişikliklərin edilməsi onun cari həssaslığının azaldılması baxımından önəmlidir. Lakin burada əsas məsələ kimi sadəcə qabaqcıl trendlərə uyğunlaşmış hansısa rejimin tətbiqi deyil, milli iqtisadiyyatın strukturu baxımından effektiv monetar ötürücülük kanallarının formalaşdırılması çıxış etməlidir. Pul siyasətinin ötürücülük kanalının təkmilləşdirilməsi üçün ilk öncə faiz dərəcəsi kanalının təsir imkanlarının genişləndirilməsinə ehtiyac var. Bu da öz növbəsində maliyyə bazarlarının inkişafını, bank sistemində daha məqsədyönlü struktur islahatlarının aparılmasını tələb edir. Təkmil maliyyə sistemi (başqa sözlə, maliyyə vasitəçiliyi) olmadan, pul siyasətinin iqtisadiyyatın real sektoruna təsir imkanları məhdud olacaqdır.

Digər tərəfdən məzənnənin yüksək inflyasiya ötürücülüüyü real sektorun inkişafına və iqtisadi agentlər üzərində adekvat gözləntilər kanalının formalaşdırılmasını məhdudlaşdırır. Bu baxımdan, milli iqtisadiyyatın cari struktur və islahat çağırışları fonunda tənzimlənən (lövbərlənən yox) üzən məzənnə rejiminin tətbiqini daha məqsədəuyğun hesab etmək olar. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, adekvat məzənnə rejiminin tətbiqi real sektordakı struktur dəyişikliklərindən ciddi asılıdır.

Maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi iqtisadi şaxələndirmə baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. 2014-cü il neft qiyməti şokundan sonra bu istiqamətdə bir sıra institusional xarakterli dəyişikliklərin aparılmasına baxmayaraq, bank sektorunun ölkənin orta və uzunmüddətli strateji inkişaf hədəflərinə adaptasiya imkanları hələ də arzuolunan səviyyədə olmadığı qənaəti mövcuddur. Bu məhdudluq, dar mənada, kredit kanalı vasitəsilə iqtisadiyyatın real sektorunun maliyyə resurslarına ehtiyacının ödənməsi, geniş anlamda isə qeyri-resurs sektorunun dayanıqlı inkişaf təmayüllərinin formalaşmasında özünü kəskin büruzə verir. Bu baxımdan hesab edirik ki, bank sektorunda struktur islahatların yenidən nəzərdən keçirilməsi ehtiyacı hələ də aktuallığını qoruyur.

Son olaraq, effektiv pul siyasəti quruculuğu daha çox müstəqillik və gözləntiləri idarə edə bilmək imkanları tələb edir. Hesab edirik ki, son zamanlarda AMB-nin kommunikasiya siyasətində müəyyən müsbət yönümlü dəyişikliklər olsa da, iqtisadi

gözləntilərin formalaşdırılması və yönləndirilməsi baxımından hələ də çatışmazlıqlar mövcuddur. Bütün bunlar AMB və digər iqtisadi strukturların daha sıx koordinasiya şəraitində effektiv və gələcəyə yönəlmiş siyasət çərçivələri təqdim etməsi zərurətini şərtləndirir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, qlobal iqtisadi sistemin müxtəlif komponentləri, xüsusilə çoxtərəfli ticarət sistemi və beynəlxalq valyuta arxitekturası üzrə sistem əhəmiyyətli dəyişikliklər və ziddiyyətlərin baş verməsi makrosəviyyədə iqtisadi siyasət imkanlarının daha da daralmasına yol açır. Bu işə milli iqtisadiyyatların qlobal iqtisadi çevrilmələrə struktur adaptasiya imkanlarını daha da məhdudlaşdıracaqdır. Azərbaycan üçün də bu məhdudiyətlər istisna deyil və texnoloji dəyişikliklərin təsiri altında milli iqtisadiyyatın struktur çatışmazlıqları onun beynəlxalq mövqelənməsinə daha çox mənfi təsir göstərəcəkdir. Milli səviyyədə bu təhdidlərin qismən neytrallaşdırılması yalnız daha adekvat və strateji məzmun daşıyan iqtisadi siyasət çərçivələrinin tətbiqi hesabına mümkün olacaqdır.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Ahmedov, I. (2017), “Diversification problem of Azerbaijan economy: Obstacles and solutions”, Entrepreneurship Development Foundation & Center for International Private Enterprise
2. Aslanli, K., Ismayil, Z., Aghayev, R., Mehtiyev, A. (2013), “Assessment of economic and export diversification – Azerbaijan”, Revenue Watch Institute, Country Report
3. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2019-cu il və ortamüddətli dövr üçün pul siyasətinin əsas istiqamətləri barədə Bəyanatı, 28 dekabr 2018
4. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının BƏYANATI, 21 dekabr 2015, <https://www.cbar.az/releases/2015/12/21/statement-of-the-central-bank-of-the-r-azerbaijan/>
5. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının BƏYANATI, 21 fevral 2015
6. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının, *Məzənnə siyasətinin yeni amaliyyat çərçivəsi barədə* press reliz, 16 fevral 2015
7. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi, 6 dekabr 2016
8. Bayramov, V., Abbas, G. (2017), “Oil shock in the Caspian Basin: Diversification policy and subsidized economies”, Resources Policy, vol. 54: 149–156
9. Bayramov, V., McNaught, T., Rashidov, E. (2011), “Managing resource revenues in oil-rich CAREC countries: The case of Azerbaijan”, Center for Economic and Social Development
10. Bayramov, V., Orujova, L. (2017), “Volatility, diversification and oil shock in resource-rich Turkic countries: Avenues for recovery”, Journal of Social Sciences of the Turkic World, vol. 83: 303-329
11. Esanov, A. (2012), “Diversification in resource-dependent countries: Its dynamics and policy Issues”, Resource Watch Institute
12. Gill, Indermit S., Ivailo Izvorski, Willem van Eeghen, Donato De Rosa (2014), “Diversified Development: Making the Most of Natural Resources in Eurasia” Washington, DC: World Bank
13. Hasanov, F. (2010), “The impact of real oil price on real effective exchange rate: The case of Azerbaijan”, DIW Berlin Discussion Paper No. 1041

14. Hasanov, F. (2013), “Dutch disease and the Azerbaijan Economy”, *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 4(4): 1-18
15. Hasanov, F., Huseynov, F. (2013), “Bank credits and non-oil economic growth: Evidence from Azerbaijan”, *International Review of Economics and Finance*, vol. 27: 597–610
<https://www.cbar.az/press-release-919/statement-of-the-central-bank-of-the-republic-of-azerbaijan>
<https://www.cbar.az/press-release-920/new-operational-framework-for-exchange-rate-policy>
16. Karimli, T., Jafarova, N., Aliyeva, H., Huseynov, S. (2016), “Oil price pass-through into inflation: The evidence from oil exporting countries”, *Graduate Institute of International and Development Studies Working Paper*, No. 01-2016
17. Mammadov, J. (2016), “Oil price shocks and monetary policy in Azerbaijan: Challenges and opportunities”, *Caucasus Analytical Digest* No. 83: 6-11
18. Muxtarov, Ş., Mikayılov, C. (2016), “Pul siyasətinin transmissiya mexanizmlərinin Azərbaycan təmsalında yoxlanması”, *Journal of Qafqaz University- Economics and Administration*, say 4(1): 103-109
19. Mukhtarov, Sh., Aliyev, Kh. (2014), “Parasal aktarım mexanizması olaraq faiz oranı kanalının etkinliyi: Azərbaycan tətbiqi”, *Journal of Qafqaz University- Economics and Administration*, vol. 2(2): 111-118
20. Mukhtarov, Sh., Selcuk, H., Mammadov, E. (2016), “Parasal Aktarım Mexanizmaları: Azərbaycan Örneyi”, *Journal of Research in Business & Social Science*, Special Issue 5(2): 16-33
21. Rahimov, V., Adigozalov, Sh., Mammadov, F. (2016), “Determinants of inflation in Azerbaijan”, *CBA Working Paper Series*, № 07/2016
22. Rahimov, V., Jafarova, N. (2017), “The exchange rate pass-through to CPI inflation and its components in Azerbaijan”, *CBA Working Paper Series*, № 01/2017

**ПРОБЛЕМЫ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДИВЕРСИФИКАЦИИ
И ДЕНЕЖНО-КРЕДИТНОЙ ПОЛИТИКИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ НА
СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ РАЗВИТИЯ**

Азерб. Расим оглу ГАСАНЛИ

Резюме

В статье анализируется диверсификационная повестка экономики Азербайджана с различных аспектов. В свете этого анализа одновременно рассматриваются вопросы адекватности денежно-кредитной политики задачам стратегического развития и диверсификации национальной экономики. Оценки показывают, что глобальные изменения конъюнктуры требуют разработки более долгосрочной и в углубленном содержании стратегии экономической политики.

Ключевые слова: *экономическая диверсификация, институциональная реформа, глобальные изменения конъюнктуры, механизм денежно политики, устойчивость обменного курса*

**ECONOMIC DIVERSIFICATION AND MONETARY POLICY CHALLENGES
IN AZERBAIJAN AT THE PRESENT STAGE OF DEVELOPMENT**

Azer Rasim HASANLI

Abstract

In the article, diversification agenda of Azerbaijan economy is analyzed in various aspects. In light of these analyses, adequacy issues of monetary policymaking to the strategic development and diversification challenges of the national economy is looked through at the same time. Assessments reveal that global conjuncture realignments necessitate formulation of economic policy strategies in a more long-term and strategic content.

Keywords: *economic diversification, institutional reforms, global conjuncture changes, monetary policy mechanism, exchange rate sustainability.*

QEYRİ-KOMMERSİYA TƏŞKİLATLARININ CƏMİYYƏT ÜZƏRİNDƏKİ POTENSİAL TƏSİRLƏRİ

Aydın Fuad oğlu İBADOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,
aydinibadov29@gmail.com,

Xülasə

Məqalənin giriş hissəsində qeyri-kommersiya təşkilatlarının meydana gəlməsini zəruri edən amillər haqqında danışılır, həmçinin dövlət müəssisələri ilə olan əlaqələr haqqında bəhs olunur. Girişin son hissəsində iyerarxik strukturun məlumat verildikdən sonra qeyri-kommersiya təşkilatlarının funksiya, prinsip və siyasəti haqqında söz açılır, ictimai siyasət amili daha ətraflı izah olunur. Bundan sonra isə həmin təşkilatların maliyyə resursları araşdırılır. Son hissə isə nəticə və ədəbiyyatdan ibarətdir.

Açar sözlər: müəssisə, maraqlar, ictimai həyat, cəmiyyət, ictimai xidmətlər

GİRİŞ

1990-cı illərdən başlayaraq, onilliklər ərzində bəşəriyyət müxtəlif kommersiya təşkilatları və ictimai fəaliyyət göstərən qurumların olduğu seqmentdə yeni qurum növünün yaradılmasının şahidi olmuşdur ki, həmin qurumlar qeyri-kommersiya təşkilatları adlanırlar. Sözügedən qurumların yaradılmasında əsas məqsəd kommersiya təşkilatları və cəmiyyət arasında olan boşluqların doldurulması idi.

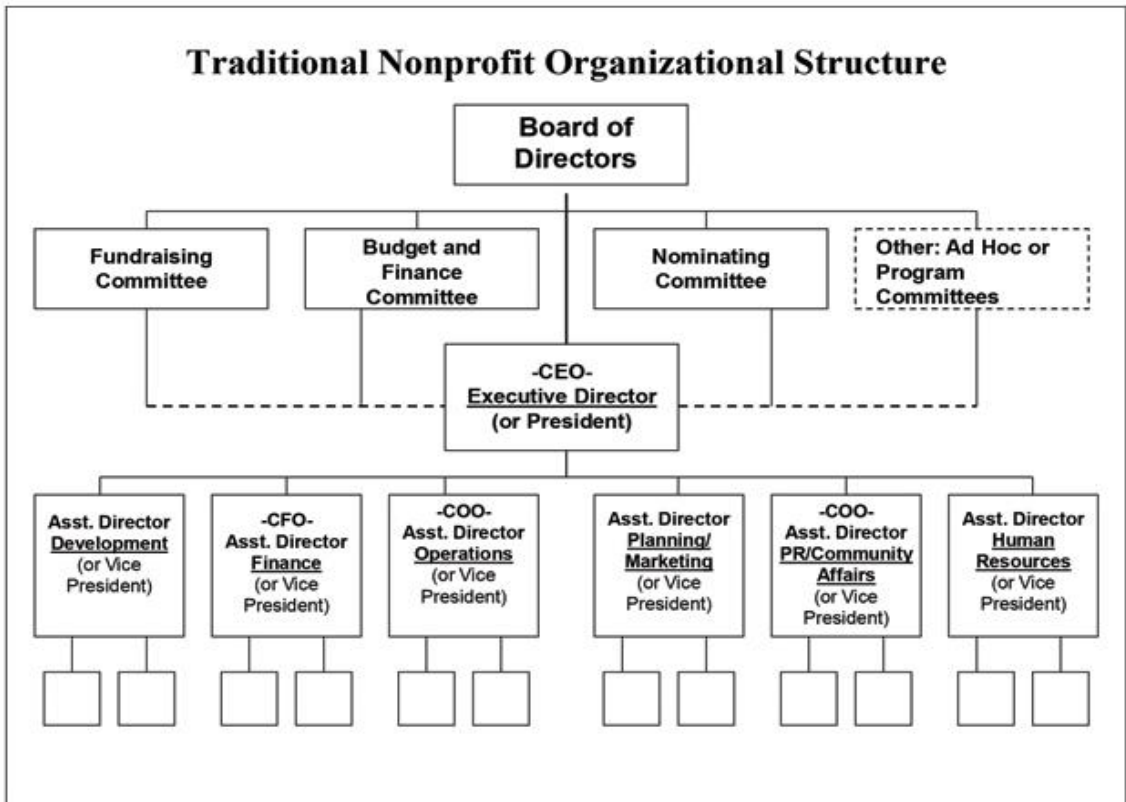
İqtisadi ədəbiyyatda istehsal zamanı sərf olunan xərcləri çıxandan sonra məhsulun (xidmət və işlərin) realizasiyasından ümumi daxil olan vəsaitin bir hissəsi kimi müəyyən olunan mənfəət sahibkarlığın ən əsas missiyası olmaqla yanaşı, onun keyfiyyətə aid xüsusiyyətləri, önəmli cəhətlərindən biridir. Əgər mənfəətin əldə olunması subyektin əsas məqsədi deyilsə, demək ki həmin şəxs sahibkar, məşğul olduğu fəaliyyət növü isə sahibkarlıq fəaliyyəti deyildir. Bununla yanaşı təsadüfi deyil ki, mülki qanunvericilikdə kommersiya hüquqi şəxslərinin qeyri-kommersiya hüquqi şəxslərindən fərqləndirilməsi üçün, birincilərin digər atributlarından deyil, məhz mənfəət götürülməsi amilini əsas məqsəd olması atributundan istifadə edilmişdir. Belə ki, məhz hüquqi şəxslər fəaliyyətinin əsas məqsədi mənfəət əldə etməkdən ibarət olan (yəni kommersiya hüquqi şəxsləri), həmçinin əsas məqsədi mənfəət əldə etməkdən ibarət olmayan və dividend əldə etməyən (yəni, qeyri-kommersiya hüquqi şəxsləri) qurumlar hesab oluna bilər. Qeyri-kommersiya təşkilatları hesab olunan hüquqi şəxslər, fondlar, ictimai birliklər, hüquqi şəxslərin birləşmələri formasında, həmçinin qanunvericilikdə nəzərdə tutulan digər formalarda da yaradılması mümkündür. Qeyri-kommersiya hüquqi subyektləri sahibkarlıq fəaliyyəti ilə ancaq o halda məşğul ola bilər ki, fəaliyyət zamanı onların yaradılması prosesində qarşıya qoyulmuş hədəflərə çatmağa xidmət etsin, həmçinin bu hədəflərə uyğun gəlsin. Qanunvericilikdə birbaşa öz əksini tapmasa da, ancaq sahibkarlıq fəaliyyətinin ən əsas məqsədi olan mənfəət əldə olunması sistemli, müntəzəm xarakter daşmalıdır, belə ki mənfəət əldə olunması məqsədi ilə epizodik bir şəkildə hər hansı işin yerinə yetirilməsi, xidmətlərin göstərilməsi və s. özü-özlüyündə sahibkarlıq fəaliyyəti kimi qələmə verilə bilməz. Sistemli və müntəzəm şəkildə

mənfəət qazanmaq ən əsas məqsədi olan sahibkar həmin fəaliyyətlə (yəni sahibkarlıq fəaliyyəti ilə) məşğul olmanı peşə halına gətirməli, hətta öz fəaliyyət istiqamətini dəyişsə belə (misal üçün, xidmətlər göstərilməsi sferasında məşğul olan bir sahibkarın öz fəaliyyət istiqamətini dəyişərək kənd təsərrüfatı ilə məşğul olması və s.) əsas hədəf, yəni sistemli və müntəzəm şəkildə gəlir qazanmaq hədəfi dəyişməz qalmalı, bu hədəfə yönəldilmiş fəaliyyət ilə sahibkar bir peşə şəklində məşğul olmalıdır. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitinin olduğu mühitdə rəqabətin güclənməsi, bazarın subyektləri arasında sahibkarlıq fəaliyyətinin uyğun şərtləri, həmçinin ciddiliyi sahibkarlıq fəaliyyətinin ən əsas atributlarının birini də şərtləndirir və bu, sahibkarlıq fəaliyyətinin təşəbbüskarlıq xarakterlərindən ibarətdir.

Zamanla qeyri-kommersiya təşkilatlarının sayı artdıqca, yerinə yetirməli olduğu “nəzarətçi” tipli funksiyasına əsasən cəmiyyət içində belə bir qavrayış var idi ki, həmin təşkilatlar, hökumət orqanlarının ayaqda qalmasını təmin edir. Həqiqətən də, MNREGA (Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act) hökuməti sxeminin simasında, qeyri-kommersiya təşkilatları tərəfindən keçirilən audit və yoxlama işləri müsbət istiqamətə atılan addım kimi xarakterizə olunurdu. Bu sosial auditlər, hökumət təşkilatları tərəfindən hazırlanmış sxemlərin məhsuldarlığının qiymətləndirilməsi baxımından, bununla yanaşı korrupsiya və pul vəsaitlərinin başqa ünvanlara sızmasının qarşısının alınmasını təmin edirdi. Lakin insanlar qeyri-kommersiya təşkilatları tərəfindən göstərilən təzyiq sayəsində hökumət qurumlarının məhsuldarlığının artırılması qənaətinə gəlməmişdən əvvəl diqqət yetiriləsi bir məqam var, belə ki bir çox hökumət sxemi qeyri-kommersiya təşkilatlarının həssaslığı sferasından kənar qalması səbəbilə, qeyri-kommersiya sektoru bəzən korrupsiyanın və eyni zamanda pul vəsaitlərinin sızması qarşısında aciz qalır. Təbii ki, informasiya hüquqi aktı qeyri-kommersiya təşkilatlarının hökumət qurumlarına göstərdiyi təzyiq nəticəsində, təkcə əməliyyatların uğurla yerinə yetirilməsini deyil, həmçinin müxtəlif sxemlərə aid məlumatların hökumət təşkilatları tərəfindən ictimaiyyətə açıqlanmasına sövq etməsi aspektindən ən parlaq nümunələrdən biridir. İnformasiya hüququ əməlinin tətbiqinin və minlərlə nəticəsinin nümunələrinə əsasən demək olar ki, həmin əməl ekstravaqant davranışların tənzimlənməsi və korrupsiya hadisələrinin üstünün açılması baxımında müəyyən qədər köməkçi olmuşdur. Bununla yanaşı, qeyri-kommersiya təşkilatlarının idarəetmə üzərində başqa müsbət təsiri də olmuşdur, belə ki, müxtəlif davranışların dekriminalizasiyası kimi müxtəlif qanunların qəbul olunmasında rol oynamışdılar, həmçinin bir nümunə də alternativ cinsəlliyin gizlədilməsinin cinayət olaraq qəbul edilməsidir və deyə bilərik ki, qeyri-kommersiya təşkilatları hökuməti bunu etməyə məcbur etdi. Belə bir qənaətə gələ bilərik ki, güclü və qüdrətli qeyri-kommersiya təşkilatlarının yaranması ölkənin demokratiklik baxımından inkişaf etməsi üçün önəmli faktordur. Bunlar haqqında danışanda nəzərə almaq lazımdır ki, özlüyündə qeyri-kommersiya təşkilatları, xüsusilə hökumət qurumlarının sxemlərinə zərər yetirən zaman, onların maliyyələşmə mənbəsi barəsində sorğu-sual aparılır. Məsələn, hökumət Kundankulamda nüvə zavoduna qarşı etiraz keçirən nümayişçilərin maliyyələşməsinin mənbəsinə dair araşdırma aparırdı. Bu, bir çoxları tərəfindən diqqəti əsas mövzudan yayındırmaq cəhdi olaraq qəbul edilirdi və tənqid edilirdi. İş burasındadır ki, qeyri-kommersiya təşkilatı bəzən uğursuzluğunu qəbul etməli və öz işinə, hökumətin ictimai rifahına fokuslanmalı idi. Hindistan da daxil olmaqla, əksər ölkələrdə bu aspektlərin çox zəif idarə edilməsini nəzərə alsaq, demokratik qurumların qorunması baxımından qeyri-kommersiya təşkilatlarının mövcudluğu həyati əhəmiyyət daşıyır.

Nəhayət, idarə ilə bağlı məsələlərdə qeyri-kommersiya təşkilatları, nümayişçilər üçün katalizator rolundan başqa məşvərətçi və aktivist rolunu da oynaya bilər. Adı çəkilən hər bir funksiyaya uyğun öz effektiv idarəsi və xüsusi fokus sahəsi var, həmçinin qeyri-kommersiya təşkilatları bütün rolları öz üzərinə götürməyə hazır olmalıdır ki, məşvərətçi rolu uğursuz alınanda onlar aktivist roluna uyğun hərəkətə keçsin, o da uğursuz olanda isə, katalizator roluna girsinlər. Bütün bu amillər hökumət qurumlarına, idarəçiliyi yaxşılaşdırmağa və ictimai rifahın yüksəldilməsinə can atması üçün nə qədər təzyiq göstərilməsini xarakterizə edir.

Təyinatı üzrə, qeyri-kommersiya təşkilatları humanitar məqsəd və məsələlər sferasında fəaliyyət göstərir. Bu o deməkdir ki, əksər qeyri-kommersiya təşkilatları struktur cəhətdən zəif təşkil olunublar və formal iyerarxiya, idarəetmə modeli olmadan könüllülər tərəfindən idarə olunurlar. Fəqət bu o demək deyil ki, qeyri-kommersiya təşkilatlarının rəsmi idarə heyətinə, menecment strukturuna və maliyyə nəzarətinə ehtiyacı yoxdur. Məsələ burasındadır ki, baxmayaraq qeyri-kommersiya təşkilatları əsasən müəyyən məqsədlərə xidmət edən, öz işinə sadıq insanlardan ibarətdir, həmin qurumlarda hələ də korporativ struktur növünə və menecmentə ehtiyacı var. Bu, əsasən ianə formasında böyük miqdarda pul alan və ölkə üzrə bir neçə layihənin həyata keçirilməsini öz üzərinə götürən qeyri-kommersiya təşkilatlarına aid edilir. Bununla yanaşı, hökumətin qeyri-kommersiya təşkilatlarının fəaliyyətinə nəzarət etməsi faktorunu nəzərə alsaq, periodik olaraq maliyyə ekspertizası və hesabat hazırlanması olduqca əhəmiyyətlidir. Beləliklə, qeyri-kommersiya təşkilatlarının düzgün struktur və idarəetməyə ehtiyacının qarşılınması, daxili mühit proseslərinə nəzarət mənasına gəlir.

Mənbə: <https://www.hurwitassociates.com/nonprofit-organizational-charts/traditional-nonprofit-organizational-structure>

Qeyri-kommersiya təşkilatları üçün birinci və ən əsas tələb, yüksək səviyyədə monitoring və nəzarət təmin edən idarə heyətinə sahib olmaqdır. İdarə heyətinin üzvləri cəmiyyətin istənilən təbəqəsinə aid ola bilər və sosial sferada kifayət qədər iş təcrübəsinə malik olmalıdır. Bununla yanaşı, qeyri-kommersiya təşkilatlarının üzvləri, icraçı üzv olaraq idarə heyətində iştirak etməlidirlər. Həmçinin, qeyri-kommersiya təşkilatları pul vəsaitlərinin axını, mədaxili və məxaricini idarə etmək üçün daxili maliyyə nəzarətinə malik olmalıdırlar. Bu, həm daxili prosesual nöqtəyindən, həm də hökumət tərəfindən normativə uyğun olaraq təyin edilmiş tələbləri qarşılayaraq, onları məmnun etmək baxımından olduqca önəmlidir. Məsələn, Hindistanda hökumət qeyri-kommersiya təşkilatlarında pul mədaxilinə nəzarət edir və təbii olaraq, xaricdən pul vəsaitinin mədaxil ola bilməsi üçün qanunla müəyyən edilmiş icazələrin alınması vacibdir.[1]

Qeyri-kommersiya təşkilatlarının idarə heyətinə şamil edilən üçüncü aspekt, qeyri-kommersiya fəaliyyətinin məsuliyyətini öz üzərinə götürə biləcək insanların quruma cəlb edilməsi ilə bağlıdır. Bu o deməkdir ki, əgər söhbət qeyri-kommersiya təşkilatlarının qərar qəbul etməsi haqqında gedirsə, bu zaman əmr vermə prosesi zəncirvari formada yerinə yetirilməlidir və bu əsasən aztəminatlı ailələrə yardım və xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatlarına aid edilir, belə ki həmin qurumların səhv etmə ehtimalı böyükdür və təsirinin nəticəsində insanların həyatı və sağlamlığı risk altına düşə bilər. Hökumət bu məsələdə əsas rol oynayır, belə ki bürokratlar qeyri-kommersiya təşkilatları tərəfindən strukturlaşdırılmış cavablar və təşkilati cavabdehliyin dəqiq sxemini tələb edir.

Nəhayət, xarici mühitdə reklam edə bilmək üçün qeyri-kommersiya təşkilatlarının menecment strukturuna ehtiyacı var. Belə ki, adıgedən təşkilatlar və cəmiyyət arasında olan yeganə kontakt nöqtəsi olaraq, qeyri-kommersiya təşkilatlarını daha əl çatan edir və bu səbəbdən böyük miqdarda könüllülərin cəlb edilməsinə kömək edir. Nəticədə, baxmayaraq ki bu, qeyri-kommersiya təşkilatlarının funksiyalarına uyğun olaraq korporativləşməsinə sövq etmir, fəqət məqalədə də qeyd olunduğu kimi, qeyri-kommersiya təşkilatlarının lazımı səy göstərməsi və düzgün idarəetmə prinsipləri üçün tutarlı səbəbləri var.[2]

Funksiyalar, prinsiplər və siyasət

Qeyri-kommersiya təşkilatları çox zaman cəmiyyətin sosial problemlərini həll etmə, maliyyə və insan resurslarının cəlb edilməsi və yüksəldilməsi, dövlət siyasətinin məhsuldarlıq dərəcəsini qiymətləndirmək baxımından çox zaman özlərini ən effektiv şəkildə nümayiş etdirirlər. Dövlət siyasətinin məhsuldarlığının qiymətləndirilməsi dediyimiz zaman bir neçə amil nəzərdə tutulur :

- ictimai xidmətlərin keyfiyyət standartlarının qaldırılması;
- dövlət fəalları tərəfindən daha məhsuldar idarəetmə;
- ictimai xidmətlərin gəlirinin artması;
- ictimai əmlakın daha yaxşı qorunması;
- inzibati xərclərin optimallaşdırılması.

İctimai xidmətlərə tələbin artması kontekstində, dövlətin göstərmiş olduğu xidmətlərdən daha çoxuna ehtiyac yaranır. Buna görə də dövlət orqanları öz təkliflərini təmilləşdirmək və ya şaxələndirmə arasında seçim etməli, ya da xidmətlərini kontraktlaşdırmalıdırlar. Digər ölkələrin təcrübələrini nəzərə alsaq, iqtisadi səmərəlilik cəhətdən həmin xidmətlərin kontraktlaşdırılması daha sərfəlidir. Ədalətlik funksiyası və siyasi öhdəliklər səbəbilə irəli gələn məhdudiyətlər kontekstində, limitli olan ictimai büdcənin idarə olunması baxımından, qeyri-

kommersiya təşkilatları ictimai xidmətlərlə bağlı müqavilə bağlaya bilərlər. Mənfəət güdmədiyini və qeyri-mənfəətli bölüşdürmə xüsusiyyəti amilini nəzərə alsaq, qeyri-kommersiya təşkilatları tərəfindən göstərilən müqaviləli xidmətlər daha sərfəli olar, belə ki, gəlir əldə etməyə oriyentasiya olunmuş müqavilələrlə müqayisədə benefisiarlar və podratçıların daha çox güvənini qazanır. Həmin xidməti müqavilələr həm şirkətlər, həm qeyri-kommersiya təşkilatları, həm də hər ikisi tərəfindən bağlanıla bilər. Belə olan halda dövlət orqanları və qeyri-kommersiya təşkilatları arasında olan xidməti müqavilənin əsas obyektini hakimiyyət tərəfindən ictimai marağa xidmət etdiyini düşünərək təyin etdiyi və qeyri-kommersiya təşkilatlarının həmin xidmətlərin təminatçısı olaraq həll etməyə çalışdığı məsələlər olacaq. Dövlət orqanları və qeyri-hökumət təşkilatları arasında olan xidməti müqavilə dövlət orqanının xidmətinə və ya obyektin uğurla yerinə yetirilməsinə dair əmr verdiyi, qeyri-hökumət təşkilatının isə öhdəçilik götürdüyü və müqavilə obyektini uğurla yerinə yetirdiyi halda dövlət orqanının ödəniş etdiyi razılaşma növüdür.[3]

Qeyri-kommersiya təşkilatlarının həmçinin bir neçə aspektdə cəmiyyətə verdiyi töhfələr var. Məsələn:

➤ onlar ictimai qərarları daha da effektivləşdirirlər (məsələn, müxtəlif qanun layihələrinə düzəlişlərin edilməsi və təkmilləşdirilməsi);

➤ Təhsil islahatı prosesində aktiv iştirak edirlər;

➤ Beynəlxalq arenada qazanılan uğurların əsas vasitəçilərindən biridir;

➤ ölkənin müsbət ictimai imicinin artırılması, beynəlxalq əməkdaşlığın artırılmasına öz töhfələrini verirlər;

➤ Nou-hau ötürülməsi üzrə effektiv menecment;

➤ uşaqların müdafiəsi siyasətini əsas tutaraq bu sahədə fəaliyyət göstərən digər konkret tədbirləri demək olar ki, tamamilə öz öhdəsinə götürmüşdür

➤ yerli mədəniyyəti təmsil edir və multikulturalizmin inkişafını təşviq edir, həmçinin eyni zamanda milli azlıqların üstünlük təşkil edən etnoslarla inteqrasiyası üçün əlverişli şərait yaradırlar

İctimai siyasət

Qeyri-kommersiya təşkilatlarının önəmli funksiyalarından sosial sistemlərin dəstəklənməsi və gücləndirilməsi, vətəndaşlara dövlət siyasətin proseslərində iştirak edərək təsir göstərmək fürsəti yaratmaq, hökumət siyasətinin monitorinqini qeyd etmək olar. İctimai siyasət – cəmiyyətdəki problemləri həll etmək, təhlükəyə qarşı çıxmaq və ya qarşıya qoyulan hədəflərə çatmaq üçün qərar qəbul edənlər tərəfindən hazırlanan planlar, prinsiplər, qanunlar və əməliyyatlar nəzərdə tutulur. İctimai siyasət eyni zamanda, bütün cəmiyyətə təsir göstərə biləcək inkişaf məsələlərini həll etmək üçün hökumət və parlament qərarlarında istinad edir. Onlar həmçinin, cəmiyyət və ya cəmiyyətin müəyyən bir hissəsi üçün faydalı dəyişikliklərin təşviq edilməsi məqsədilə hökumətin fəaliyyət proqramının bütün qərarlarına istinad edirlər.

Həm qeyri-kommersiya təşkilatları, həm də dövlət orqanları vətəndaşlara birbaşa faydanı təmin etməlidirlər, eyni zamanda dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi zamanı proqresə təşviq etməlidirlər.

Qərar verənləri və onlar əhatə dairəsini nəzərə alsaq, qeyri-kommersiya təşkilatlarının təsir göstərməyə çalışdığı ictimai siyasət aşağıdakı şəkildə sinifləndirilə bilər:

➤ milli

➤ yerli müəssisələrə məxsus regional və ya lokal

Daha öncə deyilənləri nəzərə alsaq, ictimai siyasəti dörd sinifə ayırmaq olar:

- Distribütiv siyasət, bir şeyə icazə və ya üstünlük verir
- Redistribütiv siyasət, hansı ki gəlirləri, hüquqları, müavinətləri qadağa edir və ya limit müəyyən edir
- Davranış qaydalarını tənzimləməyə çalışan siyasət (məsələn, yol hərəkəti qaydaları)
- Konstitutiv siyasət, hansı ki digər qaydaları müəyyən edir (məsələn, cinayət məəcəlləsi)[4]

Maliyyə

Maliyyə davamlılığının əsas komponentini, özündə effektiv plan və maliyyə hesabatlarının analizini ehtiva edən idarə heyyyətinin və personalın öhdəçiliyi təşkil edir. İdarə heyyyətinin və personalın gələcəkdəki xərc və gəlirləri planlaşdırması yollarından biri büdcənin yaradılmasıdır. İllik büdcənin təsdiqlənməsi, maliyyə idarəetməsinin ən əsas elementlərindən biri hesab olunur.

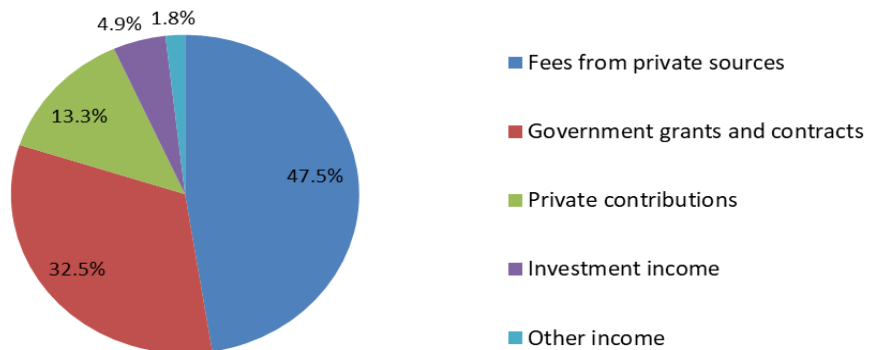
İllik büdcənin yaradılması ilk növbədə personalın öhdəçiliyidir, lakin idarə heyyyətinin üzvləri (əsasən maliyyə və ya icraçı komitet üzvləri) təklif edilən illik büdcəni bütöv idarə heyyyətinin iştirak etdiyi direktorlar şurasında gözdən keçirir və təsdiq edir. Təsdiq edilmiş büdcə növbəti aylarda maliyyə fəaliyyəti üçün bir növ bələdçi olaraq xidmət edir. Büdcələr "daşda yazılmamalıdır", çünki qeyri-kommersiya təşkilatının maliyyə vəziyyəti il ərzində dəyişə bilər.

Büdcə, gələcək üçün qeyri-kommersiya planına kömək edə biləcək və mövcud maliyyə "sağlamlığını" qiymətləndirə biləcək bir bələdçidir. Büdcəni mütəmadi olaraq nəzərdən keçirmək, həm də faktiki pul vəsaitlərinin hərəkəti və xərcləri ilə müqayisə etmək, onlar il ərzində gözlənilmədiyi kimi axının olub olmamasını yoxlamaq üçün gərəklidir. Bir il ərzində büdcəni dəyişmək zəruri ola bilər.

Qeyri-kommersiya təşkilatının büdcəsi bir il ərzində bir neçə dəfə qeyri-kommersiya daxilində müxtəlif rol oynayan heyət və heyət üzvləri tərəfindən istinad ediləcəkdir. Büdcələr, hətta maliyyə əməliyyatlarında iştirak edən banklar, qrant verənlər və donorların simasında qeyri-kommersiya təşkilatları tərəfindən tələb oluna bilər. Əgər siz təşkilatın büdcəsini müəssisədən kənarında bölüşsəniz, əmin olun ki büdcəyə il ərzində müntəzəm şəkildə baxış keçirilir və ehtiyac yarandığı halda yenilənir.

Nonprofit Revenue

Source: *Nonprofit Sector in Brief 2015* National Center for Charitable Statistics, The Urban Institute

Mənbə: <https://www.nonprofitaccountingacademy.com/nonprofit-income-streams-introduction/>

Azərbaycanda qeyri-kommersiya təşkilatları

Azərbaycanda qeyri-kommersiya fəaliyyətinin əsası olduqca qədim bir zamana gedib çıxır, fəqət həmin fəaliyyətin ən məhsuldar qismini Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Musa Nağıyev simasında on doqquzuncu əsrin ikinci yarısını qeyd etmək olar.

Azərbaycanda qeyri-kommersiya münasibətlərinin inkişafının önündə bir neçə məsələ durur ki, bu məsələlərin həlli üçün lazımı diqqətin ayrılması kifayətdir. Nəzərə alsaq ki Azərbaycan yeni yaranmış ölkələr siyahısına aid edilir, əksər sahələrdə olduğu kimi qeyri-kommersiya sahəsində də olduqca böyük bir perspektiv var və lazımı addımların atılıb, lazımı maarifləndirmə işləri aparıldıqdan sonra, ictimai maraqların şəxsi maraqları üstələdiyi zaman artıq inkişaf barədə danışmaq olar. Müəyyən irəliləyişlərə nail olandan sonra, zamanla artıq xarici investorların cəlb olunması haqqında da düşünmək olar, lakin əvvəlcə lokal səviyyədə potensial böyümənin mümkün qədər çox inkişafına nail olmaq lazımdır. Xarici investorların cəlb edilməsi, həm donor məsələsinin uzunmüddətli həllinə gətirib çıxara bilər, həmçinin ölkənin iqtisadiyyatının inkişafında, xarici arenada daha da tanınmasına, reputasiyasının qalxmasına, turizmin və digər öncül sahələrin inkişafına yol açar bilər.

Göründüyü kimi qeyri-kommersiya segmenti böyük perspektivləri özündə ehtiva edir, lakin potensialın maksimumuna yaxınlaşmaq üçün vaxtında strateji və taktiki addımların atılması mütləqdir.

Müasir zamanda, Azərbaycanda qeyri-kommersiya fəaliyyəti bir qədər diqqətdən kənar qalmışdı, lakin son illərdə qeyri-kommersiya hərəkəti deyəndə, ağıla ilk olaraq Heydər Əliyev Fondu, Qızıl Aypara və qeyri –hökumət təşkilatları gəlir.

Azərbaycanda da qeyri-hökumət təşkilatlarının gücü və əhatə dairəsi get-gedə artmaqdadır. Onlar cəmiyyətin maddi və mənəvi vəziyyətinin, rifahının yüksəldilməsində önəmli rol oynayırlar.

Müasir dövrümüzün ictimai bir təşkilatı kimi, qeyri-hökumət təşkilatları insan hüquqlarının qorunması, dövlət quruculuğu, eyni zamanda ictimai həyatın demokratikləşməsi, cəmiyyətdə stabil inkişafın təmin edilməsi baxımından önəmli rol oynayır. Bununla yanaşı, cəmiyyətin aparıcı hissəsi kimi, qeyri-hökumət təşkilatları bir neçə sektorun, ümumilikdə nəzər yetirsək, cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatının ən müxtəlif sahələrinə - təhlükəsizliyin, dinc və birgə yaşayışın təmin olunması, insanları narahat edən əsas problemlərin həllinə dair böyük töhfələr verirlər. Məhz bu nöqteyi-nəzərdən son illər qeyri-hökumət təşkilatlarının cəmiyyətdə olan rolu və əhəmiyyəti nəzərə çarpacaq həddə artmış və müasir dünyamızda zamanla proseslərin aparıcı qüvvəsinə çevrilmişlər.

Azərbaycanda qeyri-hökumət təşkilatlarının yaradılması və ictimai segmentin möhkəmlənməsi baxımından müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişaf edilməsinin şərtləndirən faktorlardan biridir. Son illər ərzində bütün inkişaf etmiş ölkələrdəki kimi Azərbaycanda da qeyri-hökumət təşkilatları cəmiyyətin aparıcı qüvvəsi kimi, vətəndaş hüquqlarının müdafiə edilməsi, hüquqi strukturlu dövlət quruculuğu, demokratikləşmə, sosial problemlərin həlli, dünyaya inteqrasiya, maarifləndirmə, Azərbaycan həqiqətlərinin dünyaya çatdırılması və digər bir neçə istiqamətdə fəaliyyəti ilə böyük uğur qazanmışlar.

Qeyri-hökumət təşkilatları, bütövlükdə sektorun möhkəmlənməsi, bu müəssisələrin dövlət orqanları ilə maraqlarının inkişafına təsirsiz ötürməyib. Belə ki, sistemli cəhdlərdən sonra dövlət orqanları və qeyri-hökumət təşkilatları arasında

əməkdaşlıq münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində müsbət nəticələr əldə olunmuşdur ki, bunun məntiqi sonluğu olaraq “Azərbaycan Respublikasının qeyri-hökumət təşkilatlarına dövlət dəstəyi Konsepsiyası” qəbul edilmiş, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən qeyri-hökumət təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurası yaradılmasına dair qərar imzalanmışdır.⁶

İctimai sektorun möhkəmləndirilməsi hazırkı mərhələdə dövlətin xüsusilə diqqət göstərdiyi prioritet istiqamətlərdən biri “Azərbaycan Respublikasının qeyri-hökumət təşkilatlarına dövlət dəstəyi Konsepsiyası”nda qeyd edildiyi tək, Azərbaycan Respublikasında sosial-ictimai həyatının demokratikləşdirilməsi məqsədilə cəmiyyət institutlarının inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Ölkəmizin sürətli iqtisadi-sosial inkişafı vətəndaş cəmiyyətinin fəaliyyətinə ətraflı kömək göstərilməsi baxımından dövlətin də imkanlarını genişləndirir və qeyri-hökumət təşkilatlarına dəstək olmaq üçün siyasətin təkmilləşdirilməsini təşviq edir.

Qeyri-hökumət təşkilatları üçün dövlət dəstəyi məqsədlərinin cəmiyyətimizdə olan yeni münasibətlərin formalaşması, cəmiyyət institutlarının daha da müasirləşdirilməsi, həmçinin vətəndaş rolunun artırılması, milli və yerli maraqların qorunması təmsalında qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətini təşviq etmə, sosial vacib problemlərin həllinə cəlb edilməsi, cəmiyyətin inkişafı naminə önəm daşıyan proqramların və layihələrin maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutur.

İndiki dövrdə qeyri-hökumət təşkilatları cəmiyyət quruculuğu, həmçinin ölkənin daha da demokratikləşməsi prosedurunun önəmli institutlarından birinə çevrilmişdi. Belə bir şəraitdə dövlət orqanları ilə qeyri-hökumət təşkilatlarının tərəfdaşlıq münasibətləri əsasında əməkdaşlığı cəmiyyətin inkişafı, demokratiyanın artması, qanunvericiliyin beynəlxalq standartlara uyğun şəkildə müəyyən edilməsi və milli maraqların qorunması baxımından olduqca böyük önəm kəsb edir.

Qeyri-hökumət təşkilatlarının inkişafına yönəldilmiş bu addımlar, Azərbaycanda digər sektorların inkişafında yeni mərhələ hesab olunmaqla, cəmiyyətin daha da demokratikləşməsi, milli maraqların qorunması, cəmiyyət təşəbbüslərinin artırılması sahəsində onların imkanlarının daha da artırılması siyasi iradənin nümayişi oldu. Son iki il ərzində dövlət büdcəsindən qeyri-hökumət təşkilatlarına şamil edilən layihələrinin maliyyələşdirilməsi məqsədilə 4 250 000 manat vəsait ayrılıb. Atılan bu addım sözün əsl mənasında Azərbaycanda digər sektorların dirçəlməsinə zəmin yaradan əsas faktorlardan biri kimi çıxış etməkdədir. Hazırki halda ölkə qeyri-hökumət təşkilatları cəmiyyət və dövlət orqanları arasında olan etimadlı münasibətlərin yaradılması prosesində körpü rolunu oynayan institut və təsisata çevrilmişdir.

Cəmiyyətin ictimai və sosial həyatında qeyri-hökumət təşkilatlarının rolu zamanla artdıqca, onların fəaliyyətinə ayrılan diqqət də artır. Belə qurumların fəaliyyəti, həyata keçirdiyi layihələr, ictimai mövqeyi, qarşılaşdığı problemlər bir qayda olaraq, ictimaiyyətdə geniş müzakirələrə səbəb olur. Son illərdə qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətinə xüsusən böyük marağın şahidiyik. Bu, özünü qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərinin debati, analizi, işıqlandırılması, həmçinin müxtəlif təbəqə təmsilçiləri tərəfindən müxtəlif fikirlərin açıqlanmasında büruzə verir.

Son vaxtlar qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətində şəffaflıq, hesabatlılıq faktorları, onların həyata keçirdiyi müxtəlif layihələr barəsində cəmiyyətin ətraflı maarifləndirilməsi və başqa bu kimi məsələləri ictimai və media tərəfindən müzakirələrinin predmetinə çevrilmişdir. Qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətinin

şəffaflığın artırılması məqsədilə, müvafiq məsələlər dövlət orqanları tərəfindən də müntəzəm olaraq qaldırılır və vurğulanır. Əslində bu da təbii, çünki digər sektorların inkişaf prosesi ilə əlaqəlidir. Qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyəti daha da qabarıq hiss olunduqca, cəmiyyətdə baş verən hadisələrə təsiri daha da artdıqca onların fəaliyyətinə maraq, eyni zamanda, irəli sürülən tələbin səviyyəsi də müvafiq olaraq artır. Bu baxımından Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında qeyri-hökumət təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurası, öz növbəsində “Qeyri-hökumət təşkilatları (ictimai birlik və fondlar) haqqında” Qanuna əlavə, həmçinin dəyişiklikləri nəzərdə tutan Qanun layihəsinin parlamentin müzakirəsinə təqdim olunması, həmin prosesin tərkib hissəsi kimi dəyərləndirir. Şura belə hesab edir, qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyət mexanizmini tənzimləyən qanunvericiliyə müvafiq əlavə və dəyişikliklərin edilməsi təbii bir proses olaraq, həyati zərurətdən əmələ gəlir. Fəqət bu qanunvericiliyin dəyişdirilməsi o demək deyil ki, qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyət imkanları məhdudlaşdırılsın, əksinə, daha da genişləndirilməsi, onların fəaliyyətinin şəffaflığının, hesabatlılığın artırılması, ictimai nəzarətin isə gücləndirilməsinə xidmət etməlidir.

Bu səbəbdən də parlamentin müzakirəsi üçün təqdim olunan “Qeyri-hökumət təşkilatları (ictimai birlik və fondlar) haqqında” Qanuna müvafiq əlavə və dəyişiklikləri ehtiva edən qanun layihəsi cəmiyyətdə o qədər də birmənalı qiymətləndirilmir. Şura belə hesab edir ki, sözügedən həmin qanun layihəsindəki bir neçə müddəə, ölkənin milli təhlükəsizliyinin möhkəmlənməsi, qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətinin şəffaflığı və hesabatlılığın artırılması, bəzi bir sıra normaların dəqiqləşdirilməsinə və konkretləşdirilməsinə, həmçinin qeyri-hökumət təşkilatlarının qanunvericiliyində olan bəzi çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına xidmət etməklə yanaşı, qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyət imkanlarını daha da məhdudlaşdırırsa bilər.

NƏTİCƏ

Qeyri-Cəmiyyəti təşkilatları sosial problemlərin müəyyənləşdirilməsində, həll yollarının tapılmasında və eyni zamanda bir neçə seqmentdə, hətta ictimai idarələrin belə effektiv olduğu zaman sosial məqsədlərə nail olunmasında mühüm rol oynayır. Həmin qeyri-kommersiya təşkilatları dövlət idarəetməsinin bəzi funksiyalarına qismən və ya tam şəkildə məsuliyyəti öz üzərinə götürməklə, dövlət idarələrini əvəz etmədən qarşıya qoyulmuş hədəfə çata bilərlər. Qeyri-kommersiya təşkilatları və dövlət idarələri bir-birini tamamlayırlar və bu zaman qeyri-kommersiya təşkilatları dövlət idarəsinin alternativ rolunda çıxış etmir. Qeyri-kommersiya təşkilatlarının sayəsində əhalinin rifahı yüksəlir, diqqət mərkəzindən kənar qalan önəmli məsələlər gündəmə gətirilərək həll edilməsinə yönəlik fəaliyyət göstərir. Azərbaycanda qeyri-kommersiya seqmentinin inkişafına böyük perspektiv var və ən çox gələcək vəd edən sahələrdəndi.

ƏDƏBİYYAT

1. Cole, G.A. (1988), Personnel Management. Theory and Practice, D.P. Publications Ltd, London
2. Criuimins, J.C. və Keil, M. (1983), Enterprise in the Non-Profit Sector, Rockefeller Brothers Fund, New York
3. Drucker, F. P. (1992), Managing the Non-Profit Organization. Principles and Practices, Flarper Business, New York

4. Salamon, L. și Helmut A. (1994), *The Emerging Sector. An Overview*, The Johns Hopkins University, Institute for Policy Studies, Baltimore

5. Schmid, H. și D. Bargal (1988), *Patterns of management and organizational effectiveness among executives and program directors in community services organizations*, Hebrew University of Jerusalem, Paul Baerwald School of Social Work, Jerusalem

POTENTIAL IMPLICATIONS OF NON-COMMERCIAL ORGANIZATIONS FOR THE SOCIETY

Айдын Фуад оғлу ИБАДОВ
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет

Резюме

Во вступительном разделе рассматриваются факторы, определяющие появление некоммерческих организаций, а также отношения с государственными предприятиями. После того, как рассмотрен обзор иерархической структуры в последней части введения, далее обсуждаются функция, принцип и политика некоммерческих организаций, а фактор государственной политики объясняется более подробно. Затем исследуются финансовые ресурсы этих организаций. Последняя часть состоит из заключения и литературы.

Ключевые слова: *предприятие, интересы, общественная жизнь, общество, государственные услуги.*

POTENTIAL IMPLICATIONS OF NON-COMMERCIAL ORGANIZATIONS ON THE SOCIETY

Aydin Fuad oğlu İBADOV
Azerbaijan State Economic University

Abstract

The introductory section deals with the factors that make up the non-profit organizations appearance so important, as well as the relationships with state-owned enterprises. After the hierarchical structure is informed in the last part of the introduction, the function, principle and policy of non-profit organizations are discussed, and the public policy factor is explained more detailed. Then financial resources of these organizations are investigated. The final part consists of the conclusion and literature.

Key words: *enterprise, interests, social life, society, public services*

İSLAM İNKİŞAF BANKININ REGION ÖLKƏLƏRİNİN İNKİŞAFINDA ROLU

Elnur Rizvan oğlu MƏMMƏDOV

*"Professional Support Center" MMC, mühasib,
mmdvelnur@gmail.com Rizvan*

Xülasə

İslam bankçılığına meylin artmasının səbəblərindən biri kimi dindar müsəlmanların ənənəvi bankların xidmətlərindən istifadə etməkdən çəkinməsi və İslam bankçılığına üstünlük verməsini qeyd edə bilərik. İslam bankçılığının inkişafı dövlət üçün də sərfəlidir. Bu, həm ümumilikdə gəlirlərin artmasına, risklərin isə az olmasına, həm də dindar istifadəçilərin rahatlıqla öz pullarını bank sisteminə etibar etməsinə şərait yaradır. Bu isə həmin pulların evdə yatıb qalmaması, sərmayə şəklində istifadə olunması və ölkənin maliyyə sisteminə qoşulması deməkdir.

Açar sözlər: İslam İnkişaf Bankı, əməkdaşlıq, bank, ölkələrin inkişafı

Giriş

İslam İnkişaf Bankı islam müasibətləri prinsipi çərçivəsində Azərbaycan kommersiya banklarına öz dəstəyini davam etdirir. Hal-hazırda Azərbaycanın 7 bankı (Turanbank, Azərbaycan Beynəlxalq Bankı, Rabitəbank, Unibank, Bank Standart, Kövsərbank, Əmrahbank) bu siyahıya daxildir. Bu banklardan təkcə 5-i İİB-in \$ 20mln. maliyyə xəttindən istifadə edir. Azərbaycan üzrə İİB-in büdcəsi \$150 milyona yaxınlaşır. Amma 4 ilə kredit hesabına \$200mln-dək yüksələcəyi gözlənilir.

İslam maliyyə vəsaitlərinin tutumu qlobal maliyyə insitutlarında \$1.3 trilyon, islam maliyyə bazarının tutumu isə \$400mlrd. dəyərində qiymətləndirilir. İllik artım tempi isə 12-15% təşkil edir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dünyada 1.5mlrd. müsəlman yaşayır. Hansı ki, dünya əhalisinin 24%-ni təşkil edir. Son 20 il ərzində şəriət prinsiplərinə uyğun olaraq iş sistemi quran bankların aktivləri və hesabları uyğun olaraq \$300 və \$400 mlrd. çatıb.

Təhlillər

İslam İnkişaf Bankı qısaca İİB adlanır. Dünyanın aparıcı maliyyə-kredit qurumlarından biridir. Üzvləri müsəlman ölkələridir.(4, s.103)

İİB İran körfəzi ölkələrinə neft gəlirləri axması nəticəsində meydana gəlmiş ilk maliyyə təsisatıdır. Onun yaradılması niyyəti haqqında Bəyannamə 1973-cü (İslam təqvimini ilə 1393-cü) ilin dekabrında Müsəlman ölkələri maliyyə nazirlərinin konfransında imzalanmış, bank fəaliyyətə 1975-ci (hicri ilə 1395-ci) ilin oktyabrında başlamışdır. Yalnız İslam Konfransı Təşkilatında (İKT) iştirak edən ölkələr İİB-ə üzv ola bilər. Başlıca məqsəd üzv dövlətlərin və müsəlman icmalarının iqtisadi və sosial inkişafına İslam qanunlarına uyğun şəkildə yardım göstərməkdən ibarətdir. Xatırlatmaq lazımdır ki, İslam bankları öz iqtisadi fəaliyyətlərini istisnasız olaraq - "Quran"dakı prinsiplər əsasında qurur.

İslam inkişaf bankları, onların xidmətləri strukturlaşdırılmış olan İslam prinsiplərini təsvir etmək üçün müxtəlif şərtlərdən istifadə edirlər. Bəzi İslam banklarında ərəb terminologiyasından istifadə edə bilərsiniz, digərləri isə ərəb və ingilis dillərindən ibarət bir qarışıqdan istifadə edir, bankın fəaliyyət göstərdiyi

ölkənin yerli dilindən istifadə edən banklar mövcuddur. İstifadə olunan terminologiyadan asılı olmayaraq, İslam inkişaf bank sistemində istifadə olunan şəriət prinsipləri beş kateqoriyaya bölünür. Birinci kateqoriya mənfəət və itkilərin bölüşdürülməsi prinsiplərini, satış və satınalmanın ikinci prinsipini, üçüncü prinsipləri və komisionları daxil edir. Dördüncü kateqoriya pulsuz xidmətlərin prinsiplərini və beşinci törəmə prinsiplərini təsvir edir. İslam hüquqşünasları arasında "hiyal" konsepsiyasına birmənalı münasibət yoxdur. Hənəfi Hüquq Məktəbi şəriət məhsullarının yaradılmasında bu konsepsiyanın tətbiqini dəstəkləyir. Şəfi hüquq məktəbinə gəldikdə isə, sonrakı məktəblərin yalnız alimləri "hiyal" dəstəyini dəstəkləyərək, bütövlükdə məktəbin mövqeyini ziddiyyət təşkil edir. Digər iki hüquqi (Malikit və Xanbəli) məktəblər bu konsepsiyanın istifadəsinə qarşı çıxırlar. Malikist məzhəbi "Saddad-dara'i" in prinsipini tətbiq etdiyi zaman, hiyal qadağası daha məqsəduyğundur, bu məqsədlərə nail olmaq üçün hər hansı qanuni yolla istifadə etmək çətinləşdirən "səbəbi qarşısını almaq" deməkdir, əgər bu məqsədlər əvvəlcədən qanunsuz olsa, "haram" kateqoriyasına uyğundur. Hiyal konsepsiyasının istifadəsi ilə əlaqədar Xanbəli hüquqi məktəbindən kütləvi etiraz da var.

1970-ci illərdə İslam maliyyə institutları sürətlə inkişaf etmişdir. Onların sayı əhəmiyyətli dərəcədə artdıqca, orta q mara q məsələlərini həll etmək üçün vasitəçi və ya arbitr kimi çıxış etmək üçün İslam maliyyə xidmətləri sahəsində xüsusi bir quruma ehtiyac olduğu aydın oldu.

Ciddə yerləşən İslam İnkişaf Bankı bütün dünyada İslam banklarının yaradılması üçün əsas katalizatorlardan biridir. 1975-ci ildə yaradılan bu bank, müsəlman ölkələrinin zənginləşməsində onların arasında əməkdaşlıq edərək, ən az inkişaf etmiş müsəlman ölkələrinin iqtisadi inkişaf səviyyəsini artırmaqda aparıcı bir qurumdur. İslam İnkişaf Bankı tərəfindən həyata keçirilən layihələr yalnız üzv ölkələrə deyil, həm də müsəlman və qeyri-müsəlman ölkələrində müsəlman cəmiyyətlərinə aiddir. Bank, layihənin maliyyələşdirilməsi, texniki yardım və vaqf fondları, ticarətin maliyyələşdirilməsi və ixtisaslaşdırılmış fondlar və əlaqəli qurumlar olmaqla, dörd kateqoriyadan ibarət proqramı işə saldı. İslam İnkişaf Bankından başqa, üzvlərinin maraqlarını qorumaq və üzvləri İslam maliyyə qurumları olan qarşılıqlı faydaları olan fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi üçün də bir neçə təşkilat yaradılmışdır. Yaradılmış ilk belə təşkilat İslam banklarının Beynəlxalq Assosiasiyası idi. Təəssüf ki, bu təşkilat 1997-ci ildə 30 il fəaliyyətindən sonra dağıldı. Bunun əvəzində, İslam Bankları və Maliyyə Qurumları Baş Şurası Bəhreyyədə təsis edildi.

Bununla belə, Şuranın hələ də sənayedə iştirakı maddi, fəaliyyəti hələ də seminarlar və konfransların təşkili ilə məhdudlaşır. Milli səviyyədə, Malayziyanın İslam Bankçılığı Təşkilatları Assosiasiyası kimi birliklər yerli İslam maliyyə institutları olan üzvlərinin ümumi maraqlarını qorumaq üçün yaradılmışdır. Assosiasiya da İslam bankçılıq inkişafını təşviq etmək və sürətləndirmək niyyətindədir. Türkiyədə İslam banklarına öz fəaliyyətlərini həyata keçirmək üçün icazəsi 1983-cü ilin dekabrında çıxarılan və 19 dekabr 1983-cü il tarixli 18256 sayılı Rəsmi Qəzətdə nəşr edilmiş 83/7506 sayılı Fərmanında əks olunur. Fərmana əsasən 1567 sayılı "Türkiyə valyutasının valyuta dəyərinin müdafiəsi haqqında" qanuna və banklar haqqında 70 sayılı Fərmana əsasən "Xüsusi maliyyə evləri", onların fəaliyyəti və ləğv edilməsi üsulları və prosedurları 17 məqalədən ibarətdir. İslam bankları üçün daha ətraflı qaydalar Maliyyə və Xarici Ticarət Katibliyi tərəfindən hazırlanmış və 25 fevral 1984-cü il tarixli 18232 sayılı Rəsmi Qəzətdə dərc edilmişdir. Xüsusi Maliyyə Evlərinin strukturu, fəaliyyəti və ləğvi ilə bağlı əsas müddəaları əhatə edən 35 məqalə

var. Fərmdə maliyyə evi yaratmaq üçün lazım olan minimum məbləğ və maliyyə evinin ictimaiyyətə təqdim edə biləcəyi hesab növləri kimi məsələlər də öz əksini tapır.

2005-ci ilin noyabr ayında 5411 sayılı bank qanunvericiliyi qəbul edildikdə, xüsusi maliyyə evləri bankların statusunu aldı. Bu qanuna əsasən xüsusi maliyyə evləri "iştirak bankları" adlandırıldı. Misirdə müəyyən bir bankın yaradılması üçün xüsusi qanun qəbul edildi. Məsələn Misir İslam Bankı Faisal, 1977-ci il tarixli Xüsusi Qanuna (№ 48) uyğun olaraq qurulmuşdur. Qanun bu banka müxtəlif fayda verir və Mərkəzi Bank istisna olmaqla, banka hər hansı bir dövlət orqanının səlahiyyətindən kənarında bütün hüquqları verir. Yenə 1980-ci ildə İslam İnvestisiya və İnkişaf Bankı yaratmaq istədikdə, 1974-cü ildə Ərəb və Xarici Fondların investisiyaları haqqında Qanuna və Dürüstsüz Zonalar haqqında Qanuna (No. 43) uyğun olaraq xüsusi bir nazirlik sərəncamı verildi (El Ashker, 1990). 2006-cı ildə İslam İnvestisiya və İnkişaf Bankı Birləşmiş Bankı adlanan yeni bir struktur yaratmaq üçün Misir Birləşmiş Bankı və Nil Bankı ilə birləşdi.

İordaniyada "İordaniya İslam Bankı"-nın yaradılması 1978-ci ilədək Müvəqqəti Xüsusi Qanun (13 sayılı) tərəfindən nəzərdə tutulmuş çərçivədə həyata keçirilmişdir. 2003-cü il 46 sayılı Müvəqqəti Qanunla düzəliş edilərək, 1 avqust 2000-ci il tarixli 4448 sayılı Rəsmi Bülletenində "Bank fəaliyyəti haqqında" 2000-ci il 28 sayılı Qanununun qəbul edilməsi (2003-cü ilin İyun ayında 1 sayılı 4600 sayılı Rəsmi Qəzetdə dərc edilmişdir) İslam bankının tərifini, onun məqsədlərini, bankın həyata keçirə biləcəyi fəaliyyət növlərini və mərkəzi bank tərəfindən qoyulmuş digər şərtləri və məhdudluqları ehtiva edir. Bu qurumları tamamlamaq məqsədilə, üzvləri mərkəzi banklar və pul hakimiyyəti orqanları olan qurumlar yaradılmışdır. Məsələn, Bahreində yerləşən İslam Maliyyə Qurumları üzrə Mühasibat və Audit Təşkilatı (AAOIFI) İslam maliyyə institutlarının uçotu və auditinə aid məsələləri həll etmək üçün xüsusi olaraq yaradılıb.

İslam Maliyyə Xidmətləri Şurası (IFSB) Kuala Lumpurda qərargahı ilə İslam Maliyyələşməsinin etibarlılığı və sabitliyini təmin etmək üçün yaradılmışdır. Bəhreində yerləşən Beynəlxalq İslam Maliyyə Bazarı (IIFM) ikinci bazarda İslam maliyyə alətlərinin inkişafı üçün məsuliyyət daşıyır. Təhsil və peşə hazırlığı baxımından Malayziya İslam Bankçılıq və Maliyyə İnstitutu və Ciddə İslam Tədqiqat və Tədris İnstitutu kimi bir sıra təşkilatlar, həm İslam bankçılıqda insan kapitalı yaratmaq üçün yaradılmışdır.

İslam maliyyələşməsi ilə dünyanın dominant modeli arasındakı əsas texniki fərqin kredit faizinin ləğvinə qədər azaldıla biləcəyini demək əhəmiyyətli dərəcədə sadələşdirmək olar. Bu, İslam iqtisadçılarında daha çox adekvat "kapital səmərəliliyi" tətbiq etmək üçün, spekulativ, xüsusi təsirlər də daxil olmaqla, çoxsaylı subyektlərə tabe olan "pul qiyməti" kimi bir alət əvəzinə imkan verir

İslam kreditləri, ənənəvi banklarda verilən kreditlərdən tamamilə fərqlənir. İslam banklarına investisiya hər hansı bir şirkət və ya layihə, əməliyyatın maksimum şəffaflığını və ümumi mənfəətin hər iki mənfəətə və zərərinə bərabər iştirak etməsini tələb edir. Beləliklə, şəriət maliyyələşdirilən tərəfin və sahibinin rolu və imkanlarını bərabərləşdirir. İslam prinsipləri ilə fəaliyyət göstərən banklar adi kommertiya bankları üçün ilk mənfəət mənbəyinə malik deyil (verilmiş kreditlər üzrə faiz və cəlb olunmuş vəsaitlər üzrə faiz arasındakı fərq). Ancaq İslam bankları hələ də mənfəət mənbələrinə malikdirlər. İslam bankları üçün gəlir mənbəyi "Musharaka", "Mudaraba" və "Kard Ul Həsən" əməliyyatlarıdır.

Bankın təsisçiləri yalnız müsəlman dövlətləridir. Hazırda 57 ölkə İİB-in üzvüdür. Bu, ilk üzvlərin sayından 2,4 dəfə çoxdur. Banka üzv olmağın əsas şərtləri hökmən İKT-nin iştirakçısı olmaq, ilkin kapitalı ödəməkdir. İdarəçilər Şurasının müəyyən etdiyi başqa şərtlər də var.

İslam inkişaf bankının yaradılmasının məqsədləri arasında İslam inkişaf bankına üzv ölkələrin iqtisadi inkişafı və sosial tərəqqinin təşviqi və əməkdaşlıq əlaqələrinin möhkəmləndirilməsidir. Bu bank mövcud üzv ölkələrdə və ya üzv ölkələr arasında maliyyə resurslarının səfərbər edilməsi üçün məsuliyyət daşıyır.

Bundan əlavə, İslam inkişaf bankında əmanətlərin və investisiyaların səviyyəsinin artırılması, eləcə də üzv ölkələrdə inkişaf üçün pul vəsaitlərinin artım potensialına malik olacağı nəzərdə tutulmuşdu. Bu məqsədlər, üzv ölkələrin iqtisadi inkişafı və sosial tərəqqinin Şəriət prinsiplərinə uyğun olaraq artırılı biləcəyi istiqamətində tərtib olunmuşdur.

İştirakçıların əksəriyyəti Afrika və Asiya, ikisi Avropa (Albaniya, Türkiyə), biri Amerika (Surinam) ölkəsidir. Bir çox bölgələrində müsəlmanlar yaşadığına görə Rusiya da İİB-ə üzv olmaq arzusundadır. Üzv ölkələr müxtəlif regionları təmsil etdikləri üçün İİB-ni regionlararası bank kimi təsnifləşdirmək olar. (1, s.48)

Son zamanlar "İslam bankı" konsepsiyası bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə maliyyəçilərin leksikonuna möhkəm şəkildə qoşulmuşdur. İslam bankları İslam maliyyə sisteminin əsas elementidir. İslam bankları ənənəvi banklar kimi eyni funksiyaları yerinə yetirir, yəni. milli ödəniş sisteminin işini təmin edir və maliyyə vasitəçiləri kimi çıxış edir. İslam əxlaq normalarına əsasən, dürüst əməyin, eləcə də mirasın və ya hədiyyə qazanmış sərvətin tanınması vacibdir. Ənənəvi olaraq bu tip bankın əsas fərqləndirici xüsusiyyəti maraqsız gəlir əldə etməkdir. İslam bankları layihə iştirakçısı olma yolu ilə gəlir əldə edirlər.

Eyni zamanda, bir İslam bankı mənfəəti müəssisə ilə eyni zamanda onun riskləri ilə bölüşür. Bundan əlavə, Bank ticarətdə iştirak edə və malların alınması və qiymətinin satılması qiyməti arasındakı markadan bir mənfəət əldə edə bilər. Şəriət qanununa əsasən tütün, alkoqol, silah, pornoqrafiyanın yayılması və qumar oyunlarının inkişafı ilə bağlı əməliyyatları maliyyələşdirmək qadağandır. Ümumiyyətlə, İslam banklarının pul və birliyin qanunlarını birləşdirməyə çalışması baxımından unikaldir. İlk İslami banklar 1970-ci illərdə, maliyyə prinsipləri Şəriət qanununu təqib etmək məqsədilə ortaya çıxdı. İslam bankları pul və əxlaq qanunlarını birləşdirməyə çalışmaq baxımından unikaldir. İlk İslami banklar 1970-ci illərdə, maliyyə prinsipləri Şəriət qanununu təqib etmək məqsədilə ortaya çıxdı. İslam bankları pul və əxlaq qanunlarını birləşdirməyə çalışmaq baxımından unikaldir.

İslam Bankçılığı global maliyyə sisteminin daxilində faizsiz maliyyə sistemi kimi səciyyələndirilir. Bu sistem ilk dəfə olaraq 1963-1966-cı illərdə Misirin iqtisadçı alimlərinin işləyib hazırladığı bank modelinə əsasən yaradılmış və bu ölkədə də tətbiq olunmuşdur.

Dünyada İslam bank sisteminin əhəmiyyəti getdikcə artmaqdadır. Yalnız İslam ölkələri üçün deyil, həmçinin müsəlman əhalisinin çoxluq təşkil etdiyi bir çox Avropa ölkələrində də bu sistemə maraqlar yüksələrək inkişaf edir. Eyni zamanda Qərbi ölkələrinin bir sıra kommertiya bankları əməliyyat fəaliyyətinin yeni istiqaməti İslam bankları tərəfindən öz ölkələrinin müsəlman müştərilərinə islam adətlərinə və islam iqtisadi prinsiplərinə tam uyğun şəkildə maliyyə və investisiya xidmətlərinin göstərilməsi olmuşdur. Dünyanın müxtəlif bölgələrində İslam banklarının inkişafı,

həmçinin sosial, mədəni və dini mənsubiyyətinə görə xalqların iqtisadi davranışlarının müxtəlif modellərinin xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

70-ci illərdə Hindistanda faizsiz qənaət və sosial kreditlər üzrə kəmiyyət artıb. 1978-ci ildə Lüksemburqda təsis edilmiş İslam Bankçılıq Sistemi (İslam Maliyyə Evi), Qərb icmasının İslam bankçılıq nümunəsini qoydu. Bu gün İslam bankları ABŞ, Böyük Britaniya və Batı Avropa ölkələrində açıq və uğurlu fəaliyyət göstərir. Danimarkanın İslam Beynəlxalq Bankı Kopenhagendə və Melburnda Avstraliya İslam İnvestisiya Şirkəti ilə fəaliyyət göstərir.

Bu gün İran təcrübəsinə çox yaxın bir istiqamətdə Pakistanda milli kreditbank sektorunun tam islamlaşdırılması həyata keçirilir. Burada İran modelinə analoji olan son dərəcə sərt islamlaşdırma modeli tətbiq edilir, son dərəcə qısa məhdud müddətdə bütün kredit-bank sisteminin əsaslı yenidən təşkili üzrə eyni vasitələrdən və üsullardan istifadə olunur.

1983-cü ildən isə Malayziyada ölkə qanunvericiliyində aparılan təkmilləşdirmələr nəticəsində İslam Bankların yaradılması üçün hüquqi baza formalaşdırılmışdır. Məhz bundan sonra da bu ölkədə də çoxlu sayda islami banklar qurulmuşdur (Məmmədov Z.F., 2012:25).

Türkiyə Cümhuriyyətində isə 1984-cü ildə “Özəl Maliyyə Qurumları” ilə bağlı qanunun qəbulu ilə bu ölkədə də islam bank prinsiplərinə əsaslanan maliyyə qurumlarının fəaliyyət göstərilməsinə geniş imkan yaradılmışdır. Bu hadisədən sonra 1985-ci ildən bir-birinin ardınca Faysal Finans və Al-Baraka Türk kimi özəl maliyyə qurumları fəaliyyətə başlamışdır.

Pakistanda 1999-cu ilin dekabrında Ali Məhkəmə borc faizi - riba üzrə istənilən əlavə hesablamaları və tutulmaları islam əxlaqı normalarına zidd hesab etmiş və hökumətin üzərinə 2001-ci ilin ortalarına qədər ölkədə birləşdirilmiş tam islamlaşdırılmış maliyyə və kredit-bank sisteminin tətbiqi vəzifəsini qoymuşdur. Ölkənin bank təcrübəsinin bu qədər qısa müddətdə yeni prinsiplərə keçməsi ilknövbədə ilkin dövrdə bankların depozit və xüsusilə investisiya fəaliyyətinin pisləşməsinə səbəb olmuşdur. Həmçinin fərdi sahibkarlıq sektoru, xüsusilə kiçik firmalar, fərdi sahibkarlar və tək sahiblər banklarla ehtiyatla münasibət qururdular, çünki onlar üçün bankdan cəlb olunmuş maliyyə ehtiyatlarının faktiki dəyəri əhəmiyyətli dərəcədə artmağa başlamışdır. Bununla bərabər rəsmi bank sektorunda faizin ləğvi çox vaxt qeyri-rəsmi (sələmçilik) borc bazarında və parabank sektorunda kreditin dəyərinin artmasına səbəb olurdu.

Son illərdə iqtisadiyyat və bankçılıq sahəsində müsəlman mütəxəssislər faizlərin əvəzinin mümkün yollarını diqqətlə nəzərdən keçirmişlər. Müsəlman iqtisadçıları faizsiz iqtisadi sistemin iqtisadi modellərini inkişaf etdirmiş və maraqların aradan qaldırılmasının iqtisadi artım, resursların yaradılması və gəlirlərin paylanması təsirlərini təhlil etmişdir.

Qərb ölkələrində İslam banklarının kredit bazarlarına uyğun olaraq kifayət qədər effektiv üsullardan biri odur ki, onların müsəlman müştərilərinə ilk olaraq həmin ölkələrdə yaşamaq üçün evlərin və digər daşınmaz əmlaklarının əldə edilməsi məqsədilə borc olaraq investisiya ehtiyatlarını verən xüsusi tikinti təşkilatları formasında əməliyyat fəaliyyəti olmuşdur. Əməliyyat fəaliyyətinin belə yönləndirilməsi, yəni Şimali Amerikada olan, müştərilərinin kiçik-pərakəndə maliyyələşdirilməsi üzrə ixtisaslaşan və qabaqcıl islam maliyyə institutu olan “Ferst Ras Faynenşnl Servisiz” bankında yüksək effekti olmuşdur.

Ümumiyyətlə, Avropa ölkələrində İslam inkişaf banklarının təməlini qoyan

“mudaraba” və “müşərəkə” aktları, “Commenda” və “Societa” adı altında istifadə edilir. Mudaraba əqdi əvvəlcə İtalyanlar, daha sonra isə İspaniyalılar arasında mühüm prinsiplərdən biri olmuşdur. Mudaraba ortaqlığı üsulu X əsrdən etibarən “Commenda” adı ilə Avropaya keçmişdir. İntibah və reformasiya hərəkatlarından sonra islam maliyyələşdirmə qurumu olaraq dostluq cəmiyyətləri və yardım cəmiyyətlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Müsəlman olmayan, həmçinin Qərbi ölkələrində olan bir çox İslam bankları yerli kredit bazarları üçün qəbul edilən xarici dövlətlərin yerli maliyyə idarələri ilə uğurlu rəqabət aparmaq qabiliyyətində idilər. Hal hazırda bu banklar Avstraliyada, Hindistanda, Böyük Britaniyada, ABŞ-da, Tailandda, Danimarkada və bəzi digər dövlətlərdə sabit olaraq fəaliyyət göstərirlər.

1995-ci ildə İslam İnkişaf Banklarının işi və maliyyə məsələlərinə həsr edilmiş beynəlxalq konfransda 500 mindən çox müsəlmanların yaşadığı Kanadada İslam İnkişaf Banklarının işinin sabit inkişafı üçün geniş potensial imkanlar müəyyən edilmişdir. Məhz bu səbəblərə görə həmin ölkədə özünün bütün tranzaksiyalarını və əməliyyatlarını bütövlüklə şəriət adətlərinə uyğun həyata keçirən İslam İnkişaf Bankları maliyyə institutlarının investisiya fəaliyyəti üçün obyektiv ilkin şərait formalaşır. 1985-ci ildən sonra Cenevrə şəhərində bir çox sayda islam ərəb investisiya bankları sabit olaraq fəaliyyət göstərirlər. Qəbul edən müsəlman olmayan ölkələr adətən onların ərazisində islam banklarının və maliyyə institutlarının yaradılması və onların tərkibinə daxil edilməsi ilə bağlı müəyyən çətinliklərlə üzləşirlər. Bununla belə, bu ölkələrdə milli bank nəzarəti orqanları həm islam, həm də ənənəvi kommersiya banklarının lisenziyalaşdırılmasına dair fikirlərində, ilk olaraq həmin kredit institutlarının qüvvədə olan milli bank qanunvericiliyinin əmanətçilərin maraqlarının müdafiəsi və təmin edilməsinə aid hissəsinin bütün tələblərinə cavab verib-verməməsinə müəyyənləşdirərkən bərabərvə qərəzsiz olmalıdırlar.

İslam bankları, investorlar ilə zərərləri və investisiya risklərini ayırma prinsipi əsasında fəaliyyət göstərən islam bankları, böhran və iqtisadiyyatdakı xəstəlik dövründə sabitliyin əhəmiyyətli dərəcədə sabitliyini təmin edən, adi qərblə bankalara nisbətən daha yüksək səviyyədə öz balansının likvidliyini daim saxlamaq məcburiyyətindədirlər.

Qlobal maliyyə sistemində ikincil bir yer tutaraq İslam bankları, yaxşı qurulan maliyyə sistemindəki fikirlərin dəyişdirilməsində böyük rol oynayır.

Qloballaşma şəraitində bazar iqtisadiyyatına keçid Azərbaycan banklarının qlobal maliyyə sahəsinə inteqrasiyası üçün imkanlar açdı. Bu problemin uğurla həlli, şübhəsiz ki, beynəlxalq maliyyə qurumları ilə əməkdaşlıq edərək asanlaşdırılır (Гурбанзаде Б.И., <http://www.day.az/news/banks/84043.html>).

Maliyyə və bank böhranları sahəsində tədqiqatçıların əksəriyyəti hər il maliyyə fəaliyyətinin qloballaşmasının və dərinləşdirilməsinin kütləvi olmasına gətirib çıxaran obyektiv bir amildirsə, maliyyə və banka təsir göstərən “ödəmə qabiliyyəti virusunun” digər obyektiv amillərini təcrid etməyə və nəzəri cəhətdən əsaslandırmağa çalışır. Sistemlər, indiki dövrdə əhəmiyyətli nəticələr vermir.

Həm maliyyə böhranı sistemlərinin geriləmə sistemlərində, həm də iqtisadi artımın aşağı dərəcədə olan ölkələrində və sənaye ilə inkişaf etmiş və “keçid” iqtisadiyyatı olan ölkələrdən danışmaq istəməyən, sabit və firavan ölkə kimi görünən xarici görünüşlərdə oxşar böhranlara səbəb olan obyektiv səbəblərin müəyyən edilməsi, praktiki mənə daşıyır.

2012-ci ildə Ernst & Young tərəfindən təşkil edilən İslam banklarının rəqabət

qabiliyyətliliyinin təhlili, ənənəvi banklarla müqayisədə, qlobal maliyyə qeyri-sabitlik fonunda və "risk iştahı"nın olmamasından asılı olaraq onların biznesinin rentabelliyində nisbətən daha ciddi azalma ilə əlaqədar nəticələr əldə etməyə imkan yaratdı. Bundan əlavə, İslam bankları tərəfindən tətbiq edilən riskin idarəedici təcrübəsi ciddi şəkildə yaxşılaşdırılmasını tələb edir. Birinci nəticə olduqca gözlənilməz səslənir: qlobal maliyyə böhranı şəraitində İslam bankları ümumilikdə ənənəvi olanlardan daha möhkəm olub, həm də kreditlərin daha yüksək artımını və aktivlərin daha da artmasını nümayiş etdirir. 2001-ci ildən 2009-cu ilədək İslam banklarının aktivlərinin orta artım tempi ənənəvi bankların iki qatından çoxdur. Bununla belə, bu vəziyyət yalnız İslam banklarının fəaliyyətinin yüksək effektivliyi ilə deyil, dünya maliyyə sisteminə inteqrasiya səviyyəsinin daha da aşağı səviyyədə olması ilə izah olunur, bu, açıq-aydın inkişaflarına mane olur. İslam banklarının qlobal bank sistemindəki payı nisbətən kiçik və qeyri-bərabər paylanmışdır ki, bu da regional biznesin parçalanmasını nəzərdə tutur və onların inkişafına mane olur.

Bərpa olunan bazar infrastrukturunu İslam banklarının likvidliyinin effektiv idarə olunmasına mane olur. Onların likvidlik səviyyəsi ənənəvi bankların 40% -dən çoxunu təşkil edir və bu, həm də az sayda iştirakçı sayəsində pul bazarının əhəmiyyətsiz dərinliyi və mərkəzi bankla müvafiq əməliyyatlarda istifadə edilə bilən alətlərin kifayət qədər sayından izah olunur (Коран, 1963). Bu problemi həll etmək üçün Şəriət tələblərinə cavab verən yüksək likvid qısamüddətli maliyyə alətləri istehsal edən 2010-cu ildə Beynəlxalq İslam Likvidliyi İdarəetmə Korporasiyası (IILM) yaradılmışdır.

Hal - hazırda islam inkişaf bankının geniş coğrafi hissəsini əhatə etməklə, ABŞ-dən Çinə qədər dünyanın istənilən inkişaf etmiş və eyni zamanda inkişaf etməkdə olan ölkələrdə tətbiq olunur. Ümumiyyətlə, islam inkişaf bankının 50 ildən çox bir dövrdə formalaşdığını, həmçinin model olaraq sürətlə inkişaf müəyyən olunur. "The Financial Times"-in verdiyi məlumatlara əsasən Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) sonuncu araşdırmalarının nəticələrinə əsasən, İslamın qaydaları (Şəriət) əsasında fəaliyyətdə olan maliyyə-kredit müəssisələrinə olan maraq sürətlə artmaqdadır. Ekspertlərin hesablamalarına əsasən, dünyada olan 1,2-1,6 milyard müsəlmanların pullarının yarısı 2018-ci ildə belə bankların hesablarında olmuşdur (Ибрагимов Г., 2006: səh.7).

İslam İnkişaf Bankının bank sistemi Türkiyə maliyyə sisteminin ən böyük hissəsi olmaqla yanaşı, maliyyə kapitalının 51,3% - ni özündə birləşdirir. Maliyyə sistemində banklarla yanaşı, eyni zamanda sığorta və digər maliyyə qurumları da inkişaf etməkdədir. Ancaq bu inkişaf digər ölkələr ilə müqayisə edildikdə olduqca aşağı səviyyəlidir və gələcəkdə inkişaf etməsinə güman edilir.

Azərbaycanın iqtisadiyyatında faizsiz olan bank institutlarının inkişafı bu bankların vəsaitlərindən istifadə olunmasında İslam İnkişaf Bankı ilə əməkdaşlıqların mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yəni, Azərbaycanın İslam İnkişaf Bankına üzv olması ilə onlarla qarşılıqlı əməkdaşlıq əlaqələrinin sürətlənməsinə təkan vermişdir. Hal - hazırda Azərbaycanın İİB-da 10,51 milyon dollar pay sahibi olmağı ilə onun işində yaxından iştirak edir.

Azərbaycan və eyni zamanda digər müsəlman ölkələrin İslam dünyası ilə əlaqələrinin olması Sovetlər Birliyi dövründə hələ möhkəm deyildi. Buna görə də Birliyin İslam dininə amansızca yanaşması olmuş və materialist idarəetmə forması həyata keçirilmişdir. İslam bankı və maliyyə sisteminin, həmin dövrlərdə o qədər də məşhur və diqqət cəlb edən deyildi. Bu sistem keçən əsrin 60-cı illərinin axırlarından

başlayaraq meydana çıxmış və uzun müddət ərzində inkişaf mərhələsində olmuşdur

İİB-nin maliyyə ehtiyatları böyük, vəziyyəti sabitdir. Mövcudluğu dövründə Nizamnamə kapitalı 7,5 dəfə, ödənməmiş hissə isə 9 dəfə artıb. Digər regionlararası banklarla müqayisədə imzalanmış və ödənməmiş kapital nisbətində görə ən yaxşı göstəriciyə malikdir. Əsas səhm sahibləri Səudiyyə Ərəbistanı (27,3%), Liviya (11,0%), İran (9,6%), Misir (9,5%), Türkiyə (8,7%), BƏƏ (7,8%), Küveyt (6,9%) və Pakistandır (3,4%). Azərbaycan Respublikasının payı 0,13%-dir. Əməliyyatlarda əsas yeri kredit tutur. Əməliyyatların ümumi planının 30%-dən çoxunu kənd təsərrüfatında, tikintidə, suvarma sistemlərinin yenidən qurulmasında, iqtisadi və sosial infrastrukturun inkişafı layihələrinin maliyyələşdirilməsinə sərf olunan uzunmüddətli kreditlər təşkil edir. İİB-nin adi kreditlərinin xüsusiyyəti onların faizsiz verilməsidir. Bu zaman yığılan cüzi (2,5%) rüsumlar inzibati xərclərin ödənilməsinə gedir. Örtüm dövrü 25 il, güzəştli müddət 7 ildir. Başqa ölkələr üçün bu müddətlər cəmi 0,75% rüsumla müvafiq olaraq 30 və 10 ilə qədər uzadıla bilər.

İİB-nin fəaliyyətində fərqli cəhət təkcə öz cari əməliyyatlarında İslam prinsiplərindən bəhrələnməsi deyil, həm də gerçəkləşdirilən layihələrin uzunmüddətli maliyyələşdirilməsində orta hesabla 15-25 illik müddətlərdən istifadə etməsidir. Ehtiyatlardan səmərəli surətdə faydalanmaq məqsədilə Bank ətrafında İİB qrupunda birləşən 11 ixtisaslaşdırılmış təşkilat yaradılıb. Qrup indiyədək alıcı ölkələrə 40 milyard dollara yaxın vəsait verib.(5, s.79)

Bank layihə maliyyələşməsinə də fəallıqla tətbiq edir: 2008-ci ildə sosial sahənin ehtiyaclarına 30%, nəqliyyata 22,4%, kənd təsərrüfatına 16,4%, kommunal xidmətlərə 22,3% vəsait ayrılıb.

İİB-nin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini üzv dövlətlərin ərazilərində infrastruktur layihələrinin reallaşmasında fəal iştirak etməkdən, iqtisadi və sosial inkişaf məsələlərinin həllində onlara yardım göstərməkdən ibarətdir. Bundan başqa, iştirakçı dövlətlər arasında beynəlxalq ticarətin inkişafına kömək edir, sığorta fondları, habelə İKT üzvü olmayan ölkələrdəki müsəlman icmalarına maliyyə dəstəyi verən xüsusi fondlar yaradır. İİB-nin kənd təsərrüfatı sektorunda maliyyələşdiriyi layihələr kənd təsərrüfatının inkişafına, məhsulun və torpağın qorunmasına, heyvandarlığa və əkinçiliyə, suvarma işlərinə istiqamətlənib. Sənaye sektorundakı proqramlara sənaye menecmenti, istehsalın təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əməliyyatlar, sənaye müəssisələrinin dəstəklənməsi və bərpası, fəaliyyət göstərməyən istehsal güclərindən istifadə edilməsi daxildir.

İslam bankçılığının əsaslandığı Şəriət qanunları yalnız real istehsala və real aktivlərə sərmayə qoymağa icazə verir, spekulasiyalarla işləməyi isə qadağan edir. Bu, onun son dövrlərdə bütün dünyada populyarlaşmasının əsas səbəblərindən biridir.

2008-ci ildə başlanmış dünya maliyyə böhranı məhz bankların real aktivlərə yox, spekulasiyalara sərmayə qoyması nəticəsində ortaya çıxmışdı.

Dünyada, xüsusilə də Malayziya, İran, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, ABŞ, Bəhreyn, Qatar və Böyük Britaniya kimi ölkələrdə İslam kapital bazarları və maliyyə institutlarının artımı hiss olunur.

Adi Qərb bankları və maliyyə institutları da İslam maliyyəsinin məhsullarını uğurla tətbiq etməkdədir. Bu qurumların arasında Citibank N.A, Barclays və Deutsche Bank da var. Bundan başqa, maliyyə və bankçılıq mütəxəssisləri İslam bankçılığının 2007-2010-cu illərin dünya maliyyə böhranına qarşı güclü müqavimət nümayiş etdirə bildiyini də deyirlər. Bu isə onun daha da inkişaf etdirilməsi üçün kifayət qədər ciddi səbəbdir.

İslam bankçılığının Şəriətdən doğan bir neçə cəhəti var ki, bu cəhətlər onu adi bankçılıqdan fərqləndirir. Belə ki, İslam bankçılığında bütün alqı-satqı və kirayə əməliyyatları yalnız real, göz qabağında olan aktivlərə əsaslanır. Bu növ bankçılıqda faizlər (ərəbcə “Riba”) qadağandır.

Tütün və alkoqol məhsullarına, qeyri-halal mallara, silahlara sərmayə qoymaq və onların ticarətini aparmaq olmaz. Qumar və Şəriətə zidd olan başqa bank və maliyyə sahələrinə də sərmayə qoymaq və oradan gəlir götürməyə çalışmaq qadağandır.

İslam bankçılığını fərqləndirən maraqlı cəhətlərdən biri də, hər hansı risklərdən yan keçə bilmək üçün mal və xidmət bazarlarında həyata keçirilən bütün əməliyyatların şəffaf və açıq olmasının vacibliyidir.(3, s.42)

Yuxarıda sadalananlara rəğmən, bazar iqtisadiyyatı ilə ziddiyyət təşkil etməməsi və bazar iqtisadiyyatı şəraitində normal fəaliyyət göstərə bilməsi, İslam bankçılığını cəlbəedici edir və ona tələbat təkcə müsəlman ölkələrində yox, Qərb ölkələrində də artır.

İslam maliyyəsinin yeganə iştirakçıları İslam bankları deyil. Onlardan başqa ənənəvi banklarda olan İslam pəncərələri, digər İslam maliyyə institutları, İslam Kapital bazarları, məsələn, investisiya bankları və s., habelə İslam sığortası (ərəbcə “Takaful”) da mövcuddur.

İslam bank institutlarının fəaliyyətini tənzimləyən beynəlxalq qurumlar da mövcuddur.

Bunlardan 2002-ci ildə Malayziyada yaradılmış İslam Maliyyə Xidmətləri Şurası (IFSB), əsası 1991-ci ildə Bəhreynə qoyulmuş İslam Maliyyə Institutlarının Mühasibat və Audit Təşkilatı (AAOIFI) və 1975-ci ildə yaradılmış İslam İnkişaf Bankını nümunə göstərmək olar.

Get-gedə daha çox insanın İslam bankçılığına meyl etməsi bu növ bank xidmətlərində faizlərin qadağan olması, bunun əvəzində müştərinin müəyyən müddət ərzində bankın bir növ səhmdarına çevrilməsi ilə bağlıdır.

Bu sahə Azərbaycanda yox dərəcəsinədir və bu sahənin yaxın gələcəkdə inkişafı da gözlənilmir. Bu müvafiq qanunvericiliyin mövcud olmaması və Azərbaycanın biznes strukturlarında İslam bankçılığının tələb etdiyi şəffaflıq və açıqlıq prinsipinin lazımi səviyyədə olmaması ilə bağlıdır.

Bir biznes qurumu bankdan pulu götürüb sonradan banka haqq verməmək üçün gəlirlərini gizlədə bilər. Bu isə sui-istifadəyə və bankların gəlir götürə bilməmə səbəbindən bu xidmətləri dayandıрмаğa məcbur olmasına səbəb ola bilər.

Azərbaycan Respublikasında bu gün İslam İnkişaf Bankının uğurlu inkişaf etməsi üçün böyük potensial var. İslam İnkişaf Bankına aid olan İslam Təlim və Tədqiqatı institutunun yardımı ilə Azərbaycanda olan bir sıra universitet və müəssisələri hər il ölkədə müxtəlif tədbirlər həyata keçirir və ya xaricdə olan seminarlarda iştirak edirlər. Eyni zamanda, Bankın Texniki Əməkdaşlıq Ofisi və İslam Maliyyə Xidmətləri Departamenti bu işdə öz bəhrələrini verirlər. Onlar müvafiq dövlət orqanlarının işçilərinin, müxtəlif dövlət və özəl bankların kadrlarının bu sahədə xaricdə təlimlər keçməsinə şərait yaradırlar və bununla əlaqəli olaraq onlara maliyyə köməyi göstərirlər. Həmçinin, hələ də ölkədə bu sahə üzrə mütəxəssislərin az olması özünü göstərir.

Azərbaycanda hal-hazırda İslam bankçılığının müştəri seqmenti var. Buna tələbat da Azərbaycanda çoxdur. Bunun bir sıra səbəbləri vardır ki, bunlar da aşağıdakılardır:

1. Azərbaycan müsəlman ölkəsidir.

2. Böhran başlandıqdan sonra Qərbin həm iş adamları, həm də adi müştərilər izlədilər ki, İslam bankçılığının bu böhrana qarşı bir immuniteti var. Nəyə görə? Ona görə ki, bütün əməliyyatlar, işlər süni xarakterli deyil. Hamısının təminatında ya mal var, ya da hansısa bir məlum ticarət işi var.

3. Azərbaycanın hal-hazırdakı investisiya mühiti çox inkişaf edir. Azərbaycan bazarının beynəlxalq maliyyə investisiyalarına həm ehtiyacı var, həm də Azərbaycan özü bir bazar kimi onlara çox maraqlı bir bazardır. Ona görə də İslam bankçılığının inkişafının imkanları da Azərbaycanda çox böyükdür: əvvəla, investisiyalar axını, ikincisi də müştəri bazası hazırdır. Biz həm cəlb edə bilərik, həm də bəhrələyə bilərik.(2, s.219)

Nəticə

İslam İnkişaf Bankı ilə Azərbaycan arasında əlaqələr sürətlə inkişaf edir. İslam İnkişaf Bankı yaxın zamanlarda illərdə Azərbaycanda bir sıra layihələr həyata keçirəcəkdir. Dünyada maliyyə-iqtisadi böhranın hökm sürməsinə baxmayaraq, Azərbaycanın iqtisadi inkişafı uğurla davam etdirilir.

İslam İnkişaf Bankları Azərbaycanda maliyyə vasitələrinin formasını dəyişdirmək baxımından da mühüm mənfəət və sərvət kimi qəbul edilməlidir. Bugün istər fond yığmaq, istər fondlardan istifadə etmək və istərsə də digər bank xidmətləri üçün xidmət göstərmək forması, məhsulun müxtəlif olması, ixtisaslaşmış işçi heyəti və texnoloji qabiliyyəti ilə formalaşan rəqabətin şəraiti sayəsində maliyyə və iqtisadi sektorların inkişaf etməsinə, dərinləşməsinə, sabitləşməsinə və böyüməsinə əhəmiyyətli kömək göstərilir.

Azərbaycanın bu uğurlara nail olmasında ulu öndər Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti və müdrik siyasətinin xüsusi rolu vardır. Beləsiyasət Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir.

Qeyd edək ki, Azərbaycanın uğurlu iqtisadi inkişafında İslam İnkişaf Bankının xidmətləri də yüksək qiymətləndirilir. Çünki bu qurum ilə ölkəmiz arasında səmərəli əməkdaşlıq mövcuddur. İslam İnkişaf Bankının xətti ilə Azərbaycanda həyata keçirilən layihələr özünü doğrultmuşdur.

1992-ci ildən Azərbaycan ilə sıx əməkdaşlıq edən qurum ötən müddətdə ölkəmizlə 528 milyon dollar məbləğində 28 bank əməliyyatı yerinə yetirmişdir. Azərbaycan hökuməti ilə 450 milyon dollar vəsait qoyuluşu nəzərdə tutan və 11 layihəni əhatə edən üçillik işçi layihə də qəbul edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Абдулаева К.К. Особенности исламской экономики // Вестн. Волж. ун-та им. В.Н. Татищева. Сер. Юриспруденция. - Тольятти, 2002. - Вып. 21.

2. Автурханов Э.М. Исламский банкинг // Деньги и кредит. - 2008. - № 6.

3. Məmmədov Z.F. Keçmiş Sovet İttifaqı ölkələrində İslam Bankçılıq modelinin tətbiqi problemləri // Azərbaycanda islam maliyyə bazarının inkişaf perspektivləri. Beynəlxalq simpozium. 25- 26 sentyabr 2012, Bakı, Azərbaycan.

4. UNCTAD (2006): Islamic Finance and Structured Commodity Finance Techniques: Where the Twain Can Meet.

5. Зубченко Л.А. Экспансия исламских банков // Банки: мировой опыт. - 2006. - №

РОЛЬ ИСЛАМСКОГО БАНКА РАЗВИТИЯ В РАЗВИТИИ СТРАН РЕГИОНА

Эльнур Ризван МАМЕДОВ

Резюме

В качестве одной из причин усиления тенденции к исламскому банкингу, мы можем отметить, что набожные мусульмане избегают использования традиционных банковских услуг и предпочитают исламский банкинг. Развитие исламского банкинга также выгодно государству. Это также способствует общему увеличению доходов, низкому риску, а также уверенности верующих в своей банковской системе. Это означает, что деньги тратятся дома, используются в форме инвестиций и присоединяются к финансовой системе страны.

Ключевые слова: *Исламский банк развития, сотрудничество, банк, развитие страны, районы*

THE ROLE OF THE ISLAMIC DEVELOPMENT BANK IN THE DEVELOPMENT OF THE COUNTRIES OF THE REGION

Elnur Rizvan MAMEDOV

Abstract

As one of the reasons for increasing tendency towards Islamic banking, we can note that devout Muslims are avoiding using traditional banking services and favoring Islamic banking. The development of Islamic banking is also beneficial for the state. This also contributes to the overall increase in revenues, low risk, as well as to believers' confidence in their banking system. This means that money is spent at home, used in the form of investment, and joins the country's financial system.

Key words: *Islamic Development Bank, cooperation, bank, country development, regions*

AZƏRBAYCANDA İSTEHLAKÇI DAVRANIŞI VƏ BAZARIN SEQMENTLƏŞDİRİLMƏSİ

Faiq Kamil oğlu DADAŞOV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistr
aydinibadov29@gmail.com

Xülasə

İstehsal müəssisələrinin fəaliyyətinin davamlı olması və mürəkkəb bazar konyukturası şəraitində rəqabətə tab gətirməsi üçün ən əsas şərt istehsal olunmuş məhsulların realizə olunma qabiliyyətinin formalaşması və bazarda tələbi ödəyə biləcək səviyyədə məhsul istehsal olunmasıdır. Bu baxımdan da hər bir müəssisə məhsul istehsal etməyə başladığı andan həmin məhsulun satışını təmin etmək üçün satış strategiyası hazırlayır. Həmin bu satış strategiyasında istehsal olunmuş məhsulların daxili tələbatı ödəmə səviyyəsi, təkliflə tələbin uzlaşdırılması, satış həcmnin artırılması yolları, köhnə müştəriləri əldə saxlama vasitələri, yeni və potensial müştəri kütləsinin formalaşdırılması xüsusiyyətləri əhatəli şəkildə qeyd olunur.

Satışı asanlıqla həyata keçirmək məqsədilə bazarın seqmentləşdirilməsini təmin etmək lazımdır. Məhsul çeşidinin dərinliyinin artırılması müəssisəyə müxtəlif bazar seqmentlərinin həmin məhsula tələbatını ödəməyə, müxtəlif qiymət strategiyası həyata keçirməyə imkan verir və yeni rəqiblərin meydana çıxmasına mane olur. Xüsusi təyinatlı məhsullar istehsal edən və satan müəssisələr məhsul çeşidinin dərinliyinə diqqət yetirməlidirlər. Çünki, bu istehlakçılar məhsul satın alınmasına dair qərarlar qəbul edərkən onların müqayisəsinə daha çox üstünlük verirlər.

Məhsul çeşidinin dərinliyi dedikdə eyni məhsul çeşidi qrupuna daxil olan məhsulların müxtəlif modellərinin, tip-növ-ölçülərinin və s. hazırlanması və onun hesabına çeşid pozisiyalarının və ya çeşid vahidlərinin sayının artırılması başa düşülür. Başqa sözlə desək, məhsul çeşidinin dərinliyi ona daxil olan məhsul çeşidi vahidlərinin sayıdır. Məsələn, “Sony” firması “Walkman” çeşidinin dərinliyini artırmaq məqsədilə onun 41 variantını, o cümlədən “Outback” idman variantını, uşaqlar üçün “My First Sony” modelini istehsal etməyə başlamışdır. Bu halda məhsul çeşidinin dərinliyi 41-ə bərabərdir.

Açar sözlər: məhsul çeşidi, məhsul çeşidinin dərinliyi, istehlakçı davranışı, bazarın seqmentləşdirilməsi.

Giriş

Bazarda fəaliyyət göstərən istehlakçılar və alıcılar tələbatlarına, alış motivlərinə, davranışına, zövqünə, gəlirlərinin səviyyəsinə, yaşına, mədəni səviyyəsinə, adət-ənənələrinə və digər xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən ciddi surətdə fərqlənirlər. Bununla əlaqədar olaraq, əvvəllər məhsullar istehlakçıların sifarişi əsasında onun xüsusiyyətini və davranışını nəzərə almaqla fərdi qaydada hazırlanırdı. Lakin rəqabət mübarizəsinin kəskinləşdiyi və istehlakçı bazarının mövcud olduğu indiki dövrdə bütün istehlakçıların tələbatlarına, xüsusiyyətlərinə və davranışına uyğun gələn məhsul yaradılması həm praktiki cəhətdən, demək olar ki, mümkün deyildir, həm də böyük risklə əlaqədardır. Buna görə də müəssisələr özlərinin marketinq fəaliyyətini

və resurslarını bütün istehlakçıların tələbatının ödənilməsinə deyil, müəyyən istehlakçı qrupunun tələbatının ödənilməsinə yönəldirlər. İstehsalçılar bu məqsədlə bazarın seqmentləşdirilməsini, məqsəd seqmentinin seçilməsini həyata keçirirlər və marketing kompleksinin elementlərini (məhsul, qiymət, satış və həvəsləndirmə) seçilmiş bu seqmentə yönəldirlər.

Bazarın seqmentləşdirilməsi dedikdə müxtəlif xüsusiyyətli (heterogen) bazarın eyni xüsusiyyətli (homogen) kiçik bazarlara bölünməsi başa düşülür. Başqa sözlə desək, müxtəlif tələbatla, xüsusiyyətə və davranışa malik istehlakçılar və alijilər bu göstərijilərdə olan ümumiliyə, oxşarlığa və eyniliyə görə qruplaşdırılır və buna uyğun olaraq seqmentlərə bölünür.

Bu bazarın seqmentləşdirilməsinin *obyektiv meyarı* kimi ən çox coğrafi, demografik və sosial-iqtisadi meyarlardan istifadə edilir.

İstehsal olunmuş məhsulun alternativinin olmaması bazarın seqmentləşməsi anlamına gəlir və bəzən iqtisadiyyatda inhisarın yaranması ilə də nəticələnə bilər, lakin alternativsiz məhsulun alıcı həmişə mövcuddur və məhsulun keyfiyyətinin bir qədər azalması alıcı kütləsinə önəmli təsir etmir. Lakin alternativsiz qalmaq kifayət qədər çətin bir məsələdir. Çünki rəqib şirkətlər bazarı asanlıqla mənimsəyə bilirlər.

İstehsal olunmuş məhsulun qiyməti alıcını asanlıqla əldə etməyin ən effektiv yoludur. Məhz buna görə də bazara yeni daxil olan istehsalat müəssisələri demping siyasətinə belə getməyə razı olurlar. Demping siyasəti dedikdə isə, məhsulun bazar qiymətinin onun istehsalına çəkilmiş xərclərdən az olması kimi başa düşülür. Demping siyasəti uzunmüddətli dövrdə qazanc verir. Belə ki, demping siyasəti nəticəsində müəssisələr ilkin olaraq mənfəət itirir, çünki istehsala xərclədiyi maliyyə resursunu bərqərar edə bilmir. Bütün bu itkilərin müqabilində müəssisənin qazancı yeni müştəri kütləsi toplamaqdan ibarətdir. Məhz bu səbəbdən də ağıllı qurulmuş satış və marketing strategiyalarının vəhdəti şəklində uzunmüddətli dövr ərzində demping siyasəti vasitəsilə mənfəət əldə etmək mümkündür.

Satış təmsilçisini şəxsi keyfiyyətləri məhsulun asanlıqla realizə olunmasında önəm daşıyır. Belə ki, satış nümayəndəsi alıcı ilə görüşən şəxslərdir və bu görüş əsnasında satış nümayəndəsi işlədiyi müəssisəni təmsil edərək onun siması funksiyasını daşıyır/

Məhsul istehsal edən müəssisələrin alıcıların gözündə nüfuzu məhsulun satışında mühim rol oynayan əsas amillərdən biridir. Belə ki, hər kəs etibar etdiyi müəssisənin istehsal etmiş olduğu məhsulu seçmək istəyər. Bunun üçün isə uğurlu reklam strategiyasının hazırlanması, məhsulun uzummüddətli dövrdə qüsursuz istehsalının təmin olunmasıdır. Müəssisələrdə istehsal olunmuş məhsulların satışının təmin olunmasında başqa bir nüans isə “müştəri məmnunluğu”nun təmin olunmasıdır. Alıcı qismində çıxış edən müştəri istehlak etdiyi əmtədən məmnun qaldığı təqdirdə, yenidən həmin əmtəni seçmiş olur. Bu isə həmin müştərinin əldə saxlanılması deməkdir. Müştərinin 18 məmnun salmağın yeganə yolu keyfiyyətli məhsul istehsal etmək deyildir. Keyfiyyətli məhsul istehsalı ilə yanaşı müştəriyə göstərilən xidmətin səviyyəsi də müştəridə məmnunluq hissi aşılaya bilər. [1]

Təhlillər

Təşkilatın fəaliyyətinin əsasında dayanan ən mühim amillərdən biri məhsul istehsalı və istehsal olunmuş məhsulun realizə edilməsi məsələsidir. Belə ki, əgər müəssisəyə insan gözündə baxsaq, satış və istehsal prosesləri uyğun olaraq müəssisənin “ürəyi” və “beyni” kimi çıxış etmiş olar. Belə ki, hər bir müəssisənin davamlı və uzunmüddətli fəaliyyəti düzgün satış strategiyasının qurulmasından daha

çox asılıdır. Satış strategiyasının asanlıqla realizə edilməsi isə istehsal olunmuş məhsulun əsas xarakterik xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Düzgün məhsul siyasətinin həyata keçirilməsinin nəticəsində istehsal olunmuş məhsul bazarda asanlıqla realizə olunur və eyni zamanda da rəqabət qabiliyyətinin formalaşmasında müstəsna rol oynayır. Bu səbəbdən də istehsal-satış müəssisələrinin normal və davamlı fəaliyyətinin əsasında məhsul siyasəti dayanır. Hər bir istehsal müəssisəsi məhsul siyasətini həyata keçirərkən aşağıdakı məsələləri ilk növbədə həll etməyə çəhd etməlidir: [2; səh. 200]

- ✓ Məhsul çeşidi və məhsul nomenklaturası;
- ✓ Məhsulların təsnifləşdirilməsi;
- ✓ Məhsulun həyat dövrü;
- ✓ Yeni məhsulun yaradılmasının planlaşdırılması;
- ✓ Məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin olunması;
- ✓ Ticarət markası və ticarət nişanı;
- ✓ Məhsulun qablaşdırılması.

Məhsul istehlakçıların, eləcə də alıcıların mövcud və potensial tələbatlarının ödənilməsi məqsədilə bazara çıxarılmış və təbiət tərəfindən və yaxud da insan əməyi vasitəsilə istehsal olunmuş maddi nemətlər və yaxud da predmetlərdir. Məhsul marketing və satış fəaliyyətinin bilavasitə nüvəsini təşkil edir. Çünki marketing fəaliyyəti müəssisənin istehlakçıların yaxud da alıcıların bazar tələbatlarının ödənilməsi sahəsində həyata keçirdikləri konsepsiyadır. Eyni zamanda da marketing fəaliyyəti istehlakçıların tələbatlarının müəyyən edilməsi və bu tələbatların ödənilməsini özündə birləşdirən iqtisadi kateqoriyadır [10; Səh. 49].

Məhsul çeşidi dedikdə, müəyyən növ məhsul kateqoriyasına aid olan və eyni bir məhsul markası ilə istehsal olunan müxtəlif ölçüyə, rəngə, modelə və digər bu kimi fərqli xüsusiyyətlərə malik olan məhsulların məcmusu başa düşülür. Buna misal olaraq “Lada”, “Mercedes” və “Volvo” avtomobil istehsal edən müəssisələrin bu marka adı altında istehsal etdikləri digər məhsullar-ətriyyat, dodaq pomadaları və s. göstərmək olar. [3; səh. 90]

Hər bir məhsul markasına və məhsul çeşidinə aid olan müxtəlif fərqləndirici istehlak xüsusiyyətlərinə malik olan hər bir məhsul çeşid vahidi və yaxud da çeşid pozisiyası adlanır. Məsələn, “Lada-2106”, “Lada-2107”, “Lada-2108”, “Lada-2109”, “Lada-2110” “Lada” minik avtomobillərinin, “Koka-Kola”, “Fanta”, “Pepsi”, “Sprite” isə “Koka-Kola” brendinin çeşid vahidi və yaxud da çeşid pozisiyası hesab olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, məhsul çeşidinin və məhsul kateqoriyasının müəyyən edilməsinin dəqiq qaydası mövcud deyildir. Müxtəlif məhsullar müxtəlif ölkələrdə müxtəlif cür qavranıldığından məhsul kateqoriyası və çeşidi ayrı-ayrı ölkələrdə və müəssisələrdə müxtəlif cür izah edilir. Məsələn, velosipedlərin əsas nəqliyyat vasitəsi hesab edildiyi ölkələrdə onları funksiyasından asılı olaraq bir neçə məhsul kateqoriyasına - dağ, yarış, tandem, üç-sürətli və on-sürətli velosipedlərə bölürlər. Velosipedlərin insanların gündəlik həyatında həlledici rol oynamadığı ABŞ-da isə onların hamısını yalnız bir məhsul kateqoriyasında birləşdirəcəklər. Eynilə, bəzi firmalar bu məfhumu çox geniş (məsələn, məhsul kateqoriyası üzrə menecerin rəhbərlik etdiyi mətbəx cihazları kimi), bəzi firmalar isə çox məhdud (məsələn, soyuducuların, paltar-yuyan, paltarqurudan və qabyuyan maşınların ayrı-ayrı çeşidləri kimi) müəyyənləşdirirlər. Bəzən, müxtəlif dad çalarlarına malik olan «Slice» alkoqolsuz içkisində olduğu kimi, məhsul çeşidi ayrıca bir məhsul markası ilə eyniləşdirilir. Bə-

zən isə məhsul çeşidi eyni bir məhsul kateqoriyasının müxtəlif markalarını özündə birləşdirə bilər. Məsələn, “Kellogg” məhsul kateqoriyası özündə yaşlılar üçün nəzərdə tutulan “Mueslix”, “Product-19”, “Fiberjise” və “All Bran” markalarını birləşdirir. [2; səh. 611]

Məhsul kateqoriyasının və çeşidinin necə müəyyən edilməsindən asılı olmaya-raq, müəssisə istehlakçıların problemini kompleks həll etmək və rəqabət üstünlüyü əldə etmək məqsədilə məhsul çeşidinin müxtəlifliyini təmin etməlidir. Başqa sözlə desək, müəssisə məhsul çeşidinin dərinliyini, genişliyini və uyğunluğunu təmin etməlidir [11; Səh.207].

Məhsul çeşidinin genişliyi dedikdə, yeni məhsul qrupları hesabına məhsul çeşidinin sayının artırılması, çeşid müxtəlifliyinin təmin edilməsi, yəni mövcud məhsul çeşidinə yeni çeşid qrupunun və ya markasının daxil edilməsi başa düşülür. Bu zaman yeni məhsulun hazırlanması mövcud məhsullara, mövcud məhsul çeşidinə əsaslanmaqla həyata keçirilir. Məhsul çeşidinin genişliyi çeşidə daxil olan çeşid qruplarının sayı ilə müəyyən edilir. Məsələn, əgər ətriyyat-kosmetika məhsulları istehsal edən müəssisə 5 çeşid qrupu - ətriyyat, diş pastası, dodaq pomadası, şampun və krem istehsal edirsə, onda onun məhsul çeşidinin genişliyi 5-ə bərabər olur.[4, səh. 369]

Məhsulun çeşidinin artırılması və yaxud da çeşid genişliyi müxtəlif formalarda təzahür edə bilər. Belə ki, həmin formalar aşağıdakı tərkibdə verilmişdir:[4, səh. 402]

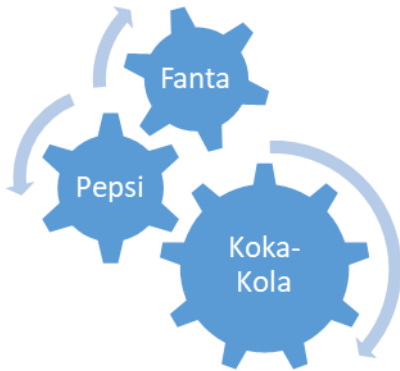
- ✓ Çeşidin yuxarıdan aşağıya genişləndirilməsi;
- ✓ Çeşidin aşağıdan yuxarıya genişləndirilməsi;
- ✓ Çeşidin hər iki istiqamətdə genişləndirilməsi.

Məhsul çeşidi aşağıdan yuxarıya genişləndirilməsi dedikdə, məhsul çeşidinin genişləndirilməsi xırda, kiçik və ya subseqmentlər üçün istehsal edilən məhsul çeşidinə daha iri seqment (və ya seqmentlər) üçün məhsul qrupu əlavə etməklə həyata keçirilməsi prosesi başa düşülür. Məhsul çeşidi yuxarıdan aşağıya genişləndirilməsi dedikdə isə məhsul çeşidinin genişləndirilməsi iri seqment (və ya seqmentlər) üçün istehsal edilən məhsul çeşidinə daha xırda, kiçik və ya subseqment üçün məhsul qrupu əlavə etməklə həyata keçirilməsi başa düşülür. Məhsul çeşidi hər iki istiqamətə genişləndirilməsi dedikdə isə məhsul çeşidinin genişləndirilməsinin əvvəlki hər iki variantından, yəni həm çeşidin aşağıdan yuxarıya genişləndirilməsi variantından, həm də çeşidin yuxarıdan aşağıya genişləndirilməsi variantından istifadə edilməsi prosesi başa düşülür.

Ölkəmizdə yeni mərhələlərin başladığı dövrdə yeni rəqabət şərtləri formalaşmaqdadır. Bu dövr islahatların bütün sahələri sürətlə əhatə etdiyi bir dövrdür. Fəaliyyətlərin və idarəetmənin məhz yeni tələblər istiqamətində təkmilləşdirilməsi maksimum çevikliklə həyata keçirilməlidir. Belə vəziyyətlərdə böyük şirkətlərdə ağır bürokratiyanın olması bir çox hallarda operativ tənziqləmələrə mane olur. Lakin “Koka-kola” şirkətində son bir neçə ildə sistem inkişafı layihələrinin həyata keçirilməsi başlamışdır ki, bu da bu gün yeni mexanizmlərin tətbiqində əvəzolunmaz dərəcədə zaman itirilməsini önləməkdədir. Elə buna görə də şirkətin əməkdaşları rəhbərlərin qarşıya qoyduğu hədəflərə nail olunması üçün bütün mərhələlərdə sistemli yanaşma tərzini öz prioritetlərinə çevirməlidir. Elə məhz bu baxımdan da şirkət rəhbərliyi tərəfindən tətbiq olunan antiböhran tədbirləri hər bir Koka-Kolalı tərəfindən böyük həssaslıqla icra olunur. Böhranın təsnifatlandırılması istiqamətində olan nəzəriyyələri ümumiləşdirsək, böhran ictimai inkişafın istənilən hadisəsi kimi müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. İqtisadi böhranın mahiyyəti istehsalın və istehlakın kəskin uyğunlaşmamağı ilə ifadə olunur. Bu bütün iqtisadi sistemin normal

fəaliyyətini pozur və ödəmə qabiliyyətli məcmu tələbat, ictimai kapitalın təkrar istifadəsi şəraitinin prosesinin pozulması baxımından malların təkrar istehsalında, şirkətlərin kütləvi şəkildə zərərə uğramasında, işsizliyin artmasında və digər sosial-iqtisadi çətinliklərdə öz əksini tapır. İqtisadi böhranın yaranma dövrüliyi və onun ifadə fazaları iqtisadi inkişafın dövrü xarakterini səciyyələndirir, bu da öz növbəsində təkrar istehsalın inkişaf qanununu, istehsalın eniş və yüksəlişlərinin bir-birini əvəzləməsini əks etdirir. Məhz bu prizmadan yanaşaraq ölkəmizin iqtisadi sabitliyində böyük pay sahibi olan “Koka-kola” şirkətindən cəmiyyətin böyük gözləntiləri var.

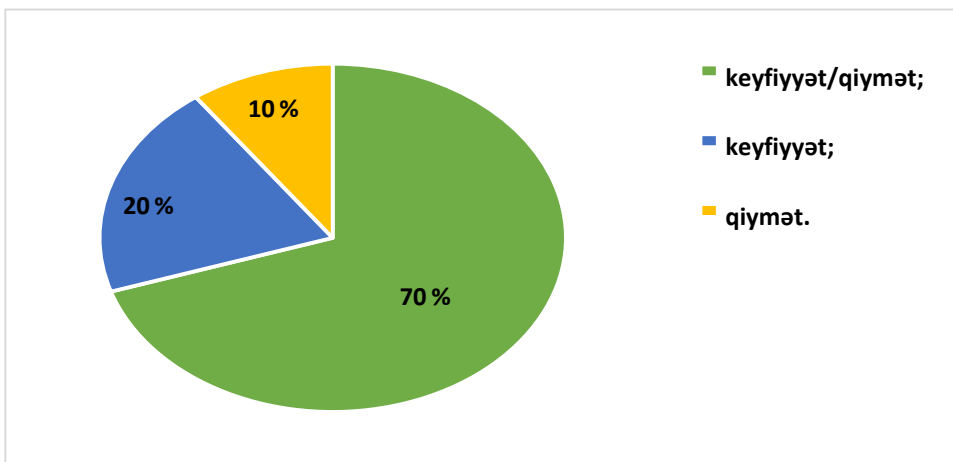
“Koka-kola” şirkətinin fəaliyyətində marketing tədqiqatlarına nəzər salan zaman görmək olur ki, bu şirkətin marketoloqları öz işlərinin sirlərinə dərinləndirən yiyələnmişlər və əsl peşəkardırlar. Bu özünü müəssisənin istehsal etdiyi məhsulların satış həcmində artmasında və müəssisənin Azərbaycan bazarında öz rəqiblərini üstələyərək liderlik etməsində göstərir. Məhz uğurlu marketing tədqiqatları nəticəsində “Koka-kola” şirkətinin istehsal etdiyi markaların çeşidləri günü-gündən artmaqdadır. Bu gün istehsal olunan Koka-Kola marakalarına aşağıdakı sxem vasitəsilə baxmaq olar:

Mənbə: www.coca-colacompany.com

Sxem 1. “Koka-Kola” şirkətinin istehsal etdiyi brendlər

Aparılmış marketing tədqiqatlarının nəticələri göstərir ki, hazırda alıcılar qida və məişət məhsullarını alarkən və seçərkən əsasən “qiymət/keyfiyyət” nisbətinə əsaslanırlar. Yəni, hansı məhsulun “qiymət/keyfiyyət” nisbəti yüksəkdirsə həmin məhsulu da alırlar. Bunu aşağıdakı şəkildən də görmək olar. Şəkildəki məlumatlara əsasən demək olar ki, alıcıların əksəriyyəti – təxminən 70%-i məhsulları “keyfiyyət/qiymət” nisbətinin kəmiyyətinin optimal olması prinsipinə əsaslanaraq alırlar.

Mənbə: www.coca-colacompany.com

Şəkil 1. Alıcıların məhsulları seçərkən üstünlük verdiyi qiymət və keyfiyyət amillərinin bölgüsü

Şəkil 1-in təhlilindən məlum olur ki, əsas müştərilər, alıcılar və yaxud da istehlakçılar daha çox “qiymət/keyfiyyət” nisbətinə əhmiyyət verirlər. belə ki, alıcıların 70 faizi “qiymət/keyfiyyət” prinsipini əldə rəhbər tuturlarsa, 20 faiz istehlakçı məhsulun keyfiyyətinin yüksək olmasına əhəmiyyət verir. Yerdə qalan 10 faiz istehlakçını isə daha çox məhsulun qiyməti maraqlandırır.

“Koka-Kola” şirkətinin maliyyə son illərin maliyyə hesabatına nəzər salaq. Bunun üçün aşağıdakı cədvəli əhatəli təhlil edək.

Cədvəl 1

“Koka-Kola” şirkətinin son 5 il üzrə gəlirlərini və xalis mənfəətini əks etdirən maliyyə hesabatı

İllər:	2013-cü il (milyon manatla)	2014-cü il (milyon manatla)	2015-ci il (milyon manatla)	2016-cı il (milyon manatla)	2017-ci il (milyon manatla)
Ümumi gəlirlər	358,5	320	300	284	271,6
Məhsulun maya dəyəri	287,3	249	229	225,5	214,9
Satışdan əldə olunan Xalis Mənfəət	71,2	71	71	58,5	56,7

Mənbə: www.coca-colacompany.com

Cədvəl 1-in təhlilini verək. Cədvəldən göründüyü kimi, 2013-cü ildə müəssisənin gəlirlərinin səviyyəsi 358.5 milyon manat, məhsulun maya dəyəri isə 287.3 milyon manat səviyyəsində olmuşdur. Həmin il üzrə müəssisənin xalis mənfəəti 71.2 milyon manat təşkil etmişdir. 2014-cü ildə isə ümumi gəlirlər bir qədər azalmışdır. Belə ki, ümumi gəlirlərin səviyyəsi 2014-cü il üzrə 320 milyon manat təşkil etmişdir. Məhsulun maya dəyərində də azalma müşahidə olunaraq 249 milyon manat təşkil etmişdir.

2014-cü il üzrə müəssisənin xalis mənfəəti 71 milyon manat təşkil etmişdir. Bu isə onu göstərir ki, müəssisənin gəlirləri aşağı düşsə belə müəssisə məhsulun maya dəyərini azaltmağı bacarıq və bunun nəticəsində isə ümumi xalis mənfəət dəyişməz-71 milyon manat səviyyəsində qalmışdır.

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, eyni vəziyyət 2015-ci il üçün də xarakterik olmuşdur. Belə ki, gəlirlərin ümumi səviyyəsi azalmış və 300 milyon manat səviyyəsində müəyyən olunmuşdur. Bunu görə müəssisə rəhbərliyi məhsulun istehsalına çəkilən istehsal xərclərini mümkün qədər azaldaraq xalis mənfəəti qorumağa çalışmışlar ki, bu da kifayət qədər uğurlu alınmışdır. Belə ki, 2015-ci il üzrə müəssisənin ümumi gəlirləri 300 milyon manat, məhsulun maya dəyəri isə 229 milyon manat olmuşdur. Nəticədə ümumi xalis mənfəət öz əvvəlki səviyyəsini qoruyaraq 71 milyon manat səviyyəsində ölçülmüşdür. 2016-cı il üzrə isə gəlirlərin səviyyəsi bir qədər də azalmışdır. Belə ki, 2016-cı ildə müəssisənin ümumi gəlirlərinin həcmi 284 milyon manat olmuşdur. Məhsulun maya dəyəri isə 225.5 milyon manat səviyyəsində olmuşdur. 2016-cı il üzrə müəssisənin xalis mənfəəti isə 58.5 milyon manat həcmində olmuşdur. Bu isə onu deyir ki, 2016-cı ildə son illər ərzində ilk dəfə olaraq müəssisənin xalis mənfəətində azalma baş vermişdir. Bundan əlavə isə, müəssisənin gəlirləri azalmış, azalmış gəlirə əsasən müəssisə məhsulun maya dəyərini mümkün qədər azaltmağa çalışmış, lakin nəinki xalis mənfəətdə artıma nail olunmamış, eyni zamanda da əvvəlki göstərici də azalmışdır. Belə ki, 2015-ci illə müqayisədə müəssisənin xalis mənfəəti 12.5 milyon manat azalmışdır. Müəssisə rəhbərliyinin məlumatına əsasən 2016-cı ildə və ondan sonrakı 2017-ci ildə gəlirlərin azalmasının əsas səbəbi məhz ölkəmizdə son illərdə baş verən devalvasiya siyasəti olmuşdur. 2017-ci ildə isə

müəssisənin ümumi gəlirləri bir qədər də azalmışdır. Belə ki, təhlil etdiyimiz 2017-ci ildə “Koka-Kola” şirkətinin ümumi gəlirlərinin səviyyəsi 271.6 milyon manata bərabər olmuşdur. Ötən ildə müəssisənin istehsal etdiyi məhsulların ümumi maya dəyəri isə 214.9 milyon manat təşkil etmişdir ki, bunun da nəticəsində müəssisənin xalis mənfəəti 56.7 milyon manat təşkil etmişdir.

Son 5 ilin tədqiqi artıq müəssisənin qarşısında ciddi addımlar atılmalı olduğunu göstərir. Belə ki, son 5 ilin ilk 3 ili ərzində müəssisə məhsulunun maya dəyərini azaltmaqla mövcud gəlir azalmasını kompensasiya edərək xalis mənfəəti qoruyub saxlaya bilmişdir. Lakin son iki ilin göstəricilərinə əsasən isə, Ümumi gəlirlər azalmış, məhsulun maya dəyəri də aşağı düşmüşdür. Lakin xalis mənfəəti qorumaq mümkün olmamışdır.

Mənfəətin maksimallaşdırılması məhsul vahidlərinin qiymətinin artırılması yoluyla satış həcmi və ya hər iki göstəricinin artırılması yoluyla əldə oluna bilər. Mənfəətin maksimumlaşdırılmasına yönəldilən qiymət strategiyasının aparılması üçün ən əvvəla cari tələbat və cari xərclərin qiymətləndirilmə prosesi həyata keçirilir. Ancaq bununla belə uzun müddətli faktorları nəzərdən qaçırmaq olmaz. Firmanın ödəmə qabiliyyətinin qorunaraq saxlanması ən aktual məsələlərdəndir, belə ki, əks təqdirdə firma iflasa uğraya bilər. Firmanın ödəmə qabiliyyətindəki 48 stabillik hər şeydən öncə müəssisənin hesabına faktik pul vəsaitlərinin daxil edilməsi yolu ilə təmin olunur.

Nəticə

Zəruri tələbatı ödəyən istehlak malları istehsal edən müəssisələr, eləcə də həmin növ məhsulları satan müəssisələr hər şeydən öncə məhsul genişliyinə xüsusi diqqət yetirirlər. Bunun da əsas səbəbi kimi daimi müştəri portfelinin yaradılmasının təmin olunmasıdır. Belə ki, gündəlik tələbat mallarının istehlakçıları həmin məhsulları daimi olaraq eyni yerdən və kompleks şəkildə almağı üstün tuturlar ki, bu da son nəticədə daimi müştərinin əldə olunması deməkdir. Məhsul çeşidinin genişləndirilməsi isə xüsusilə məhsulun differensiallaşdırılmasına şərait yaradır ki, bu da son nəticədə istehlakçıların tələbatlarının tam şəkildə ödənilməsi ilə nəticələnir.

İstehsal müəssisələrinin fəaliyyətinin davamlı olması və mürəkkəb bazar konyukturası şəraitində rəqabətə tab gətirməsi üçün ən əsas şərt istehsal olunmuş məhsulların realizə olunma qabiliyyətinin formalaşması və bazarda tələbi ödəyə biləcək səviyyədə məhsul istehsal olunmasıdır. Bu baxımdan da hər bir müəssisə məhsul istehsal etməyə başladığı andan həmin məhsulun satışını təmin etmək üçün satış strategiyası hazırlayır. Həmin bu satış strategiyasında istehsal olunmuş məhsulların daxili tələbatı ödəmə səviyyəsi, təkliflə tələbin uzlaşdırılması, satış həcmi artırılması yolları, köhnə müştəriləri əldə saxlama vasitələri, yeni və potensial müştəri kütləsinin formalaşdırılması xüsusiyyətləri əhatəli şəkildə qeyd olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Filip Kotler. Marketingə dair 300 sual: Filip Kotler cavab verir. Qanun nəşriyyatı 2016
2. Andrey Şizov. Uğurlu satış üçün 55 məsləhət. Qanun nəşriyyatı. 2014
3. Karl Suell və Pol Braun. Əbədi müştərilər. Qanun nəşriyyatı 2014
4. Cil konrad. Çevik satış. Davamlı dəyişən dövrdə vacib satış bacarıqları. Qanun nəşriyyatı 2013
5. Devid Oqilvi. Reklamçının etirafları. Qanun nəşriyyatı 2015

6. Brayan Treysi. Xarizmanın gücü. Qanun nəşriyyatı 2016
7. Hary Wainerchak. The Thank you Economy. 2010
8. Daniel Biever. The Sales Whisperer. 2009
9. SDA Bacconi. Strategic Brand Marketing. 2017
10. Micky Markovich. The Difference Between Marketing Strategies and Sales Strategies. 2017
11. Terry Elliot. Creating an Effective Sales and Marketing Strategy: 12 steps to an Effective Marketing Strategy. 2016
12. www.Coca-cola.com

ПОТРЕБИТЕЛЬСКОЕ ПОВЕДЕНИЕ И СЕГМЕНТАЦИЯ РЫНКА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Фаик Камил оглу ДАДАШОВ

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Резюме

Основным условием устойчивости производственных мощностей и конкурентной среды в условиях сложных рыночных условий является способность генерировать произведенную продукцию и производить продукцию на товарном уровне. С этой точки зрения каждое предприятие готовит стратегию продаж, чтобы гарантировать, продажу продукта с того момента, когда он начинает производиться. Эта стратегия продаж охватывает уровень внутреннего спроса на производимые товары, спрос на предложение, способы увеличения объема продаж, приобретения старых клиентов, а также потенциал для формирования новых и потенциальных покупателей.

Необходимо обеспечить рыночную сегментацию с легкостью для продажи. Увеличение глубины продукта позволяет предприятию удовлетворять потребности разных сегментов рынка, внедрять разные стабилизаторы цен и предотвращать появление новых конкурентов. Предприятия, которые производят и продают семена, должны обратить внимание на глубину ассортимента. Это потому, что потребители предпочитают сравнивать свои товары при покупке товаров.

Глубина ассортимента - это различные модели, типы и типы продуктов, включенные в один и тот же ассортимент. подготовка которых заключается в увеличении количества разновидностей или типов единиц. Другими словами, глубина ассортимента совпадает с ассортиментом продуктов, которые он содержит. Например, Sony начала выпуск 41 версии линейки Walkman, включая спортивную версию Outback и My First Sony для детей. В этом случае ассортимент продукции составляет 41 градус.

Ключевые слова: *ассортимент, глубина ассортимента, поведение потребителей, сегментация рынка.*

CONSUMER BEHAVIOR AND MARKET SEGMENTATION IN AZERBAIJAN

Faik Kamil oğlu DADASHOV
Azerbaijan State Economic University

Abstract

The main condition for the sustainability of the production facilities and the competitive environment in the context of complex market conditions is the ability to generate the products produced and produce products at a marketable level. From this point of view, each enterprise prepares a sales strategy to ensure that the product is sold from the moment it starts to produce the product. This sales strategy covers the level of domestic demand for goods produced, the demand for the supply, the ways to increase the sales volume, the acquisition of old customers, and the potential for the formation of new and potential customer mass.

It is necessary to ensure market segmentation with ease to sell. Increasing the depth of the product allows the entity to meet the needs of different market segments, to implement different price stabilizers and prevent the emergence of new competitors. Businesses that produce and sell seeds should pay attention to the depth of the product range. This is because consumers prefer to compare their products when purchasing goods.

The depth of the product range is that of different models, types and types of products included in the same product range. the preparation of which is to increase the number of varieties or types of units. In other words, the depth of the product range is the same as the range of products it contains. For example, Sony has started producing 41 versions of the Walkman range, including the Outback sport version and My First Sony for children. In this case the product range is 41 degrees.

Key words: *product range, depth of product range, consumer behavior, market segmentation.*

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARININ DÜNYA BAZARINDA RƏQABƏT QABİLİYYƏTLİLİYİ

Fərid Elman oğlu HÜSEYNOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), magistrant

Xülasə

Yeni iqtisadi şəraitdə regional səviyyədə aqrar sahənin məhsuldar qüvvələrinin düzgün yerləşdirilməsi və onlardan səmərəli istifadə olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda bu problemin həlli istehsal vasitələrindən səmərəli istifadə olunması, ictimai əməyə qənaət edilməsi, işçi qüvvəsindən və digər amillərdən məqsədyönlü istifadə olunması hər bir regionun kompleks qaydada səmərəli inkişafını təmin edə bilər. Bu da əhalinin sosial-iqtisadi şəraitinin inkişafına mühüm təsir göstərir.

Aqrar bazarın inkişafı iri həcmdə investisiyalar tələb etdiyindən, onların investisiya cəlbediciliyinin təşkili sisteminin yaradılması öz aktuallığını saxlamaqdadır. Regionların inkişafında göstərilən problemlərin bir-biri ilə sıx əlaqədar olması onların sistemli həllini və regionların sosial-iqtisadi inkişafına yönəldilən kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir. Bu məqsədlə son zamanlar ölkənin və onun regionlarının dinamik inkişaf proqramlarının adekvat icrasını təmin edən bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Açar sözlər: *aqrar sahə, kənd təsərrüfatı, investisiya, kapital, rəqabətqabiliyyətlik*

Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün kənd təsərrüfatının inkişafı prioritet sahədir. Ölkənin kənd təsərrüfatına sərmayə qoyuluşu artarsa bu sahə yüksək əlavə dəyərli qida məhsullarının ixracatçısına çevrilə bilər. Həmçinin, ərzaq təhlükəsizliyi baxımından da kənd təsərrüfatı xüsusi əhəmiyyət kəsb edən sahədir. Burada onu da nəzərə alaq ki, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi Azərbaycan Respublikasının yeni inkişaf mərhələsinin əsas prioritetləri siyahısındadır. Son vaxtlar dünya əhalisinin ərzaqla təminatında yaranan çətinliklər, qloballaşma şəraitində ərzaq təhlükəsizliyi məsələlərini aktual mövzuya çevirmiş və dünyada bu sahəyə diqqət artmışdır. Çünki ərzaq təhlükəsizliyi dövlətin milli təhlükəsizlik sisteminin bir hissəsi kimi çıxış edir. Azərbaycan Respublikasında əhalinin etibarlı ərzaq təminatı dövlətin iqtisadi siyasətinin başlıca istiqamətlərindən birini təşkil edir. "2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı" çərçivəsində həyata keçirilmiş məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində son illər yerli istehsal hesabına əsas növ ərzaq məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi keyli yüksəlmiş və hətta bir sıra məhsullar üzrə tam təminata keçilmişdir və ölkədə yoxsulluq səviyyəsi ciddi şəkildə azalmışdır.

Hazırda aqrar sahədə investisiya siyasətinin həyata keçirilməsində qarşıda duran ən mühüm vəzifələr – regional investisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsi, ərzaq təhlükəsizliyinin təminatına yönəlik investisiya layihələrinin hərtərəfli əsaslandırılması, investisiya proseslərinin idarə edilməsinin yaxşılaşdırılması, respublikanın aqrar rayonlarının sosial-iqtisadi inkişafının imkanlarını özündə əks

etdirən investisiya xəritələrinin hazırlanması və investisiyalardan istifadə səmərəliliyinin yüksəldilməsidir [5].

Azərbaycan Respublikası kənd təsərrüfatı məhsullarının dünya bazarında rəqabət qabiliyyətliliyini artırmadan ÜTT-yə daxil olması iqtisadiyyatımız üçün bir sıra təhlükələr yaradır. Bazarın xarici iştirakçıları ilə rəqabətin artması yerli istehsalçıların xüsusi ilə də ÜTT-yə daxil olmanın ilk illərində onlar tərəfindən udulması, yaxud bazardan sıxışdırılıb çıxarılması təhlükəsini yaradır. Burada Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün mənfəətli nəticə keçid dövrü bitdikdən sonra kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların müdafiəsinin aşağı düşməsindən, idxaldan gələn vergilərdən büdcəyə daxilolmaların azaldılmasından, idxal tərəfindən rəqabətin artması səbəbindən yerli istehsalçıların investisiya cəlbəediciliyinin azalmasından, işsizliyin artmasından ibarətdir.

Ölkə Prezidenti hər zaman kənd təsərrüfatının Respublikamızın iqtisadiyyatındakı əhəmiyyətini doğru dəyərləndirərək bu sahənin artan inkişafının təmin edilməsinə xüsusi fikir verir. Ölkə Başçısı kənd təsərrüfatı sahəsini ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunun prioritet sahəsi olduğunu göstərərək və ölkəmizdə aparılan kənd təsərrüfatı siyasətinin əsas amacının əhalinin ərzaq təhlükəsizliyinin tam yerli məhsullarla ödənilməsi və bir sıra aqrar sahənin məhsulları və ərzaq mallarının dünya bazarlarına ixrac edilməsinin təmin olunması olduğunu qeyd edib. Bütövlükdə aqrar sahədə tətbiq edilən tədbirlər kənd təsərrüfatında sahibkarlar üçün əlverişli fəaliyyət şəraitinin yaradılmasına, fermerlərin qazancının artırılmasına və rəqabətə davamlı kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına yönəlib. Belə ki, aqrar sektorda məhsul istehsalçıları 2001-ci ildən torpaq vergisi istisna olunmaqla başqa vergilərdən azad olunması vaxtı 2018-ci ilin axırına qədər uzadılıb. Tətbiq edilən bu tədbirlər nəticəsində kənd təsərrüfatı sahəsindəki, sahibkarların bu illər ərzində dövlət büdcəsinə ödəməli olduqları 1 mlrd. 500 mln. manatdan artıq vəsait fermerlərin öz sərəncamlarında qalaraq kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına yönəlib. Kənd təsərrüfatı xərclərinə 2015-ci il dövlət büdcəsindən 596,2 mln. manat və ya 2014-cü il ilə müqayisədə 33,3 mln. manat və yaxud 5,9%, 2013-cü ilin faktiki icra göstəricisinə nisbətən 108,3 mln. manat və ya 22,2% çox vəsait ayrılmışdır. Kənd təsərrüfatı xərclərinin 2015-ci il dövlət büdcəsi xərclərində xüsusi çəkisi 2,8% təşkil edəcəkdir [3].

Azərbaycanda fermerlərə birbaşa dövlət dəstəyinin payı 2014-cü ildə 562,9 min manat olmuşdur və bu kənd təsərrüfatı xərclərinin 19,0%-i miqdarındadır. Ölkəmizdə kənd təsərrüfatı istehsalçılarına dövlət dəstəyi büdcə xərclərinin 0,5%-i miqdarındadır. Müqayisə üçün deyək ki, hazırda Avropa Birliyi büdcəsinin təqribən 40,0%-i kənd təsərrüfatı sahəsinin subsidiyalaşmasına yönəldilir. Son üç ildə ölkəmizdə subsidiya alan hər fermerə düşən yardımın miqdarı orta hesabla 140 manat olub. Müqayisə üçün bildirək ki, Avropa Birliyinin üzv ölkəsi üzrə kənd təsərrüfatı siyasəti sahəsində subsidiyalaşdırılan hər fermerə təxminən 6797,0 avro vəsait ayrılır [1].

Ölkəmizdə kənd təsərrüfatının birbaşa hökumət köməkliyi altında olan sahələri köməklikdən kənar qalan sahələrlə müqayisədə daha davamlı inkişaf etmişdir.

Səmərəlilik və nəticəlilik baxımından qiymətləndirsək, subsidiyalaşmanın məqsədi kənd təsərrüfatı istehsalını artırmaqdan, onun rəqabətqabiliyyətliliyini yüksəltməkdən ibarətdir. Məhz bu baxımdan yanaşdıqda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının dinamikasının təhlili bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirə bilər. Subsidiyaların tətbiqi nəticəsində 2014-cü ildə kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələri 1613,8 min hektar təşkil edərək 2005-ci il ilə müqayisədə 285,9 min hektar

və yaxud 21,5% artmışdır [4. s. 497]. Bu müddət ərzində kənd təsərrüfatının faktiki qiymətlərlə ümumi həcmi 3381,0 mln. manat və yaxud 2,8 dəfə artmışdır [2].

Müasir dövrdə aqrar bölmənin maşın və avadanlıqlarla təchizatı aşağı səviyyədədir.

Hal-hazırda aqrar bölmənin maddi-texniki təchizatının zəif olması səbəbindən kənd təsərrüfatında müasir, innovasiyalı texnologiyaların tətbiqi və enerji güclərindən istifadə səviyyəsi də çox aşağıdır.

Aqrar bölmənin texnika ilə təchizatı səviyyəsi əkilən, yaxud becərilən kənd təsərrüfatı torpaqlarının hər 1000 hektarına düşən traktorların miqdarını və həmin traktorların malik olduqları ümumi at gücünün hər hektara düşən miqdarı kimi müəyyən etmək olar.

Kənd təsərrüfatının texnika ilə təchizatı səviyyəsi bir hektar əkin sahəsinə düşən traktorların, bir hektar taxıl sahəsinə düşən kombaynların miqdarı, hər bir hektara düşən at gücü və orta hesabla bir texnikaya düşən at gücü ilə müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının rəqabət qabiliyyət-liliyinin artırılmasında aqrar bölmədə məhsuldarlıq səviyyəsinin artırılmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığının səviyyəsi bu sahədə yaranan ümumi məhsulun dəyər ifadəsində miqdarının aqrar sahədə məşğul olan işçilərin sayına bölünməsi yolu ilə müəyyən edilir və kənd təsərrüfatında çalışan işçilərin əməyinin nə dərəcədə səmərəli olduğunu qiymətləndirir. Son illərdə Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığı səviyyəsi artmışdır. 2014-cü ildə kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığının səviyyəsi təxminən 1537 man təşkil edir və 2008-ci il ilə müqayisədə bu rəqəm 502,8 manat, yaxud 48,7% çoxdur. Kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığının səviyyəsi son illərdə artan dinamika üzrə inkişaf etmişdir. Dünyanın kənd təsərrüfatı sahəsində inkişaf etmiş ölkələrində (məsələn, Niderland, ABŞ və sair) əmək məhsuldarlığının səviyyəsi göstəricisi 100,0 min ABŞ dollarından çox olmuşdur.

Cədvəl 1-in məlumatlarından görünür ki, 2014-cü ildə 2000-ci illə müqayisədə kənd təsərrüfatında bitkiçilik məhsullarının əksəriyyəti üzrə məhsuldarlıq artmışdır. Belə ki, 2014-cü ildə dənli bitkilər üzrə məhsuldarlıq 24,0 sen/ha təşkil edir ki, bu da 2000-ci il ilə müqayisədə 0,2 sen/ha artım deməkdir.

Cədvəl 1

Kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı (sen/ha)

№	ADI	İLLƏR							
		2000	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
1.	Dənli və dənli paxlalılar	23,8	27,9	26,6	20,7	25,4	27,2	27,5	24,0
2.	Pambıq	9,1	11,5	15,5	12,7	15,5	19,5	19,3	17,9
3.	Tütün	22,2	23,3	21,7	24,0	24,9	27,9	28,4	25,8
4.	Kartof	84	153	149	145	144	147	152	133
5.	Tərəvəz	133	142	140	142	146	150	154	152
6.	Ərzaqlıq bostan bitkiləri	98	129	132	137	144	143	151	157
7.	Şəkər çuğunduru	210	301	251	304	346	332	331	309

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının statistik göstəriciləri 2013

«2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı», «Azərbaycan Respublikası regionlarının

2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı»nın həyata keçirilməsi ilə əlaqədar aqrar bölmə məhsulları istehsalçıları tərəfindən 2014-cü il ərzində məhsulun rəqabət qabiliyyətliliyini artırmaq məqsədilə bir sıra ölkə əhəmiyyətli tədbirlər yerinə yetirilmişdir.

«2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı»nda hökumət intensiv kənd təsərrüfatı inkişafına çatmağı hədəf kimi qarşıya qoymamışdır. Bu proqramda yalnız dənli bitkilərin məhsuldarlığını hər hektardan hazırkı 27,5 sen/hektardan 32 sen/hektara çatdırmaq nəzərdə tutulub [4].

Cədvəl 2-in materiallarından görünür ki, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı xərclərinin strukturunda material xərcləri ən böyük xüsusi çəkiyə malikdir və 2014-cü ildə 50,6% təşkil etmişdir. 2000-2014-cü illər ərzində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı xərclərinin quruluşunda əmək haqqı ödənişlərinin xüsusi çəkisi artaraq 2000-ci ildə 19,3%-dən 2014-cü ildə 34,0%-ə çatmışdır, material xərcləri isə müvafiq olaraq 56,7%-dən 50,6%-ə düşmüşdür. Son illərdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalına çəkilən xərclərin strukturunda yaranan dəyişiklikləri müsbət qiymətləndirmək lazımdır.

Cədvəl 2

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalına çəkilən xərclərin strukturu (faizlə)

№	Göstəricilər	İLLƏR							
		2000	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
1.	Əmək haqqı ödənişi	19,3	30,2	29,6	24,4	30,9	26,7	33,0	34,0
2.	Material xərcləri	56,7	49,3	46,2	50,4	55,3	50,4	49,7	50,6
3.	Əsas vəsaitlərin amortizasiyası	7,1	4,1	4,6	5,9	4,6	3,9	3,9	3,9
4.	Sığorta ödəmələri	0,3	0,2	0,2	0,3	0,1	0,5	0,3	0,3
5.	Sair	16,6	16,2	19,4	19,0	9,1	18,5	13,1	11,2
	CƏMİ:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının statistik göstəriciləri 2013

«Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, tədarükü, saxlanması və emalı sahələrində sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi» tədbiri çərçivəsində istifadə etdikləri yanacaq və motor yağlarına görə 384 min istehsalçıya 51,8 mln. manat yardım, kənd təsərrüfatının inkişafı məqsədilə 426 fermerə 14,8 mln. manat miqdarında güzəştli kreditlər verilmişdir.

Aparduğumuz tədqiqat da göstərir ki, respublikamızda daxili və xarici mənbələrdən olan investisiyaların kənd təsərrüfatına cəlb edilməsinin özünəməxsus problemləri mövcuddur. Bu problemləri səciyyələndirən ən mühüm cəhətlərdən biri respublikamızda kənd təsərrüfatının inkişafının xarici investisiyaların qoyuluşu baxımından cəlbədiçi hesab edilməməsidir. Məhz bunun nəticəsidir ki, ayrı-ayrı investorlar kənd təsərrüfatına və ucqar regionlarda mövcud olan istehsal sektorlarına investisiya qoymağa meyilli olmurlar. Bu problemin yaranmasının ən mühüm cəhətlərindən biri də kənd təsərrüfatında aqrar bazar infrastrukturalarının zəif inkişaf etməsi və sosial infrastrukturun müasir tələblərə cavab verməməsi ilə bağlıdır. Kənd təsərrüfatında investisiya qoyuluşlarının artırılması regionların iqtisadi xarakteristikasından da bilavasitə asılıdır. Regionda aktivlik səviyyəsi yüksək olarsa təbii ki, kənd təsərrüfatında da investisiya qoyuluşunun həcmi yüksəltmək mümkündür.

Kənd təsərrüfatına investisiya qoyuluşları ilk növbədə dövlətin büdcə resursları hesabına həyata keçirilməlidir. İntestisiya qoyuluşlarında dövlətin büdcə resursları əsas etibarilə aşağıdakı istiqamətlərə yönəldilməlidir:

- kənddə texniki potensialın bərpa edilməsinə;
- kənd təsərrüfatında toxumçuluq-damazlıq işinin yaxşılaşdırılmasına;
- kənd təsərrüfatında kiçik biznesin və sahibkarlığın dəstəklənməsinə;
- təbii fəlakətin qarşısının alınmasına;
- kənd təsərrüfatı elminin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə.

Qeyd edək ki, hazırda investisiya cəlbəediciliyi baxımından kənd təsərrüfatı elminin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi məsələsi də həddən artıq aktuallıq daşıyır.

Kənd təsərrüfatında investisiya cəlbəediciliyinin yüksəldilməsi istehsal potensialının yeniləşdirilməsindən, elmi-texniki tərəqqinin ən yeni nailiyyətlərinin praktika tətbiq edilməsindən, eləcə də resursqoruyucu texnologiyaların reallaşdırılması hesabına kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasından bilavasitə asılıdır. Kənd təsərrüfatında investisiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi ilk növbədə aqrar istehsalın modernləşdirilməsinə və rekonstruksiyasına xidmət edir. Bu baxımdan dövlət tərəfindən həyata keçirilən dəstəklənmə tədbirləri təkmil investisiya mexanizminin formalaşmasına istiqamətlənməlidir.

Kənd təsərrüfatında investisiya fəallığını yüksəltmək üçün burada həyata keçirilən qiymət siyasətinə yenidən baxılmalı, kənd təsərrüfatı ilə digər sahələr arasında ekvivalent mübadilə təmin olunmalı, kənd təsərrüfatına investisiya axını stimullaşdırılmalıdır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri ilə iqtisadiyyatın başqa sahələrinin məhsullarının qiymətlərinin arasında paritetliyin optimal nisbətinin təmin olunması üçün zəruri tədbirlər işlənib hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir. Yerli istehsalçıların xarici bazar subyektlərinin zərərli təsirlərindən müdafiəsini təşkil etmək üçün gömrük tarif siyasəti elə qurulmalıdır ki, onlar əldə etdikləri gəlirləri itirməyərək məhsul istehsalında maraqlı olsun, eyni zamanda təsərrüfat daxili mənbələr hesabına investisiya qoyuluşunu həyata keçirsinlər. Ölkə qanunvericiliyi ilə yerli idarəetmə orqanlarına elə bir səlahiyyət verilməlidir ki, onlar ərazi üzrə kənd təsərrüfatı məhsulları və fermerlərə göstərilən aqroservis üzrə qiymətləri tənzimləsin və nəzarət etsinlər. Qiymət siyasətində əsas vəzifə kimi iqtisadiyyatı inhisarsızlaşdırmaqla, azad rəqabət mühiti formalaşdırmaqla, haqsız rəqabətin qarşısını almaqla əlverişli investisiya mühiti yaratmaq tələb olunur. Bunun üçün aqrar sahə məhsulları istehsalçılarına münasibətdə inhisarçı mövqə tutan bazar subyektlərinə qarşı antiinhisar tədbirləri həyata keçirilməli, kənd təsərrüfatı üçün maddi-texniki resurslar istehsal edən və yaxud xaricdən onun gətirilməsini təmin edən qurumların rentabellik səviyyəsi təsbit olunmalıdır.

Azərbaycanda emal sənayesinin kənd təsərrüfatı ilə inteqrasiyasının gücləndirilməsi investisiya cəlbəediciliyinin artırılmasına müsbət təsir edər. Bu inteqrasiyasının gücləndirilməsi üçün isə kooperativlərin yaradılması və onların inkişafının təmin edilməsi məqsədilə müvafiq maliyyə dəstəkləri mexanizmlərinin yaradılması, kənd təsərrüfatı və emal müəssisələrinin kooperativlərdə birləşməsinin təşviqi istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir.

Həmçinin, respublikada elektron kənd təsərrüfatı sisteminin yaradılması işi sürətləndirilməlidir. Buna nail olunularsa yoxlanılmış etibarlı və düzgün

məlumatların əldə olunmasını təmin edən müasir və yeni sistem investisiya sahələrini genişləndirməklə, investorların bu sahəyə cəlb olunmasını təşviq edəcək, eləcə də torpaq istifadəsinin yaxşı təşkil olunmasına yardım edəcək.

Eyni zamanda ölkədə Fermer Təsərrüfatları Məlumatlarının Monitoring Sistemini (FTMMS) yaradılması məqsədəuyğun olardı. Bununla yanaşı Birləşmiş Millətlərin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) tərəfindən uğurla sınaqdan çıxan RuralInvest proqramının Azərbaycanca müvafiq qurumlar tərəfindən istifadəsi də məqsədəuyğun olardı.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası. Bakı, 29 dekabr 2012-ci il
2. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. ARDSK, Bakı, 2014.
3. Azərbaycan Respublikasının 2015-ci il üçün Dövlət Büdcəsi. Bakı, 2015.
4. Aqrar sahənin dayanıqlı inkişaf problemləri. Kollektiv monoqrafiya, Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutu, Bakı, 2012, 438 s.
5. Sadıqov E.M. İnvestisiyaların maliyyələşdirilməsinin səmərəliyinin yüksəldilməsi. İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya işinin avtoreferatı. Bakı, 2013, 24 s.

КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ПРОДУКЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ НА МИРОВОМ РЫНКЕ

Фарид Эльман оглу ГУСЕЙНОВ

Резюме

Правильная локализация и эффективное использование производительных сил аграрного сектора на региональном уровне в новых экономических условиях имеет важное значение. В то же время решение этой проблемы поможет эффективно использовать производственные инструменты, экономить на общественном труде, использовать рабочую силу и другие факторы в целевом обеспечении, а также в эффективном и комплексном развитии каждого региона. Это же оказывает существенное влияние на социально-экономическое развитие населения.

Поскольку развитие аграрного рынка требует значительных инвестиций, создание системы организации инвестиционной привлекательности остается актуальным. Тесно связанные проблемы развития регионов требуют их систематического решения и реализации комплексных мер, направленных на социально-экономическое развитие регионов. С этой целью в последнее время

был предпринят ряд мер для обеспечения адекватной реализации программ динамичного развития страны и ее регионов.

Ключевые слова: *аграрный сектор, сельское хозяйство, инвестиции, капитал, конкурентоспособность*

COMPETITIVENESS OF AGRICULTURAL PRODUCTS OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC ON THE WORLD MARKET

Farid Elman oglu HUSEYNOV

Abstract

Proper localization and effective use of the productive forces of the agricultural sector at the regional level in the new economic conditions is important. At the same time, the solution of this problem will help to effectively use production tools, save on social labor, use labor and other factors in targeted provision, as well as in the effective and complex development of each region. This also has a significant impact on the socio-economic development of the population.

Since the development of the agrarian market requires significant investments, the creation of a system of organization of investment attractiveness remains relevant. The closely related problems of regional development require their systematic solution and the implementation of comprehensive measures aimed at the socio-economic development of the regions. To this end, a number of measures have recently been taken to ensure adequate implementation of the programs for the dynamic development of the country and its regions.

Keywords: *agrarian sector, agriculture, investment, capital, competitiveness*

AZƏRBAYCANDA MAŞINQAYIRMA MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İSTEHSALININ MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

Fikrət Aləşraf oğlu QURBANOV
İN, Sənaye şöbəsi, müdir müavini,
fikrat.qurbanov@economy.gov.az

Xülasə

Məqalədə rəqabətədavamlı sektorun yaradılması hədəfi çərçivəsində regional tələbat baxımından dəyər zəncirlərində iştirakın təmin olunması, idxalın əvəzlənməsi fəaliyyətinin dəstəklənməsi, habelə bu sahədə xidmət sektorunun inkişaf etdirilməsi fəaliyyətləri əhatə edilmişdir. Yerli maşınqayırma müəssisələrinin mövcud durumu, gələcək inkişaf perspektivləri, texnoloji parkın vəziyyəti, istehsal olunan məhsullar və çeşidləri, istehsal dinamikaları, xarici müəssisələrlə əməkdaşlıq əlaqələri və s. məsələlər öz əksini tapmışdır. Bununla yanaşı, müvafiq məlumatlar əsasında normativ hüquqi bazanın formalaşması imkanları, idxal olunan xammal və ya yarımfabrikatların gömrük rüsumlarına baxılması, xüsusilə kvota məsələləri araşdırılmışdır. Eyni zamanda, müəssisələrin maşın və avadanlıqlarının quraşdırılması və təmiri sahəsində xidmətlərin ixrac imkanları öyrənilmişdir.

***Açar sözlər:** maşınqayırma sənayesi, sənaye sahələri, istehsalat, təhlil, sənaye məhsulu*

Azərbaycanda maşın və avadanlıq sənaye sahələrinin tarixi

XIX əsrin ortalarında Abşeron yarımadasında tapılan zəngin neft yataqları Bakı və onun ətrafındakı ərazilərdə neft sənayesinin yaranmasının əsasını qoymuşdur. İlk vaxtlarda neft quyularında tətbiq olunan avadanlıqlar xaricdən gətirilirdi, lakin artan neft istehsalı ilə əlaqədar olaraq avadanlıqların xaricdən idxalı artıq səmərəli hesab olunmurdu. XX əsrin əvvəllərində Bakıda yalnız nasoslar, baltalar və digər neft avadanlıqlarının təmirini həyata keçirən emalatxanalar fəaliyyət göstərirdi.

Neft sənayesinin sonrakı inkişafı Oktyabr inqilabından sonra, bütün ölkədə baş verən sənayeləşmə prosesinin təsiri altında yerli neft maşınqayırması müəssisələrinin yaradılmasına gətirib çıxarmışdır. Bu müəssisələrin müəyyən qismi yerli təmir emalatxanalarının bazasında yaradılsa da, əksəriyyəti yenidən yaradıldı. Buna misal olaraq, 1834-cü ildən Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Leytenant Şmidt adına zavodu göstərmək olar. Bu zavod yenidən qurulmuş, poladəritmə və ştamplama sexləri ilə tamamlanmışdır. Montin adına zavodda isə mexaniki emal proseslərinin aparılması üçün dəzgah parkı genişləndirilmişdir. Bu ərəfədə Bakı şəhərində neft-mədən avadanlıqlarının istehsalı üçün tətbiq olunan dəzgahların sayı 1000-i keçmişdir.

Sovetlər İttifaqı üçün istehsal olunan neftin əksər hissəsi Bakıda hasil olunduğundan, burada neft maşınqayırması daha da inkişaf etdirilmiş və İttifaq üçün aparıcı sahəyə çevrilmişdir. Bu istiqamətdə atılan addımlardan biri kimi 1925-ci ildə Bakıda yaradılan Dzerjinski adına dərinlik nasosları zavodudur.

XX əsrin 40-cı illərinin əvvəlində Azərbaycan maşınqayırma sənayesi yalnız neft-mədən avadanlıqları sahəsini əhatə etsə də, Böyük Vətən müharibəsindən sonra ölkədə yeni sahələri əhatə edən texniki avadanlıqların hazırlanması üçün zavodlar yaradılmağa başladı. 1946-cı ildə tikilmiş Bakı elektrik mühərrikləri, 50-ci illərdə

Sumqayıt boruyayma, Mingəçevir yol maşınları, Xankəndi elektrotexniki qurğuları, Naxçıvan elektrotexniki qurğuları, Ağdam dəzgahqayırma, Gəncə dəzgahqayırma və avtomobil zavodlarını göstərmək olar.

XX əsrin 60-cı illərində İttifaq üzrə neft-mədən avadanlığı və alətlərini istehsal edən 31 zavoddan 17-si Bakıda yerləşirdi. Bu zavodlarda istehsal olunan avadanlıqların istehsal texnoloji təminatı Bakıda yerləşmiş institutlarda təhsil almış yerli mühəndislər tərəfindən yerinə yetirilirdi. Azərbaycanda istehsal olunan neft-mədən avadanlıqları SSRİ-dən başqa, dünyanın 37-i ölkəsinə ixrac olunurdu.

Neft maşınqayırmasının sonrakı inkişafı, 70-ci illərdə zavodların yenidən qurulması, müasir dəzgahlarla təmin olunması və genişləndirilməsi ilə səciyyələnirdi. Bu ərəfədə Bakı kondisioner, Azərbaycan elektrik-istilik qurğuları, o cümlədən Bakı dəzgahqayırma zavodları tikilib istismara verildi.

1980-ci illərdə istehsal olunan maşınqayırma avadanlıqlarının 70 %-i İttifaq tələbatının ödənilməsinə yönəldilmişdir. Məhsulları bir çox hallarda 2-3 min km uzaqlıqda yerləşmiş istehlakçılara daşımaq tələb olunurdu ki, bu da İttifaq daxilində inteqrasiya siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla Azərbaycan istehsalçılarının sərbəst fəaliyyət imkanlarını məhdudlaşdırırdı.

Keçən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq, Sovetlər İttifaqının dağılması ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan maşınqayırma istehsalçıları ilə istehlakçılar arasında əlaqələri tədricən zəifləmiş və əsrin sonuna yaxın kəskin azalmışdır. Azərbaycan sənayesinin əsasını təşkil edən neft maşınqayırması sahəsi artıq öz rolunu enerji kompleksinə vermişdir. XX əsrin sonunda baş verən neft bumu yerli maşınqayırma sənayesindən yan keçmişdir. Azərbaycanda neft hasilatı ilə məşğul olan xarici şirkətlərin tətbiq etdikləri neft avadanlıqlarının xaricdən gətirilməsi yerli sənayeyə mənfi təsir göstərmişdir.

Kənd təsərrüfatı maşınqayırması sahəsində “Gəncə avtomobil zavodu” İstehsalat Birliyinin əsası 1986-cı ildən qoyulmuşdur. Müəssisə 2004-cü ildən fəaliyyətə başlamışdır. Müəssisə istehsal-texniki təyinat üzrə kənd təsərrüfatı traktorları və texnikaları avtomobil istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdır. İstehsal etdiyi məhsullar sırasına traktorlar, asma avadanlıqlar, qoşqular, ekskavatorlar, məişət tullantıları toplayan maşınlar, avtokranlar, yük avtomobillərini göstərmək olar. 2010-cu ildə Almaniyanın “Haller” şirkəti, Belarusun Minsk Avtomobil Zavodu və Gəncə Avtomobil Zavodu ilə üçtərəfli müqavilə imzalanıb. 2013-cü ildə “Minsk təkərli dartsıclar” zavodu ilə ikitərəfli müqavilə imzalanmış və həmin razılaşmaya əsasən 2014-cü ildən dartsıcların istehsalına başlanılıb. 2014-cü ilin may ayında Belarusun “Bobruysk” ehtiyat hissələri və avadanlıqlar istehsalı zavodu ilə bağlanmış müqaviləyə əsasən MTZ 422 və MTZ 622 markalı mini traktorların istehsalına başlanılıb. 2017-ci ildə Türkiyə Cümhuriyyətinin Ankara şəhərinin yaxınlığında zavodun nümayəndəliyi fəaliyyətə başlayıb.

Kənd təsərrüfatı (quşçuluq, heyvandarlıq) təyinatlı yem avadanlıqları və digər avadanlıqların istehsalında ixtisaslaşmış “Asena ko” MMC 1999-cu ildən fəaliyyət göstərir. Hazırda müəssisə tərəfindən tütünün qurudulması üçün kameraların istehsalı da həyata keçirilir.

“Kaspi-Yıldız Azərbaycan Türkiyə” Müştərək Müəssisəsinin əsası 1996-cı ildə qoyulub. Müəssisə tərəfindən yanğınsöndürmə balonlarının, yanğın dəsti, bir qapılı və iki qapılı yanğın qutuları istehsalı və satışını, yanğın siqnalizasiyasının və qazlı yanğın söndürmə sistemlərinin, kamera-nəzarət sistemlərinin yanğından mühafizə sistemlərinin və vasitələrinin quraşdırılmasını, texniki baxışını və təmirini, yaşayış və

dövlət binalarının, kommersiya obyektlərinin həmin avadanlıqlar və sistemlər vasitəsilə təchiz edilməsini həyata keçirir. 2016-cı ildən müəssisə kənd təsərrüfatı sahəsində istifadə olunan bir sıra avadanlıqların - müxtəlif ölçülü kotanlar, gübrəsəpən, mala, traktor qoşqusu, taxıl səpən, texniki bitkilər üçün pnevmatik gübrəsəpən, mala, yem üyüdən və təmizləyici qurğular və s. istehsalına başlamışdır.

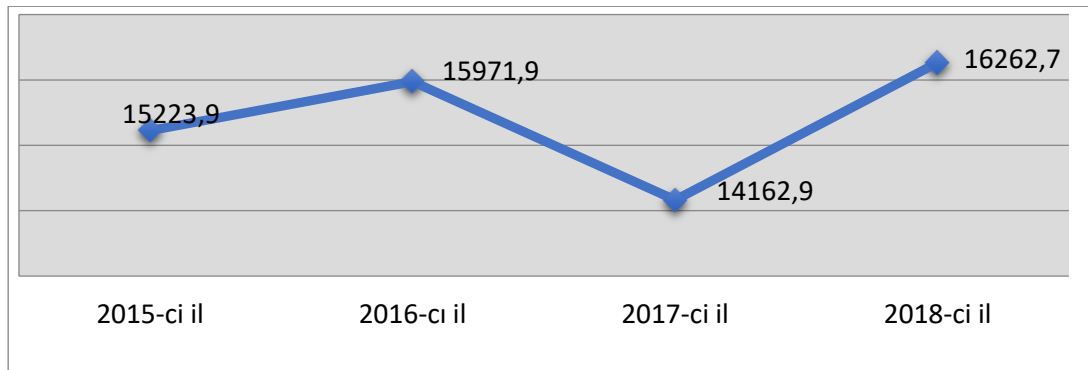
Kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçılarının maddi texniki bazasının yaradılmasında, sahibkarların lizinq qaydası ilə texnika, mineral gübrə, damazlıq heyvanlar, texnoloji avadanlıq, suvarma sistemi ilə təmin edilməsində, eləcə də kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan fiziki və hüquqi şəxslərə aşağı qiymətlərlə aqroservis xidmətlərinin göstərilməsini həyata keçirən “Aqrolizinq” ASC xüsusi rol oynayır.

“Aqrolizinq” ASC tərəfindən 2005-2018-ci illər ərzində satınalma müqavilələri üzrə müxtəlif ölkələrdən 17684 ədəd təkərli texnika alınmışdır. Bunlardan taxılıyğan kombaynı 2124 ədəd, pambıqyığan kombaynı 403 ədəd, çəltik kombaynı 14 ədəd, digər kombayn 16 ədəd, traktor 11894 ədəd, ekskavator 204 ədəd, traktor yedəkləri 3013 ədəd təşkil edir. Ümumilikdə, kənd təsərrüfatı sahəsində 42558 ədəd təkərli özügədən texnika və 9600 ədəd təkərli traktor yedəyi istifadə olunur.

Azərbaycanın iqtisadi və sənaye potensialının gücləndirilməsində mühüm rol oynayacaq Bakı gəmiqayırma zavodunun tikintisi respublikamızda həyata keçirilən iri infrastruktur layihələrindən biridir. Zavod Xəzər dənizində ən müasir tələblərə cavab verən istənilən növ müxtəlif təyinatlı gəmilərin tikintisi, təmiri və ümumilikdə dəniz mühəndisliyi işlərinin yerinə yetirilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərir.

Maşınqayırma müəssisələrinin mövcud vəziyyəti

Ölkəmizdə neft maşınqayırması məhsullarının böyük hissəsi “Azneftkimyamaş” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin tərkibinə daxil olan müəssisələr tərəfindən istehsal olunur. “Azneftkimyamaş” ASC-nin səhmləri dövlətə məxsusdur. “Azneftkimyamaş” ASC-nin idarə heyətinin sədri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən təyin edilir. İdarə heyətinin üzvlərini və Törəmə Səhmdar Cəmiyyətlərin rəhbərlərini “Azneftkimyamaş” ASC-nin İdarə heyətinin sədrinin təqdimatı əsasında Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsi təyin edir. Yaradıldığı tarixdə 18 Törəmə Açıq Səhmdar Cəmiyyətdən (TASC), o cümlədən 14 zavod və 4 institutdan ibarət olan Cəmiyyətin hazırda tərkibinə 13 TASC-9 zavod və 4 institut daxildir: Bakı neft maşınqayırma zavodu, Bakı fəhləsi maşınqayırma zavodu, Suraxanı maşınqayırma zavodu, Sabunçu Elmi-İstehsalat Birliyi, B.Sərdarov adına maşınqayırma zavodu, Zabrat maşınqayırma zavodu, Bakı neftqazmədən avadanlığı zavodu, Balaxanı maşınqayırma zavodu, Səbail maşınqayırma zavodu, “AZİNMAŞ” Elmi Tədqiqat İnstitutu, Maşınqayırma Texnologiya İnstitutu, Xüsusi Konstruktor Bürosu, “Azərdövlətmaşlayihə” İnstitutu. ASC-nin tərkibinə daxil olan cəmiyyətlərin ərazisi 114 ha təşkil edir. Cəmiyyətin müəssisələrində hazırda 100-ə yaxın çeşiddə, 600-dən artıq tip-ölçüdə geoloji-kəşfiyyat, qazma, neftçixarma, quyuların təmiri və mədənlərin abadlaşdırılması üçün maşın və avadanlıqlar, alətlər və ehtiyat hissələri, habelə kimya sənayesi, kənd təsərrüfatı və digər sahələr üçün müxtəlif məhsullar istehsal edilir. “Azneftkimyamaş” ASC-nin fəaliyyətinə dair Şəkil 1-də ətraflı məlumat verilmişdir.

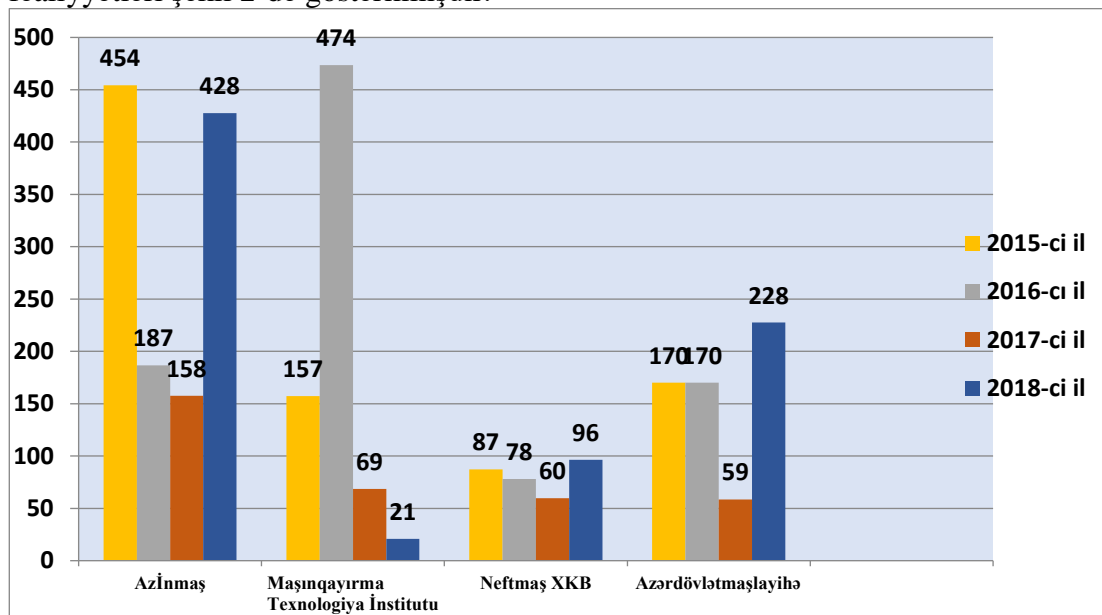

Şəkil 1. “Azneftkimyamaş” ASC-nin fəaliyyətinə dair məlumat (milyon manat)

Zavodlar tərəfindən fontan armaturlar, qazma rotorlar, mufta, siyirtmələr, klapanlar, mancanaq, dərinlik nasoslari, pakerlər, dönən kranlar, özüllər, neft məhsullarının daşınması üçün avtoçənlər, borudaşıyan xüsusi qoşqular, nasos avadanlıqlar, ştanqlı quyu nasoslari, quyu tros alətləri, əl açarları, boru tutucular, metçiklər, kolokovlar, baltalar, karbürətorlar, frezervlər, elevatorlar və digər neft-mədən avadanlıqları istehsal olunur.

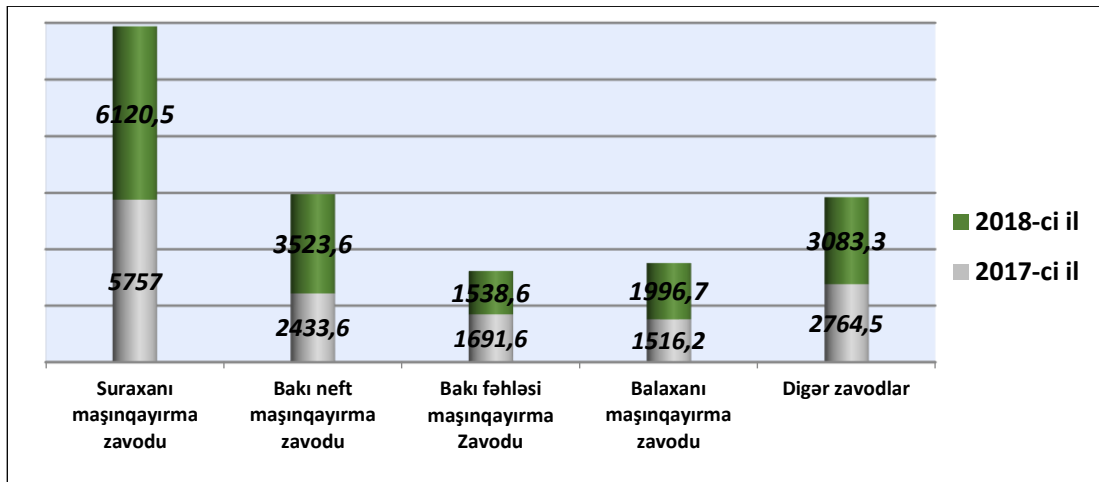
Bununla yanaşı cəmiyyətin tərkibinə daxil olan institutlar- Azərbaycan Elmi Tədqiqat və Layihə Konstruktor Neft Maşınqayırma İnstitutu (AZİNMAŞ), Azərbaycan Maşınqayırma Texnologiya İnstitutu, “Neftmaş” Xüsusi Konstruktor Bürosu və “Azərdövlətmaşlayihə” İnstitutu texnologiyaların və qeyri-standart avadanlıqların layihələrini, eləcə də yeraltı neft avadanlıqlarının layihələndirilməsi xidmətlərini təklif edir.

“Azneftkimyamaş” ASC-nin tərkibinə daxil olan institutların müvafiq illər üzrə fəaliyyətləri şəkil 2-də göstərilmişdir.

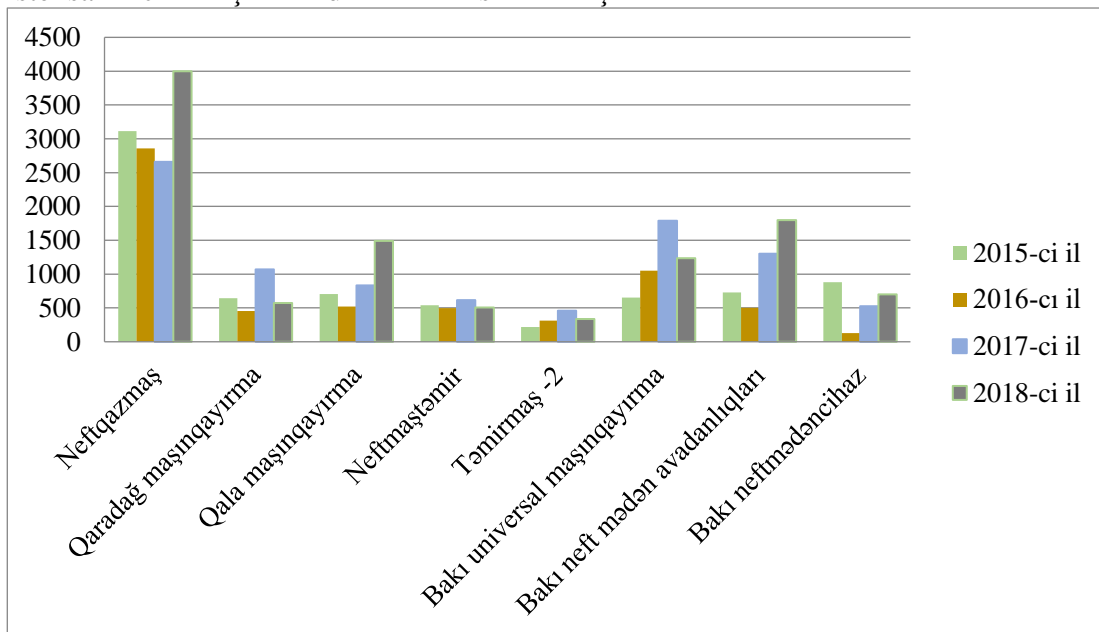
Şəkil 2. İnstitutların fəaliyyəti barədə (min manat)

“Azneftkimyamaş” ASC-nin tərkibinə daxil olan əsas zavodların 2017 və 2018-ci illər üzrə fəaliyyətlərini aşağıdakı diaqramda ətraflı müşahidə etmək olar.

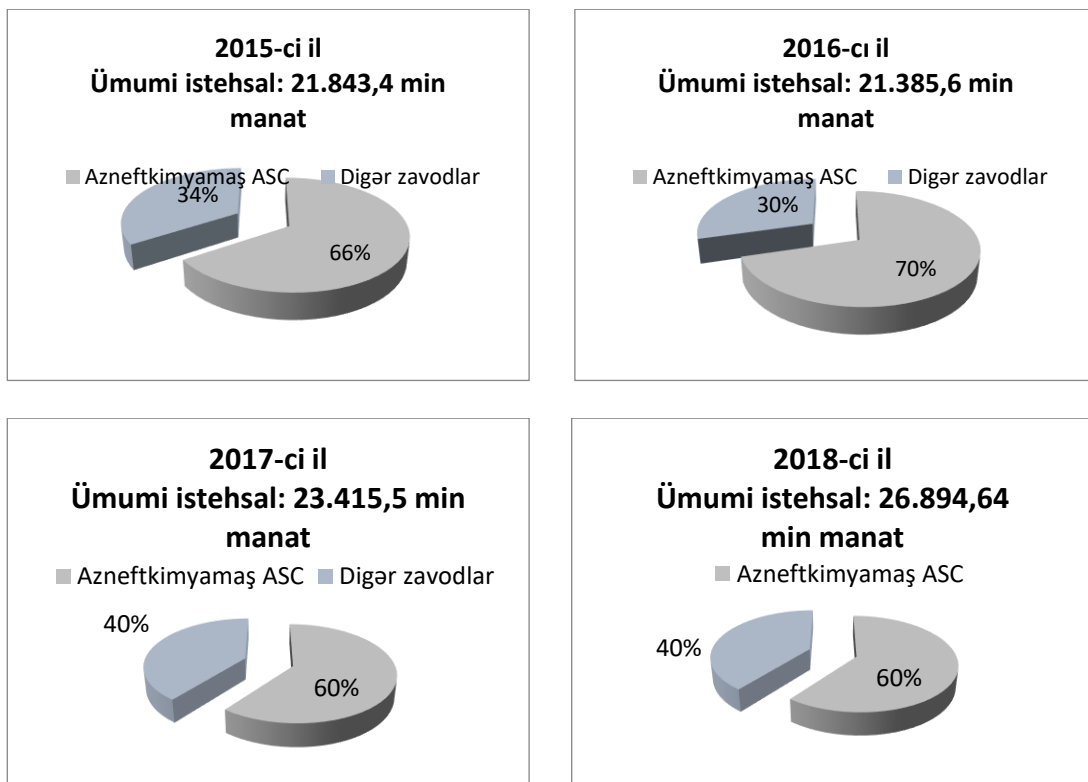
Şəkil 3. Əsas və digər zavodların fəaliyyəti barədə (min manat)

Digər neft maşınqayırma müəssisələri tərəfindən müvafiq dövrlər ərzində istehsal həcmi şəkil 4-də ətraflı əks olunmuşdur.

Şəkil 4

Müvafiq dövrlər ərzində “Azneftkimyamaş” ASC-nin tərkibinə daxil olan zavodların və digər neft maşınqayırma zavodları tərəfindən istehsal olunan ümumi məhsulların həcmi (min manat) və nisbətləri (%) şəkil 5-də öz əksini tapmışdır. Şəkildən də görüldüyü kimi, “Azneftkimyamaş” ASC-nin tərkibinə daxil olan zavodların ümumi istehsal payı 60%-dən çoxdur. Buna baxmayaraq, son 2-3 ildə artıq digər-özəl müəssisələrin istehsal payı artmaqdadır.

Şəkil 5

Kənd təsərrüfatı maşınqayırması sahəsində xüsusi rol oynayan müəssisələrdən biri “Aqrolizinq” ASC-dir. Müəssisə kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçılarının maddi-texniki bazasının yaradılmasında, sahibkarların lizinq qaydası ilə texnika, mineral gübrə, damazlıq heyvanlar, texnoloji avadanlıq, suvarma sistemi ilə təmin edilməsini, eləcə də kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan fiziki və hüquqi şəxslərə aşağı qiymətlərlə aqroservis xidmətlərinin göstərilməsini həyata keçirir. Bundan başqa, əsası 1986-cı ildə qoyulmuş “Gəncə avtomobil zavodu” İstehsalat Birliyi 2004-cü ildən fəaliyyətə başlamış, zavod tərəfindən 2018-ci ildə 10.000 traktor istehsal olunmuşdur. Müəssisə istehsal-texniki təyinat üzrə kənd təsərrüfatı traktorları və texnikaları avtomobil istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdır. İstehsal etdiyi məhsullar sırasına traktorlar, asma avadanlıqlar, qoşqular, ekskavatorlar, məişət tullantıları toplayan maşınlar, avtokranlar, yük avtomobilləri daxildir.

Qeyd olunanlarla yanaşı, kənd təsərrüfatı (quşçuluq, heyvandarlıq) təyinatlı yem avadanlıqları və digər avadanlıqların istehsalında ixtisaslaşmış “Asena ko” MMC 1999-cu ildən fəaliyyət göstərir ki, hazırda müəssisə tərəfindən tütünün qurudulması üçün kameraların istehsalı da həyata keçirilir. Həmçinin, “Kaspi-Yıldız Azərbaycan Türkiyə” Müştərək Müəssisəsi, “NFFF” MMC kimi müəssisələr kənd təsərrüfatı maşınqayırması sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrdir.

Gəmi maşınqayırması sahəsində Qaradağ Sənaye Parkında fəaliyyət göstərən Bakı Gəmiqayırma Zavodu əsas müəssisədir. Zavodda 2018-ci ilin sonunadək gəmi tikintisi ilə bağlı 10-dək layihə icra edilmiş və 100-dən artıq gəmi təmiri işləri həyata keçirilmişdir. Zavodda icra edilən ən iri layihələrdən olan 550 metrədək dərinlikdə dünya səviyyəli sualtı qurğular inşa edən yeni texnologiyalı layihə dəyəri 378 milyon ABŞ dolları təşkil edən “Xankəndi” gəmisi 2017-ci ildə istifadəyə verilmişdir. Gəmi

Şahdəniz yatağının ikinci inkişaf mərhələsində istifadə olunacaqdır. Bundan başqa, Gəmilərin, qayıqların və s. üzən vasitələrin təmiri sahəsində fəaliyyət göstərən “Texmarine LTD” MMC tərəfindən gəmilərin əsaslı və dok (üzən tərsanə) təmiri, kiçik və orta ölçülü gəmilərin, pontonların, üzən körpülərin və birjaların tikintisi, quraşdırılması, üzən nasos stansiyalarının tikilməsi, təmir, metal və meliorasiya üzrə konstruksiya işləri, agentlik xidməti, gəmi gövdəsi və konstruksiyaların qürurlanması, qumla (standblasting) və ya yüksək təzyiqli su şırnağı ilə təmizlənməsi və havasız rənglənməsi, “Simplex- kompakt” və “Cederval” tipli və sadə sükan-pər komplekslərinin təmiri və təmizlənməsi, gəmilərdə qoyulan baş və köməkçi daxili yanma mühərriklərinin və onların avtomatik idarəetmə sistemlərinin hər növ təmiri və təmizlənməsi, köməkçi mexanizmlərin və onların idarəetmə avtomatikasının təmiri, təmizlənməsi və müayinəsi, gəmilər üzrə layihə-konstruktor işlərinin görülməsi, eləcə də gəmilərə digər texniki xidmətlərin və əsaslandırılmış texniki tövsiyələrin verilməsi təklif edilir.

Neft maşınqayırması sahəsində daxili bazar üzrə əsas istehlakçı Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətidir. Belə ki, ARDNŞ tərəfindən 2017-ci ildə yerli maşınqayırma müəssisələrindən təxminən 23,5 milyonluq neft-qaz mədən avadanlıqları istehlak olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti tərəfindən yerli maşınqayırma müəssisələrindən fontan armaturu və nasosların ehtiyat hissələri, dərinlik nasosları və ehtiyat hissələri, metal tutumlar və kompressorların ehtiyat hissələri, nasos və kompressorların ehtiyat hissələri, dərinlik nasosları və avtomatik qazpaylayıcı qurğular alınmışdır. Sözügedən məhsullar üzrə əməkdaşlıq edilən yerli şirkətlərdən isə “Bakı Neft Maşınqayırma zavodu” TASC, “Suraxanı maşınqayırma zavodu” TASC, “Neftqazmaş” ASC, “Neftmaştəmir” ASC, “Bakı neftmədən avadanlıqları” ASC və “Balaxanı maşınqayırma zavodu” TASC-ni qeyd etmək olar.

Nəticə və təkliflər

Azərbaycan maşınqayırma sənayesinin, xüsusilə neft maşınqayırması sənayesinin tarixi ənənələri mövcuddur. “Azneftkimyamaş” ASC neft maşınqayırması sahəsində əsas istehsalçısıdır, tərkibinə 9 zavod və 4 institut daxildir. Digər neft maşınqayırması müəssisələri özəl müəssisələrdir. Aparılmış təhlilin əhatə etdiyi 2018-ci ilin 12 ayı ərzində neft maşınqayırması sahəsində istehsal olunan məhsulların həcmi təxminən 26.8 milyon manat olmuşdur. Özəl müəssisələrin kəmiyyət baxımında sahədə üstünlüyünə baxmayaraq, zavodlar tərəfindən istehsal olunmuş məhsulların nisbətində dövlət müəssisəsi- “Azneftkimyamaş” ASC-nin payı təxminən 60%-dən çoxdur. “Azneftkimyamaş” ASC-nin tərkibinə daxil olan zavodlar arasında “Suraxanı Maşınqayırma Zavodu” TASC ümumi dövriyyənin təxminən 40%-ni (6.120,5 min manat) təşkil etməklə, xüsusi çəkiyə malikdir. Zavodlar tərəfindən kifayət qədər müxtəlif çeşiddə məhsullar istehsal olunur. Özəl müəssisələrin istehsal gücləri arasında “Neftqazmaş” ASC-nin istehsal həcmi digərlərinə nəzərən əhəmiyyətli dərəcədə çoxdur, təxminən 35-45% arası. Eyni zamanda, ümumi istehsalın həcmində adıçəkilən zavodun payı 2018-ci il üzrə təxminən 15% təşkil etmişdir. Maşınqayırma məhsullarının, o cümlədən neft maşınqayırması məhsullarının ixrac həcmi kifayət qədər azdır.

Kənd təsərrüfatı maşınqayırması sahəsində müəssisələrin, o cümlədən özəl müəssisələrin sayı kifayət qədər azdır. Bu sahədə fəaliyyət göstərən dövlət müəssisəsi “Gəncə Avtomobil Zavodu” İstehsalat Birliyi. “Gəncə Avtomobil Zavodu” İB-nin 2016-cı ildə istehsal həcmi təxminən 150 milyon manat, 2018-ci ildə istehsal

təxminən 93 milyon manata çatmışdır. Özəl müəssisələr tərəfindən istehsal olunan məhsulların çeşidinin sayı azdır. Kənd təsərrüfatı tərəfindən istehsal olunan məhsulların əsas istehlakçıları fiziki şəxslər və hüquqi şəxslər, xüsusilə “Aqrolizinq” ASC-dir.

Gəmiqayırma sənayesi maşınqayırma sahəsi üçün spesifikdir, çünki son məhsulun istehsalı minimum 1 il və ya daha çox çəkir. Gəmiqayırma sahəsində fəaliyyət göstərən əsas istehsalçı Qaradağ Sənaye Parkının rezidenti “Bakı Gəmiqayırma Zavodu” MMC-dir.

Azərbaycanın neft maşınqayırması sənayesinin mövcud vəziyyətinin təhlili əsasında zavodların (dövlət və ya özəl) texnoloji parkının köhnə olması, yüksək ixtisaslı kadr çatışmazlığı, maşınqayırma sənayesində innovasiyaların tətbiq edilməməsi, istehsal edilən məhsulların rəqabət qabiliyyətinin zəif olması, ənənəvi bazarların itirildiyi, səmərəli menecment sisteminin olmaması, müəssisələr tərəfindən ixrac imkanlarının öyrənilməsi məqsədilə bazar araşdırmaları aşağı səviyyədə aparıldığı və s. bu kimi problemlərin ortaya çıxdığı qənaətinə gəlirik.

Aparılmış təhlil yerli maşınqayırma müəssisələrinin məhsullarından istifadə səviyyəsinin artırılması üçün mövcud qanunvericiliyə yenidən baxılmasına, satınalmalar haqqında qanunun yeni layihəsində milli kontentlə bağlı müddələrin daha təfəsilatlı və dəqiq verilməsinə, eləcə də ölkədə mövcud olmayan və son məhsulun yaradılmasında vacib rol oynayan xammal növlərinə tətbiq edilən idxal rüsumlarına və bəzi neft maşınqayırması məhsullarının təchizatında idxal payına kvotaların tətbiq olunması məsələlərinə, maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri sahəsində xidmətlərin təşviqi məsələsi, eyni zamanda, iri istehlakçı və istehsalçı müəssisələr arasında təchizat ilə istehsal planları arasında əlaqələndirmənin, eləcə də keyfiyyət standartlarının və müvafiq tənzimləyici rəqlamentlərin qarşılıqlı dəqiqləşdirilməsi məsələlərinə münasibət bildirilməsinə imkan yaradacaqdır. Bununla yanaşı, maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri sahəsində müəssisələrin imkanlarının dəyərləndirilməsinə şərait yaradacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Müəssisələrin müvafiq məlumatları
2. Müəssisələrin Nazirliyə daxil olmuş rəsmi məktubları

АНАЛИЗ ТЕКУЩЕГО СОСТОЯНИЯ ПРОИЗВОДСТВА МАШИНОСТРОИТЕЛЬНЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Фикрат Альаишаф оглу ГУРБАНОВ

Резюме

Статья посвящена созданию условий для участия в стоимостной цепочке, в рамках создания конкурентного сектора, с точки зрения регионального спроса, поддержке деятельности по импорт замещению, а также улучшению сектора услуг в данной области. Рассмотрены такие задачи как текущее состояние местных машиностроительных предприятий,

перспективы будущего развития, состояние технопарка, продукции и ассортимента, динамика производства, сотрудничество с зарубежными предприятиями и т.д. Помимо этого, изучены возможности формирования нормативно-правовой базы на основе соответствующей информации, таможенных пошлин на импортируемое сырье или полуфабрикаты, в особенности вопросы по квотам. А также, изучены экспортные возможности предприятий в области монтажа и ремонта машин и оборудования.

Ключевые слова: *машиностроение, промышленные зоны, производство, анализ, промышленный продукт*

ANALYSIS OF THE SAME PERFORMANCE OF PRODUCTION OF MACHINERY COMPANIES IN AZERBAIJAN

Fikret Alashraf GURBANOV

Abstract

The article covers the creation of conditions for participation in the value chain, in the framework of creating a competitive sector, in terms of regional demand, support for import substitution, as well as improving the service sector in this area. Conducted research work on such tasks as the current state of local machine-building enterprises, the prospects for future development, the state of the technopark, products and assortment, production dynamics, cooperation with foreign enterprises, etc. In addition, studied the possibility of forming a regulatory framework based on relevant information, customs duties on imported raw materials or semi-finished products, especially quota issues. Also, studied the export capabilities of enterprises in the field of installation and repair of machinery and equipment.

Key words: *machine building, industrial zones, production, analysis, industrial product*

MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİNDƏ İŞTİRAK EDƏN ORQANLARIN VƏZİFƏLƏRİ

Nüşabə Malik qızı HÜSEYNLI
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistr,
nusabe.huseynli@mail.ru

Xülasə

Məqalənin əsas məzmununu maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsində iştirak edən orqanların öyrənilməsi təşkil edir. Maliyyə nəzarətinin qanunvericiliyə uyğun şəkildə təşkil edilməsi maliyyə vəsaitlərindən daha səmərəli istifadə etməyə gətirib çıxarır ki, bu da ölkə iqtisadiyyatının inkişafına yol açır. Audit nəzarətinin tədqiqi nəzarət olunması zəruri olan qurumların gəlir və xərclərinin, əmlaklarının, aktiv və passivlərinin idarə olunmasını, maliyyə əməliyyatları nəticəsində təsdiq edilmiş sənədlərin qanunauyğunluğunu, mühasibat uçotu, statistika hesabatlarının doğruluğunu müəyyənləşdirmək üçün imkan yaradır. Tədqiqatın həyata keçirilməsi zamanı bir çox ölkələrin nəzarət sisteminin qurulmasına və inkişaf etdirilməsi metoduna da diqqət yetirilmişdir. Tədqiqat işi təhlil, müqayisə, məntiqi ümumiləşdirmə kimi metodlara uyğun olaraq aparılmışdır.

***Açar sözlər:** maliyyə nəzarəti, səmərəlilik, nəzarət orqanları, audit, aktiv və passivlər, mühasibat uçotu, statistika*

Hər bir ölkənin özünəməxsus idarəçilik forması vardır. Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi də hər bir ölkəyə məxsus qanunlar əsasında həyata keçirilir. Elə ölkələr mövcuddur ki, burada maliyyə idarəetməsini vahid bir orqan həyata keçirir. Bəzi ölkələrdə isə bir neçə müvafiq idarəetmə orqanı tərəfindən yerinə yetirilir. Buna misal olaraq ABŞ-da maliyyə nəzarətini həyata keçirən qurumları misal göstərmək olar. ABŞ-da maliyyə idarəetməsini Maliyyə Nazirliyi, Xəzinədarlıq Departamenti və onun nəzdində fəaliyyət göstərən maliyyə kəşfiyyatı orqanı (FinCEN), Prezident Aparatının İnzibatçı-Maliyyə Departamenti yerinə yetirir. Türkiyədə isə bu funksiyanı Maliyyə Nazirliyi, Xəzinə və Xarici Ticarət Katibliyi və Gömrük İdarəsi həyata keçirir.

Sovet İttifaqında maliyyə nəzarəti tam olaraq mərkəzləşdirilmiş şəkildə həyata keçirilirdi. Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra müstəqillik qazanan Azərbaycan Respublikası öz iqtisadi və sosial siyasətini qaydaya salmaq və doğru istiqamətdə inkişaf etdirmək üçün maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsinin yeni strategiyasını hazırlamışdı. Bu proses zamanı yeni nəzarət orqanları və bir sıra digər qurumlar yaradılmış, bəzi qurumlar isə ləğv edilmişdi.

Azərbaycanda maliyyə nəzarəti sistemi konstitusiyaya və müvafiq qanunvericilik aktları əsasında, eləcə də dövlət hakimiyyət orqanları və idarələri tərəfindən həyata keçirilir. Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilmə obyektindən asılı olaraq maliyyə nəzarəti dövlət, ictimai, təsərrüfatdaxili və müstəqil maliyyə nəzarətinə ayrılır. Həmçinin maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanlar təsnifləşdirilən zaman onlar idarəedən subyektlər, nəzarəti həyata keçirən subyektlər və nəzarət olunan subyektlər kimi təsnifləşdirilir. Parlament, Prezident, Hökumət və digər orqanlar idarəetmə

qərarları qəbul edirlər. Qəbul edilmiş qərarların həyata keçirilməsi üzrə nəzarəti Azərbaycan Respublikası Prezident Administrasiyası, Hesablama Palatası, Maliyyə Nazirliyi, Vergi nəzarəti orqanı və digər qurumlar yerinə yetirirlər. Qərarları yerinə yetirən orqanlar, nazirliklər, əməkdaşlar, konkret fiziki şəxslər nəzarət olunan subyektləri təşkil edirlər. İdarəetmə orqanları birbaşa idarə edən və təmsilçi vasitəsi ilə idarə edən subyektlərə bölünürlər. Həmçinin idarə edən subyektləri vahid rəhbərlik və kollegial rəhbərlik kimi də qruplaşdırırlar. Vahid rəhbərlik subyektləri bilavasitə idarə edən və ya idarəetmə səlahiyyətinə məxsus orqanlardır. Onlara Prezident, baş direktor, təhsisçilər və s. daxildir. Kollegial idarə edənlər isə bilavasitə və ya digər orqanların verdiyi səlahiyyət daxilində idarəetmə hüququ qazanan parlament, səhmdarlar yığıncağı, səhmdar cəmiyyətlərin direktorlar şurası və digər orqanlardır.

Nəzarəti həyata keçirən subyektlər təşkil olunduğu əlamətə görə aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

1. Dövlət Konstitusiyasına əsasən yaradılan - Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası;
2. Qanuna və digər qanunvericilik aktlarına əsaslanaraq yaradılanlar - Vergilər Nazirliyi, sığorta nəzarəti, xəzinədarlıq;
3. Hüquqi şəxsin dövlət qeydiyyatına əsasən yaradılanlar;
4. Daxili sərəncam əsasında yaradılanlar- daxili audit xidmətləri, təftiş qurumları.

Maliyyələşmə mənbələrinə görə isə nəzarət subyektləri:

- Büdcə hesabına maliyyələşənlər;
- Sahibkarlıq fəaliyyəti hesabına maliyyələşənlər;
- Təsisçi hesabına maliyyələşənlər;
- Digər mənbələr hesabına maliyyələşənlər.

Büdcə vəsaiti hesabına maliyyələşən nəzarət subyektləri dövlət və yerli nəzarət orqanlarıdır. Belə orqanlara Hesablama Palatası, Maliyyə nazirliyi, Auditorlar Palatası, Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi, Dövlət Maliyyə Nəzarəti xidməti, Dövlət Borcunun İdarəedilməsi Agentliyi, Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidməti və s. aiddir.

Dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanların hüquqları dövlət tərəfindən verilmiş qanunlara əsasən müəyyən edilir. Belə hüquqlara yoxlanılan obyektlərə sərbəst şəkildə gəlmə, obyektləri və əraziləri möhürləmə, sənədləşmələri yoxlamaq, informasiya mənbələrinin və eləcə də sənədlərin üzünü çıxarmaq, nümunələr götürmək, şəxsi texniki vasitələrdən istifadə etmək, sənədləri tələb etmək və s. kimi hüquqlar aid edilir. Maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanların, habelə bu nəzarəti həyata keçirən məsul şəxslərin qanunvericiliyə riayət etmək, sənədləri qorumaq, informasiya məxfiliyini qorumaq, yoxlanılan təşkilatları məlumatlandırmaq, nəzarət prosesini sənədləşdirmək, nəzarətin sonunda yekun aktları tərtib etmək kimi öhdəlikləri var.

Səlahiyyətləri çərçivəsində dövlət maliyyə nəzarəti orqanları ümumi səlahiyyətli, xüsusi səlahiyyətli, sahə səlahiyyətli, sahələrarası səlahiyyətli xarakterə malik olurlar. Ümumi səlahiyyətli dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarına Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası, Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi yanında Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin İcra Aparatının Dövlət nəzarəti şöbəsi və s. daxildir.

Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası-dövlət büdcəsinin maliyyə nəzarətini həyata keçirən, təşkilati və funksional müstəqilliyə malik orqandır. Bu

orqan Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə hesabat verən ali maliyyə nəzarəti orqanıdır.

7 dekabr 2001-ci ildən fəaliyyətə başlayan Hesablama Palatası Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi tərəfindən Konstitusiyanın 92-ci maddəsi əsasında yaradılmışdır. Hesablama Palatasının hüquqi əsaslarını Konstitusiya, Hesablama Palatasının daxili Nizamnaməsi və digər qanunlar təşkil edir. Palata Milli Məclis tərəfindən təyin edilən və vəzifəsindən azad edilən sədrdən, onun müavinlərindən və 7 auditorndan ibarətdir. Onların 7 il səlahiyyət müddəti var (1).

Hesablama Palatasının əsas fəaliyyəti dövlət büdcəsinin təsdiq edilməsi və həyata keçirilməsinə nəzarət etməkdə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə köməklik göstərməkdir. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericiliyinə əsasən bütün müəssisə və təşkilatlar, fiziki və hüquqi şəxslər Hesablama Palatasının müraciətinə əsasən lazımı məlumatları bir ay ərzində Palataya təqdim etməlidirlər. Hesablama Palatasının rəsmi müraciətinə uyğun olan sənədlərin vaxtında təqdim edilməsinə görə, habelə təqdim edilən sənədlərin gerçək əsası olmadığı təqdirdə həmin müəssisə və təşkilatlar, onların vəzifəli şəxsləri məsuliyyət daşıyırlar. Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası Respublika Prezidentinin, Milli Məclisin sorğularına əsasən ekspertiza apara, rəy verə bilər. Hesablama Palatasının gəlir və xərclərin təhlili zamanı zəruriyyət yaranarsa audit aparmaq kimi səlahiyyəti də mövcuddur.

Maliyyə-büdcə yoxlamalarının nəticəsi müəssisə və təşkilatların rəhbərlərinə təqdim edilir və Milli Məclisin hesabatlarında qeyd olunur. Yoxlama nəticələrinin hesabatlarda rəsmiləşənədək elan edilməsi yol verilməzdir.

Hesablama Palatasının həyata keçirməli olduğu bir sıra vəzifələr vardır ki, bunlara aşağıdakıları daxil etmək olar:

- Dövlət büdcəsi və eləcə də büdcədən kənar dövlət təşkilatlarının büdcə layihələrinə rəy vermək və icrasını təmin etmək;
- Qanunvericiliyə uyğun olaraq büdcə prosesində iştirak etmək;
- Milli Məclisə təqdim edilməli olan dövlət büdcəsindən maliyyələşdirmələrin təsdiq olunmuş dövlət büdcəsində müəyyən olunmuş şəkildə aparılmasının təhlili, büdcə prosesinin təkmilləşdirilməsi haqda təklifləri hazırlamaq;
- Dövlət əmlakının idarə olunması, onun haqqında sərəncam verilməsi və əmlakın özəlləşdirilməsi zamanı əldə olunan vəsaitlərin dövlət büdcəsinə daxil olunmasına nəzarət etmək;
- Büdcə vəsaiti ehtiyatlarının xəzinə hesabına daxil olmasının və bu vəsaitlərin qəbul olunmuş göstəricilərə uyğunluğunu təhlil edib Milli Məclisi məlumatlandırmaq;
- Büdcə vəsaitlərinin auditini həyata keçirmək;
- Nəzarət tədbirləri nəticəsində aşkarlanmış hüquqpozuntuları barədə lazımı qurumlara xəbərdarlıq etmək;
- Nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsində digər orqanlarla qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək;
- Rübdə bir dəfə Milli Məclisə büdcənin gəlir və xərcləri haqda hesabat verir (1).

Tərkibinə hesablama palatasının sədri və auditorları daxil olan Hesablama Palatasının kollegiyası təşkil olunur ki, bu kollegia palatanın işinin təşkili və planlaşdırılması, hesabat və digər məsələləri prezident aparatına və Milli Məclisə müzakirəyə göndərməyə xidmət edir. Palata bir sıra məsələlərin həll edilməsi üçün

nəzarət-təftiş, ekspert-analitik, informasiya, hesabat və s. fəaliyyət formalarından istifadə edir. Hesablama Palatası büdcənin və büdcədən kənar fondların nəzarəti və icrasını vahid sistemlə həyata keçirir:

1. Hesabat ili ərzində operativ nəzarətin təşkili;
2. Büdcə vəsaitləri və onların ayrı-ayrı bölmələrinin kompleks və tematik yoxlamalarının həyata keçirilməsi;
3. Azərbaycan Respublikasının maliyyə məsələlərinə aid büdcə layihələrinin və digər normativ hüquqi aktların, beynəlxalq müqavilələrin ekspertizası;
4. Büdcənin həyata keçirilmə prosesində qanunauyğunsuzluqların aşkarlanması və təhlili, onların aradan qaldırılması, eləcə də büdcə qanunvericiliyi üçün bir sıra təkliflərin hazırlanması və təqdim edilməsi.

5 mart 2002-ci il tarixli 269-II Q nömrəli qanunla təsdiqlənmiş “Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası tərəfindən maliyyə-büdcə nəzarəti tədbirlərinin hazırlanması, keçirilməsi və nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi Qaydaları” Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatasının daxili Nizamnaməsinə, Hesablama Palatası haqqında, Büdcə Sistemi haqqında qanunlara və normativ-hüquqi aktlara, Palatanın normativ-metodiki sənədlərinə, habelə INTOSAI (Ali Audit Qurumlarının Beynəlxalq Təşkilatı) tərəfindən istiqamətləndirilən standartlara uyğun olaraq yerinə yetirilir (2). Bu Qaydalar qanunvericiliyə uyğun olaraq nəzarət tədbirlərinin hazırlanması, həyata keçirilməsi və nəticələrinin rəsmiləşdirilməsi proseslərini tənzimləyir. Bu Qaydalarda istifadə edilən bir sıra terminlər vardır ki, onlara aşağıdakıları misal göstərmək olar.

Maliyyə-büdcə nəzarəti tədbirləri dövlət büdcəsinin və büdcədən kənar dövlət fondlarının idarə olunması, təsdiqi, icrası, ilkin uçot sənədlərinin yoxlanılması üçün həyata keçirilən tədbirlər planıdır;

Audit-nəzarət olunması zəruri olan qurumların gəlir və xərclərinin, əmlaklarının, aktiv və passivlərinin idarə olunmasını, maliyyə əməliyyatları nəticəsində təsdiq edilmiş sənədlərin qanunauyğunluğunu, mühasibat uçotu, statistika hesabatlarının doğruluğunu müəyyənləşdirən kənar dövlət maliyyə nəzarəti formasıdır;

Kompleks audit-yoxlanılan orqanların bütün istiqamətlərində, həmçinin büdcə vəsaitlərinin və büdcədən kənar dövlət təşkilatlarının büdcə vəsaitləri ilə aparılan bütün əməliyyatların eyni zamanda həyata keçirilməsidir;

Ekspertiza-dövlət vəsaitlərindən istifadə zamanı əsas götürülən qanunvericilik aktlarının, mühasibat uçotu sənədlərinin, beynəlxalq proqramların dövlətin iqtisadi maraqları çərçivəsində təhlil edilməsidir.

Bu terminlərlə yanaşı maliyyə auditi, səmərəlilik auditi, uyğunluq, qanunilik, tamlıq, effektivlik, monitoring, qiymətləndirmə, təhlil, nəticəlilik, çarpaz, tematik, ekspert, nəzarət tədbirləri planı, işçi plan, akt, rəy, analitik arayış kimi terminlərdən də istifadə olunur.

Müvafiq qaydalarla tənzimlənən İş planı tərtib edilir. Palatanın növbəti il üçün iş planı nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsi üçün başlanğıcdır. Təsdiq olunan İş planında icra müddətinə uyğun olaraq nəzarət planlaşdırılması mərhələsi yerinə yetirilir. Planlaşdırma mərhələsi bir sıra müəyyən olunmuş qaydalardan ibarətdir;

- Nəzarət tədbiri həyata keçirilən orqanlar haqqında məlumatların əldə edilməsi;
- Nəzarətin məqsədinin müəyyənləşdirilməsi;
- Nəzarətin miqyasının müəyyən edilməsi;
- Nəzarətin proqramının hazırlanması;

- Nəzarətin işçi planının hazırlanması.

Nəzarət tədbirinin məqsədi konkret və dəqiq müəyyən olunan hədəfdən ibarətdir. Nəzarətin həyata keçirilmə miqyasının müəyyən edilməsi qurumların sayından, əhatə dövründən asılıdır. Nəzarət tədbirinin həyata keçirilməsi İş planında nəzərdə tutulmuş müvafiq program əsasında yerinə yetirilir. Bu program Auditor tərəfindən hazırlanır və Palatanın Kollegial iclasında təsdiq edilir. Programda nəzarət tədbirinin həyata keçirilməsi məqsədi, hansı əsasla keçirilməsi, onun predmeti, nəzarət keçirilməli olan qurumların siyahısı, yoxlamanın başlanma və bitmə tarixi, bu nəzarəti həyata keçirən qrupun tərkibi, Palatanın Kollegial iclasına hesabat və rəylərin təqdim edilmə tarixi əks etdirilir.

Palata sədrinin sərəncamı əsasında nəzarətin həyata keçirilməsi haqqında kollegia qərarı rəsmiləşdirilir. Nəzarətin həyata keçirilməsi haqqında sərəncamda;

1. Nəzarət tədbirinin tam adı;
2. Keçirilmə əsası;
3. Əhatə etdiyi dövr;
4. Keçirilmə müddəti;
5. Yoxlanılmalı olan orqanın rəsmi adı;
6. Yoxlamanı həyata keçirən qrupun tərkibi.

Nəzarət tədbirinin planlaşdırılmasının sonuncu mərhələsi İşçi planının tərtib edilməsidir. Bu plan yoxlama qrupu və ya bu işə təhkim edilmiş struktur bölmə tərəfindən tərtib edilir, imzalanır və Auditor tərəfindən təsdiqlənir. İşçi planda nəzarət tədbirinin mövzusu, nəzarət tədbirinin keçirildiyi qurumların adı, nəzarət tədbirinin aparılma istiqamətləri, işin məzmunu (yoxlanılacaq məsələlərin və nəzarət nöqtələrinin tam siyahısı), icraçıların vəzifəsi, adı və soyadı göstərilir. Nəzarət tədbirinin yekununda tərtib olunmuş akt və hesabatlarda proqramda aparılmış dəyişikliklər barədə məlumat öz əksini tapmalıdır.

Nəzarət tədbiri keçirilən zaman aşkar edilmiş ciddi maliyyə pozuntusunun qarşısının təcili alınması zərurəti yarandıqda konkret fakt üzrə aralıq akt tərtib edilərək, yoxlanılan orqanın rəhbər şəxslərindən yazılı izahat alınaraq qanun pozuntusunun aradan qaldırılması üçün tədbirlər görülməsini tələb etməli və yoxlama qrupuna və auditə məlumat verməlidir.

Hər bir nəzarət tədbirinin sonunda yekun akt və ya analitik arayış tərtib edilməlidir. Eyni zamanda auditor rəyi və auditor hesabatı da nəzarət tədbirinin sonunda bildirilməlidir.

Dövlət maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsində Maliyyə Nazirliyinin rolu əhəmiyyətli dərəcədədir. Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyət istiqaməti Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 fevral 2009-cu il 48 nömrəli Fərmanı ilə qəbul edilmiş Əsasnaməyə uyğun olaraq həyata keçirilir. Maliyyə Nazirliyi Respublikanın maliyyə, büdcə, vergi strategiyasını işləyib hazırlayır, qanunvericiliyə uyğun şəkildə dövlət büdcəsinin icrasını yerinə yetirir. Nazirliyin tərkibində Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi, Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti, Dövlət Borcunun İdarə Edilməsi Agentliyi fəaliyyət göstərir (3).

Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi xəzinədarlığın vahid mərkəzdən idarə edilməsini, büdcə xərclərinin və gəlirlərinin büdcədə hərəkətini və onların vahid büdcə hesabına ünvanlı istifadəsini, maliyyə əməliyyatlarının uçotunu, qanunvericilikdə göstərilən digər vəzifələri yerinə yetirən icra hakimiyyəti orqanıdır. Dövlət Xəzinədarlıq Agentliyinin strukturu Agentliyin mərkəzi aparatı və 12 regional xəzinədarlıq orqanından təşkil olunmuşdur. Agentliyin əsas vəzifələrinə:

- dövlət büdcəsinin kassa icrasını yerinə yetirmək;
- xəzinə əməliyyatlarının uçot və hesabat işlərini həyata keçirmək;
- cari il ərzində gələn ilin və sonrakı 3 ilin icmal büdcəsinin layihələrini hazırlamaq və onların icrasını həyata keçirmək;
- xəzinə işlərinin müvafiq qanunauyğun şəkildə yerinə yetirilməsini yoxlamaq;
- büdcə hesabatını hazırlamaq və icra etmək;
- qanunvericilik əsasında zəruri olan məxfilikləri qorumaq;
- alınan mal, iş və xidmətləri hesab kitablarında uçota almaq;
- agent-banklarda tranzit hesablar vasitəsilə region və şəhərlərdə xəzinədarlıq orqanlarının xəzinə əməliyyatlarını həyata keçirmək daxildir.

dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti dövlət büdcəsinin və büdcədən kənar vəsaitlərin səmərəli və məqsədli istifadəsinə nəzarət edən icra hakimiyyəti orqanıdır. Maliyyə Nazirliyi yanında Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti özünün müstəqil balansına, bank hesabına, üzərində Azərbaycan Respublikasının gerbi, Maliyyə Nazirliyinin və özünün adı əks olunan möhürə, blanklara sahibdir. Xidmətin əsas fəaliyyətini dövlət zəmanəti ilə dövlət büdcəsindən verilən kreditlərin xərclənməsi üzərində nəzarəti həyata keçirmək, maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi zamanı yaranan neqativ halların aradan qaldırılmasında zəruri tədbirlər görmək təşkil edir. Yoxlamalar nəticəsində tərkibində cinayət əlamətləri olan maliyyə pozuntuları aşkar edildikdə Maliyyə Nazirliyinə yoxlama materiallarını göndərmək, maliyyə nəzarətini həyata keçirmək üçün cari iş planını hazırlamaq və təsdiqləmək, qanunvericiliklə təsdiqlənmiş qaydada təftiş və yoxlamalar aparmaq, fəaliyyət istiqamətinə uyğun olaraq araşdırmalar aparmaq və müvafiq təkliflər vermək də Xidmətin əsas vəzifələrinə daxildir.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Borcunun İdarə Edilməsi Agentliyi dövlətin aldığı borcların nəzarətini, habelə xarici dövlətlərin Azərbaycan Respublikasına olan borclarının reyestrini aparan orqandır. Agentlik qiymətli kağızların emissiyasını həyata keçirir. Agentliyin fəaliyyətinə uyğun olaraq bir sıra vəzifələrə malikdir;

- Respublikanın qiymətli kağızlarının emissiyası və tədavül şərtləri, onların çapı zamanı yaranan xərclər barədə təkliflər vermək və müvafiq şəkildə yerinə yetirmək;
- dövlət borcunun məqsədli idarəetməsinə həyata keçirmək;
- dövlət borcunun məqsədyönlü şəkildə istifadəsinə nəzarət etmək;
- dövlət istiqrazlarının buraxılması haqda bir sıra işlər görmək
- borc öhdəlikləri zamanı yaranan problemlərin aradan qaldırılması
- dövlət borcunun idarə edilməsi zamanı yarana biləcək itkilərin və maliyyə riskinin minimum səviyyəyə gətirilməsi üçün maliyyə bazarlarında hedcinq əməliyyatları təklif etmək

- Maliyyə Nazirliyinin digər struktur bölmələri ilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək və s.

Nəticə. Araşdırmanın nəticəsindən görünür ki, bütün ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da maliyyə nəzarəti sistemini həyata keçirən orqanlar beynəlxalq təcrübələrə uyğun olaraq aparılır. Müstəqillik qazandıqdan sonra ölkəmiz öz maliyyə nəzarəti strategiyasını həyata keçirir. Bu strategiyanın həyata keçirilməsində müvafiq qanunvericilik aktları, beynəlxalq təcrübələr, konstitusiya və bir sıra fərman və sərəncamlar əsas götürülür.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanlar öz idarəetmə subyektlərini, nəzarət olunan subyektləri və nəzarəti həyata keçirən

subyektləri müəyyənləşdirir və buna uyğun olaraq nəzarəti yerinə yetirirlər. Beləliklə, dövlət maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsində maliyyə nəzarəti orqanları qanunvericiliyə uyğun olaraq fəaliyyət göstərirlər. Onların qanunvericilik çərçivəsində audit aparmaq, bir sıra sənədləri və informasiyanı almaq hüquqları var. Həmçinin nəzarət orqanları yoxlama nəticələrini sənədləşdirir və onlara müvafiq yekun aktlar tərtib edə bilirlər.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. “Hesablama palataları ilə bağlı beynəlxalq təcrübə və normalar” Azad İqtisadiyyata Yardım İctimai Birliyi. 32 s.
2. Bədəlov Ş.Ş., , Qurbanov F.Ə., Məhərrəmov R.B. Bütçə sistemi Bakı, 2003, 409 s.
3. Bağırov D.A. Vergi nəzarəti. Bakı, 2006, dərslik, 412 s.
4. Bağırov D.A., Həsənli M.X. Dövlət və Bələdiyyə maliyyəsinin problemləri. Dərslik, Bakı, 2010.
5. Hesablama Palatası haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 2iyul 1999-cu il.
6. http://unec.edu.az/application/uploads/2015/05/mitelov_ravan.pdf
7. <http://wwwgrandars.ru/student/finasy/finansovy-kontrol.html>
8. <http://atelim.com/2-maliyye-nezaretinin-mahiyyeti-ve-mezmunu-maliyye-nezaretinin.html>
9. https://Bimpactassessment.net/sites/all/themes/Bcorp_impact/pdfs/B%20Resources%20-%20Implementing%20Financial%20Controls.pdf
10. Quşani R.N., Qurbanova T.T. Maliyyə nəzarəti və audit. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı, 2013, 122 s.
11. Sadiqov M.M., Məmmədov S.M. Maliyyə, Gəncə, ADAU, 2010, 475 s.
12. Azərbaycan Respublikası Hesablama palatasının fəaliyyəti ilə bağlı qanunvericilik aktları. Bakı, 2009.
13. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1995.
14. Петров А.Ю. Государственный финансовый контроль. Финансы, 2010, 10с.

ОБЯЗАННОСТИ ОРГАНОВ ВЛАСТИ, УЧАСТВУЮЩИХ В ОСУЩЕСТВЛЕНИИ ФИНАНСОВОГО КОНТРОЛЯ

Нушаба Малик гызы ГУСЕЙНЛИ

Резюме

Основным содержанием статьи является исследование органов, занимающихся осуществлением финансового контроля. Законодательное регулирование финансового контроля приводит к более эффективному использованию финансовых ресурсов, что приводит к развитию экономики страны. Аудит контрольного аудита дает возможность контролировать доходы и расходы организаций, которые должны контролировать, активы, активы и обязательства, достоверность документов, заверенных в

результате финансовых операций, бухгалтерского учета и статистической отчетности. В ходе исследования было уделено внимание созданию и развитию системы управления во многих странах. Исследование проводилось в соответствии с такими методами, как анализ, сравнение, логическое суммирование.

Ключевые слова: *финансовый контроль, эффективность, контролирующие органы, аудит, активы и пассивы, бухгалтерский учет, статистика*

DUTIES OF PARTICIPANTS OF PARTICIPATION IN THE IMPLEMENTATION OF THE MALAYYA COURT

Nushaba Malik HUSEYNLI

Abstract

The main content of the article is the study of bodies involved in the implementation of financial control. Legislative regulation of financial control leads to more efficient use of financial resources, which leads to the development of the country's economy. An audit of the control of an audit provides the ability to control the income and expenses of the entities that are required to control, the assets, assets and liabilities, the validity of the documents certified as a result of financial transactions, accounting, and statistical reporting. In the course of the research, attention was paid to the establishment and development of the control system of many countries. The research was conducted in accordance with methods such as analysis, comparison, logical summarization.

Key words: *financial control, efficiency, supervisory authorities, audit, asset and liability, accounting, statistics*

УДК 332.122

**АНАЛИЗ И ОЦЕНКА ПРОЦЕССА ФОРМИРОВАНИЯ
ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
ПРОМЫШЛЕННЫХ ПАРКОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ**

*Нармина Фаик гызы ИСМАИЛОВА
МЭ, старший советник, inarmina@rambler.ru*

Резюме

В статье было проанализировано нынешнее состояние процесса формирования государственного регулирования деятельности промышленных парков посредством систематизации иерархии этого процесса, сравнения показателей промышленных парков, отражения недостатков и преимуществ этого процесса, проведения SWOT-анализов нормативно-правовой основы формирования деятельности промышленных парков и процесса их создания, а также отражены обобщенные выводы и выдвинуты предложения по совершенствованию механизмов государственного регулирования деятельности промышленных парков в Азербайджане.

Ключевые слова: *промышленный парк, иерархия, SWOT-анализ, предложения*

Введение

В Азербайджанской Республике развитие различных отраслей промышленности было определено в качестве приоритета в рамках развития нефтегазового сектора. В связи с этим был проведен ряд мероприятий, среди которых можно отметить работы в области формирования деятельности промышленных парков. Это создание правовой основы для их образования, совершенствование существующей законодательной базы, применение стимулирующих мероприятий, обеспечение финансового сопровождения инвестиционных проектов, организация специализированного кадрового обеспечения, а также подписание соглашений, проведение тематических конференций с целью поощрения и содействия процессу формирования деятельности промышленных парков.

1. Анализ нынешнего положения процесса формирования деятельности промышленных парков

В виду наличия вышеотмеченных основ систематизация иерархии процесса формирования деятельности промышленных парков в Азербайджане была отражена на рисунке 1.

Как видно из рисунка 1. осуществление мероприятий, связанных с организацией, управлением и развитием деятельности Сумгаитского Химического, Мингячевирского, Гарадагского и Пираллахского промышленных парков, возложено на ООО «Сумгаитский Химический Промышленный Парк» [9, 16, 15, 18]. Это показывает то, что управляющая организация этого промышленного парка уже обладает своим соответствующим опытом, в результате чего и возложена эта миссия по формированию в регионах новых промышленных парков. А это, в свою очередь, является специфичной чертой этой сферы для нашей страны.

Рис. 1. Иерархия процесса формирования государственного регулирования деятельности промышленных парков в Азербайджане
Источник: составлен автором на основе [9, 10, 15, 16, 21, 2, 13, 14, 20, 18]

Показатели относительно существующих в стране промышленных парков на июль 2018-го года были обобщены с целью сравнения в таблице 1.

Таблица 1

Сравнительные показатели создаваемых промышленных парков в
Азербайджане

Номер ряда	1.	2.	3.	4.	5.
Промышленный Парк (ПП)	Сумгаитский Химический ПП	Балаханнинский ПП	Мингячевирский ПП	Гарадаг-ский ПП	Пираллах-ский ПП
Территория парка	505,64 га	8,3 га	14,8 га	72 га	30 га
Количество резидентов	15 (в общем ожидается в среднем 35-40 предприятий)	11 (из них 5 действующих)	1	1	3
Объем вложенных инвестиций	пока 1,1 млрд. долларов США	пока 32 млн. манат	пока 144 млн. манат	пока 440 млн. долларов США (стоимость осуществляемого резидентом договорно-го заказа)	-
Количество открытых новых рабочих мест – предполагается открытие	до 7000 новых постоянных рабочих мест	на первом этапе - около 400 постоянных рабочих мест (открыто)	на первом этапе - 2000, а потом бо-лее 5500 новых рабочих мест	около 2000 работников	260 рабочих мест
Экспорториентированность продукции	+ (предполагается у 3 резидентов, 1 уже осуществил)	-	-	-	+
Импортозамещаемость продукции	+ (предполагается у 1 резидента)	-	-	-	-
Участие иностранного капитала (совместное предприятие)	-	-	-	+	+
Средства Национального Фонда Помощи Предпринимательству / Азербайджанской Инвестиционной Компании	- / -	+ (средства выданы 3 резидентам) / -	+ / -	- / +	- / +

Источник: таблица составлена автором на основе [28, 31, 32, 10, 17, 18].

Итак, по имеющимся прогнозным и фактическим данным на июль 2018-го года на примере созданного Указом Президента Азербайджанской Республики от 21 декабря 2011 года номером 548 Сумгаитского Химического Промышленного Парка (СХПП) можно отметить, что из предполагаемых:

- размещению в парке в среднем 35-40 предприятий – на территории парка зарегистрировано 15 резидентов;

- открытию до 7000 новых постоянных рабочих мест – на сегодняшний день работой обеспечено 2890 человек;

- экспортоориентированности продукции – произведенная на территории парка продукция уже была экспортирована.

Кроме того следует отметить привлеченное иностранное инвестирование – сингапурской (в Гарадагском Промышленном Парке), российской и иранской компаниями (в Пираллахском Промышленном Парке) – посредством создания совместных предприятий.

Принимая во внимание продолжающийся процесс создания промышленных парков в стране, то относительно показателей их деятельности можно отметить, что в общем, на сегодняшний день было зарегистрировано 31 резидентов, открыто 3290 рабочих мест, вложено 1,54 млрд. долларов США и 176 млн. манатов инвестиций, осуществлен экспорт произведенной на территории парка продукции, что свидетельствует о привлекательности этой сферы [таблица 1].

Стоит отметить недостатки и преимущества процесса формирования государственного регулирования деятельности промышленных парков.

Построение промышленных парков в Азербайджане столкнулось со следующей проблемой. Итак, в 35 км-е магистрали Баку-Ростов на территории, где будет создан СХПП, было выявлено огромное количество не взорвавшихся боевых припасов. Вблизи депо быстро воспламеняющихся веществ когда-то был расположен пункт приема металлов. Впоследствии ликвидации пунктов часть припасов, которые были среди привезенных на территорию металлов, покрыты землей, а часть остается в открытом состоянии [30, 27].

В виду того, что создаваемые в стране промышленные парки являются государственными (т.е. создаются за счет средств государственного бюджета), то проблем в их финансировании не наблюдалось [21, 9, 16, 15, 18]. Однако, наряду с этим, одной из угроз может быть риск их зависимости от государственного бюджета.

Указом и Распоряжениями Президента Азербайджанской Республики Министерству Экономики для эффективного проведения предпринимательской деятельности было поручено проведение необходимых работ с целью организации деятельности парка, обеспечения разрушения существующих на территории старых зданий и установок, приведения участка в пригодное для пользования состояние, создания внешней и внутренней инфраструктуры (электрическая и тепловая энергия, газ, вода, канализация, связь, транспорт, защита от пожара, объекты производственного назначения, административные, социальные и другие инфраструктурные объекты), оказание офисных, консалтинговых, лабораторной проверки, бизнес инкубации, тренингов, профессиональной подготовки и других услуг. А также обеспечение проведения мероприятий, связанных с организацией деятельности парка, регулированием, развитием, определением приоритетных направлений по производимым и

обрабатываемым промышленным продуктам, предоставлением льготных кредитов, привлечением консалтинговой компании [21, 9, 16, 15, 18].

Относительно финансирования отметим, что резидентам промышленного парка осуществляется выдача Национальным Фондом Поддержки Предпринимательства (НФПП) льготных кредитных средств, а также в этом процессе принимает участие Азербайджанская Инвестиционная Компания [26].

Следует отметить наличие примеров совместного предпринимательства с участием иностранного (сингапурского, российского и иранского) капитала.

В нашем законодательстве допускается создание совместных промышленных парков [12], однако пока нет правовых положений относительно создания промышленных парков частными лицами. А в случае не обеспечения правовых основ с целью функционирования частной формы собственности, существует вероятность не развития в стране частных промышленных парков.

Относительно вопроса, связанного с переводом земель в другую категорию, отметим, что согласно «Правилам отнесения земель к категориям и перевода их из одной категории в другую» с указанием определенных данных и планируемых конкретных направлений использования перед Кабинетом Министров поднимается ходатайство, рассмотрев которое с целью исследования предложения на основе документов и проведения землеустроительных работ дает соответствующее поручение Государственному Комитету по Имущественным Вопросам (ГКИВ), который готовит и утверждает карту. Далее ГКИВ один экземпляр подготовленной, согласованной с соответствующими местным органом исполнительной власти, муниципалитетом или организациями карты с указанием основы отнесения земель к категориям и перевода их из одной категории в другую и других данных, согласованный проект распоряжения Кабинета Министров и свой отзыв для рассмотрения представляют в Кабинет Министров. На основе решения Кабинета Министров об отнесении земель к категориям и переводе их из одной категории в другую со стороны ГКИВ осуществляются изменения в данных государственного реестра недвижимого имущества и государственного земельного кадастра, о чем официально извещается субъект, поднявший ходатайство. Лишь после этого процесс считается завершенным [29]. Т.е. здесь также необходима поддержка государства.

Чтобы не было проблемы отсутствия информации о существующих промышленных парках, в Азербайджане проводятся мероприятия, связанные с информированием и привлечением инвесторов в наши парки. С этой целью был подготовлен План Мероприятий, проводятся деловые встречи с местными и иностранными компаниями, организуются презентации СХПП в стране и за рубежом, подготавливаются доклады на форумах, созданы сайты парков [28].

Относительно экологической проблемы можем отметить, что в утвержденном 15 мая 2013 года Решении Коллегии Министерства Экономики номером 8 «Формы заявления, представленного юридическими и физическими лицами промышленного парка для регистрации в качестве резидента, и приложенному к нему списку документов» учитывается влияние предполагаемых выбросов (CO, CO₂, NO_x, SO₂, SO и других) в промышленном парке в окружающую среду. Кроме этого учитывается предполагаемое физическое загрязнение в промышленном парке: вибрация, шум, электромагнитные лучи, радиация, промышленные выбросы и другие [13].

В связи с тем, что определенные налоговые льготы Всемирной Торговой Организацией (ВТО) приравниваются к субсидиям, по отношению к которым применяются компенсационные меры – т.е. налоговые льготы для предприятий промышленных парков в нашей стране подпадают под категорию специфических субсидий, при импорте в другую страну к товарам которого могут быть применены компенсационные меры, есть несоответствие требованиям, связанным с вступлением страны в ВТО.

2. SWOT-анализ процесса создания промышленных парков в Азербайджане

С целью выявления и определения направлений развития сильных сторон промышленных парков, учета реальных слабостей, определения возможностей и влияния угроз были проведены SWOT-анализы, представляющие собой метод стратегического планирования. В первую очередь, был проведен SWOT-анализ нормативно-правовой основы по формированию деятельности промышленных парков в Азербайджане, отраженный в таблице 2.

Таблица 2

SWOT-анализ нормативно-правовой основы создания промышленных парков в Азербайджане

Сильные стороны (S)	Слабые стороны (W)
1. Есть правовое определение промышленного парка 2. Принятые налоговые преференции относительно деятельности в промышленных парках совершенствуются 3. Определены критерии при выборе инвестиционного проекта резидентов для регистрации в промышленном парке 4. Учтены международные (региональные) и межстрановые стандарты 5. В отчете НФПП за 2013 год было указано обеспечение финансирования на льготных условиях инвестиционных проектов предприятий, учрежденных в Сумгайтском Химическом и Балаханском Промышленных Парках, связанного с развитием основанного на современных технологиях предпринимательства	1. Несмотря на законодательное определение создания совместных промышленных парков, этой тенденции пока нет наблюдается 2. «Примерное Положение о промышленных парках» применяется к промышленным паркам, создаваемым со стороны государства 3. Создание промышленных парков на основе средств государственного бюджета
Возможности (O)	Угрозы (T)
1. Реализовать создание совместных промышленных парков посредством применения предложенных в статье механизмов 2. Путем внесения изменений в «Примерное Положение о промышленных парках» управляющая организация и/или оператор могут выступать и в качестве резидентов промышленных парков	1. В связи с созданием промышленных парков за счет государственных средств, есть риск их зависимости от государственного бюджета 2. В случае не обеспечения правовых основ для функционирования частной формы собственности не развитие в Азербайджане частных промышленных парков

Источник: составлена автором на основе источников [2-10, 12-22, 26]

Также был проведен SWOT-анализ вообще процесса создания промышленных парков в Азербайджане, отраженный в таблице 3.

Таблица 3

SWOT-анализ процесса создания промышленных парков в Азербайджане

Сильные стороны (S)	Слабые стороны (W)
<ol style="list-style-type: none"> 1. Процесс создания парков сопровождается правовым обеспечением («Примерное Положение о промышленных парках», Решения Коллегии МЭ) 2. Обеспечение необходимой инфраструктурой; предполагается строительство социальных объектов на территории СХПП 3. Предоставляются налоговые льготы 4. Допускается на законодательной основе создание совместных промышленных парков 5. Наличие управляющей организации 6. При регистрации в качестве резидентов промышленного парка принимается во внимание влияние на окружающую среду предполагаемых выбросов и физическое загрязнение в промышленном парке, а также особенности технического регулирования промышленных парков 7. Постановление Кабинета Министров номером 68 «О создании Профессионального Учебного Центра при ООО «Сумгаитский Химический Промышленный Парк»» 8. Создание парков на промышленных площадках вида гринфилд 9. Реализация принципа «единого окна» 10. Проведение мер информационной поддержки инвесторов посредством размещения информации в СМИ, создания сайтов парков, проведения презентаций 11. ООО «Сумгаитский Химический Промышленный Парк» является управляющей организацией как Сумгаитского Химическо-го, так и Мингячевирского, Гарадагского и Пираллахского промышленных парков 12. Финансирование предприятий промышленных парков со стороны НФПП, Азербайджанской Инвестиционной Компании, а также участие иностранных инвесторов и частной местной компании с прямым иностранным вложением в создании совместных предприятий 	<ol style="list-style-type: none"> 1. В Примерном Положении допускается создание совместных промышленных парков на государственных, муниципальных и частных землях. Однако не указан механизм реализации таких проектов 2. Нет правовых положений, касающихся создания промышленного парка частными лицами 3. В связи с требованиями к минимальному объему инвестиций в парке, с созданием государственных промышленных парков ориентация в основном на крупных инвесторов 4. Наличие малого опыта в данной сфере
Возможности (O)	Угрозы (T)
<ol style="list-style-type: none"> 1. Создание правовой основы с целью создания и обеспечения деятельности частных промышленных парков и механизмов создания совместных промышленных парков 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Несоответствие требованиям, связанным с вступлением страны в ВТО (определенные налоговые льготы приравни-

<p>2. Привлечение посредством реализации этих мероприятий отечественных малых и средних предприятий и иностранных инвесторов из стратегических стран-партнеров</p> <p>3. Сотрудничество с расположенными в стране международными компаниями, имеющими опыт работы в данной сфере, как Ernst&Young, Tebodin</p> <p>4. В связи с объявлением 2014 года «Промышленным годом» возможность развития этой сферы и увеличения числа промышленных парков в стране в рамках принятых Планов Мероприятий, «Государственной Программы социально-экономического развития регионов в 2014-2018 годах», «Государственной Программы развития промышленности в Азербайджанской Республике для 2015-2020 годов», «Стратегической Дорожной Карты по производству потребительских продуктов на уровне малого и среднего предпринимательства в Азербайджанской Республике»</p> <p>5. Финансирование предприятий промышленных парков со стороны НФПП с целью развития предпринимательства; активное участие Азербайджанской Инвестиционной Компании</p> <p>6. Близкое расположение Балаханского промышленного парка к полигону Балаханы и заводу по сжиганию отходов, а также к основному транспортному узлу</p> <p>7. В связи со строительством коридора Европа-Кавказ-Азия (TRASECA) – возрождением Шелкового Пути – и железной дороги Баку-Тбилиси-Карс есть возможность экспортировать произведенную продукцию по соответствующим направлениям</p>	<p>ваются к субсидиям, по отношению к которым применяются компенсационные меры)</p> <p>2. Производство уступающих по качеству импортным продукций</p> <p>3. Коррупционный риск, обусловленный не соблюдением принятых критериев при выборе резидента</p> <p>4. Использование промышленных парков лишь с целью размещения складов и офисов (на основе мирового опыта)</p> <p>5. Появление конкуренции (лучших льготных, таможенных и иных условий) со стороны новых проектов с аналогичной концепцией в близлежащих территориях соседних стран</p> <p>6. В случае незаинтересованности пред-принимателей в реализации деятельности в рамках промышленного парка, результатом которого может стать незаполненность резидентами, есть риск безвозвратного расходования средств бюджета</p> <p>7. Отрицательные последствия в стране при очередном ударе мирового кризиса (например, снижение активности бизнеса, покупательной способности населения)</p>
---	--

Источник: составлена автором на основе источников [1-10, 12-25, 28]

Несмотря на то, что сектор промышленных парков в Азербайджанской Республике находится в стадии создания и развития, статус промышленного парка уже определен.

В результате проведенных этих SWOT-анализов были выявлены особенности нашего законодательства в области промышленных парков, заключающиеся в терминологической специфике, элементах моделей управления, применяемых формах собственности, создаваемых в парке условий обеспечения квалифицированными кадрами.

Итак, это использование термина «управляющая организация» вместо «управляющей компании», применяемой в Украине, России, Беларуси. Применяется модель управления промышленным парком, в которой

управляющая организация и оператор не могут действовать в качестве резидента парка, что допустимо, к примеру, в России. Следующим моментом является отсутствие положений, касающихся создания промышленных парков частными предпринимателями. Также допустимо образование совместных промышленных парков на государственных, муниципальных и частных землях при соблюдении определенных долевых пропорций [22]. Созданы предпосылки для обеспечения парков квалифицированными кадрами посредством принятия Решения Кабинетом Министров «О создании Профессионального Учебного Центра при ООО «Сумгаитский Химический Промышленный Парк»».

Выводы и предложения

Таким образом, подытоживая вышеупомянутые, можно отметить, что на сегодняшний день государственное регулирование деятельности промышленных парков в Азербайджане сформировано в следующем направлении:

- инфраструктура промышленного парка создается государством, и наряду с создаваемыми управляющей организацией производственными участками на территории парка являются ее собственностью;

- инфраструктура промышленного парка финансируется за счет средств государственного бюджета, в том числе осуществляется выдача льготных кредитных средств резидентам промышленного парка НФПП, принимает участие Азербайджанская Инвестиционная Компания (есть пример участия в создании совместных предприятий Государственной Нефтяной Компании Азербайджанской Республики с иностранными инвесторами и с частной местной компанией с прямым иностранным вложением);

- с целью эффективного проведения предпринимательской деятельности соответствующему государственному органу (Министерству Экономики) было поручено оказание офисных, консалтинговых, лабораторной проверки, бизнес инкубации, тренингов, профессиональной подготовки и других услуг, а также обеспечение проведения мероприятий, связанных с регулированием, развитием, определением приоритетных направлений по производимым и обрабатываемым промышленным продуктам, привлечением консалтинговой компании.

Учитывая перечисленные особенности и нынешнее состояние государственного регулирования деятельности промышленных парков, по мнению автора, совершенствование механизмов управления, государственного регулирования деятельности и дальнейшего формирования промышленных парков в Азербайджане возможно посредством:

- механизма государственно-частного партнерства;
- механизма реализации проектов с привлечением специальной проектной компании SPV;

- применения нетрадиционных альтернативных моделей лизинга;

- учета вопросов энергетического обеспечения;

- контроля за соблюдением международных стандартов, применения элементов экополисов, а также превращения промышленных парков в эко-промышленные парки;

- поддержки малых и средних предприятий созданием частных промышленных парков;

- применения стимулирующих мероприятий.

Помимо указанных мероприятий, необходимо принять во внимание тот факт, что Азербайджан находится в процессе вступления в ВТО. В связи с этим также должны быть изучены соответствующие аспекты.

Л И Т Е Р А Т У Р А

1. “Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun və bu Qanunla təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin tətbiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2000-ci il 30 avqust tarixli 393 nömrəli Fərmanında dəyişikliklər edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 15 noyabr 2013-cü il
2. “Birgə sənaye parkının fəaliyyətinin təşkili və idarə olunması Qaydası”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin Kollegiyasının Qərarı. 2 fevral 2018-ci il № 2
3. “Hüquqi və fiziki şəxslərin sənaye parkının rezidenti kimi qeydiyyatdan keçmək üçün təqdim etdikləri ərizənin forması və ona əlavə edilən sənədlərin siyahısı”nın, “Sənaye parkının qeydiyyat şəhadətnaməsinin forması”nın və “Sənaye parkının rezidentlərinin reyestrinin aparılması qaydası”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin kollegiyasının Qərarı. 15 may 2013-cü il № 8
4. “Sənaye parkları haqqında Nümunəvi Əsasnamə”dən irəli gələn bir sıra aktların təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin kollegiyasının Qərarı. 3 sentyabr 2013-cü il № 12
5. “Sənaye parkları haqqında Nümunəvi Əsasnamə”nin təsdiqi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 24 aprel 2013-cü il
6. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin 2014-2016-cı illər üçün Strateji Planı. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi. Bakı-2014
7. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 aprel tarixli 865 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Sənaye parkları haqqında Nümunəvi Əsasnamə”də dəyişikliklər edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 23 oktyabr 2013-cü il
8. Azərbaycan Respublikasında 2014-cü ilin “Sənaye ili” elan edilməsi ilə bağlı Tədbirlər Planı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 12 mart tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir (Tədbirlərin 2014-cü il ərzində həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur). 12 mart 2014-cü il
9. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti. Qərar. № 68. “Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı” Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyətinin nəzdində Peşə Tədris Mərkəzinin yaradılması haqqında. Bakı şəhəri, 19 aprel 2013-cü il
10. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində dəyişikliklər edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 21 dekabr 2012-ci il № 509-IVQD
11. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində dəyişikliklər edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 19 aprel 2013-cü il № 628-IVQD

12. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində dəyişikliklər edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 6 may 2016-cı il № 226-VQD

13. Bakı şəhərində Balaxanı Sənaye Parkının fəaliyyətinin təmin edilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 28 dekabr 2011-ci il

14. Bakı şəhərində Balaxanı Sənaye Parkının yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 28 dekabr 2011-ci il

15. Balaxanı Sənaye Parkı. Mövcuddur: <http://tamizshahar.az/projects/view/balaxan-snaye-park>

16. <http://anfes.gov.az/az/show.page.php?guid=d2f7fbbc-269c-11e0-8e86-0022190362dd>

17. <http://az.apa.az/news.php?id=249122>

18. <http://economy.gov.az>

19. <http://e-qanun.az/framework/34682>

20. <http://scip.az/index.php?lang=az>

21. <http://www.milaz.info/news.php?id=21353>

22. http://www.zaman.az/az/newsDetail_getNewsById.action?newsId=41708

23. Hüquqi və fiziki şəxslərin sənaye parkında qeydiyyatdan keçməsi üçün tələb olunan investisiyanın və yeni investisiya layihəsi üzrə sərmayə qoyuluşunun minimal hədlərinin müəyyən edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin kollegiyasının Qərarı. 3 sentyabr 2013-cü il № 13

24. Qaradağ Sənaye Parkının yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 3 iyun 2015-ci il

25. Mingəçevir Sənaye Parkının fəaliyyətinin təmin edilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 26 fevral 2015-ci il

26. Mingəçevir Sənaye Parkının yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 26 fevral 2015-ci il

27. Pirallahı Sənaye Parkının yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 14 sentyabr 2016-cı il

28. Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 21 dekabr 2011-ci il № 548

29. Концепция Создания и функционирования Индустриального Парка «Новый Крым» г. Джанкой / Утверждено Решением 32-й сессии VI созыва Джанкойского городского совета Автономной Республики Крым от 22 февраля 2013г. №833. г. Джанкой: 2013, 52 с.

30. Проект создания индустриального парка для малого и среднего бизнеса на территории Кировской области / KEY PARTNER, Киров, 2012

31. Стратегия социально-экономического развития Белгородской области на период до 2025 года / Департамент экономического развития Белгородской области. Белгородский государственный университет. Белгород 2008

32. Шкалаберда В.М. Концепция «Создание и функционирование Щелкинского индустриального Парка» / Украина, АР Крым, г. Щелкино. 2009, апрель

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA SƏNAYE PARKLARININ
FƏALİYYƏTİNİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN FORMALAŞDIRILMASI
PROSESİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ**

Nərminə Faiq qızı İSMAYİLOVA

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanada sənaye parklarının fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin formalaşdırılması prosesinin iyerarxiyasının sistemləşdirilməsi, sənaye parklarının göstəricilərinin müqayisə edilməsi, bu prosesin çatışmazlıqları və üstünlüklərinin əks edilməsi, sənaye parklarının yaradılması prosesinin və onların fəaliyyətinin formalaşdırılmasının normativ-hüquqi əsaslarının SWOT-təhlillərinin aparılması vasitəsilə sənaye parklarının fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin formalaşdırılması prosesinin bugünkü vəziyyəti təhlil edilmiş, həmçinin ümumiləşdirilmiş nəticələr əks edilmiş və sənaye parklarının fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: sənaye parkı, iyerarxiya, SWOT-təhlil, təkliflər

**ANALYSIS AND EVALUATION OF THE PROCESS OF FORMATION OF
STATE REGULATION OF ACTIVITY OF INDUSTRIAL PARKS IN THE
REPUBLIC OF AZERBAIJAN**

Narmina Faiq ISMAYİLOVA

Abstract

The article analyzed the current state of the process of formation of state regulation of activity of industrial parks by systematization of the hierarchy of this process, comparing indicators of industrial parks, reflecting the disadvantages and advantages of this process, conducting SWOT-analyzes of the regulatory framework of the formation of activity of industrial parks and the process of their creation, and also reflected the generalized conclusions and put forward proposals to improve the mechanisms of state regulation of activity of industrial parks in Azerbaijan.

Keywords: industrial park, hierarchy, SWOT-analyses, proposals

UDC 330.71

THE BLOCKCHAIN SYSTEM AND APPLICATION IN FINANCE

Kamal Arif oğlu MUSAYEV

AS OIL LLC, Accountant, musayevamal@list.ru

Abstract

The blockchain technology began to actively penetrate into many areas of life. By its significance, it is comparable to the creation of the Internet and the widespread smartphoneization, literally penetrating the modern world and changing everything around: and how people work, and how people relax, and how people communicate with each other. In this regard, it would not be superfluous to learn in more detail what a blockchain is and why this technology is so good.

Life is inextricably linked with money, data and documents. Because of this, people have to contact various intermediaries who give them this money, documents and data, check it, certify their authenticity, give copies, check the authenticity of the copy, and so on.

Key words: *blockchain technology, smartphoneization, blockchain, inextricably, superfluous*

Objective. The objective of the thesis is a comprehensive study and analysis of theoretical aspects and directions of effective use of blockchain system and ways of application in finance.

Methodology. The study is based on the analysis of scientific works of domestic and foreign scientists and economists concerning the blockchain technology activities as an financial category and its application, approaches and directions of such application.

The results of the study show that the blockchain technology covers various areas of activity of people. Many financial companies have already invested or plan to invest in the use of blockchain technology. On the one hand, the blockchain offers many opportunities that can permanently change our usual way of exchanging values. On the other hand, it is perceived as a threat to the existing trade model. Changes are always difficult, especially when it comes to global scale. However, the potential of the blockchain makes it clear that transformation is inevitable.

Practical significance. The use of blockchain technology allows to effectively organize the sharing of a variety of things - solar panels, wastewater treatment systems, etc. It can create reputation protocols that will regulate the possibility of admitting one or another person to common services. By fixing on the network how different people use shared assets or services, it is possible to more equitably allocate resources and invoice them for payment. This model increases energy efficiency, as people will pay only for what they consume. Blockchain technology offers great opportunities and has many applications. When used properly, it will contribute to the rapid growth of many sectors of the economy.

Analysis

Blockchain Technology (also can be called Distributed Ledger Technology (DLT)) allows for the entire financial services industry to dramatically optimize business processes by sharing data in an efficient, secure, and transparent manner. As

the key mechanism for digital cash transactions, blockchain technologies are reshaping the financial services landscape. Existing inefficient business models and profit pools are beginning to face the risk of complete disruption by upstart, highly efficient blockchain-based financial platforms. Substantial benefits are to be gained from using blockchain technologies, especially in back-office operations as the distributed ledger works to improve transparency and security. This is very favorable from an auditing and regulatory perspective. Those harnessing these advancements early on are set to have key competitive advantages in the financial services industry for years to come. Blockchain was originally developed as the technology behind cryptocurrencies like Bitcoin. A vast, globally distributed ledger running on millions of devices, it is capable of recording anything of value. Money, equities, bonds, titles, deeds, contracts, and virtually all other kinds of assets can be moved and stored securely, privately, and from peer to peer, because trust is established not by powerful intermediaries like banks and governments, but by network consensus, cryptography, collaboration, and clever code. For the first time in human history, two or more parties, be they businesses or individuals who may not even know each other, can forge agreements, make transactions, and build value without relying on intermediaries (such as banks, rating agencies, and government bodies such as the U.S. Department of State) to verify their identities, establish trust, or perform the critical business logic — contracting, clearing, settling, and record-keeping tasks that are foundational to all forms of commerce. The existing capital markets infrastructure is slow, expensive, and often requires several intermediaries. The bureaucratic nature makes performing and receiving financial services difficult. Many new blockchain capital market inventions are entering the market and improving work flow and helping to cut overhead dramatically, while allowing entities to deliver better, more secure and private services to businesses and individuals.

The word “blockchain” is neologism even among advanced IT users: it is not more than 8-10 years old. The surge in popularity of this ingenious technology with great prospects falls at the peak of growth of electronic currencies based on the blockchain - in particular, Bitcoin. This is logical: expensive and suddenly grown in price goods (smartphones, gold, oil) always attracts increased attention - even those who are far from the world of information technology. Understanding the essence of this technology is as useful as owning computer skills or being able to drive a car. This knowledge is not for everyone; but those who own them are in a privileged position. Mathematical or computer education is not required - the explanations are simple.

Blockchain is a shared, distributed ledger that records transactions within a network. The blockchain technology is built on ledgers distributed over several nodes (participants) within the network, which are peer-to-peer replicated. The peer-to-peer replication can be explained as every node is acting as both publisher and subscriber to the transactions made within the network. They receive and send transactions to others, where the information is synchronized with all nodes in the specific network. This method eliminates the need for a trusted third party for transactions, e.g. a financial institution. Instead, the massive distributed network where the validity of a transaction is agreed upon by all nodes are providing immutable records. Blockchain is using a consensus based model to ensure validity, meaning that all nodes must agree upon the transaction. Since the data within the network is distributed to all nodes and that peer-to-peer replication prevents tampering of data, the distributed

network requires no central governing organ to be the trusted party since the independent nodes creates a consensus.

Decentralized financial services are theoretically a vast improvement on the centralized banking system, and many believe that distributed ledger technology will work to disrupt these institutions as we know them. Before Satoshi Nakamoto created digital currency that can only be spent once, solving the double-spend issue that long stood as an obstacle to digital banking, there was no way to avoid centralized banking without storing cash under your mattress.

Now blockchain technology is used to convert fiat to digital currency using a peer-to-peer verification protocol. Rather than having a bank authenticating your financial activity, with decentralized banking the distributed network supports and verifies each transaction through mining (like with Bitcoin) or another protocol.

Blockchain explained in the simplest terms, converts fiat into a digital currency through a peer-to-peer electronic cash system. With blockchain banking, every peer on the network has a list with all transactions and can validate transaction via consensus rather than by a single institution like a bank.

The blockchain is made up of blocks that contain a number of transactions made, which are then linked (chained) together through cryptographic, forming the blockchain. Blockchains consist of three main parts: blocks, chain and network. The block is where all the transactions are recorded to a ledger during a given period. Depending on the objective of the blockchain, the size, period and triggering events for every block is determined, i.e. it is not the same for all blockchains. The blocks are replicated over the entire network to create the validity and consensus as intended. The chains are blocks that are linked together, creating the blockchain. The glue that links the blocks together are cryptographic hash functions, which can be explained as the fingerprint of the data from the previous block that it “chains” itself to, which is referred to as parent block. This process is referred to as game theory since the full nodes compete against each other to find the correct hash function and collect the reward, which usually is a token of a cryptocurrency.

The nodes illustrated are full nodes that holds the ledger i.e. the blockchain. This ledger is distributed over all full nodes in the network is replicated against the other full nodes that create the consensus. A block within the blockchain consists of all transactions made within the network during the given period, before the block is chained and a new block is created. Each transaction holds the information regarding the sender, the receiver, and what the transaction consists of. This transaction data is encrypted, preventing the network from decipher the information even though it is visible. This provides an anonymity for the nodes as it at the same time makes the transaction verifiable .

By allowing digital information to spread, but not be copied, the blockchain technology has created the foundation of a new kind of Internet. The technology was originally developed for digital currency, Bitcoin, but the technical community is currently looking for other potential uses for this technology.

Bitcoin is called "digital gold" not without reason. Today, the total value of the currency is about \$ 18.8 billion. The blockchain can create other types of digital value. It is not necessary to know how the blockchain works in order to use it, as well as, for example, the Internet or the car. However, having basic knowledge about this new technology will help to understand why it is considered revolutionary.

Blockchain is, as it is not difficult to guess from the name, a chain of data

blocks, where each block is associated with the previous one. The block contains a set of records. And new blocks are always added strictly to the end of the chain. “Blockchain is an eternal digital distributed economic transaction log, which can be programmed to record not only financial transactions, but practically everything that has value,” Don and Alex Tapscott (Don & Alex Tapscott), authors of the *Blockchain Revolution* (2016).

The information stored in the blockchain exists as a common and constantly verifiable database. This way of using the network has obvious advantages. The blockchain database is not stored in any one place, which means that it keeps records really publicly and they are easily checked. There is no centralized version of this information that could be damaged by a hacker. Copies are stored on millions of computers at the same time, and its data is available to everyone on the Internet .

In order to go to the analogy with Google spreadsheets, it is suggested to read the following opinion of a blockchain expert.

In the traditional way of working with document sharing, a Microsoft Word document is needed to be sent to another recipient and ask for changes to be made. The problem with this scenario is that it is necessary to wait for the copy to return before to see the changes made or make other changes, so it is impossible to edit it while someone else is working with it. This is an example of how databases work today. Two owners cannot do something with the same record at the same time. In the same way, banks maintain cash balances and transfers: they block access (or reduce balance) for a while while conducting a transaction, then update the other side, and then re-open access (or update again). With Google Docs (or Google Sheets), both parties have access to the same document at the same time, and the only version of this document is always visible to both. This is somewhat similar to the general transaction log, but it is a general document. The distributed part comes into play when sharing is associated with a number of people.

As mentioned in the previous chapter, the blockchain technology has mostly been used for cryptocurrencies at the time of writing. The word "cryptocurrency" denotes a new type of payment instrument intended for use on the Internet. Cryptocurrencies represent a novel and avant-garde digital currency with the intent of harnessing a financial system that is aimed at a worldwide adoption scheme and supplanting or substituting national sovereign fiat currencies and dominating the modern financial systems with one single digital fungible asset that is traded globally and is based on a global exchange-backed valuation.

The cryptocurrencies that exist today largely follow several characteristics. These characteristics include:

- A Peer-to-Peer connection and data transfer scheme and is therefore decentralized by nature (Although there are some exceptions such as nationally developed cryptocurrencies).
- Contain a finite and fixed total amount or supply of coins that can be generated or given (Also influences price, availability).
- Incorporates a public ledger (Mostly known as a Blockchain) or database that stores records of transactions and transfers of coins which prevents double spending.
- Feature a computational algorithm or “Proof of work” which verifies the integrity of the blockchain and consecutive blocks that contain the transaction data. In most cases, the Bos 12 computational power is provided by “Miners” to the network. Due to the finite amount of coins in circulation in most cryptocurrencies, the

algorithm scales in difficulty and computational power required in accordance to the amount of coins mined.

- Utilize some form of cryptography (Usually public and private key cryptography) for safe storage.

Unlike ordinary money, represented by banknotes and coins or having electronic equivalents in the WebMoney or Yandex.Money system, cryptocurrency has no physical media and exists only in the form of program code. Therefore, it is often referred to as virtual or digital currency. The program code of digital money contains information about the quantity and for which wallet addresses these coins are attached. The owner of the virtual currency is the user of the computer network who has access to this address. Moving coins from one address to another means making a purchase-sale transaction with it.

Cryptocurrency is a digital currency protected by cryptographic technology. There is no physical analogue of these monetary units, they exist only in the virtual space. The term "cryptocurrency" came into use after the publication of an article telling about Bitcoin - a digital currency and payment system. Bitcoin is the brainchild of Satoshi Nakamoto, but what kind of person or group of people is behind this pseudonym is still not known for certain. The concept of a decentralized payment system Nakamoto introduced October 31, 2008. Its main principles are: anonymity for all participants, protection from fraud and independence from regulatory organizations.

Today, far-sighted specialists all over the world are thinking about what the new protocol is leading us to, which allows mere mortals to trust each other through thoughtful code. History does not know anything of the kind: reliable transactions directly between two or more parties, verified and confirmed by joint efforts of the masses of participants and controlled by the personal interests of the entire team, and not controlled by large corporations that are chasing profits.

Perhaps such a protocol is not called Almighty, but a reliable global platform for our transactions is something daunting. It is called the Trust Protocol.

This protocol underlies an ever-increasing number of worldwide distributed registers, the so-called blockchains (or chains of blocks), the largest of which is Bitcoin. Behind the complex technology and inappropriate word stands, however, a simple idea. Blockchains allow us to send money safely and directly from me to you, bypassing the bank, credit card issuer or PayPal.

This is no longer the Internet of information, but the Internet of values or the Internet of money. It is also a platform that allows everyone and everyone to know the truth - at least in terms of structured fixed information. Speaking quite simplistic, this is open source: anyone can freely download and use it, as well as develop new tools for managing network transactions based on it. Thus, it has the potential to create countless new applications and opportunities that are not yet open, which can change very, very much.

In the minds of the average user, the word “blockchain” (“chain of blocks”) is quite closely related to the term “bitcoin”, which is reflected in the correct perception of the first term.

On the one hand, the popularity of Bitcoin is of interest to the blockchain, on the other hand, in the mass consciousness, Bitcoin is often associated only with something negative, forbidden and subject to prosecution by lawmakers.

A blockchain is a tool with which you can store transaction data (database). An

instrument cannot be obviously good or bad: the instrument is the same, the application and the consequences are different.

Blockchain is a technology that constantly records transactions so that information cannot be erased later, but can only be consistently updated, in fact, an “endless historical trace” is preserved.

Blockchain technologies are catalysts for tremendous changes that will affect management, lifestyle, traditional corporate models, society and its global institutions. The introduction of the blockchain will be coupled with resistance, because this is a fundamental, global change.

Blockchain technology can change not only everything related to money markets, payments, financial services and economies, but also all other industries and, moreover, almost all areas of human activity. Blockchain is a fundamentally new paradigm that allows you to organize activities with less effort, more efficiently and much more widely than other existing paradigms. Decentralization as a general model can work effectively if there is a flexible universal network that allows you to perform transactions without intermediaries [3,1].

Some scientists argue that the invention of double-entry bookkeeping led to the emergence of capitalism and nation-states. A new digital register of economic transactions can be programmed to preserve almost any valuable and important information for humanity: birth certificates, marriage and death certificates, property rights, higher education diplomas, financial reports, medical records, insurance claims, voting votes, origin Products - any information that can be presented in the form of a code.

Examples of operations performed using blockchain technology:

- In the spring of 2016, work began on a blockchain-based land cadastre project for Georgia. The use of the blockchain will increase the level of security and speed up the process of remote processing of documents, and the cost of registering rights to land is also expected to decrease from an average of \$ 50–200 to 5–10 cents;
- In the fall of 2016, an Israeli startup (Wave), a British bank (Barclays) and an Irish manufacturer of milk (Ornua) conducted a letter of credit of \$ 100,000 (previously the process would have taken a week or more due to bureaucracy and verification of all documents, but thanks to cryptography and automated verification of everything about everything took about four hours);

The landscape for financial services will not only shift dramatically and become more efficient, it will be extraordinarily diversified in comparison to 2012 or 2015 even. We all use financial services daily and will have more choice than ever before.

Decentralized trading platforms and financial decentralized applications aren't going to eliminate centralized banks (fortunately or unfortunately). Instead, the introduction of blockchain technology and imminent widespread adoption forces banks to adopt distributed ledger technology themselves. To be able to compete with decentralized alternatives to financial services, banks will need to use blockchain to facilitate things like faster cross-border payments, lower fees, and automated clearing and settlements.

Decentralized technology applications in financial services are not objectively working to “disrupt” as in “stop” the centralized banking industry as much as they are pushing big banks to integrate peer-to-peer backed networks to facilitate trustless, more affordable, and faster services. Those looking to use digital assets and currency to divorce themselves from dependency on centralized banks will have a wide variety

of options for alternative services. For the rest of the population who is not concerned with the political or ideological ramifications of banking at Bank of America or U.S. Bank, they will likely enjoy improved centralized banking brought to them in part by blockchain technology.

According to International Data Corporation (IDC), worldwide investment in blockchain solutions is forecast to reach \$11.7 billion in 2022. Meanwhile in a recent Deloitte survey of over 1,000 senior executives, almost half of respondents said they expect their organizations to bring blockchain into production within the next year, while over 30% stated that they are already operating on blockchain.

In the IDC report, it is notable that it is the financial services sector which leads the way with \$552 million set to be invested in blockchain projects during 2018. By comparison, the distribution and services sector was forecasted to spend \$379 million on blockchain in 2018. While there is no denying the numbers are low, they represent that far from being slow to adopt, senior executives in financial services are taking blockchain seriously.

Conclusion

The blockchain technology began to actively penetrate into many areas of life. By its significance, it is comparable to the creation of the Internet and the widespread smartphoneization, literally penetrating the modern world and changing everything around: and how people work, and how people relax, and how people communicate with each other. In this regard, it would not be superfluous to learn in more detail what a blockchain is and why this technology is so good.

Life is inextricably linked with money, data and documents. Because of this, people have to contact various intermediaries who give them this money, documents and data, check it, certify their authenticity, give copies, check the authenticity of the copy, and so on.

Blockchain is able to make an economic system decentralized, transparent and free from control. With it, it is possible to build a new financial system, get rid of intermediaries in conducting transactions, as well as change public administration.

An important task is to summarize and systematize the available data, as well as the classification of the main stages of development of blockchain technologies with the identification of features that will allow to assign a specific technological solution to a particular class.

Based on their technological essence, the use of blockchains seems to be the most promising in the field of automating such administrative procedures with state participation, the essence of which is to make legally significant entries in certain registries or registers reflecting civil status, property rights, health status confirming legal capacity or the reputation of various subjects.

So far, the growth of the blockchain's popularity is in many ways comparable to the movement of anti-globalists, as opposed to the desire of states for total control and management. First of all, it is the desire of people and businesses to protect their freedom and reduce costs.

However, sooner or later decentralization will come to the government, gradually crowding out centralized models.

The cryptocurrencies that exist today largely follow several characteristics. These characteristics include:

- A Peer-to-Peer connection and data transfer scheme and is therefore decentralized by nature (Although there are some exceptions such as nationally

developed cryptocurrencies).

- Contain a finite and fixed total amount or supply of coins that can be generated or given (Also influences price, availability).
- Incorporates a public ledger (Mostly known as a Blockchain) or database that stores records of transactions and transfers of coins which prevents double spending.
- Feature a computational algorithm or “Proof of work” which verifies the integrity of the blockchain and consecutive blocks that contain the transaction data. In most cases, the Bos 12 computational power is provided by “Miners” to the network. Due to the finite amount of coins in circulation in most cryptocurrencies, the algorithm scales in difficulty and computational power required in accordance to the amount of coins mined.
- Utilize some form of cryptography (Usually public and private key cryptography) for safe storage.

There is no way of knowing where blockchain will lead us. But what we do know is that adoption of this nascent technology is gathering momentum. Trustworthy, transparent and immutable, blockchain is here to stay and I am sure that it will redefine many aspects of our financial lives.

REFERENCES

1. O'Keeffe, M.; Terzi, A. (7 July 2015). "The political economy of financial crisis policy"
2. Soo, Aeze. The Blockchains Application Directory. Retrieved 6. December 2016
3. Raval, Siraj (2016). "What Is a Decentralized Application?". Decentralized Applications: Harnessing Bitcoin's Blockchain Technology. O'Reilly Media, Inc.
4. Swan, M., 2015. Blockchain: Blueprint for a new economy. "O'Reilly Media, Inc."
5. Haber, Stuart; Stornetta, W. Scott (January 1991). "How to time-stamp a digital document". Journal of Cryptology.
6. IOTA, 2017. IOTA - Next Generation Blockchain
7. Kopfstein, Janus (12 December 2013). "The Mission to Decentralize the Internet"
8. The Theory of Economic Development. 7th edn (transl. Opie R) Harvard University Press: Cambridge, MA
9. Bernstein, 2017. Blockchain based intellectual property management.
10. Keirns G., 2017. Will the Internet of Things Need Its Own Blockchain? [Online] CoinDesk.com
11. 2016. Gartner: Blockchain Tech Hits Hype Cycle Peak
12. Oliver, Joshua 2017, Are Blockchains Key to the Future of Web Encryption?
13. Bitcoin: A peer-to-peer electronic cash system, 2008
14. Castillo M.D., 2017. Blockstack Releases Blockchain-Powered, Tokenized Internet Browser
15. W. Dyer. Third Generation Transaction Monitors, 2006
16. J. Gray and A. Reuter. Transactions: Lectures and practice. San Francisco: Morgan Kaufman, 2006

17. Demin V.S. and others. Automated banking systems. M: Menatep-Inform, 1997

BLOCKCHAIN SİSTEMİ VƏ MALİYYƏ TƏTBİQİ

Kamal Arif oğlu MUSAYEV

Xülasə

Tədqiqatın aktualığı. Son zamanların trend mövzusu olan kripto valyutaların iş prinsipi ilə bağlı danışarkən burada xüsusilə “Blokçeyn” texnologiyasını vurğulamaq çox önəmlidir. Son müddət “bitcoin” kimi önəmli kripto valyutaların qiymətlərində müşahidə edilən yüksək volatillik, ümumilikdə kripto valyutalara olan marağın artmasına səbəb olur. Bu da özü ilə bərabər sahənin əsasında dayanan fundamental biliklərə olan tələbi artırır. Təkcə, “Bitcoin” son bir ay ərzində 45% ucuzlaşmışdır. Sahə ilə bağlı fundamental biliklərin artırılması, marağın daha da artması və sahəyə yatırımlar üzrə risklərin düzgün idarə olunmasına imkan yaradır.

Açar sözlər: *Kripto valyuta, blokçeyn, bitkoin, risk, fundamental biliklər*

СИСТЕМА БЛОКЧЕЙН И ПРИМЕНЕНИЕ В ФИНАНСАХ

Камал Ариф оглу МУСАЕВ

Резюме

Технология блокчейн начала активно проникать во многие сферы жизни. По своему значению это сопоставимо с созданием Интернета и широко распространенной смартфонизации, буквально проникающей в современный мир и меняющей все вокруг: и как люди работают, и как люди отдыхают, и как люди общаются друг с другом. В связи с этим было бы не лишним узнать более подробно, что такое блокчейн и почему эта технология так хороша.

Целью дипломной работы является комплексное изучение и анализ теоретических аспектов и направлений эффективного использования блокчейн-системы и способов ее применения в финансах.

Ключевые слова: *Технология блокчейн, блокчейн, блокчейн-системы, финансы, смартфонизация*

SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNƏ VERGİ MEXANİZMİ TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Tərlan Əbdülrəhman oğlu DADAŞOV

İqtisad Universiteti (UNEC), magistrant, terlandadashov@mail.ru

Nərinə Allahverdi qızı QULİYEVA

İN İİETİ, baş mütəxəssis, narminacabbarova@gmail.com

Xülasə

Azərbaycanda son dövrlər ərzində qəbul olunmuş Strateji Yol Xəritələrində kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadi fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına dair prioritetlər və hədəflər seçilmişdir. Vergi alətləri və dövlət dəstəyi mexanizmi vasitəsilə biznes mühitinə təsiri məsələləri sırf dövlətin iqtisadi siyasəti baxımından aktual hesab olunmaqdadır. Azərbaycanın vergi sistemi maliyyə siyasətinin məqsədlərinə uyğun inkişaf etmişdir, lakin üstünlük həmişə iqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsinə deyil, pul-kredit siyasətinə verilmişdir. Hal-hazırda iqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsi konsepsiyasının və həmin sahədə qəbul edilən qərar və dəyişikliklərin nəticələrinin proqnozlaşdırılmasının olmamasına gətirib çıxarmışdır. Azərbaycan Respublikası hökuməti tərəfindən təklif olunan vergi tənzimlənməsi tədbirləri adətən stimullaşdırıcı məqsədlər daşıyır, lakin natamam, hətta bəzən ziddiyyətli xarakter daşıyır, çünki sistemli yanaşmaya malik deyildirlər və onların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodologiyasının təkmilləşməyə ehtiyacı var.

Məqalədə sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinə və ümumilikdə biznes mühitinə vergi mexanizminin təsiri qiymətləndirilmişdir. Aparılan tədqiqatlar müqayisəli təhlil, məntiqi analiz, qruplaşdırma və ümumiləşdirmə metodlarına əsaslanaraq aparılmışdır. Yekun olaraq, dövlətin biznes mühitində vergi tənzimlənməsi işinin təkmilləşdirilməsinə dair təklif və tövsiyələr verilmişdir.

***Açar sözlər:** sahibkarlıq fəaliyyəti, biznes mühiti, vergi tənzimlənməsi, vergi mexanizmi, fiskal siyasət*

1. Giriş

Azərbaycan Respublikasında sahibkarlıq fəaliyyətinin davamlı inkişafı dövlətin iqtisadi siyasətinin mühüm tərkib hissələrindən birini təşkil edir. Azərbaycanda aparılmış islahatlar nəticəsində son 10 ildə sahibkarlar təbəqəsi formalaşmış, iqtisadiyyatın inkişafında özəl sektorun rolu əhəmiyyətli dərəcədə artmış, iqtisadi fəaliyyət sahələrində sahibkarlıq üçün münbit şərait yaranmış, qanunvericilik qaydaları liberallaşmış, maliyyə-kredit təminatı yaxşılaşmış, sahibkarların vergi yükü, onların fəaliyyətinə qanunsuz müdaxilələrin sayı azalmış, hüquqlarının müdafiəsi sistemi təkmilləşmiş, iş adamlarının beynəlxalq əlaqələri genişlənmiş və digər nailiyyətlər əldə edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 6 dekabr 2016-cı ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə sahibkarlıq subyektlərinə dövlət dəstəyinin artırılması, onların vergi yükünün azaldılması və daha ciddi vergi nəzarəti aparılması məsələləri vurğulanmışdır. Həmçinin, bu strateji prioritetləri nəzərə alaraq, 31 iyul 2018-ci ildə “Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyi mexanizminin

təkmilləşdirilməsi haqqında” qəbul edilmiş fərmana əsasən Sahibkarlığın İnkişafı Fondu yaradılmışdır. [1],[2]

Strateji Yol Xəritələri və son dövrlər ərzində dövlətin biznes mühitinə və eləcə də, sahibkarlıq subyektlərinin dayanıqlığının artırılması istiqamətində vergi islahatlarının aparılması məsələlərinin aktual olması, bu mövzuda aparılan təkmil tədqiqat işlərinin zəruriliyini bir daha göstərmişdir. Məqalədə sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəli vergi tənzimlənməsi üsullarının tədqiqi və Azərbaycanda biznes mühitinin mövcud durumunun təhlili aparılmışdır.

2. Sahibkarlıq fəaliyyətində vergi tənzimlənməsinin nəzəri-metodoloji əsasları

Sahibkarlıq fəaliyyəti fiziki şəxslərin, onların birliklərinin, habelə hüquqi şəxslərin mənfəət və ya şəxsi gəlir əldə edilməsi məqsədilə özlərinin cavabdehliyi və əmlak məsuliyyəti ilə yaxud digər hüquqi və ya fiziki şəxslərin adından qanunvericiliklə qadağan edilməyən təsərrüfat fəaliyyətinin bütün növləri, o cümlədən məhsul istehsalı, satışı və xidmətlər göstərilməsi formasında həyata keçirdikləri müstəqil təşəbbüskarlıq fəaliyyətidir. Dövlət sahibkarlığın inkişafına hərtərəfli kömək göstərir. Bu məqsədlə də sahibkarlıq fəaliyyətinin öncül istiqamətləri və buna müvafiq olaraq güzəştlər sistemi müəyyənləşdirilir. Güzəştlərdə əsasən aşağıdakılar nəzərdə tutulur: informasiya, məsləhət, elm və tədris mərkəzlərinin, maliyyə fondlarının yaradılması, vergi ödənişləri, bank krediti, faizlər, amortizasiya ayırmaları üzrə güzəştli dərəcələrin tətbiq edilməsi və s. Sahibkarlığa kömək və onun müdafiəsi üzrə dövlətin vəzifələrini və funksiyalarını Dövlət Antiinhisar Siyasəti və Sahibkarlığın İnkişafı Fondu həyata keçirir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin zəruriliyi ilk dəfə elmi nöqtəyi- nəzərdən məşhur iqtisadçı Filipp Kotler tərəfindən əsaslandırılmış və sahibkarlığın hüquqi cəhətdən müdafiə edilməsi ilə bağlı onun üç əsas faktorunu ön plana çəkmişdir. Odur ki, iqtisadi ədəbiyyatda sahibkarlığın hüquqi şərtlərini araşdırarkən Kotler faktorundan da istifadə edilir. Bu faktorlar aşağıdakılardır:

1) firmaların bir-birindən müdafiəsinin zəruriliyi. Elə qanunvericilik aktları hazırlanmalıdır ki, kommersiya əməliyyatları zamanı firmaların xüsusi maraqlarına digər firmalar tərəfindən toxunulduqda o, neytrallaşdırılsın. Məhz bu amili əsas götürərək dövlət tərəfindən xoşməramlı olmayan rəqabətin qarşısının alınması ilə bağlı qanunvericilik aktları qəbul edilməli və həyata keçirilməlidir.

2) istehlakçıların xoşməramlı olmayan rəqabət mühitindən mühafizə edilməsinin zəruriliyi. Buraya ilk növbədə alıcıların reklam vasitəsi ilə aldadılması, onlara keyfiyyətsiz malların satılması, qiymətlərin səviyyəsinin heç bir obyektiv səbəb olmadan qaldırılması və s. daxildir.

3) sahibkarlıq fəaliyyəti heç də həmişə yüksək həyat şəraitinin yaradılmasına təminat vermir. Məhz bu prinsipin özü ilk dəfə iqtisadi praktikada sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin zəruriliyini ön plana çəkmişdir.

Vergilərin sahibkarlığın dövlət tənzimlənməsində yeri və sahibkarlıq fəaliyyətinə təsiri problemlərinin öyrənilməsi mühüm yer tutur. Bu sahədə bir çox araşdırmalar aparılmışdır ki, onların bəzilərinə nəzər yetirək:

- neoklassik nəzəriyyə (J.S.Mill analizi);
- Evans (1983) analizi;
- Colin Clark (1940) analizi;
- J. Serieux, Y. Samy (2001) analizi;
- Maykl Devre analizi;

- A.Laffer analizi.

Vergilərin klassik nəzəriyyəsi daha yüksək nəzəri səviyyəyə malikdir və ingilis iqtisadçıları Adam Smit, David Rikardo və bu nəzəriyyənin tərəfdarları vergilərə hökumətin saxlanması üçün zəruri olan xərcləri təmin etməli olan dövlət gəlirlərinin bir növü kimi baxırdılar. A.Smit qeyd edirdi ki, hər bir şəxsin ödəməli olduğu verginin məbləği, ödənilmə müddəti qabaqcadan dəqiq müəyyən olunmalıdır. Belə olmadıqda vergi ödəyicisi vergi yığanın hökmü altına düşür və vergi yığan bundan öz şəxsi mənfəətini güdməklə istifadə edir. [6]

Vergilər hər bir vergi ödəyicisi üçün əlverişli olan vaxtda tutulmalıdır. İngilis iqtisadçısı J.M.Keynsin adı ilə bağlı olan Keyns nəzəriyyəsi klassik nəzəriyyənin tam əksidir. Bu nəzəriyyənin əsas məğzi ondan ibarətdir ki, vergilər iqtisadiyyatı tənzimləmənin əsas alətidir. J.M.Keyns göstərirdi ki, tam məşğulluq şərti daxilində iqtisadi artım pul yığımlarından asılı olur. Tam məşğulluğa nail olmaq isə praktiki olaraq mümkün deyil. Belə olan halda yığımlar iqtisadi artıma əngəl törədirlər, çünki istehsal qoyulmur və passiv gəlir mənbəyinə çevrilirlər. Bu mənfəi nəticəni aradan qaldırmaq üçün artıq yığımları vergilərin köməyi ilə almaq və büdcə sistemi vasitəsi ilə onlardan investisiya üçün ehtiyat mənbəyi kimi istifadə etmək lazımdır. Bundan çıxış edərək o, kifayət qədər yüksək və progressiv vergi dərəcələrinin zəruriliyini əsaslandırır. [8, 11].

XX əsrin 80-ci illərində amerikalı alimlər M.Berns, Q.Stayn və A.Laffer tərəfindən işlənib- hazırlanmış təklif iqtisadi nəzəriyyədə vergilərə iqtisadi inkişafın və tənzimləmənin əsas amillərindən biri kimi baxılır. Bu nəzəriyyəyə görə vergitutma səviyyəsinin yüksək olması sahibkarlıq və investisiya fəallığına mənfəi təsir göstərir, bu isə son nəticədə vergi ödənişlərinin azalmasına gətirib çıxarır. Vergitutmanın progressivliyi və büdcə gəlirləri arasındakı kəmiyyət asılılığının parabolik əyrisini quraraq, A.Laffer belə bir nəticəyə gəldi ki, vergilərin azaldılması investisiya fəallığına müsbət təsir göstərir. O yazırdı ki, “Əyrinin əsasında duran fundamental ideya ondan ibarətdir ki, vergi dərəcələrinin son həddi nə qədər yüksək olarsa, ayrı-ayrı fərdlərdə ondan yayınmanı doğuran motivlər bir o qədər güclü olacaq”. Investisiya fəallığının yüksəldilməsi əsas iqtisadi problemlərdən biridir. Investisiya sferası birbaşa istehsalın səmərəliliyini və texniki səviyyəsini, onun modernləşdirilməsini, dünya bazarında rəqabətədavamlılıq xüsusiyyətini, ölkənin iqtisadi və sosial inkişaf tempini təyin edir [7, 95].

Böyük və ya kiçik olmasından asılı olmayaraq, bütün müəssisələr öz ədalətli vergi yükünü ödəməlidir. Kiçik bizneslərə inkişaf edib tamhəcmli vergi ödəyicilərinə çevrilməkdə kömək etmək üçün hökumətlər KOS-lar üçün məhdud vergi güzəştlərinin tətbiqi məsələsini nəzərdən keçirə bilər. Sadələşdirilmiş vergilər.

Mürəkkəb vergi sistemi KOS-lar üçün ağır yüküdür. Bahalı mütəxəssis xidmətləri tələb edən mürəkkəb vergiödənişi prosesi KOS-ların gəlirliliyini aşağı salır. Vergi məbləğinin və vergi hesabatlarının sadələşdirilməsi KOS-lara diqqəti müəssisənin inkişafı məsələsi üzərində cəmləşdirmək imkanı verir. Məhdud işçi qüvvəsinə və dövriyyəyə malik olan müəssisələr üçün əksər vergi sistemləri gəlir və ya dövriyyənin sadəcə faiz göstəricisinə əsaslanır. Məsələn, Litvada ildə 100 000 litdən (\$26 000) çox olmayan ümumi gəlirə malik müəssisələr sadələşdirilmiş vergi sistemindən istifadə edə bilər. Rumıniyada təxminən 10 nəfər işçi qüvvəsinə və 100 000 avro civarında ümumi illik gəlirə malik olan mikro-müəssisələr həmin ümumi gəlirin 3%-i həcmində vergi ödəyir. Albaniyada illik dövriyyəsi təxminən 2 milyon lik (\$14 000) olan mikro-müəssisələr üçün sabit vergi dərəcəsi tətbiq edilir. İllik dövriyyəsi 2-8

milyon likə çatan kiçik müəssisələr isə dövriyyənin 4%-i həcmində cəmi bir vergi ödəyir. Rusiyada sadələşdirilmiş vergi sistemi üzrə vergi ödəyən KOM-lar üçün gəlirin 6%-i həcmində və ya xərcləri çıxmaqla gəlirin 15%-ini təşkil edən vahid vergi dərəcəsi tətbiq edilir. Sahibkar vergi sistemləri arasında seçim edə bilər.

Sadələşdirilmiş vergi sistemindən istifadə edən biznes müəssisələri ƏDV ödəmir (Rusiya Federasiyasının gömrük ərazisinə idxal edilən mallara görə ƏDV istisna olmaqla). KOM-lara sadələşdirilmiş vergi sxemlərini təklif edərkən hökumətlər vergi ödənişləri üzrə “astana” mərhələlərində qalmaq və imtiyazlı vergi dərəcələrindən istifadə etmək məqsədilə özlərini saxta yollarla kiçik müəssisə kimi qələmə verməyə çalışan şirkətlərə xüsusi diqqət yetirməlidirlər.

3. Azərbaycanla sahibkarlıq fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsinin əsas xüsusiyyətləri

Hal-hazırda qüvvədə olan Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 21 dekabr 2018-ci il tarixli 556 nömrəli Qərarı ilə təsdiq olunmuş “Mikro, kiçik, orta və iri sahibkar meyarları”na əsasən işçilərin orta siyahı sayı 10 nəfərədək, illik gəliri 200 min manatadək olan sahibkarlar mikro, işçilərin orta siyahı sayı 11 nəfərdən 50 nəfərədək, illik gəliri 200 min manatdan 3 milyon manatadək olan sahibkarlar kiçik, işçilərin orta siyahı sayı 51 nəfərdən 250 nəfərədək, illik gəliri 3 milyon manatdan 30 milyon manatadək olan sahibkarlar orta və işçilərin orta siyahı sayı 251 nəfər və ondan yuxarı, illik gəliri 30 milyon manatdan yuxarı olan sahibkarlar iri sahibkar müəyyən olunmuşdur. Sahibkarların bu meyarlar üzrə müəyyənləşdirilməsi üçün “işçilərin orta siyahı sayı” və “illik gəlir” göstəricilərindən daha yüksək olanı əsas götürülür.

Cədvəl 1

Sahibkarlıq subyektlərinin müəyyən edilməsi meyarları

Sahibkarlıq subyektlərinin ölçüsünə görə kateqoriyası	İşçilərinin orta siyahı sayı, nəfər	İllik gəliri, min manat
Mikro sahibkar	1-10 nəfər	200-ə dək
Kiçik sahibkar	11-50 nəfər	200-3000
Orta sahibkar	51-250 nəfər	3000-30000
İri sahibkar	251 nəfər və ondan yuxarı	30 milyon manat və ondan yuxarı

Mənbə: <https://cabmin.gov.az/az/document/3251/>

Cədvəl 2

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin mülkiyyət növləri və illər üzrə say dinamikası

№	Mülkiyyət növləri	2015		2016	
		kiçik	orta	kiçik	orta
1	Dövlət	1567	1391	1522	1340
2	Xüsusi	180762	2358	184994	2440
3	Birgə	141	87	186	80
4	Xarici	801	268	896	237

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/>

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarından yığılmış cədvəl 2-dən görüldüyü kimi 2016-cı ildə özəl mülkiyyətdə olan kiçik sahibkarlıq müəssisələri 184994, orta müəssisələr isə 2440 olmuşdur. Bu da, hər bir təsərrüfat subyektlərinin sayında təxminən 2% artım olduğunu göstərir. Hal-hazırda qəbul olunmuş yeni sahibkarlıq subyektləri meyarlarına əsasən mikro və digər subyektlərin sayı ilə bağlı

statistika işə işlənmişdir.

Azərbaycanda sahibkarlıq subyektləri Vergi Məcəlləsinə əsasən vergi subyekti hesab olunur. Aşağıdakı cədvəldə hər bir sahibkarlıq subyektinin ayrı-ayrı vergi növləri üzrə vergi öhdəlikləri göstərilmişdir.

Cədvəl 3

Azərbaycanda sahibkarlıq subyektlərinin vergi öhdəlikləri

Vergi ödəyicisi	Vergi	Vergitutma obyektı	Vergi dərəcəsi
Hüquqi şəxs yaratmış kiçik və orta sahibkarlar	Mənfəət vergisi	Vergi ödəyicisinin illik bütün gəlirləri ilə gəlirdən çıxılan xərc arasındakı fərq (qeyri-rezident vergi ödəyiciləri üçün yalnız Azərbaycandakı mənbədən tutulan gəlir nəzərə alınır)	22%
	Hüquqi şəxslərin əmlak vergisi	Müəssisələrin balansında olan əsas vəsaitlərin orta illik dəyər	1%
	Ödəmə mənbəyində tutulan vergi	KOS-lar tərəfindən və KOS-lara ödənilən dividendlər və faizlər	10%
	Hüquqi şəxslərin torpaq vergisi	Azərbaycanda mülkiyyətdə olan və ya istifadə olunan torpaqlar	Torpağın yeri, keyfiyyəti və ölçüsündən asılı olaraq dəyişir
Fərdi sahibkar	Gəlir vergisi	Vergi tutulan ümumi gəlir ilə (əmək fəaliyyəti, sahibkarlıq və ya qeyri-sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı əldə olunan) Vergi Məcəlləsinə əsasən bu vergidən azad olunan gəlirlər arasındakı fərq	Aylıq gəlir: 8000 manata qədər: 0% 8000-dən yuxarı : 8000 manatdan yuxarı məbləğin 14%
	Fiziki şəxslərin əmlak vergisi	Fiziki şəxslərə məxsus olan əsas vəsaitlərin dəyəri	Vəsaitlərdən asılı olaraq dəyişir
	Fiziki şəxslərin torpaq vergisi	Azərbaycanda mülkiyyətdə olan və ya istifadə olunan torpaqlar	Torpağın yeri, keyfiyyəti və ölçüsündən asılı olaraq dəyişir
Hər ikisi	SSH	İşçilərə ödənilən haqların ümumi məbləği (əmək haqqı və digər müvafiq mükafatlar), 2006-cı ildən başlamaqla xarici işçilərə ödənilən gəlir də SSH məqsədləri üçün nəzərə alınır	İşəgötürən 22% ödəyir İşçinin əmək haqqından 200 manata qədər olduqda 3% tutulur, artıq olduqda 6 manat + 200 manatdan artıq olan hissənin 10%-i
	ƏDV	Azərbaycan daxilində mal və xidmətlərin dövriyyəsi, habelə malların idxalı	18%
	Yol vergisi	Azərbaycanda mülkiyyətdə olan və ya istifadə olunan nəqliyyat vasitələri	Nəqliyyat vasitəsinin mühərrikinin həcmindən asılı olaraq dəyişir
	Aksiz vergisi	Aksizli malların istehsal binasının hüdudlarından kənara buraxılması	Malların növündən asılı olaraq dəyişir
	Mədən vergisi	Azərbaycan ərazisində çıxarılan faydalı qazıntılar	Topdan satış qiymətinə Xam neft 26%, Təbii qaz 20%, Filiz faydalı qazıntıları 3%

Mənbə: Vergilər Nazirliyi məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

2016-cı il məlumatlarına əsasən Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadi rayonlar üzrə bölgüsü isə aşağıdakı şəkildə təsvir olunmuşdur. Şəkildən görüldüyü kimi, ən çox sahibkarlıq subyekti 28% Aran, 18.9% Gəncə-Qazax və 12% Abşeron regionunda olmuşdur.

Şəkil 1. 2016-cı il ərzində Azərbaycan ərazisində fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin xəritəvi bölgüsü

Bildiyimiz kimi sahibkarlıq subyektləri iqtisadiyyatın bir neçə sektorunda fəaliyyət göstərməkdədir. Bu zaman əsas diqqət iqtisadiyyatın diversifikasiyasındadır ki, bu zaman şəxəli iqtisadi inkişaf məsələləri də diqqətdə saxlanılmalıdır. Elə məhz, cədvəl 4-dən görünür ki, əsas sahibkarlar nisbi çəkiddə 55% ticarətdə, 15%-i nəqliyyatda cəmləmişdir. Bu da vergi potensialı baxımından səmərəli iqtisadi sektorlar hesab olunmaqdadır.

Cədvəl 4

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin 2016-cı ildə iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə iqtisadi göstəriciləri

№	İqtisadi fəaliyyət növləri	Subyektlərin sayı, KOS	Mal, iş və xidmətlərin dəyəri, mln manat	Pərakəndəsatış dövriyyəsi, mln manat	İnvestisiya qoyuluşları, mln manat
1	Kənd təsərrüfatı	3553	96.6	-	324.58
2	Sənaye	6692	499.67	5.53	6039.21
3	Mədənçixarma	349	24.58	-	-
4	Emal	5983	409.57	5.53	-
5	Elektrik-qaz enerjisi	134	34.41	-	-

6	Su təchizatı	226	31.12	-	-
7	Tikinti	2901	273.93	2.6	2037.06
8	Ticarət	97832	499	353.4	152.56
9	Nəqliyyat və anbar	28924	690.54	1.378	141.94
10	Turizm	15508	704.91	0.89	86.459
11	Rabitə və informasiya	741	101.5	1.28	91.34
12	Daşınmaz əmlak	1986	49.81	0.304	-
13	Təhsil	800	19.83	0.36	-
14	Səhiyyə və sosial xidmət	686	38.38	-	116.261
15	Digər	32072	494.23	26.16	295.61
16	Cəmi	191695	5831.19	391.99	9422.35

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/>

Sözsüz ki, bir sıra strateji prioritet sahələr istisna olmaqla (kənd təsərrüfatı və s.) sahibkarlıq subyektlərinin əldə etdiyi mənfəət hər bir vergi ödəyicisi kimi vergi yükü daşımaqdadır. Aşağıdakı cədvəldə vergitutma məqsədləri üçün müəssisələrin ümumi mənfəətinin həcmi göstərilmişdir.

Cədvəl 5

İqtisadi fəaliyyət sahələri üzrə müəssisə və təşkilatların mənfəəti. (milyon manat)

Əməliyyatlar və balanslaşdırıcı maddələrin kodu və adı		2014	2015	2016
1	İşçilərin əmək haqqı	10560.5	10965.0	11740.6
2	İstehsala və idxala vergilər	4851.7	5424.2	5662.8
3	<i>o cümlədən:</i>			
4	məhsullara	4236.6	4650.8	4511.5
5	idxala	365.2	386.1	598.4
6	digər	249.9	387.3	552.9
7	Subsidiyalar	-188.8	-177.9	-188.4
8	Ümumi mənfəət (qarışıq gəlirlər)	43790.7	38168.7	43210.2
9	Bazar qiymətlərində ÜDM	59014.1	54380.0	60425.2
19	Sərəncamda qalan xalis gəlir	54400.1	49623.5	53460.4

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/>

Cədvəldən göründüyü kimi 2016-cı il üzrə müəssisə və təşkilatların sərəncamda qalan mənfəətinin ümumi həcmi 53.5 milyard manat civarında olmuşdur. İdxal və istehsala hesablanmış vergilərin ümumi həcmi isə 5.5 milyard manat olmuşdur.

4. Nəticə. Dövlətin iqtisadiyyatı birbaşa idarə etməsi əvəzinə rəqabəti dəstəkləyən ümumi bir siyasət yürütməsi düzgün istiqamətdə atılmış fundamental addımdır. İqtisadi sistemin mühüm elementi kimi inzibati tənzimləmə üsullarının tətbiqindən tamamilə imtina edilməsi heç bir ölkədə vəzifə kimi qarşıya qoyulmamışdır. Dünya təcrübəsi bir daha təsdiq edir ki, iqtisadiyyatın tənzimlənməsində inzibati üsullardan istifadə edilməsi yalnız iqtisadi əsas olmadığı halda təhlükəli xarakter daşıyır. Dövlət bölməsindən iqtisadiyyatın tənzimlənməsi vasitəsi kimi geniş istifadə edilməlidir. Belə ki, iqtisadi konyukturanın kəskinləşdiyi, depressiya və ya böhran şəraitində xüsusi kapital qoyuluşu azaldığı halda, dövlət

bölməsinə yönəldilən investisiyalar artırılmalıdır. Dövlət bu üsulla istehsal həcminin aşağı düşməsinin və işsizliyin artımının qarşısının alınmasına cəhd göstərməlidir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, vergi yükü az olan ölkələrdə iqtisadi artım tempi daha yüksəkdir. Müasir vergi sistemi sosial-iqtisadi inkişaf perspektivləri nəzərə alınmaqla bazar münasibətləri tələblərinə əsaslanmalıdır. O, büdcə gəlirlərinin yığılmasını təmin etməli, əhalinin müxtəlif təbəqələrinin gəlirlərinin formalaşması və yenidən bölüşdürülməsi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, bütövlükdə və xalq təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrində istehsalın tənzimlənməsi üçün şərait yaratmalıdır. Əlverişli biznes mühitinin formalaşması baxımından stimullaşdırıcı vergi mexanizmlərinin rolunun artırılması istiqamətində zəruri tədbirlər görülməli, qanunvericilik bazası daha da təkmilləşdirilməlidir. Həyata keçirilən vergi islahatları işgüzar fəallığı dəstəkləməlidir. Eyni zamanda verginin mühüm iqtisadi alət kimi tənzimləyici və fiskal funksiyaları bir-biri ilə əlaqələndirilməlidir. Aşağıda sahibkarlıq fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsi ilə bağlı təkliflər göstərilmişdir:

- elektron ticarətin inkişafı üçün bu sahənin ƏDV-dən azad edilməsi;
- sadələşdirilmiş vergitutma sistemindən standart vergitutma sisteminə keçidin yaratdığı fərqi azaltmaq, standart vergitutma sistemi üzrə ümumi vergi yükünü azaltmaq;
- ƏDV-nin bir deyil “dəyişən dərəcələrinin” tətbiq edilməsi;
- mənfəət vergisi və ya gəlir verisi üzrə dividendin vergitutmadan azadolması yolu ilə hüquqi şəxslərin mənfəətinin və fiziki şəxslərin gəlirlərinin ikiqat vergiyə cəlb olunmasının aradan qaldırılması.

Təklif olunun tədbirlərin həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi mexanizminin səmərəliliyini yüksəltməyə, mütərəqqi makroiqtisadi tənzimləmə sisteminin və əlverişli biznes mühitinin formalaşdırılmasına imkan verərdi.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi”, Bakı 2016
2. “Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Bakı 2007
3. Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyi mexanizminin təkmilləşdirilməsi haqqında Prezidentin Fərmanı, Bakı 2018
4. “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı 1992
5. Vergi Məcəlləsi, 2019-cu ilə edilmiş dəyişikliklərlə, Bakı 2001
6. “Sahibkarlıq fəaliyyətinin vergiyə cəlb olunması” Azərbaycanda Biznes Mühitinin Təkmilləşdirilməsi Layihəsi, Bakı 2015, 17 səh.
7. Rzayev P.Q. Biznes mühitinin formalaşmasında vergi mexanizmlərinin rolu, vergi jurnalı, Bakı 2012. Səh 81-96
8. Məmmədov Ə.C., Seyfullayev İ.Z., Vergi və investisiya, dərs vəsaiti, Bakı 2013, 376 səh.
9. taxes.gov.az
10. stat.gov.az

ОЦЕНКА ВЛИЯНИЯ НАЛОГОВОГО МЕХАНИЗМА НА ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

*Тарлан Абдулрахман оглу ДАДАШОВ,
Нармина Аллахверди гызы КУЛІЕВА*

Резюме

В Стратегических дорожных картах были выбраны приоритеты и задачи по продвижению экономической активности малого и среднего бизнеса. Воздействие на бизнес-среду посредством налоговых инструментов и механизмов государственной поддержки считается актуальным только для экономической политики государства. Налоговая система Азербайджана была разработана в соответствии с целями финансовой политики, но преимущество всегда отдавалось денежно-кредитной политике, а не налогообложению экономики. В настоящее время отсутствует предсказуемость концепции налогового регулирования экономики и результатов решений и изменений, сделанных в этой области. Меры по налоговому регулированию, предложенные правительством Азербайджанской Республики, обычно имеют многообещающие цели, но являются неполными, иногда даже противоречивыми, поскольку не имеют системного подхода и нуждаются в совершенствовании своей методологии оценки их эффективности.

В статье оценивается влияние налогового механизма на деятельность субъектов предпринимательства и общую бизнес-среду. Исследования проводились на основе методов сравнительного анализа, логического анализа, группировки и обобщения. Наконец, были внесены предложения и рекомендации по улучшению налогового регулирования в деловой среде государства.

Ключевые слова: *предпринимательская деятельность, бизнес-среда, налоговое регулирование, налоговый механизм, фискальная политика*

EVALUATION OF TAX MECHANISM'S IMPACT ON ENTREPRENEURSHIP

*Tarlan Abdulrahman DADASHOV,
Narmina Allahverdi GULIYEVA*

Abstract

Priorities and targets for stimulating the economic activity of small and medium-sized businesses have been selected in the Strategic Road Maps recently adopted in Azerbaijan.

Impacts on the business environment through tax instruments and government support mechanisms are considered to be relevant only for the state's economic policies. The tax system of Azerbaijan has been developed in line with the objectives of the financial policy, but the advantage has always been given to the monetary policy rather than the taxation of the economy. At the moment, there has been a lack of predictability of the economy's tax regulation concept and the results of the

decisions and changes made in that area. The tax regulation measures proposed by the government of the Republic of Azerbaijan usually have promising goals but are incomplete, sometimes even controversial, since they do not have a systematic approach and need to improve their methodology for evaluating their effectiveness.

The article assessed the impact of the taxation mechanism on the activities of entrepreneurship entities and the overall business environment. The researches were conducted based on comparative analysis, logical analysis, grouping and summarizing methods. Finally, proposals and recommendations have been made to improve tax regulation in the state's business environment.

Key words: *entrepreneurship, business environment, tax regulation, tax mechanism, fiscal policy*

NEFT MAŞINQAYIRMASI SƏNAYESİNİN VƏZİYYƏTİ

*Fikrət Aləşraf oğlu QURBANOV
İN, Sənaye şöbəsi, müdir müavini,
fikrat.qurbanov@economy.gov.az*

Xülasə

Məqalədə SOCAR-ın neft maşınqayırma zavodları ilə əlaqələri, SOCAR tərəfindən istehlak olunan avadanlıq və ehtiyat hissələrinin həcmi, yerli istehsal və idxal payları, SOCAR ilə yerli neft maşınqayırması müəssisələri arasında mövcud vəziyyət göstərilmişdir. Təhlilin nəticəsi olaraq neft maşınqayırmasında idxalın yerli istehsal ilə əvəz olunma imkanarı öyrənməyə və baxlı yerli və xarici bazar öyrənilməli, rəqabətqabiliyyətli məhsulların siyahısı hazırlanmalı və onların istehsal imkanları nəzərdən keçirilməlidir

Açar sözlər: maşınqayırma, SOCAR, neft maşınqayırması, təhlil, idxal

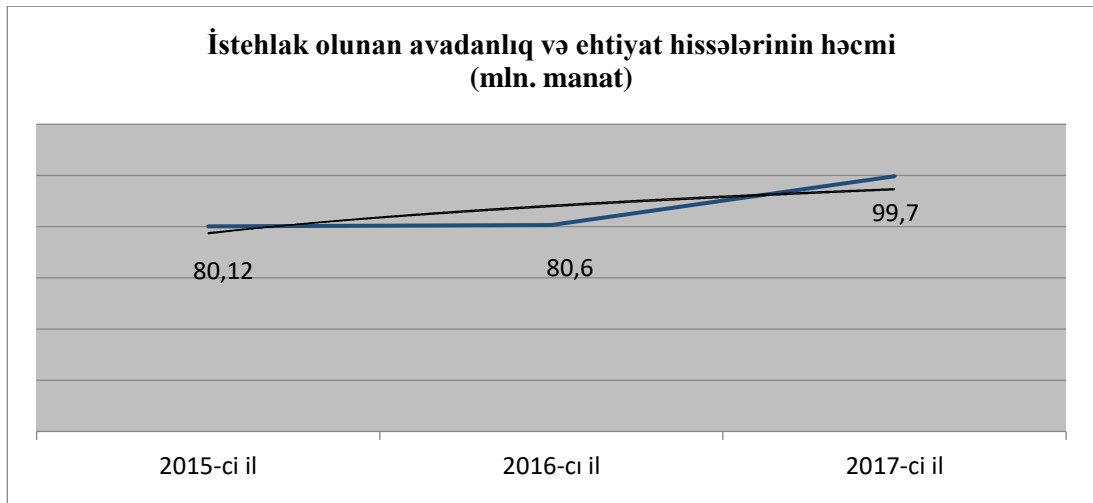
GİRİŞ

Yerli maşınqayırma müəssisələrinin məhsullarından istifadə səviyyəsi barədə təhlil Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”nin Tədbirlər Planının 2.2.2-ci “milli kontentin normativ bazasının gücləndirilməsi” yarım bəndinin icrası çərçivəsində hazırlanmışdır [1]. Təhlil iri istehlakçı və istehsalçı müəssisələr arasında təchizat ilə istehsal planları arasında əlaqələndirmənin, eləcə də keyfiyyət standartlarının və müvafiq tənzimləyici rəqlamentlərin qarşılıqlı dəqiqləşdirilməsi məsələlərinə münasibət bildirilməsinə imkan yaradacaqdır. Bununla yanaşı, maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri sahəsində müəssisələrin imkanlarının dəyərləndirilməsinə şərait yaradacaqdır.

SOCAR – iri istehsalçı qismində

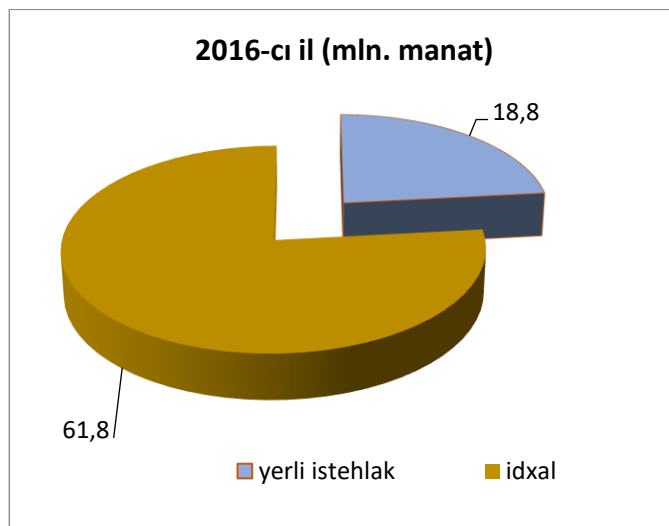
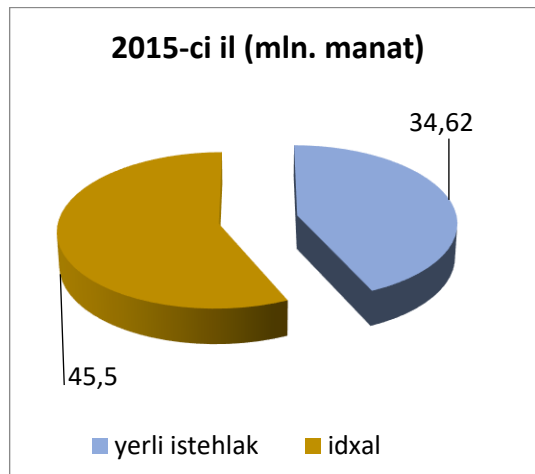
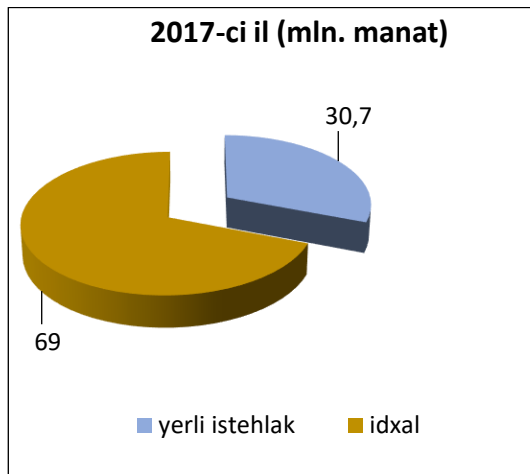
Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti (SOCAR) Azərbaycan ərazisindəki neft və qaz yataqlarının axtarışı, kəşfiyyatı və işlənməsi, neftin, qazın və qaz kondensatının hasilatı, emalı və nəqli, neft və neft-kimya məhsullarının, qazın daxili və xarici bazarlarda satışı, habelə ölkə ərazisində sənayenin və əhalinin təbii qazla təchizatı ilə məşğul olur. SOCAR-ın tərkibində 3 istehsalat birliyi, 1 neft və 1 qaz emalı zavodu, Dərin Özüllər Zavodu, 2 trest, 1 institut daxil olmaqla hüquqi şəxs statusuna malik 23, qeyri-hüquqi şəxs statusuna malik 4 qurum fəaliyyət göstərir. SOCAR ölkəmizdə ən iri maşın və avadanlıq istehlakçısıdır. Aşağıdakı qrafikdə SOCAR-ın avadanlıq və ehtiyat hissələrinin illər üzrə istehlak səviyyəsi göstərilmişdir.

Qrafik 1-dən görüldüyü kimi, SOCAR-ın 2017-ci ildə istehlakı əvvəlki 2 illə müqayisədə kəskin artmışdır (təxminən 19 milyon manat)[3]. Növbəti diaqramda isə SOCAR tərəfindən istehlak olunan avadanlıq və ehtiyat hissələrinin yerli istehsal və idxal həcmələrini ətraflı şəkildə əks olunmuşdur.

Qrafik 1

SOCAR tərəfindən istehlak olunan avadanlıq və ehtiyat hissələrinin həcmi: yerli istehsal və idxal payları

Diaqramlardan da göründüyü kimi, 2015-2017-ci illər arasında SOCAR-ın istehlak payında yerli istehlakın minimum səviyyəsi 2016-cı ildə 18,8 milyon manat olmuşdur. Halbuki həmin dövrdə *idxal olunan avadanlıq və ehtiyat hissələri* yerli istehlakdan 3,2 dəfə çox olmuş və 61.8 milyon manat təşkil etmişdir.

Müvafiq dövrlər ərzində yerli istehlakın həcmi 2016-2017-ci illərə nəzərən 2015-ci ildə 34,6 milyon manat olmuşdur. Bununla yanaşı, SOCAR tərəfindən idxal olunan avadanlıq və ehtiyat hissələrinin həcmi artan tempdə müşahidə olunmuşdur.

Cədvəldən göründüyü kimi, müvafiq dövrlər ərzində sadəcə 2016-cı ildə idxal olunan məhsullar üzrə pay yerli istehlak üstələyibdir. Verilmiş məhsullar üzrə bəzi məhsullar xüsusilə fərqlənir, belə ki, “*nasos kompressor boruları*” üzrə idxal payı 2016-cı ildə 10,2 milyon manat təşkil etmişdir.

Cədvəl 1

SOCAR-ın tələbatının yerli istehsal və idxal hesabına ödəniləyi bəzi məhsullar (milyon manat)[2,3]

Məhsulun adı	2015-ci il		2016-cı il		2017-ci il	
	yerli istehlak	idxal	yerli istehlak	idxal	yerli istehlak	idxal
Dərinlik nasosu	4.1	0	3.1	0	4.7	0
Nasos kompressor boruları	0	4.2	0	10.2	0	6.1
Qazpaylayıcı qurğular	5.7	0	1.3	0.16	0.9	0
Qaldırıcı kranlar	0.23	2.65	0.1	0.2	0.1	1.4
Nasos ştanqı	0	0.5	0	0.5	0	1.0
Pazvari qayıq	0	0.06	0	0.14	0	0.12
Tranformatorlar	0.2	0.24	0.1	0.1	0.7	0.4
Dizel generator	0	0.2	0	0.2	0	1.6
Kabel	0.4	0.3	0.2	0.4	0.2	0.3
Elektrik yuvaları və şkafları	0.5	2.5	1.5	0	0.8	0
Seperator	0.2	0.7	0.2	0.3	0	0.3
Metanol	4.7	0	1.5	3.2	6.2	0
Kimyəvi reagent	1.8	0	0	2.2	1.6	0.1
Tamponaj sement	0	0.4	0	0.3	0	0.5
MS20 markalı yağ	0	0.5	0	0.3	0	0.84
Cəmi:	17.83	12.25	8	18.2	15.2	12.66

SOCAR ilə yerli neft maşınqayırması müəssisələri arasında mövcud vəziyyət

Neft maşınqayırması sahəsində daxili bazar üzrə əsas istehlakçı Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətidir. Belə ki, ARDNŞ tərəfindən 2017-ci ildə yerli maşınqayırma müəssisələrindən təxminən 23,5 milyonluq neft-qaz mədən avadanlıqları istehlak olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti tərəfindən yerli maşınqayırma müəssisələrindən fontan armaturu və nasosların ehtiyat hissələri, dərinlik nasosları və ehtiyat hissələri, metal tutumlar və kompressorların ehtiyat hissələri, nasos və kompressorların ehtiyat hissələri, dərinlik nasosları və avtomatik qazpaylayıcı qurğular alınmışdır. Sözügedən məhsullar üzrə əməkdaşlıq edilən yerli şirkətlər isə “Bakı Neft Maşınqayırma

zavodu” TASC, “Suraxanı maşınqayırma zavodu” TASC, “Neftqazmaş” ASC, “Neftmaştəmir” ASC, “Bakı neftmədən avadanlıqları” ASC və “Balaxanı maşınqayırma zavodu” TASC qeyd etmək olar.

ARDNŞ ilə “Bakı Neft Maşınqayırma zavodu” TASC, “Suraxanı maşınqayırma zavodu” TASC, “Neftqazmaş” ASC və digər maşınqayırması müəssisələri arasında fontan armaturu və nasosların ehtiyat hissələri, dərinlik nasosları və ehtiyat hissələri, metal tutumlar və kompressorların ehtiyat hissələri, kəsici və tutucu alətlər, dərinlik nasosları və digər avadanlıqlar üzrə əməkdaşlıq əlaqələri həyata keçirilir.

Eyni zamanda, cədvəl 1-dən göründüyü kimi ARDNŞ tərəfindən istehlak olunan 11 məhsulun ümumi istehlakda payı 17.588.000 manat təşkil edir və bu da ümumi istehlak faizinin təxminən 75%-ni əhatə edir[4].

Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti neft-qaz avadanlıqlarına olan tələbatının ödənilməsi məqsədilə yerli şirkətlərlə yanaşı xarici şirkətlərlə əməkdaşlıq əlaqələrini genişləndirir. Əldə olunmuş məlumatlar əsasında SOCAR tabeliyində olan 11 qurumun müvafiq sifarişlərinin təmin edilməsi məqsədilə 2016-cı və 2017-ci illərdə 100-dən çox xarici şirkətlərlə əməkdaşlıq əlaqələri qurmuşdur. Əməkdaşlıq əlaqələri Rusiya Federasiyası, Çin Xalq Respublikası, Ukrayna, Amerika Birləşmiş Ştatları, Polşa, Fransa, Böyük Britaniya, İtaliya və digər ölkələrin şirkətlərini qeyd etmək olar. SOCAR-ın tabeliyində olan, xüsusilə neftqazmədən avadanlıqlarının istifadəsi üzrə ixtisaslaşan “Kompleks Qazma İşləri” Tresti siyirtmələr, qazma baltaları, qazma qurğuları, boru üçün açar və çənlər, quyudibi mühərriklər, kəmərlər, başlığı, kipləşdirici, sınaq nasosu, titrəyən ələk torları, sementləmə aqreqatı, süzgeçlər, pnevmatik muftalar, qazma şlanqları, tal kanatlar, polad burazlar, separator, qoruyucu borular və müvafiq avadanlıqların ehtiyat hissələrini istehlak edir. Qeyd olunan məhsullar əsasən Çin, Rusiya Federasiyası və ABŞ şirkətləri tərəfindən göndərilmişdir.

NƏTİCƏ

Beləliklə, maşınqayırma məhsullarının, o cümlədən neft maşınqayırması məhsullarının əsas istehlakçısı SOCAR olduğu olmasına baxmayaraq:

- Maşınqayırma məhsullarının, o cümlədən neft maşınqayırması məhsullarının ixrac həcmi kifayət qədər azdır;

- SOCAR-ın 2015-2017-ci illər arasında istehlak etdiyi avadanlıq və ehtiyat hissələrinin dəyəri müvafiq olaraq, təxminən 80, 81 və 100 milyon manat məbləğindədir;

- SOCAR tərəfindən istehlak olunan avadanlıq və ehtiyat hissələrinin yerli istehsal və idxal hesabına ödənilir və idxalın həcmi kifayət qədər çoxdur;

- SOCAR tərəfindən 2017-ci ildə 70 milyon manata yaxın avadanlıq və ehtiyat hissələri idxal edilmişdir;

- SOCAR tərəfindən 2017-ci ildə 30 milyon manata yaxın avadanlıq və ehtiyat hissələri yerli istehsal hesabına təmin edilmişdir;

- SOCAR-ın istehlakında önəmli yer tutan, lakin yerli istehsalı olmayan 40-a yaxın avadanlıqların siyahısı hazırlanmışdır;

Bütün bunları nəzərə alaraq neft maşınqayırmasında idxalın yerli istehsal ilə əvəz olunma imkanarı öyrənməyə və baxılı yerli və xarici bazar öyrənilməli, rəqabətqabiliyyətli məhsulların siyahısı hazırlanmalı və onların istehsal imkanları nəzərdən keçirilməlidir

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”
2. <http://www.socar.az/socar/az/home/>
3. <https://www.stat.gov.az/>
4. <https://www.economy.gov.az/index.php?locale=az&lang=az>

СОСТОЯНИЕ НЕФТЕПЕРЕРАБАТЫВАЮЩЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Фикрат Альашраф оглу ГУРБАНОВ

Резюме

В статье рассматриваются сотрудничество между SOCAR и нефтеперерабатывающими заводами, объемы оборудования и запасных частей потребляемых SOCAR, внутреннее производство и доля импорта, а также нынешняя ситуация SOCAR с местными нефтеперерабатывающими заводами. В результате анализа нефтеперерабатывающей промышленности должны быть изучены возможности замены импорта на внутреннее производство, что требует изучения местных и зарубежных рынков, создание списка конкурентоспособной продукции и пересмотра их производственных возможностей.

Ключевые слова: *машиностроение, SOCAR, нефтепереработка, анализ, импорт*

STATE OF THE OIL REFINING INDUSTRY

Fikret Alashraf GURBANOV

Abstract

The article discusses cooperation between SOCAR and oil refineries, the volumes of equipment and spare parts consumed by SOCAR, domestic production and the share of import, as well as the current situation of SOCAR with local oil refineries. As a result of the analysis of oil refining industry, should be studied the possibilities of replacing import for domestic production, that requires studying of local and foreign markets, creating a list of competitive products and revising their production capabilities.

Key words: *engineering, SOCAR, oil refining, analysis, import*

İNFRASTRUKTURLAR DAVAMLİ İNKİŞAFDA İQTİSADI ARTIMIN ENDOGEN AMİLİ KİMİ

Həsən MƏMMƏDOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti, AZ 7012. Azərbaycan Respublikası, Naxçıvan şəhəri, Universitet şəhərçiyi hasan_1961@mail.ru

Xülasə

Məqalədə “infrastruktur” anlayışı, onun mahiyyəti və məzmunu, bir termin kimi yaranması və semantikada işlədilməsi qeyd olunur. Müxtəlif vaxtlarda dünya alimləri tərəfindən infrastrukturların mahiyyət və məzmunu haqda söylənilən fikirlərə münasibət bildirilir. “İnfrastruktur”lara davamlı iqtisadi inkişafda iqtisadi artımın endogen amili kimi baxılır. Davamlı iqtisadi inkişaf şəraitində iqtisadi artıma təsir edən amillər izah olunur. İqtisadi məktəb və cərəyanlarda formalaşan iqtisadi artım modelləri təhlil olunur, iqtisadi artıma təsir edən amillər araşdırılır və onlar qruplaşdırılaraq təsnifləşdirilir. Göstərilir ki, davamlı iqtisadi inkişafın təmin olunması, eləcə də əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi son dövrlərdə ölkədə həyata keçirilən infrastruktur layihələrinin geniş miqyasda həyata keçirilməsi ilə bağlı olmuşdur. Qeyd olunur ki, Azərbaycan hökumətinin həyata keçirdiyi iqtisadi strategiyanın əsas məqsədi ölkədə davamlı iqtisadi artıma nail olmaqdan ibarət olduğundan, makroiqtisadi siyasətdə iqtisadi artımın endogen və ekzogen amillərinin ümumilikdə təsirlərinin nəzərə alınması əhəmiyyətlidir.

***Açar sözlər:** infrastruktur, davamlı iqtisadi inkişaf, iqtisadi artım, endogen amillər, ekzogen amillər, makroiqtisadiyyat, investisiya, innovasiya*

“İnfrastruktur” terminindən ilk dəfə ingilis iqtisadçısı A.Marşall (1842-1924) XX əsrin əvəllərində (1910) idarəetmə ilə bağlı etdiyi məruzələrin birində obyektləri adlandırmaq üçün istifadə etmişdir. Sonralar 1941-ci ildə silahlı qüvvələrin həyat fəaliyyətini təmin edən hərbi obyekt və tikililəri adlandırmaq üçün ABŞ-da “infrastruktur” ifadəsi işlənilmişdir. ABŞ-da hərbi infrastruktur dedikdə, hərbi qüvvələrin fəaliyyətini təmin edən sahələrin (hərbi anbarlar, aerodromlar, radiolokasiya postları, poliqonlar və s.) kompleksi nəzərdə tutulurdu. Buradan aydın görünür ki, hərbi infrastruktur-müharibə şəraitində hərbi əməliyyatların aparılmasını təmin edən, sülh şəraitində isə dövlətin müdafiə qabiliyyətinin lazımı səviyyədə saxlanılmasına xidmət edən bir qurumdur. Həmin fikir sonralar bütün başqa sahələrə də geniş yayılmış, “infrastruktur” iqtisadi termin kimi leksiona daxil olmuşdur.

“İnfrastruktur” anlayışı latın mənşəlidir. O, infra-“aşağı, alt” və struktura-“quruluş”, “yerləşmə” sözlərinin birləşməsinə ifadə edir. Bu anlayışda başqa sahələrə xidmət göstərən qurumlar (özəklər) məcmusu ifadə olunur. Deməli, onun məzmununda başqa müvafiq bir sahəyə “xidmət göstərmək” ifadəsi müəyyənədicə əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, 40-cı illərdə Qərbdə infrastruktur anlayışı maddi istehsalın fəaliyyətinə xidmət edən sahələrin məcmusu kimi başa düşülürdü (1, s.15).

İlk dəfə hərbi-sənaye kompleksinin bina, anbar və qurğularını adlandırmaq üçün infrastruktur terminindən istifadə edilsə də, sonradan dünya xalqlarının dilində iqtisadiyyatın bütün sahələrində əsas sahəyə xidmət edən iqtisadi kateqoriya kimi işlədilməyə başlanmışdır (2, s.11-12).

K.Marks infrastruktur termini işlətməsə də, onu “əmək vasitələri” anlayışı kimi qəbul edərək qeyd etmişdir ki, bu, “ümumi əmək vasitələri anlayışıdır, belə ki, istehsalın maddi şəraitini əks etdirir. Onsuz əmək prosesi tamamilə mümkün deyil, yaxud da o, təkmilləşməmiş şəkildə baş verir”. K.Marks əmək vasitələrinə istehsal binalarını, kanalları, yolları və habelə, torpağı daxil edir (3, s.191).

İqtisadçı alimlərdən L.İ.Abalkin, V.P.Krasovski, C.T.Toşenko, B.X.Krasnopolski, B.P.Xomeqyaiski və başqaları infrastrukturuları ümumi istifadəli istehsal və qeyri-istehsal sferaların köməkçi sahələrinin məcmusu kimi qəbul edirlər.

E.B.Alazevin fikrincə regional iqtisadi infrastruktur müəyyən ərazidə həm maddi istehsalın, həm də əhalinin həyat səviyyəsinin normal fəaliyyətini təmin etmək üçün “qurğuların, binaların və xidmət sahələrinin” zəruru qarşılıqlı əlaqələridir.

L.H.Karpsyevə görə infrastruktur dedikdə, ictimai istehsalın normal fəaliyyətini təmin edən istehsal və qeyri-istehsal müəssisə və qurğuların məcmusu başa düşülür.

İqtisadçıların bir qrupu infrastrukturuları çox xərc aparan sahə kimi qiymətləndirərək, onların inkişafı məqsədilə maliyyə vəsaitlərinin ayrılmasını dəstəkləmir, digər qrup iqtisadçılar isə infrastrukturulara əhəmiyyət verərək, onların normal fəaliyyətini iqtisadi inkişafın tərkib hissəsi kimi qiymətləndirərək, maddi istehsalın inkişafında, insanların maddi və mədəni rifah halının yüksəlişində, ekoloji mühitin təmizliyində, bazar iqtisadiyyatının hətrərəfli inkişafında, ölkənin hərbi qüdrətinin möhkəmlənməsində faydalı olduğunu qeyd edir və bu sahələrin inkişafına maliyyə vəsaitinin ayrılmasını dəstəkləyirlər. Bu baxımdan yanaşaraq, qeyd etmək olar ki, infrastrukturuların ilk tədqiqatçıları olan xarici ölkə iqtisadçılarından S.S.Nosova və A.Pezenti infrastrukturuların əhəmiyyəti haqda biri-birinə zidd olan müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. Belə ki, S.S.Nosova infrastrukturuları xərcləri artıran sahələr kimi qiymətləndirərək, onları müəssisələrin artıq xərcləri hesab etmiş (4,s.12), A.Pezenti isə infrastrukturuları mənfəətin artımında dolayı yolla iştirak edən vacib və əhəmiyyətli sahələr kimi qiymətləndirmişdir (5).

Bir qrup rus və macar alimləri (V.P.Moxin, İ.Marko) regional iqtisadi tədqiqatlarda infrastrukturuların mahiyyəti və məzmununu izah edərək, onları istehsal texnologiyaları, əhalinin istehsal və qeyri-istehsal fəaliyyətləri, təkrar istehsalın normal inkişafını təmin edən bina, qurğu, kommunikasiya və ərazi elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsi kimi izah etmişlər (6, s.280-281).

K.R.Makkonell və L.Bryu isə infrastrukturulara əhəmiyyət verərək göstərmişlər ki, iri kompleks layihələr tələb edən infrastrukturular əmək tutumlu sahələr olduğundan yalnız dövlət və ya ixtisaslaşmış firmalar tərəfindən yaradılmalıdır (7, s.388).

İ.F.Çernyavskiy infrastrukturulara yalnız sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalına xidmət edən sahələrin məcmusu kimi baxır və təsnifat verərək göstərir ki, buraya avtomobil yolları və onların tikintisi, kanallar, limanlar, körpülər, anbarlar, enerji təsərrüfatı, dəmiryol nəqliyyatı, rabitə, su təchizatı, kanalizasiya, səhiyyə və təhsil, ibtidai və ali təhsil obyektləri aiddir (8).

Müasir iqtisadi inkişaf baxımından yanaşdıqda, infrastruktur anlayışı dərin məzmunla malikdir. Ümumi mənada infrastruktur dedikdə, həm bütövlükdə iqtisadiyyatın, həm də onun ayrı-ayrı bölmələrinin normal fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaradan, insanların maddi və mədəni rifahının yüksəlməsinə xidmət edən, bazarın formalaşmasında yaxından iştirak edən, ətraf mühitin təmizliyinə və ekoloji tarazlığın qorunmasına, eləcə də cəmiyyətin sağlamlığının təmin edilməsinə, ölkənin müdafiə qüdrətinin artırılmasına xidmət edən sahələrin məcmusu başa düşülür.

Bildiyimiz kimi Milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafı bir sıra təbii, sosial, iqtisadi amillərin təsiri ilə formalaşan iqtisadi artımın təmin edilməsilə xarakterizə olunur. İnfrastrukturun əsas cəhətlərindən biri isə ictimai təkrar istehsalın bütün fazaları: istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak arasında qarşılıqlı əlaqələrin formalaşmasına yönəlməklə, istehsalın genişlənməsinə, davamlı iqtisadi artımın yaradılmasına və nəticədə ictimai tələbatların ödənməsinə xidmət etməsidir. Məhz, bunun nəticəsidir ki, infrastrukturlar iqtisadi nəzəriyyənin tədqiqat obyektinə olmaqla iqtisadi artımın endogen amilləri sırasına aid edilir.

İqtisadi artım amilləri dedikdə, istehsalın kəmiyyət və keyfiyyətə artımına, səmərəliliyinin yüksəlməsinə təsir edən iqtisadi amillər nəzərdə tutulur və aşağıdakı kimi qruplaşdırılır: birbaşa və dolaylı təsir amilləri, ekzogen və endogen amillər, makro və mikroiqtisadi amillər, intensiv və ekstensiv amillər, xarici və daxili təsir amilləri, idarə olunan və idarə olunmayan amillər, iqtisadi və qeyri-iqtisadi amillər, demoqrafik və coğrafi mühit amilləri və s.

Bir qrup iqtisadçılar isə iqtisadi artımda yerinə yetirdikləri funksiyalara görə iqtisadi artım amillərini aşağıdakı kimi qruplaşdırırlar: Məsələn, C.Keynis, R.Harrod, E.Domar fiziki kapitalı, A.Smit, D.Rikardo, M.Fridmen insan kapitalını, U.Petti, Kobb-Duqlas, K.Marks əmək, kapital və texnologiyaları, U.Lyus struktur iqtisadi vahidləri, A.İllirianov, L.Barro dövlət xərclərini, S.Kuznets, C.Forrester demoqrafik və ekoloji amilləri iqtisadi artıma daha çox təsir edən amillər kimi qiymətləndirmişlər (9).

S.L.Bryu, K.R.Makkonel iqtisadi artım amillərini funksional əlamətlərinə görə tələb, təklif, bölgü və s. amillər üzrə təsnifləşdirmişlər. Təklif amilləri kimi fiziki kapital, maşın, mexanizmlər, bina, avadanlıq və qurğular, əmək ehtiyatları və resursların kəmiyyət və keyfiyyəti, texnologiya və elmi texniki tərəqqinin səviyyəsi və s; tələb amilləri isə ixracın diversifikasiyası, investisiyalar, istehlak, dövlət xərcləri; bölgü amillərinə istehlak ehtiyatlarının ölkənin regionları, sahələr arası bölgüsü; digər amillərə isə sosial və mənəvi psixoloji mühit, ölkənin siyasi və hüquqi vəziyyəti nəzərdə tutulur (7).

Göründüyü kimi təklif amilləri iqtisadi artımın fiziki həcmi özündə ehtiva edirsə, tələb amilləri iqtisadi artımın keyfiyyət təərəflərini özündə birləşdirir. Təklif amilləri bazarda antiinhişar siyasətini həyata keçirərək haqsız rəqabətin aradan qaldırılmasını, vergi yükünün azaldılmasını, xammal və resurs ehtiyatlarının qiymətlərinin aşağı salınmasını, kredit və investisiya imkanlarının artırılmasını şərtləndirirsə, tələb istehsal imkanlarını gücləndirir, istehlak və dövlət xərcləri isə hazır məhsulun rəqabət qabiliyyətini artırmaqla ixrac potensialını stimullaşdırır. Bütün bunlar normal bazar infrastrukturunun formalaşdığı şəraitdə özünü büruzə verir. Bu baxımdan yanaşıldıqda, iqtisadi fəaliyyət sahələrində yerinə yetirdiyi funksiyalar nəzərə alınmaqla, infrastrukturularlar həm tələb, həm də təklif amilləri sırasına aid edilməlidir.

Yuxarıdakılardan belə qənaətə gəlmək olar ki, təbii resurslar və əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə etməklə yanaşı, bu sahələrin inkişafına, bilavasitə xidmət edən infrastrukturuların yaradılması və yenidən qurulması ilə yüksək əmək məhsuldarlığı təmin olunur, ölkədə iqtisadi artıma və davamlı iqtisadi inkişafa nail olmaq olar.

Araşdırmalar göstərir ki, yuxarıda sadalanan iqtisadi artım modellərinin müəyyənləşdirdiyi amillər heç də bütün ölkələrdə iqtisadi artımın baş verməsi üçün eyni əhəmiyyətə malik deyildir. İnkişaf etmə səviyyəsinə görə ölkələr biri-birindən

fərqləndiyi kimi, inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq iqtisadi artıma təsir edən amillər də biri-birindən fərqlənirlər. Belə ki, inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadi artım yaradan amillər, kasıb ölkələrdə və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə əks təsir göstərə bilər.

İqtisadi artıma təsir edən əsas amillər funksional əlamətlərinə görə müxtəlif qruplarda təsnifləşdirilsə də empirik tədqiqatların əksəriyyətində biri-biri ilə bağlı olan daxili (endogen) və xarici (ekzogen) amillər üzrə qruplaşdırma daha geniş yayılmışdır. Daxili (endogen) amillərə ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyəti, elmi-texniki tərəqqi, iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi səviyyəsi, təbii ehtiyatlar, insan kapitalı, məhsuldarlıq, infrastrukturların inkişaf səviyyəsi, ölkənin siyasi-hərbi vəziyyəti və s. aid edilir. Xarici (ekzogen) amillərə isə xarici ticarət, xarici investisiyalar, xarici borc və yardımlar, miqrasiya, beynəlxalq turizm, valyuta məzənnəsi və s. aid edilir.

Araşdırmalar göstərir ki, iqtisadi artımın yaradılmasında infrastrukturların bütün formalarının inkişafı əhəmiyyətlidir. Ötən əsrin sonlarından başlayaraq internetin inkişafı, istehsal və sosial infrastruktur obyektlərin müasirləşməsi dünyada turizmin inkişafına böyük təkan vermiş, bu istiqamətdə ölkələr arasında rəqabəti artırmağa başlamışdır. Turizm inkişaf edən ölkələrdə valyuta gəlirləri çoxalır ki, bu da ÜDM-in artmasına gətirib çıxarır.

Azərbaycan iqtisadiyyatında baş verən proseslər onu deməyə əsas verir ki, ölkədə iqtisadi artımın təmin edilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafı, davamlı iqtisadi inkişafın təmin olunması, eləcə də əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi son dövrlərdə ölkədə həyata keçirilən infrastruktur layihələrinin geniş miqyasda həyata keçirilməsi ilə bağlı olmuşdur.

2004-2018-ci illər Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün əsaslı iqtisadi inkişaf dövrü kimi qiymətləndirilə bilər. Belə ki, bu illər ərzində ölkə tarixində ilk dəfə olaraq iqtisadi artım təmin edilmişdir. Ölkəmizdə ÜDM 17 dəfəyə yaxın artmış, iqtisadiyyatın digər makroiqtisadi göstəricilərində də əsaslı artım müşahidə olunmuşdur.

İqtisadi artım iqtisadiyyatın əvvəlki istehsal imkanlarından yeni, daha yüksək səviyyəyə keçməsinə və iqtisadiyyatın uzunmüddətli müsbət dinamikasını özündə birləşdirir, kəmiyyət və keyfiyyətə ictimai istehsalın son nəticələrini əks etdirərək davamlı iqtisadi inkişafı müəyyən edir.

Ölkəmizdə iqtisadi artımın kəmiyyət və keyfiyyətinə, onun davamlılığına dövlət tərəfindən xüsusi diqqət və qayğı göstərilir, bu sahədə xüsusi dövlət proqramları, layihələr, kompleks tədbirlər işlənib hazırlanaraq reallaşdırılır.

İqtisadi artım özünü müəyyən zaman intervalında, əsasən, bir il ərzində, real ümumi daxili məhsulun artması şəkilində göstərir və faizlə ifadə olunan illik artım sürəti ilə ölçülür.

$$A_i = \frac{\text{ÜDM}_c - \text{ÜDM}_b}{\text{ÜDM}_b} \times 100\%$$

Burada:

A_i -illik artım ilə ifadə edilən iqtisadi artım; ÜDM_c - cari ilin ÜDM -i;

ÜDM_b -bazis ilin ÜDM -i.

Makroiqtisadi səviyyədə iqtisadi artımın ən mühüm göstəriciləri aşağıdakılardır:

1) ÜMM-in və ya Milli gəlirin artması;

2) Hər nəfərə düşən ÜMM və milli gəlirin artması;

Qeyd edək ki, iqtisadi artımı həm də adambaşına düşən ÜDM-in artım dinamikası ilə də xarakterizə etmək olar. Bu halda iqtisadi artımı illik rəqəmlər əsasında aşağıdakı kimi göstərə bilirik:

İqtisadi artımın ölçülməsi problemin tədqiq olunma məqsədindən asılı olaraq, iki üsulla aparılır:

1) ÜDM-in illik həcminə görə;

2) ÜDM-in adambaşına düşən miqdarına görə.

İstifadə prinsipinə görə, ÜDM-ə müvafiq olaraq ümumi kapital qoyuluşlarının, malların və xidmətlərin fərdi qaydada və dövlət tərəfindən istehlakının dəyəri daxil edilir. Ümumi kapital qoyuluşlarına əsas kapitalla, ehtiyatlara və bitməmiş istehsala investisiyalar aid olunur. Bu zaman müəyyən tarixlərə mal-material qalıqlarının (xammal və hazır məmulatlar) dəyəri arasındakı fərq ehtiyatlara yönəldilən investisiyalara daxil edilir. Beləliklə, dayanıqlı iqtisadiyyatda ÜDM (Y) fərdi istehlaka (C), kapital qoyuluşlarına (I), dövlət istehlakına (G), ixraca (X) çəkilən xərclərin cəmi ilə malların və xidmətlərin idxalına (ID) çəkilən xərclər arasındakı fərq bərabərdir:

$$Y = C + I + G + X - ID$$

Dünyada istehsal həcmi milli təsərrüfatların istehsalının məcmusu kimi hesablandığına görə, onu aşağıdakı düsturla ifadə etmək olar:

$$Y = \sum(C + I + G + X - IM)$$

İqtisadi artımın tədqiqində mühüm əhəmiyyət kəsb edən məqamlardan biri də artımı doğuran faktorların aşkar edilməsi və onların təsnifləşdirilməsidir. Bu faktorların aşağıdakı iki təsnifat qrupuna ayrılması daha çox yayılmışdır:

1) İqtisadi artıma fiziki olaraq xidmət edən faktorlar;

2) İqtisadi artımın mənbələrinin reallaşdırılması dərəcəsini müəyyən edən faktorlar.

Qlobalaşma və ümumdünya maliyyə böhranı ilə xarakterizə olunan müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının davamlı iqtisadi inkişafının təmin olunmasının əsas hədəflərindən biri ölkədə iqtisadi artımın stimullaşdırılması, onun stabil və optimal tempinin həyata keçirilməsidir. Ona görə də iqtisadi artım prosesinə, onu stimullaşdıran və ləngidən amillərin təsirinə sistemli yanaşılmalıdır.

İqtisadi artımda tələb, təklif və bölgü amilləri çox böyük əhəmiyyətə malik olsalar da iqtisadi artımla bağlı problemlər həll olunarkən əsas diqqət aşağıdakı təklif amillərinə yönəldilir:

1) Resursların kəmiyyət və keyfiyyəti; 2) İqtisadi fəal əhalinin kəmiyyət və keyfiyyəti; 3) Əsas fondların dəyəri; 4) Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin tətbiqi; 5) Sahibkarlıq fəaliyyəti. İstehsala daha çox ehtiyatlar cəlb edib, onlardan məhsuldar və səmərəli istifadə etməklə real ümummillə məhsulun və milli gəlirin artırılmasına nail olmaq mümkündür. İqtisadi artım bilavasitə öz ifadəsini ÜDM-in kəmiyyətcə artması və keyfiyyətcə təkmilləşdirilməsində, habelə, onun istehsalına təsir göstərən amillərdə tapır.

İqtisadi artımı Y.B.Sey istehsalın üç faktoru nəzəriyyəsi əsasında izah edir. Bu nəzəriyyəyə görə məhsulun dəyərinin yaranmasında əmək, torpaq və kapital iştirak edir. Daha sonralar istehsal faktorları daha dərinə tədqiq edilmiş və onlara aşağıdakılar aid edilmişdir:

- əmək (əmək ehtiyatlarının miqdarı və keyfiyyəti);

- torpaq (təbii ehtiyatların miqdarı və keyfiyyəti və eləcə də onların əsasında alınmış dövriyyə fondları);
- kapital (kapital qoyuluşları) və əsas fondlar;
- sahibkarlıq fəaliyyəti (bu faktor yalnız təsərrüfat fəaliyyəti kimi deyil, həm də bu fəaliyyəti reallaşdıran təsərrüfat mexanizmi kimi qəbul edilir).

İqtisadi artıma istehsal amillərinin məsrəfini yüksəltməklə və ya istehsala tətbiq olunan texnologiyaları mükəmməlləşdirməklə çatmaq mümkündür. İqtisadi artıma aparan bu iki yol iqtisadi inkişafın iki strateji istiqamətini-ekstensiv və intensiv inkişaf yolunu müəyyən edir. Bunu nəzərə alaraq, qeyd etmək olar ki, iqtisadi artım bu iki yoldan biri ilə yaradıla bilər: 1. Ekstensiv iqtisadi artım. Bu tip artım istehsal faktorlarının özlərinin sadə kəmiyyət artımı hesabına istehsalın ölçülərinin artırılmasını nəzərdə tutur. 2. İntensiv iqtisadi artım. Bu tip artım istehsalın mövcud faktorlarından və texnologiyalarından daha səmərəli istifadə əsasında istehsalın artımını nəzərdə tutur.

Ekstensiv iqtisadi inkişafda ictimai məhsulun artması istehsal faktorlarının kəmiyyət baxımından artması istehsala əlavə əmək ehtiyatlarının, kapitalın (istehsal vasitələrinin) və torpağın cəlb edilməsi hesabına baş verir. Bu zaman istehsalın texnoloji bazası dəyişməz qalır.

İqtisadi artımın bu tipində məhsul artımı işçilərin sayının kəmiyyətcə artması və müəssisələrin gücünün artırılması hesabına əldə edilir. Nəticədə istehsal olunan məhsulun miqdarı artsa da, adambaşına düşən məhsul buraxılışı artmayaraq, əvvəlki kimi qalır, hətta bəzən azalma da olur. Odur ki, iqtisadi artımın bu tipinin bir sıra qüsurları olduğundan, onu mütərəqqi hesab etmək olmaz.

İqtisadi artımın intensiv yolu isə daha səmərəli, keyfiyyətcə kamil istehsal faktorlarından istifadə etməklə məhsul buraxılışının həddlərinin genişlənməsi ilə xarakterizə olunur. İstehsalın miqyasının artması daha müasir texnikadan, qabaqcıl texnologiyadan, elmi nailiyyətlərdən istifadə ilə, daha qənaətcil ehtiyatlardan, ixtisaslı işçilərdən istifadə ilə təmin edilir. Bu faktorlar əsasında məhsulun miqdarının artması, əmək məhsuldarlığının artması, ehtiyatlara qənaət təmin edilir.

Keçən əsrin ortalarında müşahidə olunmuş elmi-texniki inqilab nəticəsində dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində intensiv iqtisadi artıma daha çox rast gəlinir.

Real iqtisadi həyatda iqtisadi artımın ekstensiv və intensiv tiplərinə xalis şəkildə rast gəlmək mümkün deyil və onların müxtəlif kombinasiyalarına daha tez- tez rast gəlinir. Odur ki, ölkənin hansı iqtisadi artım tipindən istifadə etməsi bu kombinasiyada həmin tiplərin xüsusi çəkisindən asılı olaraq qiymətləndirilir.

Əgər bu gün bazar iqtisadiyyatının inkişafına nəzər salsaq, onun iqtisadi artımının yeni keyfiyyət fazasına keçidliyini görürük. Bu o deməkdir ki, iqtisadi artım əsasən ETT-dən istifadə əsasında həyata keçirilir, kompüterlərdən, resurs qoruyucu texnologiyalardan istifadə buraxılan məhsulların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edir. Sağlam ekoloji mühiti qorumaq məqsədi ilə dövlət bir sıra məhdudiyətlər tətbiq edir.

2006-2017-ci illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatında ixracın fiziki həcmnin artması, dünya bazarında neftin qiymətinin qalxması, hökumət tərəfindən regionların sosial iqtisadi inkişafına dair həyata keçirdiyi silsiləli dövlət proqramlarında nəzərdə tutulan infrastruktur layihələrinin yerinə yetirilməsi iqtisadi artım sürətinə ciddi təsir göstərmişdir.

Bu illərdə ÜDM-in artım tempinə görə iqtisadiyyata xarici investisiyaların cəlb edilməsinə, istehlak mallarının həcminə və əhalinin real gəlirlərinin artmasına görə

ölkəmiz bir çox dünya ölkələrini qabaqlamışdır.

Araşdırma zamanı məlum olur ki, sürətli iqtisadi inkişafın başlıca səbəbi ölkənin iqtisadi inkişaf modelinin xüsusiyyətləri və prinsipləri ilə bilavasitə bağlı olmuşdur.

İqtisadi artımın araşdırılması üçün onun müxtəlif dövrlərdə yaradılan modellərinin müəyyən edilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. İqtisadi təlimlər tarixinin tədqiqinin nəticələri belə deməyə əsas verir ki, Merkantilizm iqtisadi məktəbinin nümayəndələrindən müasir iqtisadi nəzəriyyələrə qədər tədqiqatçıların əksəriyyəti iqtisadi artım problemlərini və onun yaradılmasında iştirak edən endogen və ekzogen amillərin müəyyən edilməsini bu və ya digər formada tədqiq etməyə cəhd etmişlər. Lakin ötən əsrin əvvəllərinə qədər iqtisadi artım nəzəriyyələri ayrı-ayrı nəzəriyyəçilərin əsərlərində dağınıq formada olmuşdur. Fundamental səviyyədə ilk iqtisadi artımın qiymətləndirilməsi modeli 1928-ci ildə Frank Remsey tərəfindən verilsə də XX əsrin 30-cu illərində C.M.Keyninin “iqtisadi artım nəzəriyyəsi” meydana gəldikdən sonra iqtisadi artım məsələlərinin müxtəlif istiqamətdə tədqiqi iqtisadçıların diqqətini cəlb etmiş və nəhayət bu problem iqtisadi fikir tarixində müstəqil bir nəzəriyyə kimi tədqiq olunmağa başlamışdır.

Tarixin müxtəlif inkişaf mərhələlərində yaradılan iqtisadi artım nəzəriyyələrini dövrünə və əlamətlərinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: klassik və neoklassik artım nəzəriyyəsi, keynisiçi və neokeynisiçi nəzəriyyə, institusionalizm və müasir iqtisadi artım nəzəriyyələri.

XV-XVIII əsrlərdə Avropa ölkələrində iqtisadi siyasətin və iqtisadi fikrin əsas cərəyanı olmuş merkantilizmin iqtisadi siyasəti ölkədə və dövlət xəzinəsində qiymətli metalları, yəni pulun xarici ticarət vasitəsi ilə toplamaqla, dövlət sərvətinin artırılmasından ibarət olmuşdur.

Merkantilist cərəyanının nümayəndələri U.Stofford, U.Petti, T.Man (İngiltərə), G.Skarrufi, A.Serra (İtaliya), A.Monkreteyn (Fransa) yalnız qızıl və gümüş hasilatı üzrə əməyi və ya ölkəyə qiymətli metaların axınını təmin edən əməyi məhsuldar əmək kimi qiymətləndirərək, artım amili kimi qəbul edirdilər. Bu məqsədlə aktiv ticarət balansını təmin etmək üçün onların tələbi dövlətin təsərrüfat həyatına bu istiqamətdə müdaxiləsini təmin etmək idi.

Beynəlxalq ticarətin klassik nəzəriyyəsi əsasında mütləq və nisbi üstünlüklərə söykənən, qarşılıqlı faydalı ticarətin həyata keçirilməsini dəstəkləyən klassik siyasi iqtisad məktəbi (A.Smit, D.Rikardo, C.S.Mill) yaranmışdır. Bu məktəbin əsas istiqamətini əhali artımı nəzəriyyəsi təşkil edirdi. Bu nəzəriyyəyə görə real gəlir, əhalinin yaşaması üçün lazım olan real gəlirdən çox olarsa əhali artımı baş verə bilər, əhali artımı isə işçi sayına düşən sərmayə miqdarının, eləcə də əmək məhsuldarlığının aşağı düşməsinə səbəb olar ki, nəticədə hər nəfərə düşən real gəlir azalmış olar (5).

Klassik iqtisadi artım nəzəriyyəsinə görə iqtisadiyyata qoyulan əmək və sərmayə artımı, texnoloji tərəqqi, əmək bölgüsü və bazar miqyasını artıran xarici ticarət öz-özünü tənzimləyərək iqtisadi artım yaradılmasına səbəb olacaqdır.

A.Smitin fərziyyəsinə görə əməyin ixtisaslaşması, texnoloji inkişaf, texniki tərəqqi və fiziki sərmayə yığımı iqtisadi sərvət artımının mənbəyi hesab edilir. O. Qeyd edirdi ki, istehsal prosesinə yeni texnologiyalar tətbiq olunduqca maddi sərvətlərin yığımı artacaq və bu da iqtisadi artıma gətirib çıxaracaqdır. Klassiklərin fikrincə il ərzində əldə edilən maddi nemət və sərvətlərin miqdarı istehsal prosesində iştirak edən əməyin miqdarından, bu əməyi yaradan işçilərin sayından, eləcə də əmək məhsuldarlığından asılıdır. Onlar qeyd edirdilər ki, əmək məhsuldarlığı yüksək olan

ölkələrdə daha çox sərvət yığılır, nəticədə orada yaşayan əhalinin maddi və mədəni rifah halının yüksəlməsinə şərait yaranır.

Siyasi iqtisadın tədqiqatçılarından olan K.Marks “Kapital” əsərində iqtisadi artım problemlərinin araşdırılması ilə məşğul olmuş, istehsalın istehsal vasitələri istehsalı və istehlak malları istehsalından ibarət olduğu qənaətinə gələrək, onlar arasında tarazlıq şərtlərini müəyyən etmişdir.

C.M.Keyns 1936-cı ildə yazdığı “Məşğulluğun, faizin və pulun ümumi nəzəriyyəsi” əsərində iqtisadi artım məsələlərini tədqiq etmişdir. Avropanın bir sıra kapitalist ölkələrində baş verən iqtisadi böhran və inflyasiyalardan fərqli olaraq SSRİ-də iqtisadi durğunluqların olmamasını müşahidə edən C.M.Keyns göstərirdi ki, təbii yollarla inkişaf edən bazar iqtisadiyyatı heç də ideal bir sistem deyil, bu sistem mütəmadi iqtisadi təhlükələrlə qarşılaşa bilər. Beləliklə, C.M.Keyns neoklassik nəzəriyyəni qəbul etmədən, iqtisadiyyatın bazar mexanizmləri vasitəsi ilə özünü tənzimləməsi haqqında nəzəriyyələri inkar edərək göstərir ki, azad iqtisadi sistem maddi və əmək resurslarından kifayət qədər səmərəli istifadə olunma və fasiləsiz iqtisadi artıma lazımı şərait yaratma imkanlarına malik deyildir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq C.M.Keyns heç də bazar iqtisadiyyatının əleyhinə getmirdi. O, dövlətin iqtisadi tənzimləmə siyasətinin tətbiqi ilə bazar iqtisadiyyatı sisteminin saxlanılması fikrində qalırdı.

C.M.Keynsin iqtisadi artım modelinin əsasını makroiqtisadi tarazlığın təmin olunmasında tələb amili təşkil edir. Tələbin həlledici ünsürü isə multiplikator mexanizmi vasitəsi ilə mənfəətin artırılmasını təmin edən investisiyalardır.

Keynsçi məktəbin nümayəndələri istehsal amillərini və onların biri-birini qarşılıqlı əvəz etməsinin səmərəliliyi haqqında neoklassik baxışları dəstəkləməirlər (10).

1948-ci ildə ingilis iqtisadçısı R.Harrod “İqtisadi dinamika nəzəriyyəsinə dair” əsərini çap etdirdi. Bu əsərdə o, dinamik iqtisadi artım modelini irəli sürdü. Beləliklə, həmin dövrdən başlayaraq, keynsçi nəzəriyyənin davamı olan neokeynsçi nəzəriyyə yaranmağa başladı(228).

R.Harrodun tədqiqatları C.M.Keynsin metodologiyasına uyğun olaraq makroiqtisadi göstəriciləri, yəni tələb, gəlir, yığım və investisiya və s. əhatə edirdi. Bu zaman iqtisadi hadisə və proseslərin, xüsusi ilə də təkrar istehsal prosesinin kəmiyyət tərəfləri təhlilə cəlb oluna bilirdi, keyfiyyət tərəfləri və onun yarada biləcəyi sosial nəticələr isə təhlildən kənar qalırdı.

C.M.Keyns nəzəriyyəsi ilə R.Harrod nəzəriyyəsi biri-birinə yaxın olsalar da, onlar arasında fərqli cəhətlər də çox idi. C.M.Keyns təkrar istehsal prosesini nisbətən qısa zaman kəsiyində mövcud statistik qiymətləndirmə əsasında apardığı halda, R.Harrod strateji yanaşaraq, dinamik proseslərə uzun müddətli dövr ərzində baş verən proseslərin qiymətləndirilməsi kimi baxırdı. R.Harroda görə ÜDM-in artım tempi ona təsir edən amillər və şəraitlərin təsiri ilə dəyişir, ona görə də təkrar istehsal prosesinin ləngiməsinə təsir edən işsizliyin aşağı salınması, kapital qoyuluşunun artırılması, istehsalın və tələbin yüksəldilməsi kimi amillərin nəzərə alınması əhəmiyyətli hesab olunur.

R.Harrodun gəlirlərin bölgüsünün iqtisadi artıma təsirinə dair irəli sürdüyü müddəalar bir qrup nəzəriyyəçilər tərəfindən geniş tədqiqata cəlb edilmişdir. N.Kaldor və A.Pezenti gəlirlərin əməkhaqqı və mənfəətə bölünməsinin yığma necə təsir etdiyini aydınlaşdırmağa cəhd etmişlər. Beləliklə, R.Harrodun neokeynsçi nəzəriyyəsi əsasında postkeynsçi artım nəzəriyyəsi formalaşmağa başladı(11).

Amerikan alimi E.Domar neokeynsçi modeldən bir qədər fərqlənən

“tarazlaşdırılmış iqtisadi artımın idarə edilməsi” nəzəriyyəsini ortaya qoydu. O, C.M.Keynsin investisiyaların gəlir yaratmaq haqqındakı fikrini dəstəkləyərək göstərdi ki, investisiyalar eyni zamanda əmtəə təklifinin artmasına şərait yaradır. Ona görə də istehsal prosesində investisiyaların həcm və dinamikasının müəyyənləşdirilməsinin iqtisadi cəhətdən çox əhəmiyyətli olduğu fikrini irəli sürdü(13, s21).

Neokeyns nəzəriyyəsindən fərqli olaraq meydana gələn neoklassik nəzəriyyə iqtisadiyyata kənar müdaxilənin olmaması və iqtisadi artımın təbii yolla təmin olunması fikrini əsas götürür. Neoklassik nəzəriyyədə iqtisadi artım modelləri R.Solou və ABŞ vətəndaşları iqtisadçı P.Duqlas və riyaziyyatçı X.Kobbun əsərlərində öz əksini tapır. R.Solou iki iqtisadi artım modelləri ilə iqtisadi artım nəzəriyyəsinə dair fikirləri genişləndirmişdir: 1) iqtisadi artım yaradan mənbələri faktorlu təhlil etmə modeli; 2) iqtisadi artım, kapital və yığım arasındakı qarşılıqlı əlaqəni aşkar edən model.

R.Solou iqtisadi artım modellərinin əsasını davamlı iqtisadi inkişafa təsir edən amillər:-texniki tərəqqi və mövcud resurslardan səmərəli istifadə edilməsi təşkil edir. R.Solou göstərir ki, texniki tərəqqinin istehsala uzunmüddətli tətbiqi təkrar istehsalın genişlənməsinə və iqtisadi artımın yaradılmasına səbəb olur.

Neoklassik modellərdə çoxfaktorlu istehsal funksiyası əsas yer tutur. P.Duqlas və X.Kobb əsas kapitalın və iş saatlarının, əmək sərfinin istehsalın həcminin artırılmasına təsiri nəzərə alınaraq yeni model yaratmışlar. İqtisadi nəzəriyyədə Kobb-Duqlas modeli adlandırılan bu funksional asılılıqdan iqtisadi artımın yaradılmasında iştirak edən texniki tərəqqi amilinin qiymətləndirilməsi üçün bu gün də istifadə edilir. Bu model əmək və kapitalın qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı əvəz olunmasını əks etdirməklə, onların hansı kombinasiyasında minimal xərclərlə maksimum məhsul buraxılışına nail olmanın yollarını və strategiyalarını göstərir.

Əmək-kapital məhsuldarlıqları Kobb-Duqlas istehsal funksiyasından alınır. Əldə edilmiş və emal olunmuş məlumatlar əsasında Kobb-Duqlas istehsal funksiyasının ekonometrik əsasda qiymətləndirilməsi üçün müəyyən riyazi çevrilmələrin aparılması lazımdır. Model riyazi olaraq aşağıdakı kimi təsvir olunur:

$$Y=F(K^{\alpha};L^{\beta}) \quad \begin{cases} \alpha+\beta=1; \alpha=1-\beta; \beta=1-\alpha \\ 0<\alpha<1; 0<\beta<1 \end{cases}$$

Burada:- Y-ÜDM; F-Neytral texniki tərəqqi əmsalı; K-Əsas istehsal fondları; L-Əmək(işçilərin sayı); α - Əsas fondlar üzrə elastiklik əmsalı; β -Əmək üzrə elastiklik əmsalıdır.

Kobb-Duqlas istehsal funksiyasından istifadə edərək, istehsalın səmərəliliyinin və ölçüsünün ümumi daxili məhsula göstərdiyi təsirlər qiymətləndirilir.

İqtisadi artım modelləri sırasında neoklassik sintez nəzəriyyəsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Neoklassizm və keynisçilik nəzəriyyələri əsasında C.Hiks və P.Samuelson tərəfindən neoklassik sintez nəzəriyyəsi yaradılmışdır. Bu nəzəriyyədə makroiqtisadi proseslərin bütün müəyyənədiçi amillərinin təsviri vahid modeldə göstərilməsinə cəhd edilir. C.Hiks, P.Samuelson, M.Kaletcki, Y.Trinbergen bu nəzəriyyəni əsaslandırmaq üçün xeyli araşdırmalar aparmışlar, lakin C.Hiksin tədqiqatları daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Onun hazırladığı modelin üstün cəhəti ondadır ki, o, multipilikator-akselator mexanizmlərinin nəticələrini birlikdə araşdırmış və bu mexanizmlərin yaratdığı enib-qalxmaları sönən, sıçrayışlı və müntəzəm enib-qalxma kimi üç mərhələdə göstərmişdir.

Sönən enib-qalxmada kənarlaşma tədricən azalır, gəlir əldə olunursa kənarlaşma həddi tədricən artır, müntəzəm enib-qalxmada isə kənarlaşma həddi sabit

qalır. Enib-qalxmanın forması istehlaka meyillikdən və akselatorun kəmiyyətindən asılı olaraq dəyişir(9,s.437). Bu nəzəriyyənin müəllifi C.Hiksə 1937-ci ildə Nobel mükafatı təqdim edilmişdir.

P.Samuelsonun əsərlərində iqtisadi artım və iqtisadi inkişaf problemləri geniş tədqiq olunmuşdur. Onun tədqiqatlarında göstərilir ki, müxtəlif inkişaf mərhələlərində olan ölkələrdə iqtisadi artım aşağıdakı kimi müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf edir: - əhali artımı, məşğul əhalinin artım dinamikası, istehsalın həcmi, milli məhsulun artım dinamikası, standartlarla müqayisədə ailələrin həyat səviyyəsinin və maddi rifahının yüksəlməsi, asudə vaxtın dəyişməsi, əl əməyinin yüngülləşdirilməsi və s. P.Samuelson iqtisadi artımın bu aspektlərini insan ömrünün uzadılması, xəstəliklərin sayının azalması, təhsil, elm və texnologiyanın inkişafı ilə əlaqələndirirdi (12).

P.Samuelson digər iqtisadçılardan fərqli olaraq iqtisadiyyatın makroiqtisadi səviyyədə dövlət tənzimlənməsinə daha çox üstünlük verirdi, hətta iqtisadi artıma maneə olan bütün yan təsirlərin dövlət tərəfindən zərərsizləşdirilməsi və s. kimi vəziyyətlərdə dövlətin imkanlarını nəzərə almadan, onun tənzimləmə funksiyasına bir qədər mübaligəli yanaşırdı. Onun artım nəzəriyyəsində dövlətin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı bir sıra tədbirlərin görülməsi məqbul hesab edilir:

- yaradılan özəl müəssisələrə dövlət tərəfindən maliyyə dəstəyinin verilməsi;
- inflyasiyanın qarşısının alınması, işsizliyin minimum həddə endirilməsi;
- kütləvi istehsalın artırılması, yoxsulluğun azaldılması;
- investisiyaların, texnika və texnologiyaların idxalının stimullaşdırılması;
- gömrük maneələrinin aradan qaldırılması.

Göründüyü kimi P.Samuelsonun artım nəzəriyyəsində iqtisadi artım amilləri arasında qarşılıqlı əlaqələr qismən nəzərə alınsa da, milli məhsulun artım tempi və sənayenin artım tempi arasında qarşılıqlı əlaqələr, həmçinin dövlət alışırları ilə investisiyalar arasında əlaqələr qiymətləndirilməmişdir(12).

Sovet iqtisadçısı Q.A.Feldman marksizmin “geniş təkrar istehsal sxemi” əsasında iqtisadi artımın riyazi modelini yaratmışdır. O, bu modeldə əmək məhsuldarlığında baş verən dəyişiklik, milli gəlirin artımı və ondan istifadə ilə mövcud struktur arasındakı qarşılıqlı münasibətləri araşdırmışdır. Bu riyazi-iqtisadi artım modeli həm nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyətə malik olmuşdur.

Q.A.Feldmanın riyazi-iqtisadi modeli əsasında Lentayev sahələr arası balans metodu ilə “xərc-məhsul buraxılışı” modelini yaratdı. O, milli təsərrüfatı maddi və dəyər göstəricilərinin köməyi ilə aşağıdakı dörd kvadratdan ibarət şahmat formasında təsvir etmişdir:

1. məhsul istehsalına çəkilən xərclər;
2. istehlak, yığım və ixrac üçün nəzərdə tutulan son məhsul;
3. xalis məhsul göstəriciləri (əməkhaqqı, mənfəət, vergilər);
4. xalis məhsulun yenidən bölgüsü.

İqtisadi-nəzəri fikirləri ümumiləşdirərək demək olar ki, iqtisadi artımın müasir modelləri yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi iki istiqamət üzərində - neoklassizm və keynsçilik nəzəriyyələri üzərində qurulmuşdur.

Neoklassik yanaşmanın əsasında bazar sisteminin optimallığı ideyası durur. Fərz edilir ki, bu optimallıq həm ayrı-ayrı iqtisadi obyektlərə, həm də bütövlükdə iqtisadiyyata bütün istehsal faktorlarından ən yaxşı variantda istifadə etməyə imkan yaradacaq və bazar sistemi öz özünü tənzimləyən kamil mexanizm kimi fəaliyyət göstərəcəkdir.

Keyns nəzəriyyəsi üçün isə makroiqtisadiyyatın mərkəzi problemi milli gəlirin səviyyəsi və dinamikasını müəyyən edən faktorlar və onun bölüşdürülməsi hesab edilir (9).

İqtisadi ədəbiyyatlarda Kobb-Duqlasın faktor modelindən, Xarrod-Domar modelindən, Salon modellindən, magistral iqtisadi artımın Fon-Neyman modellərindən, trend modellərindən və s. iqtisadi artım modelləri kimi istifadə olunur.

İqtisadi nəzəriyyədən məlum olan bir çox istehsal funksiyaları və modelləri mövcuddur. Öncəliklə istehsal funksiyalarını nəzəri olaraq qısa qeyd edək.

Xətti istehsal funksiyası: $Y = \alpha_0 + \alpha_1K + \alpha_2L$

Leontyev tipli istehsal funksiyası: $Y = \min\{aK, bL\}$ Burada: a-kapital verimi (fond verimi), b-əmək məhsuldarlığını göstərir(177).

CES istehsal funksiyası: $Y = a(\delta K\rho + (1 - \delta)L\rho)^{1/\rho}$

İqtisadi artımın empirik qiymətləndirilməsi və istehsal funksiyaları əsasında modelləşdirilməsi daim tədqiqat istiqaməti olmuşdur.

Aşağıdakı cədvəldə tədqiq olunmuş ədəbiyyatlara istinad edilərək, iqtisadi artımın nəzəriyyələrdə geniş yer verilən bir neçə əsas modellərinin qısa spesifik xüsusiyyətləri, üstün və çatışmayan cəhətləri verilmişdir (15).

Cədvəldə verilən iqtisadi artım modelləri iqtisadi artımın nəzəri öyrənilməsində mühüm yanaşmalardır. 1986-cı ildə Romer və 1988-ci ildə Lukas qurduğu modellərdə iqtisadi artımı endogen olaraq texnologiyalar (tədqiqat və innovasiya) əsasında müəyyən etmişlər. Qeyd olunan dövrlərdə iqtisadçıların əsas hədəfi tarazlı iqtisadi artımı ekzogen olaraq müəyyən etməyə imkan verən modellərin işlənməsi idi.

Cədvəl 1

İqtisadi artım modellərinin müqayisəli təhlili

İqtisadi artım modeli	Xüsusiyyətləri	Üstün cəhətləri	Zəif cəhətləri
1939-cu il Harrod, 1946-cı il Domar modeli	Keyns nəzəriyyəsinə əsaslanır, kapital və işçi qüvvəsi ilə müəyyən olunur	qısamüddətli iqtisadi artımın müəyyən olunması üçün faydalıdır və geniş istifadə olunur	tarazlıq səviyyəsi daim dəyişən kapitalist ölkələrində iqtisadi artımın qiymətləndirilməsi zamanı bu prosesin qeyri-stabilliklə üzləşməsi
1956-cı il Salou modeli	model qısa müddətli artım templerindən istifadə etməklə uzun müddətli iqtisadi artımı müəyyən etməyə imkan verir. Neo-klassik nəzəriyyəyə əsaslanmaqla endogen dəyişənlərə sahibdir	Salou modeli ilə sabit faktor proporsiyalarının olması məhdudiyyəti aradan qaldıraraq artımın qiymətləndirilməsində yenilik oldu	Məcmu buraxılışın işçi qüvvəsinə nisbəti tarazlı artımda ekzogenidir; Ev təsərrüfatları və şirkətlər kimi mikroiqtisadi qərarlar nəzərə alınmır; Ölkələrin həyat səviyyələri arasındakı kəskin fərqləri izah edə bilmir
1965-ci il Kupmans modeli	Ramseyin nəzəri modelinə əsaslanaraq hazırlanmışdır.	Salou modelindən fərqli olaraq ev təsərrüfatları və şirkətlər kimi mikroiqtisadi qərarları da nəzərə ala bilmişdir.	Modelin əsas məhdudiyyətlərindən biri iqtisadi artımın digər modellər kimi istehlak, işçi qüvvəsi və texnologiya faktorundan asılı olmasıdır.

Mənbə: [15]

Yuxarıda qeyd olunan modellər iqtisadi artımın daha çox nəzəri modelləridir. Həmçinin, praktikada Tətbiqi Ümumi Tarazlıq modeli, Real Biznes Tsiklləri modeli, Dinamik Stoxastik Ümumi Tarazlıq modeli, Maliyyə Proqramlaşdırması modeli və digər makroiqtisadi modellər əsasında iqtisadi artım qiymətləndirilə bilər. Lakin qeyd olunan modellərin əsas tədqiqat obyektini iqtisadi artım olmadığı üçün onlar konkret olaraq iqtisadi artımın empirik modelləri hesab edilmir. Empirik qiymətləndirmələrdə iqtisadi artımın modelləri bir neçə istiqamətlərdə təsnifatlaşdırılır.

Beləliklə, iqtisadi artım modellərinin nəzəri təhlili belə deməyə əsas verir ki, iqtisadi artımın mahiyyəti, məzmunu, tipləri və ona təsir edən amillərin müəyyənləşdirilməsində iqtisadçılar arasında vahid, konkret nəzəri müddəalar formalaşmamışdır.

Sivilizasiyanın inkişafına uyğun iqtisadi hadisə və proseslərdə baş verən dəyişmələr iqtisadçılar arasında fikir ayrılığına səbəb olmuş, nəticədə dövrün tələbinə uyğun müxtəlif nəzəriyyələr yaranmışdır. Nəzəriyyələr müxtəlif olsalar da istinad etdikləri nəzəri, statistik və empirik tədqiqatlara müvafiq iqtisadi artım problemlərinin həlli yolunda əsaslı nəticələr əldə edilmişdir.

Davamlı iqtisadi inkişaf problemlərinin prioritet olduğu müasir dövrdə iqtisadi artım nəzəriyyələrinin yenidən araşdırılması və yeni-yeni nəzəriyyələrin yaranması bundan sonra da davam etdiriləcəkdir.

Azərbaycan hökumətinin həyata keçirdiyi iqtisadi strategiyanın əsas məqsədi ölkədə davamlı iqtisadi artıma nail olmaqdan ibarət olduğundan, makroiqtisadi siyasətdə iqtisadi artımın endogen və ekzogen amillərinin ümumilikdə təsirlərinin nəzərə alınması əhəmiyyətlidir. Bu məqsədlə iqtisadi artımın digər endogen amilləri kimi müxtəlif təyinatlı infrastrukturların yenidən qurulması və bərpası diqqətdə saxlanılmalı, onların investisiya və innovativ texnologiya ilə təminatı bundan sonra da nəzərə alınmalıdır.

Yuxarıdakıları ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, Azərbaycanın davamlı iqtisadi inkişafının təmin olunmasında iqtisadi artımın endogen amili kimi infrastrukturların inkişafının təsirləri böyükdür.

İqtisadiyyatın davamlı inkişafına təsir edən iqtisadi artım amillərindən səmərəli istifadə etmək üçün Azərbaycan hökuməti qarşısında duran prioritet vəzifələr aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:

✓ iqtisadi fəaliyyət sahələrinin təşkili, planlaşdırılması, tənzimlənməsi və idarə edilməsi, eləcə də onların inkişafına xidmət edən infrastrukturların yenidən qurulması və bərpası bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə əsasən həyata keçirilməlidir;

✓ xüsusi mülkiyyət və sahibkarlığın inkişafı məqsədilə ölkədə KOS birliklərinin yaradılması və onların fəaliyyətinin gücləndirilməsinə dövlət dəstəyi təmin edilməli, sahibkar müəssisələri “xammaldan hazır məhsul istehsalı”na doğru klasterial istehsal sahələrinin yaradılması və onların inkişafına təsir edəcək mükəmməl infrastrukturların formalaşdırılması təmin edilməlidir;

✓ gömrük və vergi siyasətinə yenidən baxılmalı, vergi ödəyicilərinin vergi yükü nisbətən yüngülləşdirilməli, daxili bazarı qorumaq məqsədilə proteksionizm və friterdərçilik siyasəti istehsalçıları stimullaşdırıcı tərzdə həyata keçirilməlidir;

✓ xarici investisiyaların və innovativ texnologiyaların ölkəyə gətirilməsi stimullaşdırılmalı, iqtisadi artıma təsiri nəzərə alınmaqla, digər sahələrlə yanaşı infrastrukturların inkişafına yönəldilməsi nəzərdə tutulmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Vəliyev T.S. İnfrastruktur: mahiyyəti, təsnifatı və əhəmiyyəti. Bakı: Elm, 2000, 169 s.
2. Məmmədov H.Ə. Bazar münasibətləri şəraitində istehsal infrastrukturunun inkişafı: İqt.fəl.dok. dissertasiya. Bakı, 2007, 162 s.
3. Маркс К. Сочинения / К.Маркс, Ф.Энгельс. -2-е изд. М.: Гос. издательство политической литературы, 1955. Т. 24, 657 с.
4. Носова С.С. Производственная инфраструктура в системе государственного монополистического капитализма. М.: Высшая школа, 1983, 127 с.
5. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. Монография. М.: Эксмо, 2009, 956 с.
6. Məmmədov İ.S., Əhmədov T.M. İnnovasiya yönümlü investisiyaların təkmilləşdirilməsi istiqamətləri // AMEA-nın xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası. 2017, №1, s. 45-50
7. Макконелл К. Брю. Экономикс. 2001, 444 с.
8. Чернявский И.Ф. Инфраструктура сельскохозяйственного производства: (вопросы, теории и практики). М.: Экономика, 1979. 232 с.
9. “İqtisadi təlimlər tarixi” prof.M.X.Meybullayevin ümumi elmi redaktəsi ilə.Dərslik., “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, Bakı,537 s.
10. Con Meynard Keyniz. Məşğulluq, Mənfəət və Pulun Ümumi Nəzəriyyəsi. Azərb.dilində. Bakı, “Qanun” nəşriyyatı, 2001, 477 s.
11. Харрод Р.Ф. Теории экономической динамики. М.,1959, 314 с.
12. Самуэльсон, П.Э. Экономика: пер. с англ. / П.Э. Самуэльсон, В.Д. Нордхаус. М.: И.Д. Вильямс, 2015,1360 с.
13. Hicks C.R. Harrodun dinamik teorisi.Ekonomika.Vol.16 s.106-21
14. Леонтьев, В. Экономические эссе. М.: Политиздат. 1990, 415 с.
15. Süleymanov A., Ələkbərov E., Rüstəmov E., Musayev R. Kobb-Duqlas istehsal funksiyalarının ekonometrik qiymətləndirilməsi yolu ilə əmək və kapital məhsuldarlığının hesablanması (Azərbaycan nümunəsində)//Journal of Baku Engineering University-Economics and Administration.V.1№2 2017, pp.105-112

ИНФРАСТРУКТУРА КАК ЭНДОГЕННОЙ ФАКТОР В ЭКОНОМИЧЕСКОМ РОСТЕ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ

Гасан МАМЕДОВ

Нахчыванский Государственный Университет

Резюме

В статье изложены понятие «инфраструктура», его сущность и содержание, его появление в качестве термина и его использование в семантике. В разное время мировые ученые выражали свои взгляды на сущность и содержание инфраструктуры.

Инфраструктура рассматривается как эндогенный фактор экономического роста в условиях устойчивого экономического развития. Факторы, влияющие на экономический рост, объясняются в контексте устойчивого экономического развития. Экономические школы и тенденции

экономического роста проанализированы, факторы, влияющие на экономический рост, изучены и сгруппированы и классифицированы.

Показано, что обеспечение устойчивого экономического развития, а также повышение уровня жизни населения было связано с широкомасштабной реализацией инфраструктурных проектов, реализованных в стране в последнее время.

Отмечается, что основной целью экономической стратегии, реализуемой правительством Азербайджана, является достижение устойчивого экономического роста в стране, поэтому важно учитывать общее влияние эндогенных и экзогенных факторов экономического роста на макроэкономическую политику.

Ключевые слова: инфраструктура, устойчивое экономическое развитие, экономический рост, эндогенные факторы, экзогенные факторы, макроэкономика, инвестиции, инновации

INFRASTRUCTURES RELIABLE DEVELOPMENT IN ECONOMIC GROWTH AS ENDOGENIC FACTOR

Hasan MAMMADOV
Nakhchivan State University

Abstract

The article outlines the concept of "infrastructure", its essence and content, its emergence as a term, and its use in semantics. Different times, world academics have expressed their views on the essence and content of infrastructure.

Infrastructure is regarded as an endogenous factor of economic growth in sustainable economic development. Factors affecting economic growth are explained in the context of sustainable economic development. Economical schools and trends of economic growth are analyzed, factors affecting economic growth are examined and grouped and classified.

It is shown that ensuring sustainable economic development, as well as raising the living standards of the population, has been associated with the large-scale implementation of infrastructure projects implemented in the country recently.

It is noted that the main objective of the economic strategy implemented by the government of Azerbaijan is to achieve sustainable economic growth in the country, so it is important to take into consideration the overall effects of the endogenous and exogenous factors of economic growth in macroeconomic policy.

Key words: infrastructure, sustainable economic development, economic growth, endogenous factors, exogenous factors, macroeconomics, investment, innovation

İNVESTİSİYA ÜÇÜN SİYASƏT ÇƏRÇİVƏSİNİN ƏSAS ELEMENTLƏRİ

Uğur Azad oğlu İBRAHİMLİ

*İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu, doktorant
ughur.ibrahimli@gmail.com*

Xülasə

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının tərtib və tətbiq etdiyi “İnvestisiya üçün Siyasət çərçivəsi” araşdırılır. Xarici investisiyaların cəlb olunmasında dövlət tənzimlənməsinin roluna xüsusi fikir verilir.

***Açar sözlər:** İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT), İnvestisiya üçün siyasət çərçivəsi, xarici investisiyalar, dövlət tənzimlənməsi*

Xüsusən son onilliklərdə ölkələrarası kapital axınının böyük vüsət alması dövlətlərin bu prosesləri milli maraqlara uyğun şəkildə idarə etmələrini zəruriləşdirmişdir. Odur ki, dünyada müxtəlif inkişaf səviyyələrinə malik olan ölkələr tərəfindən xarici investisiyaların tənzimlənməsində böyük təcrübə əldə edilmişdir. İnvestisiyaların dövlət tənzimlənməsinin əsas alətlərini sistemləşdirən İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (İƏİT¹) “İnvestisiya üçün Siyasət çərçivəsi” (İŞÇ²) yanaşması ilə tanış olaq.

İlk növbədə onu qeyd edək ki, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasına köklənmiş və daimi olaraq təkmilləşdirilən, ətraflı və sistemli yanaşma olan “İnvestisiya üçün Siyasət çərçivəsi” ilk növbədə dövlətlərə yönəlmişdir. İŞÇ yanaşmasına görə dövlət idarəçiliyi dedikdə dəyişən ətraf mühit, o cümlədən meydana çıxan problemlər şəraitində dövlət qərarlarının qəbul edilməsi və icrasının ölkənin konstitusional dəyərlərinə uyğunluğunu müəyyənləşdirən rəsmi və qeyri-rəsmi prosedur və tədbirlər nəzərdə tutulur. Yaxşı idarəetmə aşağıdakı əsas prinsipləri rəhbər tutmalıdır: məsuliyyət, şəffaflıq, effektivlik, sayıqlıq və qanunun aliliyi. Yaxşı dövlət idarəçiliyi ilə investisiya və inkişaf arasında aşkar əlaqə vardır. Hazırda ən aktual problem dövlət idarəçiliyinin qlobal iqtisadiyyatda baş verən sosial dəyişikliklərə uyğunlaşdırılmasıdır. Beləliklə, inkişafı stimullaşdırma funksiyasının həyata keçirilməsi üçün dövlətin idarəetmə istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi və reallaşdırılması çevik yanaşma tələb edir. Bu baxımdan dövlət idarəçiliyinin keyfiyyət və istiqamətləri investorlar və onların biznesi üçün çox vacibdir. Yaxşı dövlət idarəetməsi ölkədə qayda və stabillik, investorlarda isə inam yaratmaqla orta və uzunmüddətli dövrdə investisiya fəaliyyətini stimullaşdırır. Bu, dövlətlə ictimaiyyət arasında qaydalara, çevikliyə, qarşılıqlı ünsiyyətə və inama əsaslanan hamar və məhsuldar qarşılıqlı münasibətlər qurmağı asanlaşdırır. Müasir dövrdə dövlət idarəçiliyi daha kütləvi və şəffafdır. İdarəetmənin əlçatanlığı və müəyyənliliyi şirkət və vətəndaşlar tərəfindən yüksək dəyərləndirilir. Dövlət menecmentinin monitorinqi və qiymətləndirilməsinin innovativ mexanizmlərindən birgə istifadə investisiyanın mühüm determinantları olan şəffaflığın yaxşılaşdırılması və inamın artırılmasına töhfə verir. İnvestisiyanın stimullaşdırılması və mənfəətin

¹ OESD - Organization of Economic Cooperation and Development

² PFI - The Policy Framework for Investment

maksimallaşdırılması istiqamətində dövlət idarəçiliyi iki əsas komponentdən ibarətdir:

- idarəetmə normaları və qanunilik;
- dövlət sektorunun tamlığı və işgüzarlığı, o cümlədən beynəlxalq əməkdaşlığa töhfəsi.

İƏİT-nin siyasət təcrübəsi baxımından investisiya, bir tərəfdən dövlət idarəçiliyinin əsas məqsədi bazar sisteminə uyğunluğu təmin edən siyasət sistemlərinin qiymətləndirilməsi və təhlilini dəstəkləmək, digər tərəfdənsə bu sistemlərlə investor və iqtisadi agentlər arasında qarşılıqlı əlaqə yaratmaqdır.

İSC istifadəçiləri üçün alətlər külliyyatı dövlətlərə Investisiya üçün Siyasət çərçivəsindən istifadə etmək üçün hazırlanmışdır. İSC-də qanun normalarının, şəffaflığın, diskriminasiyasızlığın və mülkiyyət hüququnun fundamental prinsiplərinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Eyni zamanda İSC dövlətlərə müəyyən çeviklik imkanı - ölkənin daxili iqtisadi vəziyyətindən və institusional strukturundan asılı olaraq seçim imkanı verir.

Geniş üfüqi yanaşmaya əsaslanan İSC investisiya sahəsində daxili islahatlar həyata keçirən dövlətlərə aşağıdakı istiqamətlər üzrə yardım göstərir:

- regional əməkdaşlıq və beynəlxalq investisiya siyasəti üzrə dialoqa cəlb olunma;
- xarici investisiyaların cəlb olunması üzrə agentliklərin yaradılması və fəaliyyəti;
- xarici investisiya qəbul edən ölkələrdə investisiya və biznes mühitinin yaxşılaşdırılması üçün donor tərəfdaşların tapılması;
- İSC-dən istifadəçi dövlətlərin investisiya siyasəti sahəsində ixtisaslaşmış şəxslər tərəfindən ekspertiza həyata keçirilməsi məqsədilə İƏİT-inin komitələri və digər maraqlı tərəflərlə əməkdaşlığın təşkili;
- həmkarlar ittifaqları və qeyri-dövlət təşkilatlarının investisiya sahəsində hökumətlərlə dialoqlarının təşkil olunması.

İSC investisiyalar üçün həqiqətən cəlbedici, möhkəm və rəqabət qabiliyyətli mühit yaratmaqda dövlətlərə yardım etmək məqsədilə müxtəlif istiqamətlərdə fəaliyyətin təkmilləşdirilməsini təklif edir. Bunlara qanun və normalar, mülkiyyət sahibkarlığının effektiv qeydiyyatı, intellektual mülkiyyət hüququ, müqavilələrin aliliyi və mübahisələrin həlli, mülkiyyətin müsadirəsi qanunları və məhkəmə prosedurlarına yenidən baxılması qaydaları, daxili və xarici investirlərə qeyri-diskriminativ münasibət, beynəlxalq əməkdaşlıq və müntəzəm icmallar, beynəlxalq arbitraj alətləri, tənzimlənən islahat çərçivəsi, hökumətdaxili koordinasiya, tənzimləmə effektivliyinin təhlili, ictimai məsləhətləşmə, inzibati yükün sadələşdirilməsi, beynəlxalq standartlar və milli qanunvericilik, tətbiq və icra, yoxlama mexanizmlərini misal göstərmək olar. Bu istiqamətlərə uyğun olaraq İSC dövlətlərə müəyyən suallarla müraciət edir:

1. *Qanun və normalar.* Sual: *Hökumət investisiya və investirlərə (o cümlədən, kiçik və orta müəssisələrə) aid qanun və normaların icrasının, onların aliliyinin, aşkarlığının, şəffaflığının, əlçatanlığının və lazımsız mükəlləfiyyətlərdən azadlığının təmin olunması üçün hansı addımlar atmışdır?*

Qayda və prosedurlar elə tərtib olunmalıdır ki, investirlər bürokratik əngəllərlə minimal səviyyədə üzləşsinlər. Nəzərə alınmalıdır ki, informasiya əlçatanlığı müasir dövrdə bazar mexanizmlərinin effektiv təzahürü üçün tələpəli məsələdir. Buna nail

olmaq üçün qanun və normaların, inzibati qərarların icmalının elektron və kağız formalarının müntəzəm olaraq geniş yayımı məsləhət olunur. Bir qayda olaraq, bu məlumatlar aşağıdakıları özündə ehtiva edir:

- biznesə başlanma qaydaları;
- mülkiyyət məsələlərində xarici vətəndaş və şirkətlər üçün məhdudiyətlər;
- valyuta mübadiləsi qaydaları;
- inhisarçılığın tənzimlənməsi və məhdudiyətlər;
- vergi tutumu haqqında məlumat və digər inzibati tələblər;
- investisiya təşviqi;
- intellektual mülkiyyətin qorunması üzrə məlumat;
- rəqabət siyasəti üzrə məlumat;
- sosial və ətraf mühit tələbləri;
- şirkətlərin digər növ məsuliyyətləri.

2. *Mülkiyyət sahibkarlığının effektiv qeydiyyatı.* Sual: *Torpaq və digər növ mülkiyyətin qeydiyyatının vaxtlı-vaxtında, təhlükəsiz və effektiv metodlarının təsbit olunması istiqamətində hökumət hansı addımları atmışdır?*

İnvestorlar əmin olmalıdırlar ki, onların mülkiyyət və/və ya istifadə hüququ qanuni əsaslarla tanınır və qorunur. Kənd təsərrüfatı torpaqları və digər növ mülkiyyət üzərində təhlükəsiz, yoxlanıla bilən və digərlərinə ötürmə hüququ verilməsi investisiyanın yaradacağı gələcək mənfəətdə iştiraka imkan verən və transaksionalarda aldadılma riskini azaldan amil olmaqla investorları stimullaşdırır.

3. *İntellektual mülkiyyət hüququ.* Suallar:

• *hökumətin intellektual mülkiyyət hüququnu qoruyan və onlara riayət olunmasının effektiv mexanizmi varmı?*

• *mühafizə səviyyəsi daxili və xarici şirkətləri innovasiya və investisiyaya təşviq edirmi?*

• *kiçik və orta sahibkarların intellektual mülkiyyəti ehtiyaclarının qarşılınması məqsədilə strategiya, siyasət və proqramlarının hazırlanması istiqamətində hökumət hansı addımları atmışdır?*

İntellektual mülkiyyət hüquqları şirkətləri tədqiqat və inkişafa investisiya qoymağı stimullaşdırmaqla innovativ istehsal proseslərinin və məhsulların yaradılmasına təşviq edir. Bu həmçinin mülkiyyət sahiblərində yeni texnologiyaların müştərək müəssisə və lisenziya vasitəsilə bölünməsi inamı yaradır. Beləliklə, uğurlu innovasiyalar milli iqtisadiyyat daxilində vaxtlı-vaxtında digər müəssisələrdə də tətbiq olunaraq, yüksək məhsuldarlığa və artıma gətirib çıxarır.

Müasir dövrdə xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edən intellektual mülkiyyət başqa mülkiyyət növlərindən az təkmil olmayan qeydiyyat və mühafizəyə layiqdir. Eyni zamanda intellektual mülkiyyət hüququ rejimi cəmiyyətin innovasiya ənənəsi, bazar rəqabəti və təklif maraqları arasında balans yaradılmasına hədəflənməlidir. Həmçinin nəzərə alınmalıdır ki, intellektual mülkiyyət hüququ yalnız iri və transmilli şirkətlərə deyil, həm də kiçik və orta sahibkarlığa (KOS) aiddir. Baxmayaraq ki, KOS innovasiyada nisbətən zəif mövqə tutur, onların innovasiyaya investisiyası heç də həmişə tam istifadə olunmur. Bu, xüsusən Azərbaycana nisbətən daha səriştəli və güclü olan xarici KOS-lara aiddir.

4. *Müqavilələrin aliliyi və mübahisələrin həlli.* Suallar:

• *müqavilələrin aliliyi sistemi effektiv və bütün investorlar üçün məqbuldurmu?*

• *dövlət aq̈labatan xərclər çərçivəsində mümkün qədər ən genişmiqyaslı mühafizə təqdim edən və mübahisələri qaydaya qoyan hansı alternativ sistemlər təsbit etmişdir?*

Bazar iqtisadiyyatının lazımı qaydada və səviyyədə fəaliyyəti üçün müqavilə institutunun aliliyi və mübahisələrin qaydaya salınmasının təkmil mexanizminin olması fundamental əhəmiyyətə malikdir. Təkmil müqavilə qanunlarının icrası prosedurlarının olması kommersiya münasibətlərindəki qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırmaqla investorlarda onların müqavilə hüquqlarının daxili qanunlarla qorunmasına əminlik yaradır. Əgər kommersiya transaksiyalarını tənzimləyən prosedurlar bürokratik və mürəkkəbdirsə və ya müqavilələr üzrə mübahisələr vaxt və xərc baxımından aq̈labatan şəkildə həll oluna bilmirsə, bu o deməkdir ki, iqtisadiyyatda zəif biznes mühiti hökm sürür. Belə bir mühitdə isə kommersantlar tanış olmayan şəxs və şirkətlərlə tərəfdaşlıq etməkdən çəkinirlər; banklar kredit verilməsində ehtiyatlılıq edirlər – onların borcların yığılmasında və ya girovlar üzərində nəzarətin əldə edilməsində əminliyi olmur; transaksiyalar zamanı yalnız nağd hesablaşmalara üstünlük verilir. Bu hal biznesin genişlənməsi üçün maliyyələşməni məhdudlaşdırır, ticarəti, investisiyaları, iqtisadi artımı və inkişafı ləngidir.

5. *Mülkiyyətin müsadirəsi qanunları və məhkəmə prosedurlarına yenidən baxılması qaydaları. Suallar:*

• *hökumət müsadirə əvəzi olaraq vaxtında, adekvat və effektiv kompensasiya siyasətini dəstəkləyirmi və bu dəstək onun beynəlxalq qanunvericilik qarşısında götürdüyü öhdəliklərlə uyğunlaşırımı?*

• *hökumət nə kimi aşkar və yaxşı təyin olunan müsadirə məhdudiyətləri təsbit etmişdir?*

• *hökumətin bu fəaliyyətini şərh və ya tənqid edən hansı müstəqil kanallar var?*

Bəzi hallarda hökumətlərin özəl mülkiyyəti ictimai məqsədlər üçün müsadirə edərək, milliləşdirmək hüququ vardır. Məsələn, infrastrukturun inkişaf etdirilməsi (yollar çəkilməsi, elektrik stansiyalarının tikilməsi və s.) üçün torpaq sahəsi müsadirə oluna bilər və ya ekoloji qəza nəticəsində uzun müddətə çirklənmiş ərazilərdən əhalinin köçürülməsi zərurəti meydana gələ bilər.

Əgər hökumət mülkiyyəti müsadirə edərsə, kompensasiya vaxtında, adekvat və effektiv şəkildə həyata keçirilməlidir. Ədalətli kompensasiya və proses bir çox beynəlxalq investisiya müqavilələrində belə hallar üçün qoyulan adi tələbdir. Eyni zamanda bir sıra son razılaşmalara görə ictimai rifah məqsədlərini himayə edən ictimai sağlamlıq, təhlükəsizlik və ətraf mühitin mühafizəsi kimi bəzi nadir qeyri-diskriminativ tənzimləmə aksiyaları istisna olmaqla digər hallar müsadirə üçün əsas ola bilməz. Qanuni hüquq və öhdəliklərin aliliyinin qeyri-müəyyənliyi kapitalın qiymətini artırır və beləliklə, şirkətlərin rəqabət qabiliyyətini zəiflədir və investisiyaları azaldır. Ona görə də investisiyanı stimullaşdırmaq və müqavilələri qorumaq üçün özbaşına müsadirənin əksinə olaraq hüquq və öhdəliklərin proqnozlaşdırıla bilən və qanuni aliliyini təmin edən institusional sistemin olması zəruridir.

6. *Daxili və xarici investorlara qeyri-diskriminativ münasibət. Suallar:*

• *hökumətin qeyri-diskriminasiyanın investisiyaların idarə edilməsi sahəsində mövcud olan qanun və normaların fundamental prinsipi olaraq təsbit edilməsi*

istiqlamətində addımlar atmışdır mı?

• *tənzimləmə və ictimai xidmət vəzifələrini həyata keçirərkən dövlətin beynəlxalq investisiya sahəsində diskriminativ məhdudiyyətlərin şəffaflığını və ictimai məqsədlər müqabilində onların xərclərinin müntəzəm icmalının təqdim edilmə mexanizmi vardır mı?*

• *dövlət kapitalın və mənfəətin sərbəst axınına təsir edən məhdudiyyətlərin və onların beynəlxalq kapitalın cəlb olunmasına təsirinin icmalını təqdim edirmi?*

Qeyri-diskriminasiya “milli rejim” anlayışı ilə bağlıdır. Milli rejimin tətbiqi o deməkdir ki, digər ölkənin vətəndaşı və ya rezidentinin nəzarət etdiyi müəssisələrə daxili müəssisələrdən az əlverişli olmayan rejim təqdim olunur. Milli münasibət eyni bir münasibəti deyil, ekvivalent münasibəti nəzərdə tutur. Ekvivalent münasibət o deməkdir ki, qeyri-rezidentə onunla eyni bir vəziyyətdə olan rezidentlə müqayisədə fərqli münasibət göstərilir.

Qeyri-diskriminasiyanın digər tətbiqi ondan ibarətdir ki, qəbul edən ölkənin hər hansı bir tərəfdaş ölkənin investoru və investisiyasına münasibəti istənilən üçüncü ölkənin investoru və investisiyasına münasibətindən pis deyil (ən əlverişli rejim adlanır). Diskriminasiyanın hər iki növünün müəyyən neqativ nəticələri vardır:

- xərclərin və deməli qiymətlərin artması;
- daxildə fəaliyyət göstərən şirkətlərin rəqabət qabiliyyətinin azalması;
- resurs bölgüsündə meydana çıxan əyintilər (paylanma effektivliyinin pozulması);
- transmilli şirkətlərlə daxili istehsalçılar arasında əlaqələrin əngəllənməsi və bunun nəticəsi olaraq texnoloji innovasiyaların diffuziyasının zəifləməsi.

Bütün bu təsirlər investorları ölkədən qaçırdaraq ölkənin xarici investisiya qəbulçusu kimi imicinə böyük zərbə vurur. Buna görədir ki, iqtisadiyyatın sektorlarında (xüsusən də maliyyə və telekommunikasiya sektorlarında) diskriminasiyanın tətbiq olunmasına müntəzəm olaraq yenidən baxılmalı - bunun ilkin motivasiyası ilə milli səmərə (istehlakçılar və daxili istehsalçılar daxil olmaqla) arasında yenidən qiymətləndirmə aparılmalıdır.

Qoyulan investisiya ilə bağlı kapitalın transferi, o cümlədən mənfəətin və silinmiş kapitalın repatriasiyasının xarici şirkətin başqa ölkədə investisiya qoyması, onu idarə etməsi və dəstəkləməsi üçün çox mühüm amildir. Eyni zamanda bəzən hökumətlər tədiyə balansında mövcud olan ciddi problemləri qaydaya salmaq məqsədilə bu iqtisadi azadlıqları məhdudlaşdırmaq məcburiyyətində qalırlar. Təbii ki, bu cür tədbirlər xaricdən kapital axınına mənfə təsir göstərə bilər və qeyri-effektiv və qeyri-şəffaf investisiyaları təşviq edə bilər.

7. *Beynəlxalq əməkdaşlıq və müntəzəm icmallar. Suallar:*

• *investisiya siyasəti sahəsində aparıcı dövlət strukturları investisiyaların yeridilməsi və mühafizəsi üzrə beynəlxalq münasibətləri genişləndirmək məqsədilə digər ölkələrdəki həmkarları ilə işləyirlər mi?*

• *hökumət ölkədəki investisiya mühitini dəyərləndirməyə imkan verən beynəlxalq müqavilələr və öhdəliklər haqqında müntəzəm icmallar təqdim edirmi?*

• *ölkənin beynəlxalq investisiya razılaşmalarından irəli gələn öhdəliklərə uyğun olan nə kimi hökumət tədbirləri həyata keçirilir?*

Beynəlxalq investisiya müqavilələri ölkələrarası investisiyanı təşviq edir. Bu müqavilələrdə, məsələn, aşağıdakı əlavə əlverişli rejimlər nəzərdə tutula bilər:

- beynəlxalq investisiya ilə bağlı olan sektorlarda məhdudiyətlərin azaldılması;
- investorlara beynəlxalq hüquqi standartlarla qəbul edilmiş mülkiyyətin minimum səviyyəsinin təqdim edilməsi (məs., müsadirənin əksinə olaraq);
- tərəflərin hüquq və vəzifələrinin daha stabil və proqnozlaşdırılan edilməsi.

Bu müqavilələr dövlətin siyasət çevikliyinə azaltsa da, investorların risklərini azaltmaqla onların əlavə investisiya resursları cəlb etmələrini stimullaşdırır. Bu cür müqavilələrin daha çox ölkələri əhatə etməsi cəlbedici investisiya mühiti yaradılmasının əsasını təşkil edən əsas elementlərdən biridir. Ölkələrin investisiya mühiti statik deyil. Ölkələrdə ticarət şəraiti (terms of trade), texnologiyalar və siyasət permanent olaraq dəyişir. Bunun nəticəsi olaraq ölkənin rəqabət qabiliyyəti dəyişə bilər, hətta dövlət öz siyasətində, qayda və normalarında dəyişiklik etməsə belə. Lakin bu hal uzun davam edə bilməz - dövlətin köhnə qayda və üsulları müasir çərçivəyə sığmadıqda və o, digər ölkələrdə yeni və daha yaxşı yanaşmaların hökmran olduğunu gördükdə bu, beynəlxalq müqavilələrə də öz təsirini göstərir və bunlara da dəyişikliklər edilir.

8. *Beynəlxalq arbitraj alətləri.* Sual: *Hökumət investisiya mübahisələrinin qaydaya qoyulmasında məcburi olan beynəlxalq arbitraj alətlərini qəbul edibmi və əgər qəbul edibsə, həyata keçirirmi?*

Beynəlxalq arbitraj alətləri investisiyanı qəbul edən ölkənin dövləti ilə investor arasında meydana çıxan mübahisələrin həll edilməsi üçün tövsiyə xarakterli müddəalarla yanaşı icbari olan mexanizmlər də təklif edir. Hər bir dövlət uyğun investisiya müqavilələrinə qoşulmaqla bu müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş mexanizmləri də qəbul edir ki, bu da onun üzərinə məcburi xarakterli müəyyən öhdəliklər qoyur.

Əksər beynəlxalq investisiya müqavilələrində¹ beynəlxalq arbitrajın həyata keçirilməsi üçün ümumi qaydalar nəzərdə tutulur. Konvensiyalara qoşulan dövlətlər bu qaydalara riayət etməlidir və yalnız nadir hallarda milli qanunvericiliyə üstünlük verilə bilər.

Beynəlxalq arbitraj alətləri mübahisələrin həll edilməsi üçün tez, effektiv, çevik, qərəzsiz və etibarlı mexanizmlər təklif etməklə aşağıdakı iqtisadi proseslərin inkişafına şərait yaradır:

- bir tərəfdən qəbul edən ölkənin şirkətləri transmilli müştərək müəssisələr yaradılmasını asanlaşdırır.
- digər tərəfdən xarici investorlara qəbul edən ölkənin dövlətilə biznes qurmağı stimullaşdırır.

9. *Tənzimlənen islahat çərçivəsi.* Sual: *Dövlət daha geniş inkişaf və investisiya strategiyası ilə bağlı olan ətraflı və tənzimlənen islahat çərçivəsi təsbit edib həyata keçirirmi?*

Tənzimləmə siyasəti tənzimləmənin hazırlanmasından, yeniləndirilməsindən, həyata keçirilməsindən və icbariliyinin təmin olunmasından ibarət olan bir prosesdir. Bazar dinamizmini, innovasiyanı və rəqabəti stimullaşdıran tənzimləmə iqtisadi

---

¹ Qəbul edən dövlətlə özəl investorlar arasında investisiya mübahisələrinin Beynəlxalq yenidənqurma və inkişaf bankı (BYİB) nəzdindəki investisiya mübahisələrinin qaydaya qoyulması üzrə beynəlxalq mərkəzdə həll edilməsi haqqında” Vaşinqton konvensiyası və BYİB nəzdində Xarici özəl investisiyaların sığortalanması üzrə beynəlxalq agentliyin yaradılması haqqında 1985-ci il Seul Konvensiyası nəzərdə tutulur

effektivliyi artırır. Tənzimlənen islahatların məqsədi effektivlik və səmərəliliyi artırmaq, müəyyən zaman ərzində sosial və iqtisadi siyasət arasında daha yaxşı balans nail olmaqdır. Eyni zamanda pis hazırlanmış və/və ya pis həyata keçirilən tənzimləmə biznesin ləng reaksiyasına, resursların məhsuldar investisiya sahələrindən yayınmasına, bazarlara girişin əngəllənməsinə, iş yerlərinin yaradılmasının ləngiməsinə və ümumən sahibkarlıqda pessimizmə səbəb ola bilər. Tənzimləmə əsasında proqnozlaşdırılma və qaydaların qoyulan məqsədlərə çatmasının dərki investor inamına ən çox töhfə verən amillərdir. Beləliklə, tənzimləmə vasitəsilə həm dövlət strukturları daxilində, həm də özəl sektora münasibətdə həyata keçirilən dövlət xidmətlərinin keyfiyyətinin investisiya mühitinə böyük təsiri vardır. İnvestorlar nöqtəyi-nəzərindən tənzimləmə siyasəti, bir tərəfdən ciddi və sərt idarəetmə və rəsmi dövlət işçilərinin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi sistemini ehtiva etməli, digər tərəfdənsə investorların bu tənzimləmədən gözləmələrini təmin etməlidir.

10. *Hökumətdaxili koordinasiya.* Sual: *Tənzimlənen islahatın idarə olunması və hökumətin müxtəlif səviyyələri arasında koordinasiyasının təmin olunmasında tənzimləmə ardıcılığı və şəffaflığının, həmçinin tənzimləmə keyfiyyətinin dəqiq standartlarının tətbiq olunması üçün hansı mexanizmlərdən istifadə olunur?*

İnstitusional sistem və ənənələrin çeşidliliyi tənzimləmə siyasətinin hazırlanmasında mühüm rol oynayır. Tənzimləmə prosesi ərzində mərkəzi mexanizmin müəyyən formalarına ehtiyac investisiya ilə bağlı ardıcıl və keyfiyyətli tənzimləmənin həyata keçirilməsi üçün önəmlidir. “İslahatın lokomotivi” kimi çıxış edən dövlət nəzarətədiçi orqan investorların marağını keyfiyyət normalalarının inkişafının dəstəklənməsinə yönəldə bilər. Bu zaman ikili fəaliyyət və ziddiyyətlərin aradan qaldırılması üçün yeni islahat tədbir və planları hazırlanarkən uyğun rəsmi dövlət orqanları xəbərdar olunmalıdır. İslahatın növbəti mərhələsində investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması həyata keçirilməlidir. Bu mərhələdə tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün tənzimləyicilərin “sahibkarlıq” hissiyyətinə ehtiyac duyulur. Böyük ərazilərdə islahatlar həyata keçirən tənzimləyici institutlar bir sıra problemlərlə üzləşə bilər:

- üçüncü tərəflərin – islahatlarda xüsusi (o cümlədən əks) maraqları olan cəmiyyətin digər subyektlərinin təzyiqlərinin kompensasiyası;
- köhnə tənzimləmə üsul və məqsədləri ilə meydana çıxan konfliktlərin aradan qaldırılma zərurəti;
- zəruri informasiyanın əlçatan olmaması;
- digər əlaqəli problemlər.

11. *Tənzimləmə effektinin təhlili.* Suallar:

• *İqtisadi tənzimləmələrin investisiya mühitinə təsirlərinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan qiymətləndirmə üsulları nə dərəcədə geniş miqyasda istifadə oluna bilər?*

• *bu qiymətləndirmələrin nəticələri ictimaiyyətə vaxtılı-vaxtında çatdırılırmı?*

Tənzimləmə effektinin təhlili (TET¹) yeni və ya dəyişdirilmiş tənzimləmələrin mümkün qazanc, xərc və effektləri yoxlayır və ölçür. TET qərar qəbul edən şəxslərin qərar seçmələrini və qərarların mümkün nəticələrini qiymətləndirmək üçün ədədi məlumat və çərçivə ilə təmin edən bir alətdir. Bu istiqamətdə meydana çıxan problemlərin düzgün anlaşılmaması və ya dövlət tədbirlərinin əlavə effektlərinin nəzərə alınmaması tənzimləmə söylərinə ciddi zərbə vura və tənzimləmə

¹ RIA - Regulatory Impact Assessment

uğursuzluğuna səbəb ola bilər. TET problemlərin aşkara çıxarılması və dövlət tədbirlərinin özünü doğrultmasını, onların sosial, iqtisadi və ətraf mühit şəraitinə uyğunluğunun yoxlanılması üçün istifadə olunur. Bir çox ölkələr investisiya sahəsində lazımsız məhdudiyətləri dərk edərək, onlardan azad olmaq məqsədilə TET-dən istifadə edirlər. TET prosesi tətbiq olunan tənzimləmənin effektlərinin qiymətləndirməsində müntəzəm olaraq istifadə edilən yanaşma olmaqla tənzimləyici qərarların qəbulu üçün məlumat təminatına dəstək verir. Tətbiq olunan və ya nəzərdə tutulan tənzimləmənin bazarın açıqlığına təsirinin qiymətləndirilməsi zərurəti (və ya bazarın açıqlığına əsaslanan tənzimləmə yanaşmasının seçilməsinin aşkar zərurəti) olmadığı hallarda TET tənzimləmənin investisiya qərarlarına təsirinin öyrənilməsi üçün faydalıdır.

12. *İctimai məsləhətləşmə. Suallar:*

• *tənzimləmənin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və beləliklə, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması üçün əvvəlcədən xəbər vermək də daxil olmaqla hansı ictimai məsləhətləşmə mexanizmi və prosedurları təsbit olunmuşdur?*

• *məsləhətləşmə mexanizmləri bütün maraqlı tərəflər üçün açıqdır mı?*

Daxili və xarici investisiyaların effektiv və vaxtlı-vaxtında cəlb olunması üçün uyğun parlament nəzarəti altında açıq və şəffaf şəkildə qanun və normalar işlənilib hazırlanmalıdır. Bu qanun və normalar potensial daxili və xarici investorları, həmçinin onların təsir etdikləri biznes, həmkarlar ittifaqları, digər vətəndaş cəmiyyəti, geniş maraq qruplarını və hökumətin müxtəlif səviyyələrinin fəaliyyətini əhatə etməlidir.

Tənzimləmə siyasətinin ən qədim aləti olan ictimai məsləhətləşmə indi də geniş istifadə olunur. O, problemi aşkara çıxarmaq, dövlət tədbirinə ehtiyacı qiymətləndirmək və mümkün seçimlərdən ən yaxşısını etməyə imkan verir. Eyni zamanda ictimai məsləhətləşmələr tənzimləmənin keyfiyyətini artırır və aşağıdakı dolay vasitələrin köməyi ilə investisiya mühitini yaxşılaşdırır:

- ideyalar, perspektivlə, ekspertiza və onların bilavasitə təsirlərinə məruz qalanların birgə müzakirələrinin təşkili;
- əks maraqlar arasında balans yaradılmasında tənzimləyiciyə dəstək;
- nəzərdə tutulmayan təsirlərin və praktiki problemlərin aşkarlanması;
- inzibatçıların xərc və qazanc qiymətləndirmələrinin keyfiyyət yoxlamasının aparılması;
- hökumətin müxtəlif hissələrinin tənzimləmələri arasında qarşılıqlı əlaqələrin aşkarlanması.

Bir tərəfdən, məsləhətləşmə onun təsirinə məruz qalan tərəflərin tənzimləmənin təbiətini, onun zəruriliyini və onun gözlənilən nəticələrini dərk etdiklərinə əminlik yaradır. Digər tərəfdən bu ictimaiyyətin tənzimləmə prosesinə təsirini nəzərdə tutur. Hər iki element məsləhətləşməni könüllü razılaşma alətinə çevirir və təzyiq və sanksiyalar kimi icbarilik prosedurlarını xeyli azaldır. Tənzimləmə stabilliyi və rasionallıq investorlar üçün əlçatan bazarlar yaradır. İctimai məsləhətləşmələr sahəsində, xüsusən qanuniliyin təmin edilməsində bir sıra vacib problemlər meydana çıxıb bildiyindən bu tədbir aşağıdakı prinsiplər üzərində qurulmalıdır:

- məlumatın keyfiyyəti diqqətlə qiymətləndirilməli və idarə olunmalıdır;
- məsləhətləşmələr açıq və əlçatan prosedurlara əsaslanmalıdır;
- kimin və nə vaxt məsləhət verəcəyi haqqında qərarların qəbulu şəffaf olmalıdır;

- bütün tərəflərin, o cümlədən, autsayder və pis təşkil olunmuş maraqlı tərəflərin məlumatlar və təsirlərə əlçatanlığı təmin olunmalıdır;
- gücdən istifadə edərək məsləhətləşmələrdə hökmran mövqenin zəbtinə imkan verilməməlidir.

Bu prinsiplərə əməl olunması yüksək dinamizmə malik və maraqların sürətlə dəyişdiyi cəmiyyətlərdə xüsusən aktualdır. Bundan əlavə, dövlətin bu məsləhətləşmələri təşkil etmə forma və üsulları prosesə inamı formalaşdıran mühüm amillərdəndir və inamın, müəyyənliyin və tənzimləmə keyfiyyətinin səviyyəsinin aşağı olması investorları uzaqlaşdırır.

13. *İnzibati yükün sadələşdirilməsi.* Suallar:

- *investorların rastlaşdığı inzibati yüklər hansı həddə qədər ölçülən və kəmiyyətə qiymətləndirilə bilər?*
- *həmçinin investorlara aid olan lüzumsuz yüklərin aşkara çıxarılıb azaldılmasının hansı dövlət prosedurları mövcuddur?*
- *inzibati sadələşdirmə, kəmiyyət xidmətləri, şəffaflıq və məsuliyyətin tətbiqində informasiya və kommunikasiya texnologiyalar (İKT) nə dərəcədə geniş istifadə olunur?*

İnzibati sadələşdirmə adətən ən çox istifadə olunan tənzimlənən islahat alətidir. Onun məqsədi dövlət rəsmiliklərinin və kağız süründürməçiliyinin (bunlardan ən geniş yayılmışı icazə və lisenziyalardır) azaldılması və sadələşdirilməsidir. Bir çox ölkələrdə əksər hallarda kiçik və orta müəssisələrə tətbiq olunan inzibati yüklərin mühümlüyü məlum faktır. Bu hallarda kölgə (qeyri-rəsmi) iqtisadiyyatı meydana gəlir. TET prosesi vasitəsilə tənzimləmənin düzgün qurulması qeyri-rəsmi xarakterli iqtisadi fəaliyyətə olan meyilləri aradan qaldırmaqla bütün tərəflərin – həm dövlətin, həm investorların, həm də muzdlu işçilərin - əlavə qazanc əldə etmələrini şərtləndirir. Bu məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün dövlətlər get-gedə daha çox İKT-dən istifadəyə əl atır. Həddən artıq bürokratiya biznes xərclərini artırmaqla bazara girişi, rəqabət təzyiqini və innovasiya stimulumu azaldır. Bundan əlavə bürokratik əngəllər qeyri-müəyyənlik yaradır ki, bu da biznes planlaşdırmasının səviyyəsini və biznesin yeni bazar imkanlarına reaksiyasını aşağı salır. Son nəticədə bu, həm daxili, həm də xarici investisiya fəallığını zəiflətməklə milli iqtisadiyyatın inkişafına mənfi təsir göstərir. Onu da qeyd edək ki, İSC çərçivəsində qoyulan bir çox suallar dolaylı da olsa, bu məsələ ilə əlaqəlidir.

14. *Beynəlxalq standartlar və milli qanunvericilik.* Suallar:

- *beynəlxalq antikorrupsiya standartları milli qanunvericilik və normalarda nə dərəcədə təmin olunmuşdur?*
- *cinayət, inzibati və mülki hüquq müddəaları korrupsiya və rüşvətخورluqla mübarizə üçün effektiv qanunvericilik və tənzimləmə mühiti yaradırmı?*

Korrupsiya rəqabət mühitini zəiflədir və biznes əməliyyatlarındakı qeyri-müəyyənliyi artırır, bunlar isə daxili və xarici investisiyaları azaltmaqla iqtisadi inkişafı ləngidir. Bu problemi həll edərəkən hökumət əsasən cinayət hüququnda təkmilləşdirmələr etməklə yanaşı dövlət məmurları arasında korrupsiyanın qarşısını almaq üçün mülki və inzibati hüquq normalarında da dəyişikliklər aparmalıdır. Son onilliklərdə əksər hökumətlər dövlət məmurlarının özəl maraqları ilə onların ictimai öhdəlikləri arasındakı konfliktlərə tənzimləyən idarəetmə standartlarının tərtibinə xüsusi diqqət verirlər. Burada ilk növbədə dövlət məmurlarına təklif olunan hədiyyə və qonaqpərvərlik təzahürləri, həmçinin fərdi və ailə münasibətləri kimi ənənəvi təsir

vasitələri ilə mübarizəyə fikir verilir.

Dövlət və özəl sektorlar arasında əməkdaşlığın artması ilə əlaqədar dövlət məmurlarının digər növ biznes maraqlarının (məs., dövlət məmurlarının şirkətlərlə tərəfdaşlıq, səhmdarlıq münasibətləri kimi) doğura biləcəyi potensial konfliktlərin profilaktikası məqsədilə bir çox ölkələrdə həmçinin uyğun standartlar da dasxil edilmişdir.

15. *Tətbiq və icra.* Suallar:

- *institut və prosedurlar dövlət xidmətində antikorrupsiya, o cümlədən süründürməçilik və rüşvətə təhrikə qarşı mübarizə mexanizmlərinin şəffaf, effektiv və ardıcıl tətbiqi və icrasını təmin edirlərmə?*

- *dövlət məmurlarının idarə olunmasının standartları təsbit olunubmu və onlar şəffafdırlarmı?*

- *dövlət məmurlarına kömək məqsədilə və standartlara riayət olunmasının təmin olunması üçün hansı tədbirlərdən istifadə olunur?*

- *ictimai təşkilatlar və media dövlət məmurlarının vəzifələrinin həyata keçirilməsinə nəzarətdə azaddırlarmı?*

- *“İfşaçılar” himayə olunurmu?*

Bir qayda olaraq, antikorrupsiya qanunvericiliyi və normalarının tətbiqinə çoxlu sayda dövlət institutu cəlb olunur. Dövlət xidmətinin korrupsiyaya daha həssas olan sahələrində antikorrupsiya və vicdanlılığın təmin olunması üçün xüsusi praktiki tədbirlərin (məs., ştatın rotasiyası, xüsusi treninq və ya brifinq və s.) hazırlanıb həyata keçirilməsi tələb oluna bilər. Spesifik risk sferalarına hüquq-mühafizə orqanları, dövlət satınalmaları, ixrac krediti, inkişafa yardım, həmçinin gömrük və vergi inzibatçılığı daxildir.

Standartların həyata keçirilməsi sahəsində fəaliyyət kodeksi adətən bir qısa sənəddə əks olunur. Bu sənəd bütün dövlət məmurlarına çatdırılmalı və həmişə əlçatan olmalıdır.

Treninq və məsləhətləşmələr kimi ictimailəşmə mexanizmləri işçilərin bilik və bacarıqlarını artırmaqla gündəlik fəaliyyətdə onların uyğun standartlara riayət etmələrini stimullaşdırır. Bundan başqa insan resurslarının menecmenti vicdanlı fəaliyyətə və müraciətçilərlə etik davranışa görə dövlət məmurlarının mükafatlandırılması və ya xidməti vəzifələrinin artırılması kimi stimullaşdırıcı siyasəti tətbiq etməlidir. Qanun dövlət məmurunun qeyri-adekvat fəaliyyəti haqqında şübhələr barədə məlumatlandırma nəzərdə tutmalı, təşkilati qaydalar isə bu praktikaya xidmət etməlidir. Təşkilat daxilində yaramaz davranış haqqında məsələ qaldırılaraq, əlaqədar orqanlara müraciət edilməsi şəffaflıq və məsuliyyəti təmin edən mükəmməl idarəetmənin əsas elementidir. Ombudsman, Baş Müfəttiş, şikayət prosedurları, “qaynar xətt” və s. kimi institut və prosedurlar müqəssirlərin dövlət məmurları və vətəndaşlar tərəfindən ifşa olunmasını təmin edən etibarlı mexanizmlərdir. Bu mexanizmlərin effektivliyi həmçinin məlumat verənlərin etibarından asılıdır – onlar inanmalıdırlar ki, bu məlumatlandırma müqabilində onları qisas və cəza deyil, himayə gözləyir.

16. *Yoxlama mexanizmləri.* Sual: *Antikorrupsiya və dürüstlük qanun və normalarının həyata keçirilməsinin qiymətləndirilməsinin yoxlanması və icmalı mexanizmi mövcuddurmu?*

Müstəqil icmal antikorrupsiya üzrə qanun və normalarının aliliyinin təminatının kömək edən mühüm elementdir. Ümumiyyətlə, qanunvericilik hakimiyyəti dövlət

xidməti fəaliyyəti haqqında icmalların müntəzəm olaraq hazırlanıb təqdim olunmasını tələb edir. Qanun və etika normalarına əməl edilməsi haqqında digər adi qiymətləndirmə icmalları müstəqil təhqiqatlar əsasında tərtib olunmuş konkret hesabatlar şəklində Ombudsman və ya Baş Müfəttiş tərəfindən təqdim olunur. Bundan əlavə fərdi pozuntu və sistematik uğursuzluqları müəyyənləşdirmək üçün dövlət müəssisəsinin daxili nəzarət və monitorinqinin aparılması geniş yayılmış praktikadır. Adekvatlıq və obyektivliyin təmin edilməsi üçün bu cür təhqiqatlar sanki müstəqil təşkilat tərəfindən aparılırmış kimi həyata keçirilir. Bütün bu tədbirlər dövlət məmurunun öz ictimaiyyəti qarşısında əməllərinə görə məsuliyyətini artırır. Hökumət əməliyyatlarının şəffaflığı məsuliyyəti təmin edir, korrupsiya ilə mübarizəyə kömək edir, vətəndaşları bu barədə məlumatlandırmaqla və onları bu prosesə cəlb etməklə cəmiyyətin dövlət idarəciliyində iştirakını şərtləndirir.

İnformasiya qanunvericiliyində azadlığın inkişafı və elektron prosedurların artması ilə əlaqədar son illərdə rəsmi məlumatın ictimai əlçatanlığı əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmışdır.

Bütün bu tədbirlər artan media fəallığı və yaxşı təşkil olunmuş maraqlı qrupların fəaliyyəti ilə birlikdə ictimaiyyətin dövlət məmurlarının davranışı üzərində daha sayıq nəzarətini təmin edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Convention on the Settlement of Investment Disputes Between States and Nationals of Other States - International Centre for Settlement Of Investment Disputes - <http://www.jus.uio.no/lm/icsid.settlement.of.disputes.between.states.and.nationals.of.other.states.convention.washington.1965/doc.html>

2. Policy Framework for Investment, 2015 edition - <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/9789264208667-en.pdf?expires=1562223912&id=id&accname=guest&checksum=8869C7C194E9CA48A5E536A6718BD5F4>

3. «Инвестиции», И. Юзвович, С.А. Дегтярева, Е. Г. Князев, Министерство Образования и Науки Российской Федерации, Уральский Государственный Экономический Университет, Екатеринбург 2016

ОСНОВНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ ПОЛИТИЧЕСКОЙ РАМКИ ДЛЯ ИНВЕСТИЦИЙ

Угур ИБРАГИМЛИ
Научно-исследовательский институт
экономических реформ, докторант

Резюме

Исследуется разработанный ОЭСР подход к политической рамке для инвестиций. Уделяется особое внимание к роли государственного регулирования в привлечении иностранных инвестиций.

***Ключевые слова:** Организация экономического сотрудничества и развития (ОЭСР), Политическая рамка для инвестиций, иностранные инвестиции, государственное регулирование*

**THE MAIN ELEMENTS OF THE POLICY FRAMEWORK
FOR INVESTMENTS**

*Ughur IBRAHIMLI
Institute for Scientific Research on
Economic Reforms, doctorant*

Abstract

The Policy Framework for Investment developed by OESD is analyzed. Special attention is paid to role of government regulation in attracting foreign investment.

***Key words:** The Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD), Policy Framework for Investment, foreign investment, government regulation*

**PERFORMANS DEĞERLENDİRME YÖNTEMLERİNİN ORTA VE ÜST
DÜZEY YÖNETİCİLERİN İŞ BAŞARISI ÜZERİNE ETKİSİ: AZERBAIJAN
BAKÜ DEKİ ÖZEL BANKALARA YÖNELİK ARAŞTIRMA**

Mina SHKHALİLİ

*İstanbul Aydın Üniversitesi, İşletme Yönetimi Anabilim Dalı,
shkhalilim@gmail.com*

Dr. Öğr. Üyesi Murat Adil SALEPÇİOĞLU

*İstanbul Aydın Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
İşletme Anabilim Dalı, muratsalepçioğlu@aydin.edu.tr*

(*) T.C. İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Yönetimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezine ilişkin makaledir. Söz konusu Tez, aynı adla 19.06.2019 tarihinde Tez Jürisinde oy birliği ile kabul edilmiştir.

Özet

Bu çalışmada performans değerlendirme yöntemlerinin orta ve üst düzey banka yöneticilerin iş başarısı üzerindeki etkisi incelenmiştir. Araştırma Azerbaycan Bakü'de bulunan özel banka çalışanları ile yürütülmüştür. Araştırma sonuçlarına göre performans değerlendirme yöntemlerinin “liderlik”, “görevi yönetme”, “değişime uyabilmek”, “iletişim”, “insanlarla ilişkiler”, “sonuç üretme”, “personel yetiştirme ve geliştirme” boyutları itibari ile orta ve üst düzey yöneticilerin iş başarısına üzerinde etkisinin anlamlı düzeyde farklılaştığı tespit edilmiştir. Ayrıca araştırmaya katılan yöneticilerin uygulanan performans değerlendirme yöntemlerinin liderlik boyutuna, insani ilişkiler ve personel yetiştirme ve geliştirme boyutlarına verdikleri cevaplar cinsiyet açısından anlamlı bir şekilde farklılık göstermektedir. SPSS 21.0 programı kullanılarak elde edilen analiz sonucuna göre özel bankalarda uygulanan performans değerlendirme yöntemlerinin 36-45 yaş aralığındaki banka yöneticilerde 46 yaş üstü banka yöneticilerine göre personel yetiştirme ve geliştirme açısından daha fazla önemli sonuçları olduğu tespit edilmiştir. Diğer bir ANOVA analizi ise katılımcıların bankada çalışma sürelerine göre uygulanan performans değerlendirme yöntemlerinin boyutlarına verilen cevapların istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde farklılık gösterip göstermediğini ortaya koymak için yapılmış ve anlamlı bir farklılık bulunamamıştır.

Anahtar kelimeler: *Performans, performans değerlendirme yöntemleri, performans değerlendirme süreci.*

1. Giriş

Performans değerlendirmesi, çalışanın başarısını ölçmek, belirlemek ve iyileştirmek için yapılan işin bütününe oluşturmakta ve çalışanların kuruluştaki belirli amaçlar için performans seviyelerini belirleme konusunda bir kaç aşamadan oluşur. Ancak herşeyden önce, insan faktörünün değerlendirilmesi zordur. Çünkü çalışanların seçimine ve eğitimine özen gösterilmesine rağmen, tüm çalışanların aynı performansa sahip olması beklenemez. İnsanların doğal yapısı, işe gösterdikleri ilgileri ve uyumları farklıdır her zaman. Bu nedenle, insan kaynakları, çalışanlar arasındaki bu farklılıkları izlemeli, ölçmeli ve bazı objektif kriterlere dayanarak

değerlendirmelidirler.

Performans değerlendirmesinden elde edilen geri bildirim çalışanın eğitim ve güdülenmesi konusundaki kararlara ışık tutacak, terfi edecek çalışanın belirlenmesine yardımcı olacak ve işletmede insan kaynağının etkin kullanımını sağlamak mümkün olabilecektir. Eğer bir çalışan başarılı bir performans sergilemek istiyorsa kendindeki eksikleri gidermeye çalışarak, sürekli gelişen ve değişen iş ortamına uyum sağlamaya çalışmalıdır. Buna uygun olarak da çalışanların değişen ve gelişen performansları, birincil olarak işletmenin başarısına yansımaktadır.

2. ARAŞTIRMANIN KURAMSAL YÖNÜ

2.1. Performans ve performans değerlendirme

Performans, kavramsal olarak açıklanması ve tanımlanması zor bir kavramdır. Çünkü insanoglunun yapısı daima değişkenlik göstermektedir. İnsanlar aynı okula gidebilir, aynı eğitimi alabilir ve hatta aynı yaşta da olabilirler fakat bu gibi olgulara sahip olmaları onların aynı performansı da göstereceği anlamına gelmemektedir (Fındıkcı, 1999;297).

Performans belirlenen görev kapsamında, o görevin getirilerini ve amaçlarını göz önünde bulundurarak gerçekleşmesini sağlayan bir sıra düşünce, mal ve hizmetten oluşmaktadır (Helvacı, 2002;156).

Gerçek sermaye, başarıyı hedefleyen tüm kurumlarda insandır. İnsanlardan daha etkin bir şekilde faydalanmanın yollarını arayan, kurumsal hedefleri bireysel hedeflerle eşleştiren, çalışanlarında sürekli heyecan yaratan organizasyonlar gelecekte fark yaratacaktır. Mükemmellik arayışında olan, her kurum tarafından kolay kabul gören ve desteklenen bir performans değerlendirme sisteminin kurulması ve işletilmesi çok önemli bir husustur (Koca, 2010;206).

Performans değerlendirme, çalışanların saptanan performans standartlarına göre işlerini hangi ölçüde iyi yaptıklarını belirleyen ve bu bilgiyi işgörenlerle paylaşan bir süreçtir (Çetin, Arslan ve Dinç , 2014; 141).

Performans değerlendirme başka bir değişle, çalışanların potansiyelini,yetenek ve becerilerini, iş alışkanlıklarını, davranış ve tutumlarını diğer niteliklerle karşılaştırma yaparak sistematik bir şekilde ölçen bir araçtır (Saruhan ve Yıldız, 2012;326).

2.2. Performans Değerlendirme Yöntemleri

2.2.1. Geleneksel Performans Değerlendirme Yöntemleri

a. Basit sıralama ve ikili karşılaştırma yöntemi: Organizasyon çalışanlarını bir bütün şeklinde ele alarak, iyiden başlayarak çalışanları kötüye doğru sıralamak, basit sıralama yönteminin ana amacıdır. Çalışanlar bir liste şeklinde sıralandıkları için, iyi performans gösteren çalışan kendini ilk sıralarda görürken, kötü performans gösteren çalışan kendini son sıralarda görmektedir (Özgen ve diğerleri,2005;246). İkili karşılaştırma yöntemi ise, basit sıralama yöntemine göre daha doğru bir değerlendirme sonucu ortaya koyan bir yöntem sayılmaktadır. Bu yöntemde öngörülen, bir personelin diğerine göre üstünlüğünün yargı yoluyla oluşturulması, yani, çalışanları ikişer gruplar halinde ele alıp onları karşılaştırarak değerlendirme yapmaktır. Çalışanları ikişer gruplar halinde ele alması daha basit ve doğru sonuçlar almaya olanak tanımaktadır (Şimşek ve Öge, 2014;310).

b. Zorunlu dağılım yöntemi: Bu yöntemin esası, kişilerin belirlenen performans düzeyinde normal dağılım eğrisine uygun olarak dağılım göstermesi varsayımına dayanmaktadır. Bunun için de bireyleri yöntemin temeline göre beşli skalaya yerleştirerek değerlendirir. Skala en yüksek, yüksek, orta, düşük, çok düşük

olarak belirlenen performans düzeylerine göre değerlendirme yapılır (Uyargil, 1994;39). Zorunlu dağılım yöntemindeki yapılan değerlendirmenin normal dağılım skalasına göre belirlenmesindeki amaç, çalışanlar arasında oluşabilecek haksızlığı engellemektir (Erdoğan, 1991;78).

c. Zorunlu seçim yöntemi: Performans değerlemesinde en yapılan hatalardan en önemlisi değerlendirme yapan kişinin önyargılı veya önyargılı olma ihtimalidir. Zorunlu seçim yönteminin temel amaçlarından biri, görünüşte eşit olan puanlayıcı ifadeler arasından seçim yapmaya zorlayarak değerlendirmeyi yapan kişinin önyargı olasılığını azaltmak veya ortadan kaldırmaktır. Bu ifadeler iki olumlu veya iki olumsuz ifade olabilir, değerlendirmeyi yapan kişi bu ifadelere karşılık gelebilecek puanların hangileri olduğunu bilemez ve iki ifadeden birini seçerek çalışanını değerlendirir (Flippo, 1984;232).

d. Derecelendirme yöntemi: Yaygın olarak kullanılan, çalışanları belirlenmiş kriterlere göre derecelendirmeye tabi tutan performans değerlendirme yöntemidir. Bu yaklaşımla performansla ilgili değerlendirmeler bir ölçekte toplanır. Genel olarak değerlendirme ölçekleri 3'lü, 5'li ve 7'li olmak üzere bir çok kategorilere ayrılmaktadır. Örneğin, 3'lü kategoride derecelendirme “yeterli”, “orta” ve “yetersiz” gibi sınıflara ayrılır. (Mondy, Noe ve Premeaux, 1999;346). Değerlendirme yönteminde çalışanlar iş başarısı, insanlarla olan ilişkileri, başarıları, uyumlu olup olmadıkları ve sorumlulukları gibi becerileri ile yöneticileri tarafından objektif ve sistemli bir şekilde değerlendirilmeğe alınırlar (Sabuncuoğlu, 2013;201).

e. Grafik değerlendirme yöntemi: Bir departmanda veya bölümde çalışan işgörenlerin isimlerinin liste halinde yazılmasıyla ve önlerinde çok başarısız, başarısız, orta, başarılı, çok başarılı gibi nitelendirilen 5'li ölçeğe sahip değerlendirme tablosundan yararlanılmaktadır. Böylece kişilerin tümü tek tabloda toplanarak başarı seviyeleri gözlemlenerek, diğer çalışanlarla kolay karşılaştırma yapılabilir (Sabuncuoğlu, 2013;201). Grafik değerlendirme yönteminin uygulama ve geliştirme kolaylığı bulunduğu için, kısa süre zarfında uygulanabilmekte ve böylece uygulanma maliyeti de düşük olabilmektedir (Ayan, 2011;211).

f. Davranışsal değerlendirme skalaları: Davranışsal skalaların temel odağı performans değerlendirme sonuçları değil, işin yapıldığı sırada gösterilen fonksiyonel davranışlardır. Bu yöntem grafik değerlendirme yöntemi ve kritik olay yönteminin karışımından oluşmuştur. Grafik değerlendirme yönteminden temel farkı, davranışları daha hassas değerlemeye alır ve bu yöntemde karşılaşılan sorunları kritik olay yöntemini kullanarak gidermeye çalışır. Bu yöntem değerlendirmeyi yapan kişilere sonuçları bildirirken büyük kolaylık sağlamakta ve çalışanlar açısından ise kendilerini geliştirmekte, sonuçlarının rahatlıkla kullanıldığı bir yöntem olarak bilinmektedir (Yılmaz ve Ünsar, 2007;40).

g. Kritik olay yöntemi: Çalışanların sadece pozitif ve negatif davranışlarının belirlenmesi ve belirlenen bu davranışlar üzerinden değerlendirmenin yapılması, kritik olay yönteminin temelidir. İlk aşama kalitenin kontrolü, çalışanların denetlenmesi, organizasyonel faaliyetler gibi farklı değerlendirme sınıflarının belirlenmesiyle, her bir çalışanın iyi ve kötü davranışları liste şeklinde kayıt altına alınır. Daha sonra bu kayıtlar bir klavuz rehberle birlikte değerlemeye alınırlar. Genel olarak çalışanın karakteristik özellikleri, fiziki açıdan yeterli olup olmadığı, düşünce bakımından yeterliliği, kişisel özellikleri, iş tutum ve alışkanlıkları gibi konular çerçevesinde değerlendirme yapılmaktadır (Ferecov, 2013;111).

h. Kontrol listesi yöntemi: Çalışanın davranış ve tutumlarını belirlemek için

geliştirilen bir liste ölçəğinin uygulanmasıyla deęerlendirme yapan kontrol listesi yöntemi, kritik olay yönteminin bir üst modelidir. Deęerlemeyi yapan kiři oluşturulan listeden çalışanına uyan cümleleri seçerek onları işaretler. İşaretlenmiş olumlu ve olumsuz sayılabilecek cümleleri sonraki aşamada uzmanlar incelerler. Cümlelerin karşısında “evet veya hayır”, “x” gibi cevaplar verilir. Cevaplar seçildikten sonra onlara uygun puanlar toplanır ve ortalamaları alınır. Genel olarak deęerlendirmelerde ağırlıklı kontrol listeleri yöntemi uygulanmakta ve her bir ifadenin karşısında ağırlıkları belirtilir. Deęerlemeci çalışanın iş durumuna uygun ifadeyi seçer. Sonrasında bu seçilen ifadelerin ağırlıkları toplanır ve başarı düzeyi bulunur (Okakın ve Şakar, 2013;149).

2.3.2. Modern Performans Deęerlendirme Yöntemleri

a. Amaç ve sonuçlara göre deęerlendirme yöntemleri: Çalışanla yöneticisinin gelecek vadeli amaçlar üzerinde yoğunlaşmalarını temel alan amaç ve sonuçlara göre deęerlendirme yönteminin bir dięer adı da hedeflere göre yönetimdir. Belirlenen amaçlar veya hedefler objektif nitelikte ve ölçülebilir olmalıdır. Verimliliğin %10 artırılması, şirket içi eğitim ve geliştirme çalışmalarının hız kazanması gibi unsurlar örnek olarak gösterilebilir. Çalışanları kişisel olarak cesaretlendirip, onların işinde kolaylık sağlamak ve istedikleri hedefe yönelmelerinde yol gösterici olmak, hedef bazlı deęerlendirme yönteminin esasını teşkil etmektedir (Şimşek ve Öge, 2014;314).

b. 360 derece geribildirim yöntemi: “İnsan” faktörü daima önemli bir konu olmuştur. İnsanın performansını yeteri düzeyde ölçebilen, sadece geçmiş performanslarını deęil, çalışanların içinde barındırdıkları performansları da açığa çıkarabilecek performans deęerlendirme sistemlerinin kurulması her bir işletmenin üzerinde çalışması gereken bir konu olmuştur. Çağdaş performans deęerleme sisteminin amacı, işletmelerin her bir kademesinden geri bildirim almayı hedeflemektir. Bu da modern yöntem olarak bilinen 360 derece geribildirim yöntemiyle mümkün olmaktadır (Koca, 2010;206). 360 derece geribildirim yöntemi, yalnızca yönetici ve üstler tarafından deęil, aynı zamanda takım arkadaşları, müşteriler, bireyin kendi kendini deęerlendirmesini de kapsamaktadır. Bütün birimlerin deęerlendirmeye katılması bu yöntemin yönetici önyargısına ve ortalama deęerlendirme, az ve çok puan verme gibi hatalara yol vermeyi engeller (Kubat, 2012;54).

c. Balanced scorecard: Örgütlerin misyon ve vizyonunun belirlenerek uygulanmasına yardımcı olan balanced scorecard yöntemi, saptanan uzun vadeli stratejilerin kısa zamanda işleme koyulmasını sağlayan, yol gösterici bir yöntemdir (Barutçugil,2004;132). “Dengeli puan kartı” diye de isimlendirilen balanced scorecard, dört temel alanda örgütsel performansı deęerlendiren bir performans yönetimi tekniğidir: insanlar, şirket içi operasyonlar, müşteri memnuniyeti ve finansal faktörler. BS, tüm alanların örgütsel performans için önemli olduğunu ve aralarında denge olması gerektiğini savunmaktadır. BS, vizyonu eyleme çevirme aracıdır. Vizyonu ve stratejiyi, stratejik amacı etkili bir şekilde ileten ve belirlenen hedeflere karşı performansı motive eden ve izleyen bir araca dönüştürür (Stone,2008;322).

3. ORTA VE ÜST DÜZEY ÖZEL BANKA YÖNETİCİLERİNE YÖNELİK UYGULAMA

3.1. Araştırmanın Amacı

Çalışanlar her zaman performanslarını yüksek düzeyde tutmak istiyorlarsa, kendindenki eksiklikleri saptayarak, onları gidermeye çalışmalı, sürekli gelişen ve deęişen iş ortamına uyum sağlamağa çalışmalıdır. Buna uygun olarak da çalışanların

değişen ve gelişen performansları, birincil olarak işletmenin başarısına yansımaktadır. Burdan yola çıkarak, performans değerlendirme yöntemlerinin orta ve üst düzey yöneticiler üzerinde iş başarısına nasıl etki ettiğini ölçmek için bu konu seçilmiştir.

Araştırmanın amacı, Azerbaycan`ın başkenti Bakü`de bulunan özel bankalarda orta ve üst düzey yöneticilere yönelik kullanılan performans değerlendirme yöntemlerinin hangi düzeyde kullanıldığı, orta ve üst düzey yöneticilerin iş başarısına nasıl etki ettiğini ölçmek, eksikliklerini saptamak ve önemini belirtmektir.

3.2. Araştırmanın Örnekleme

Araştırmanın evrenini Azerbaycan Bakü`de özel bankalarda çalışan orta ve üst düzey yöneticiler oluşturmaktadır. Azerbaycan`da bankacılık sektöründe çalışan orta ve üst kademe yöneticilerin sayılarının çok fazla olmasından dolayı olarak; bu kişilerin tümüne ulaşmanın zaman, maliyet ve ulaşım sıkıntıları nedeniyle çok zor bir süreç olduğu ve bu nedenle de araştırmada basit tesadüfi örneklem yöntemi kullanılmıştır.

Yapılan bu araştırmada veri toplama yöntemi olarak anket yöntemi kullanılmıştır. Anketler Azerbaycan Bakü`de özel bankada çalışan bireylere uygulanmıştır. Toplamda 267 kişiye anket ulaştırılmış, bu anketlerden 18`inde eksiklik ve yanlışlıkların saptanması ile analiz dışı bırakılmıştır.

3.3. Veri Toplama Araçları

Araştırmada kullanılmış olan anket toplam olarak 3 bölümden oluşmaktadır. Anket formunun ilk bölümünde çalışanların demografik özellikleri (cinsiyet, yaş, medeni durumu eğitim durumu) ile ilgili olarak sorular yer almaktadır. Formun ikinci kısmında ise hangi performans değerlendirme yönteminin kullanıldığı ile ilgili soru ve genel olarak performans değerlendirme sorularına yer verilmiştir. Üçüncü kısımda ise bankacılık sektöründe çalışan orta ve üst kademe yöneticilerin iş başarısı üzerine etkilerini ortaya koymak amacıyla kullanılan ve Lassiter (Arslan, 2002) tarafından geliştirilen ve üst ve orta kademe yöneticilerin iş başarısını etkileyen 7 boyutu (Liderlik, Görevi Yönetme, Değişime Uyabilmek, İletişim, İnsan İlişkileri, Sonuç Üretme ve Personeli Yetiştirme ve Geliştirme) ölçmek için tasarlanan 32 adet ifadeye yer verilmiştir. Bu ifadelerden sıra numarası 1 ile 6 arasında olan ifadeler “Liderlik” boyutunu, sıra numarası 7 ile 10 arasında olan ifadeler “Görevi yönetme” boyutunu, sıra numarası 11 ile 15 arasında olan ifadeler “Değişime uyabilmek” boyutunu, sıra numarası 16 ile 19 arasında olan ifadeler “İletişim” boyutunu, sıra numarası 20 ile 23 arasında olan ifadeler “İnsan ilişkileri” boyutunu, sıra numarası 24 ile 27 arasında olan ifadeler “Sonuç üretme” boyutunu ve sıra numarası 28 ile 32 arasında olan ifadeler “Personeli yetiştirme ve geliştirme” boyutunu ölçmektedir. Bu söz konusu ifadeler 5`li likert ölçeği ile ölçeklendirilmiş ve katılımcıların ölçekteki ifadeleri şu şekilde değerlendirmeleri istenmiştir: “Hiç Katılmıyorum=1, Az Katılıyorum=2, Orta Derecede Katılıyorum=3, Çok Katılıyorum=4 ve Tamamen Katılıyorum=5”.

3.4. Veri Analizi

Çalışmada katılımcılardan elde edilen verilerin analizini yapmak için SPSS 21.0 paket programı kullanılmıştır.

Literatürde ölçeklerin güvenilirliğini ölçmek amacıyla en sık kullanılan yöntem Cronbach`'s Alpha Katsayısı olarak bilinmektedir. Araştırmada kullanılan ölçeğin “Liderlik”, “Görevi Yönetme”, “Değişime Uyabilmek”, “İletişim”, “İnsanlarla İlişkiler”, “Sonuç Üretme” ve “Personel Yetiştirme ve Geliştirme” boyutları için Cronbach`'s Alpha değerleri aşağıda Çizelge 3.1`de verilmiştir. Çizelgeye göre liderlik boyutunun Cronbach`'s Alpha değeri 0.930, görev yönetime ölçeğinin Cronbach`'s Alpha

değeri 0.906, dəyişimə uyabilmek ölçəğinin Cronbach's Alpha değeri ise 0.938, iletışim ölçəğinin Cronbach's Alpha değeri ise 0.904, insanlarla iliřkiler ölçəğinin Cronbach's Alpha değeri ise 0.931, sonuç üretme ölçəğinin Cronbach's Alpha değeri ise 0.928, personal yetiřtirme ve geliřtirme ölçəğinin Cronbach's Alpha değeri ise 0.909'tur. Dolaysıyla güvenirlik analizi sonucunda deęerlerin kabul edilen seviyenin (0,7) zerinde olduęu söylenen bilir (Hair, Black, Babin, & Anderson, 2014) .

3.5. Analiz ve Bulgular

Çizelge 3.1: Güvenirlik Deęerleri

Ölçek	Cronbach's Alpha	Soru Sayısı
Liderlik	0,930	6
Görevi Yönetme	0,906	4
Deęiřime Uyabilmek	0,938	5
İletışim	0,904	4
İnsanlarla İliřkiler	0,931	4
Sonuç retme	0,928	4
Personel Yetiřtirme ve Geliřtirme	0,909	5

Örneklem Grubunun Sosyo-Demografik zellikleri

Arařtırma bulgularının yorumlanmasında ilk olarak örneklem grubu içerisinde yer alan katılımcıların cinsiyet, yař, medeni durum, eęitim durumu gibi genel özellikleri dikkate alınmıřtır. Arařtırmaya katılan kiřilerin sosyo-demografik özelliklerine ait bilgiler izelge 3.2`de verilmiřtir.

Çizelge 3.2 : Katılımcıların Demografik zelliklerine Göre Daęılımı

Deęiřken	Grup	Sayı (f)	Yüzde (%)
Cinsiyet	Erkek	143	57,4
	Kadın	106	42,6
Medeni Durum	Bekar	195	78,3
	Evli	54	21,7
Yař	25 ve altı	164	65,9
	26-35 arası	76	30,5
	36-45 arası	7	2,8
	46 ve st	2	,8
Eęitim Durumu	Orta ğretim	4	1,6
	Lisans	158	63,5
	Lisansüstü	87	34,9

Arařtırmaya katılım gösteren bireylerin kiřisel özelliklerine ait frekans ve yüzde daęılımı izelge 3.2`de yer almaktadır. Bu tabloya göre katılımcıların %57,4` erkek, %42,6` sı ise kadın yöneticilerden oluřmaktadır. Çalıřmaya katılım gösteren bireylerin %65,9`ı 25 yař ve altında bulunan çalıřanlar, %30,5`i 26-35 yař arasında bulunan çalıřanlardan oluřmaktadır ki, bu yař aralıklarında bulunan kiřiler katılımcıların büyük çoęunluęun oluřturmaktadırlar. Katılımcıların eęitim durumlarına bakıldıęında ise katılımcıların %63,5`i lisans mezunu, %34,9`u ise yüksek lisans mezunu kiřilerdir. Bunun yanı sıra, çalıřmaya katılım gösteren banka çalıřanlarının %69,9`u (174 birey) orta kademe çalıřanları, %30,1`i (75 birey) ise st kademe çalıřanlarıdır. Bu kiřilerin %66,3` 2 yıl ve daha az süredir ki, bankada çalıřıyor, %16,9`si 3-5 yıl arasındadır ki, bankada çalıřıyor, %16,9`u ise 6-8 yıl arasında bir süredir ki, bankada alıřıyor.

Arařtırmaya katılan gösteren yöneticilerin cinsiyetleri itibariyle uygulanan performans deęerlendirme yönteminin iř bařarısı üzerindeki etkisinde istatistiksel

olarak anlamlı bir ilişkinin olup olmadığı araştırılmış olup yapılan T-test sonucunda 0,05 anlamlılık düzeyinde farklılık olduğu tespit edilmiştir ($p=0,00$).

Çalışmaya katılım gösteren banka yöneticilerine “Çalışanlar uyguladığınız performans değerlendirmenin amacını anlıyorlar mı?”, “Performans değerlendirmenin bankanız için yararlı olduğunu düşünüyor musunuz?” ve “Bankanızda uyguladığınız performans değerlendirme yönteminin bankanız için yeterli olduğunu düşünüyor musunuz?” şeklinde sorular sorulmuştur. Katılımcılara evet, hayır ve kararsızım olarak cevap seçenekleri sunulmuştur. İlgili sorular ile ilgili olarak bulgular Çizelge 3.3’da yer almaktadır.

Çizelgeye göre ilk soru olan “Çalışanlar uyguladığınız performans değerlendirmenin amacını anlıyorlar mı?” sorusuna cevap verenlerin %61’i sorulara evet, %10’u hayır, 28,9’u ise kararsızım demmiştir. Bu soruya çoğunluğun evet yanıtı vermesi genel olarak bankalarda kullanılan performans değerlendirme yöntemlerinin çalışanlar tarafından anlaşıldığı söylenebilir.

Çizelge 3.3: Banka Yöneticilerine Sorulan Soruların Frekans Sonuçları

		Sayı (f)	Yüzde (%)
Çalışanlar uyguladığınız performans değerlendirmenin amacını anlıyorlar mı?	Evet	152	61,0
	Hayır	25	10,0
	Kararsızım	72	28,9
Performans değerlendirmenin bankanız için yararlı olduğunu düşünüyor musunuz?	Evet	239	96,0
	Hayır	7	2,8
	Kararsızım	3	1,2
Bankanızda uyguladığınız performans değerlendirme yönteminin bankanız için yeterli olduğunu düşünüyor musunuz?	Evet	154	61,8
	Hayır	51	20,5
	Kararsızım	44	17,7
	Toplam	249	100,0

İkinci olan “Performans değerlendirmenin bankanız için yararlı olduğunu düşünüyor musunuz?” sorusuna katılımcıların büyük çoğunluğu (%96) evet cevabı vermiştir. Bu yanıtların büyük çoğunluğunun evet olması yöneticiler tarafından bankalarda uygulanan performans değerlendirmenin genel olarak banka için yararlı sonuçlar doğurduğunu göstermektedir. Üçüncü soru olan “Bankanızda uyguladığınız performans değerlendirme yönteminin bankanız için yeterli olduğunu düşünüyor musunuz?” sorusuna ise katılımcılar %61,8 oranında evet, %20,5 oranında hayır ve %17,7 oranında ise kararsızım yanıtı vermişlerdir. Dolayısıyla bu verilen bu yanıtlara göre çoğunluğun evet demesi ve hayır ile kararsızım yanıtlarının yakın olması yöneticilerin uygulanan performans değerlendirme yöntemlerinin çalıştıkları bankalar için uygun ve yeterli düzeyde olduğunu göstermektedir.

Araştırmaya katılan yöneticilerin performans değerlendirme uygulamalarının dağılımı Çizelge 3.4’da yer almaktadır. Bu bulgulara göre araştırmaya katılım gösteren yöneticilerin %36,5’i geleneksel performans değerlendirme yöntemlerini uyguladığı, %16,5’i modern performans değerlendirme yöntemlerini uyguladığı ve %47’si ise bu yöntemleri birlikte uyguladığı görülmektedir.

Çizelge 3.4: Kullanılan Performans Değerlendirme Yöntemlerinin Frekans Dağılımı

Yöntemler	Sayı (f)	Yüzde (%)
Geleneksel	91	36,5
Modern	41	16,5
Karma	117	47

Araştırma Amacına Dayalı Olarak Geliştirilen Hipotezlere İlişkin Bulgular

İlk hipotez olan “H1: Performans değerlendirme yöntemlerinin “Liderlik” boyutu itibari ile orta ve üst düzey yöneticilerin iş başarısı üzerinde etkileri arasında anlamlı bir farklılık vardır.” hipotezini test edebilmek için Anova testinden yararlanılmıştır.

Çizelge 3.5: Liderlik Boyutu İtibariyle Yöneticilerin Performans Değerlendirme Ortalamalarının Dağılımı

ANOVA		Sayı	Ortalama	S.S	Std. Hata	F	p
Liderlik	Geleneksel	91	3,35	1,180	,123	5,778	
	Modern	41	3,58	0,982	,153		
	Karma	117	3,85	0,939	,086		
	Toplam	249	3,62	1,060	,067		

Bu amaçla yapılan Çizelge 3.5'te gösterilen ANOVA test sonuçlarına göre, yöneticilerin liderlik boyutu itibariyle uygulanan performans değerlendirme yönteminin iş başarısı üzerindeki etkisinde 0,05 anlamlılık düzeyinde bir farklılığın olduğu ortaya çıkmıştır (p=0,04). Bu nedenle de H1 hipotezi kabul edilmiştir.

Bu farklılığın tam olarak hangi yöntemlerde görüldüğünü anlamak için Post-hoc testlerin Tukey testi yapılmış ve test sonuçları Çizelge 3.6'de yer almaktadır.

Çizelge 3.6: Tukey Test Sonuçları

Tukey	Performans Yöntemi		Ortalamalar Farkı	Std. Hata	P
Liderlik	Geleneksel	Modern	-,230	,195	,468
	Geleneksel	Karma	-,492*	,145	,002
	Modern	Karma	-,262	,188	,348

Tukey test sonuçlarına göre geleneksel ve karma yöntemlerinin bir-birinden istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde farklılaştığı görülmektedir. Bu nedenle de liderlik boyutu üzerindeki farklılaşmaya göre karma yöntemin geleneksel yönteme göre iş başarısı üzerindeki etkisi daha fazladır (ortalamalar arasındaki fark=0,49).

İkinci hipotez olan “H2: Performans değerlendirme yöntemlerinin “Görevi Yönetme” boyutu itibari ile orta ve üst düzey yöneticilerin iş başarısı üzerinde etkileri arasında anlamlı bir farklılık vardır.” hipotezini analiz edebilmek için Anova testinden yararlanılmıştır.

Çizelge 3.7: Görev Yönetimi Boyutu İtibariyle Yöneticilerin Performans Değerlendirme Ortalamalarının Dağılımı

ANOVA		Sayı	Ortalama	S.S	Std. Hata	F	P
Görev	Geleneksel	91	3,53	0,916	,096		
Yönetme	Modern	41	3,42	0,893	,139		
	Karma	117	3,64	1,106	,102		
	Total	249	3,56	1,006	,063		

ANOVA test sonuçlarına göre, yöneticilerin liderlik boyutu itibariyle uygulanan performans değerlendirme yönteminin iş başarısı üzerindeki etkisinde 0,05 anlamlılık düzeyinde bir farklılığın olmadığı ortaya çıkmıştır (p=0,454). Bu nedenle de H2 hipotezi kabul edilmemiştir.

Üçüncü hipotez olan “H3: Performans değerlendirme yöntemlerinin “Değişime Uyabilmek” boyutu itibari ile orta ve üst düzey yöneticilerin iş başarısı üzerinde etkileri arasında anlamlı bir farklılık vardır.” hipotezini analiz etmek için Anova testinden yararlanılmıştır.

Çizelge 3.8: Değişime Uyabilmek Boyutu İtibariyle Yöneticilerin Performans Değerlendirme Ortalamalarının Dağılımı

ANOVA		Sayı	Ortalama	S.S	Std. Hata	F	p
Değişime	Geleneksel	91	3,16	1,254	,131		
Uyabilmek	Modern	41	3,35	1,052	,164		
	Karma	117	3,63	0,974	,090		
	Total	249	3,4	1,113	,070		

Bu amaçla yapılan ANOVA test sonuçlarına göre, yöneticilerin değişime uyabilmek boyutu itibariyle uygulanan performans değerlendirme yönteminin iş başarısı üzerindeki etkisinde 0,05 anlamlılık düzeyinde bir farklılığın olduğu ortaya çıkmıştır (p=0,01). Bu nedenle de H3 hipotezi kabul edilmiştir.

Bu farklılığın tam olarak hangi yöntemlerde görüldüğünü anlamak için Post-hoc testlerin Tukey testi yapılmış ve test sonuçları Çizelge 3.9`te yer almaktadır.

Çizelge 3.9: Tukey Test Sonuçları

Tukey	Performans Yöntemi	Ortalamalar Farkı	Std. Hata	p
Görev	Modern Geleneksel	,181	,206	,652
Yönetme	Karma Geleneksel	,463*	,153	,008
	Karma Modern	,281	,199	,336

Yapılan Tukey test sonuçlarına göre geleneksel ve karma yöntemlerinin bir-birinden istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde farklılaştığı görülmektedir (p=0,00). Değişime uyabilmek boyutu üzerindeki farklılaşmaya göre karma yöntemin geleneksel yönetime göre iş başarısı üzerindeki etkisi daha fazladır (ortalamalar arasındaki fark= 0,46).

Dördüncü hipotez olan “H4: Performans değerlendirme yöntemlerinin “İletişim” boyutu itibari ile orta ve üst düzey yöneticilerin iş başarısı üzerinde etkileri arasında anlamlı bir farklılık vardır.” hipotezini analiz etmek için Anova testinden yararlanılmıştır.

Çizelge 3.10: İletişim Boyutu İtibariyle Yöneticilerin Performans Değerlendirme Ortalamalarının Dağılımı

ANOVA		Sayı	Ortalama	S.S	Std. Hata	F	p
İletişim	Geleneksel	91	3,45	1,081	,113		
	Modern	41	3,22	1,141	,178		
	Karma	117	3,68	1,054	,097		
	Total	249	3,52	1,087	,068		

ANOVA test sonuçlarına göre, yöneticilerin iletişim boyutu itibariyle uygulanan performans değerlendirme yönteminin iş başarısı üzerindeki etkisinde 0,05 anlamlılık düzeyinde bir farklılığın olduğu ortaya çıkmıştır (p=0,48). Bu nedenle de H4 hipotezi kabul edilmiştir.

Bu farklılığın tam olarak hangi yöntemlerde görüldüğünü anlamak için Post-hoc testlerin Tukey testi yapılmış ve test sonuçları Çizelge 3.11`de yer almaktadır.

Çizelge 3.11: Tukey Test Sonuçları

Tukey	Performans Yöntemi	Ortalamalar Farkı	Std. Hata	p
İletişim	Geleneksel Modern	,230	,202	,493
	Karma Geleneksel	,229	,150	,281
	Karma Modern	,460	,195	,051

Tukey test sonuçlarına göre karma ve modern yöntemlerinin bir-birinden kabul edilebilir bir düzeyde istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde farklılaştığı görülmektedir (p=0,051). İletişim boyutu üzerindeki farklılaşmaya göre karma

yöntemin modern yonteme göre iş başarısı üzerindeki etkisi daha fazladır (ortalamalar arasındaki fark= 0,46).

Beşinci hipotez olan “H5: Performans değerlendirme yöntemlerinin “İnsanlarla İlişkiler” boyutu itibari ile orta ve üst düzey yöneticilerin iş başarısı üzerinde etkileri arasında anlamlı bir farklılık vardır.” hipotezini test edebilmek için Anova testinden yararlanılmıştır.

Çizelge 3.12: İnsanlarla ilişkiler Boyutu İtibariyle Yöneticilerin Performans Değerlendirme Ortalamalarının Dağılımı

ANOVA		Sayı	Ortalama	S.S	Std. Hata	F	p
İnsanlarla	Geleneksel	91	3,28	1,112	,116		
İlişkiler	Modern	41	3,35	1,115	,174		
	Karma	117	3,89	1,149	,106		
	Total	249	3,57	1,163	,073		

ANOVA test sonuçlarına göre, yöneticilerin insanlarla iletişim boyutu itibariyle uygulanan performans değerlendirme yönteminin iş başarısı üzerindeki etkisinde 0,05 anlamlılık düzeyinde bir farklılığın olduğu ortaya çıkmıştır (p=0,00). Bu nedenle de H5 hipotezi kabul edilmiştir.

Bu farklılığın tam olarak hangi yöntemlerde görüldüğünü anlamak için Post-hoc testlerin Tukey testi yapılmış ve test sonuçları Çizelge 3.13`de yer almaktadır.

Çizelge 3.13: Tukey Test Sonuçları

Tukey	Performans Yöntemi	Ortalamalar Farkı	Std. Hata	P
İnsanlarla	Modern Geleneksel	,073	,212	,936
İlişkiler	Karma Geleneksel	,610*	,158	,000
	Karma Modern	,537*	,205	,025

Tukey test sonuçlarına göre karma ve modern yöntemlerinin bir-birinden istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde farklılaştığı görülmektedir (p=0,025). İnsanlarla ilişkiler boyutu üzerindeki farklılaşmaya göre karma yöntemin modern yonteme göre iş başarısı üzerindeki etkisi daha fazladır (ortalamalar arasındaki fark= 0,53).

Altıncı hipotez olan “H6: Performans değerlendirme yöntemlerinin “Sonuç Üretme” boyutu itibari ile orta ve üst düzey yöneticilerin iş başarısı üzerinde etkileri arasında anlamlı bir farklılık vardır.” Hipotezini analiz etmek için Anova testinden yararlanılmıştır.

Çizelge 3.14: Sonuç Üretme Boyutu İtibariyle Yöneticilerin Performans Değerlendirme Ortalamalarının Dağılımı

ANOVA		Sayı	Ortalama	S.S	Std. Hata	F	p
Sonuç	Geleneksel	91	3,27	1,144	,120		
Üretme	Modern	41	3,45	1,134	,177		
	Karma	117	3,83	1,154	,106		
	Total	249	3,57	1,17	,074		

ANOVA test sonuçlarına göre, yöneticilerin sonuç üretme boyutu itibariyle uygulanan performans değerlendirme yönteminin iş başarısı üzerindeki etkisinde 0,05 anlamlılık düzeyinde bir farklılığın olduğu ortaya çıkmıştır (p=0,02). Bu sonuçlara göre de H6 hipotezi kabul edilmiştir.

Bu farklılığın tam olarak hangi yöntemlerde görüldüğünü anlamak amacıyla ise Post-hoc testlerinden olan Tukey testi yapılmış ve test sonuçları Çizelge 3.15`da yer almaktadır.

Çizelge 3.15: Tukey Test Sonuçları

Tukey	Performans Yöntemi		Ortalamalar Farkı	Std. Hata	P
Sonuç	Modern	Geleneksel	,179	,215	,683
Üretme	Karma	Geleneksel	,562*	,160	,002
	Karma	Modern	,382	,208	,160

Tukey test sonuçlarına göre karma ve geleneksel yöntemlerinin bir-birinden istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde farklılaştığı görülmektedir ($p=0,02$). Diğer çiftler olan modern ile geleneksel ve karma ile modern arasında anlamlı bir farklılık ortaya çıkmamıştır. Sonuç üretme boyutu üzerindeki farklılaşmaya göre karma yöntemin geleneksel yönetime göre iş başarısı üzerindeki etkisi daha fazladır (ortalamalar arasındaki fark= 0,56).

Yedinci hipotez olan “H7: Performans değerlendirme yöntemlerinin “Personel Yetiştirme ve Geliştirme boyutu itibari ile orta ve üst düzey yöneticilerin iş başarısı üzerinde etkileri arasında anlamlı bir farklılık vardır.” hipotezinin analizi için Anova testinden yararlanılmıştır.

Çizelge 3.16: Personel Yetiştirme ve Geliştirme Boyutu İtibariyle Yöneticilerin Performans Değerlendirme Ortalamalarının Dağılımı

ANOVA		Sayı	Ortalama	S.S	Std. Hata	F	p
Personel	Geleneksel	91	3,48	0,907	,095		
Yetiştirme ve Geliştirme	Modern	41	3,29	1,021	,159		
	Karma	117	3,73	1,052	,097		
	Total	249	3,56	1,006	,063		

ANOVA test sonuçlarına göre, yöneticilerin personel yetiştirme ve geliştirme boyutu itibariyle uygulanan performans değerlendirme yönteminin iş başarısı üzerindeki etkisinde 0,05 anlamlılık düzeyinde bir farklılığın olduğu ortaya çıkmıştır ($p=0,03$). Bu sonuçlara göre de H7 hipotezi kabul edilmiştir.

Bu farklılığın tam olarak hangi yöntemlerde görüldüğünü anlamak amacıyla ise Post-hoc testlerinden olan Tukey testi yapılmış ve test sonuçları Çizelge 6.25`de yer almaktadır.

Çizelge 6.23: Tukey Test Sonuçları

Tukey	Performans Yöntemi		Ortalamalar Farkı	Std. Hata	p
Personel	Geleneksel	Modern	,188	,187	,573
Yetiştirme ve Geliştirme	Karma	Geleneksel	,250	,139	,173
	Karma	Modern	,438*	,180	,042

Tukey test sonuçlarına göre karma ve modern yöntemlerinin bir-birinden istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde farklılaştığı görülmektedir ($p=0,04$). Personel yetiştirme ve geliştirme boyutu üzerindeki farklılaşmaya göre karma yöntemin modern yönetime göre iş başarısı üzerindeki etkisi daha fazladır (ortalamalar arasındaki fark= 0,43).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışma Azerbaycan Bakü`deki özel banka sektöründeki performans değerlendirme yöntemlerinin hangi ölçüde kullanıldığını saptamak ve performans değerlemenin önemini belirtmek için yapılmıştır. Performans değerlendirme sistemlerinin kurulması ve uygulanması aslında zor bir aşamadır. Burda bazı sorunlarla karşılaşılabilir. Şöyleki bazı insan kaynakları birimlerinde çalışanların katılımı olmadan performans değerlendirme sistemi kurulmakta ve bu da yöneticilerin bireysel bakış açısına göre çalışanlarını değerlendirdikleri için çıkan performans değerlendirme sonuçlarının da gerçeği yansıtmadığı görülmektedir.

Araştırmaya katılan yöneticilerin demografik özelliklerine göre performans değerlendirme uygulamalarına bakıldığında şu sonuçlar elde edilmiştir:

Cinsiyet dağılımına göre araştırmaya katılan orta ve üst düzey yöneticilerin büyük çoğunluğunun erkek (%57.4) yöneticiler olduğu ortaya çıkmıştır. Performans değerlendirme boyutlarına göre ele alındığında kadın ve erkekler arasında belirli farklılıklar görülmektedir. “Liderlik” boyutuna göre erkeklerin ortalamasının 3,46 olduğu, kadınların ortalamasının 3,85 olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bankalarda uygulanan performans değerlendirme yöntemlerinin erkeklerde kadınlara oranla liderlik özelliklerinin gelişmesine daha fazla katkıda bulunduğu düşünülmektedir. “İletişim”, “değişime uyma” ve “görev yönetme” boyutlarına göre performans değerlendirme yöntemlerinin kadınları erkeklerden daha fazla etkilediği görülmektedir. Geride kalan “personel yetiştirme”, “insani ilişkileri”, “sonuç çıkarma” boyutlarında ise anlamlı bir farklılığa rastlanmamıştır. Ayrıca erkeklerin kadınlara göre daha fazla yönetici pozisyonunda olduğu belirlenmiştir.

Medeni duruma göre katılımların dağılımında liderlik boyutuna, insani ilişkiler boyutuna ve personel yetiştirme boyutuna göre anlamlı bir farklılık görülmektedir. Liderlik boyutuna göre bekar olanların ortalaması 3,53 iken, evli olanların ortalaması 3,95 olarak tespit edilmiştir. Bu da bankada uygulanan performans değerlendirme yöntemlerinin evli olanlara nazaran bekar yöneticilerin liderlik boyutuna daha fazla etki ettiğini ortaya çıkarmıştır. İnsani ilişkiler ve personel yetiştirme boyutlarında da liderlik boyutuyla aynı sonuç elde edilmiştir. Diğer boyutlarda anlamlı bir farklılık gözlemlenmemiştir.

Yaş grupları itibariyle toplam 249 orta ve üst derece yöneticilerin 164'ü 25 ve altı yaş grubuna, 76'sı 26-35 arası yaş grubuna, 7'si 36-45 yaş arası grubuna ve 2'si 46 ve üstü yaş grubuna aittir. Yapılan test sonuçlarına göre yalnızca personel yetiştirme boyutuna göre yaş grupları arasında anlamlı bir farklılık bulunmuştur. Analiz sonucunda elde edilen bu bulgulara göre bankalarda uygulanan performans değerlendirme yöntemlerinin 36-45 yaş aralığındaki banka yöneticilerde 46 üstü banka yöneticilerine göre personel yetiştirme ve geliştirme açısından daha fazla önemli sonuçları olduğu tespit edilmiştir.

Bunun yanı sıra katılımcıların bankada çalışma sürelerine göre uygulanan performans değerlendirme yöntemlerinin boyutlarına verilen cevapların istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde farklılık gösterip göstermediğini ortaya koymak için ANOVA analizi yapılmış ve analiz sonuçlarına göre hiçbir boyutta katılımcıların eğitim düzeylerine göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılaşma gözlemlenmemiştir.

Katılımcıların kariyer basamaklarına göre verdikleri cevaplarda orta kademe yöneticilerin daha fazla olduğu görülebilir. Yapılan test sonuçlarına göre boyutlara bakıldığında “iletişim” ve “insani ilişkiler” boyutunda anlamlı bir farklılığın olduğu tespit edilmiştir. “İletişim” boyutuna baktığımızda orta kademe yöneticilerin ortalamasının 3,47 olduğu, üst kademe yöneticilerin ortalamasının 3,82 olduğunu görebiliriz. Bu sonuca göre, bankalarda uygulanan performans değerlendirme yöntemlerinin üst düzey yöneticilerde orta düzey yöneticilere oranla insani ilişkilerin gelişmesine daha fazla katkıda bulunduğu görülmektedir. “İnsani ilişkiler” boyutuna bakıldığında ise yine uygulanan performans değerlendirme yöntemlerinin üst kademe yöneticilerin orta kademe yöneticilere göre daha fazla etkili olduğu saptanmıştır.

Diğer bir ANOVA analizi ise katılımcıların bankada çalışma sürelerine göre uygulanan performans değerlendirme yöntemlerinin boyutlarına verilen cevapların

istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde farklılık gösterip göstermediğini ortaya koymak için yapılmış ve anlamlı bir farklılık bulunamamıştır.

Bankalarda kullanılan performans değerlendirmenin kullanım süresinde alınan cevapların görev yönetme, iletişim, insani ilişkiler, sonuç çıkarma ve personel yetiştirme ve geliştirme boyutlarında anlamlı bir farklılık görülmektedir.

Ayrıca çalışmaya katılan yöneticilerin uyguladıkları performans değerlendirmenin amacının çalışanları tarafından bilinip-bilinmemesine göre verdikleri cevaplar %61 oranında evet, %10 oranında hayır, %28,9 oranında kararsız olduklarını belirtmişlerdir. Evetlerin çoğunluk teşkil etmesi genel olarak bankalarda uygulanan performans değerlendirme sisteminin çalışanlar tarafından bilindiği sonucunu göstermektedir.

Performans değerlendirmenin bankaları için yararlı olup-olmadığını düşünen yöneticilerin %96'sı evet cevabını vermiştir. Bu da bankalarda uygulanan performans değerlendirme yöntemlerinin büyük oranda yarar sağladığını gösterir.

Yöneticilerin bankalarında uygulanan performans değerlendirme yöntemlerinin onlar için yeterli olup-olmadığına baktığımızda ise %61,8 oranında katılımcıların evet, %20,5 oranında katılımcıların hayır ve %17,7 oranında katılımcıların ise kararsız oldukları tespit edilmiştir. Çoğunluğun bankalarında uygulanan performans değerlendirme yöntemlerinin yeterli olduğunu düşündüğünü görmekteyiz.

Performans değerlendirme yöntemlerinin hangisinin bankalarda sıklıkla kullanıldığı yüzdesinde ise %36,5'i geleneksel performans değerlendirme yöntemlerinin, %16,5'i modern performans değerlendirme yöntemlerinin ve %47'si ise bu yöntemlerin birlikte kullanıldığını belirtmiştir.

Hipotezlere göre çıkan sonuçlar ise aşağıdaki gibidir:

- Performans değerlendirme yöntemlerinin “Liderlik” boyutu itibari ile orta ve üst düzey yöneticilerin iş başarısı üzerinde etkileri arasında anlamlı bir farklılığın olduğu ortaya çıkmıştır. Test sonuçlarına bakıldığında kullanılan geleneksel ve karma performans değerlendirme yöntemlerinin birbirinden anlamlı bir şekilde farklılaştığı görülmektedir. Liderlik boyutunun özel bankalarda geleneksel yöntemlere göre karma yöntemlere daha fazla etki ettiğini görebiliriz.

- Performans değerlendirme yöntemlerinin “Görevi Yönetme” boyutu itibari ile orta ve üst düzey yöneticilerin iş başarısı üzerinde etkileri arasında anlamlı bir farklılığın olmadığı tespit edilmiştir.

- Performans değerlendirme yöntemlerinin “Değişime Uyabilmek” boyutu itibari ile orta ve üst düzey yöneticilerin iş başarısı üzerinde etkileri arasında anlamlı bir farklılığın olduğu tespit edilmiştir. Karma yöntem ile geleneksel yöntem arasında bir farklılığın olduğunu göz önünde bulundurursak, özel bankalarda bu boyutta karma yöntemin geleneksel yöntemlere göre yöneticilerin iş başarısı üzerindeki etkisi daha fazladır.

- Performans değerlendirme yöntemlerinin “İletişim” boyutu itibari ile orta ve üst düzey yöneticilerin iş başarısı üzerinde etkileri arasında anlamlı bir farklılık olduğu saptanmıştır. İletişim boyutu üzerindeki farklılaşmaya göre özel bankalarda karma yöntemin modern yöntemlere göre, iş başarısı üzerindeki etkisi daha fazladır.

- Performans değerlendirme yöntemlerinin “İnsanlarla İlişkileri” boyutu itibari ile orta ve üst düzey yöneticilerin iş başarısı üzerinde etkileri arasında anlamlı bir farklılığın olduğu tespit edilmiştir. İnsanlarla ilişkiler boyutu üzerindeki farklılaşmaya

göre özel bankalarda karma yöntemin modern yönetime göre iş başarısı üzerindeki etkisi daha fazladır.

- Performans değerlendirme yöntemlerinin “Sonuç Üretme” boyutu itibari ile orta ve üst düzey yöneticilerin iş başarısı üzerinde etkileri arasında anlamlı bir farklılığın olduğu saptanmıştır. Sonuç üretme boyutu üzerindeki farklılaşmaya göre özel bankalarda karma yöntemin geleneksel yönetime göre iş başarısı üzerindeki etkisi daha fazladır.

- Performans değerlendirme yöntemlerinin “Personel Yetiştirme ve Geliştirme” boyutu itibari ile orta ve üst düzey yöneticilerin iş başarısı üzerine etkileri arasında anlamlı bir farklılığın olduğu gözlemlenmiştir. Personel yetiştirme ve geliştirme boyutu üzerindeki farklılaşmaya göre özel bankalarda karma yöntemin modern yönetime göre iş başarısı üzerindeki etkisi daha fazladır.

Araştırma sonuçları değerlendirilerek aşağıdaki öneriler geliştirilmiştir:

- Araştırmaya katılan yöneticilerin uyguladıkları performans değerlendirme yöntemlerinin çalışanlar tarafından bilinirlik oranı %61 oranında evet almıştır. Bir işletme veya kurum için uygulanan performans değerlendirme sisteminin tüm çalışanlar tarafından bilinmesi gerekmektedir. Aksi takdirde kurum içi bazı anlaşmazlıklar meydana gelebilir. Bankalar için seçilen performans değerlendirme yöntemleri uygulanmadan önce çalışanlara kapsamlı bilgi verilmesini önerebilmekteyiz.

- Araştırmaya katılan yöneticiler bankalarında uygulanan performans değerlendirme yöntemlerinin %61,8 oranında yeterli olduğunu düşünmektedirler. Performans değerlendirme çalışmalarından maksimum verimliliği almak istiyorsak, her işletmeye has olacak şekilde performans değerlendirme yöntemlerinin planlanması ve uygulanması gerekmektedir. Bunun için de tüm çalışanlar bir araya toplanarak onlar için en uygun performans değerlendirme yöntemini seçmeli ve uygulamalıdır. Yeterlilik düzeyi en yüksek seviyeye ulaşmalıdır.

- Yine performans değerlendirme yöntemlerinin yeterlilik düzeylerine göre, sadece %61,8 oranında evet oyunu alması, çalışanların belirlenecek ücretlerinde, terfi ve işten çıkarma kararlarında, kariyer planlamalarını yapmalarında yeterli bir oran değildir. Özellikle kariyer planlama insan kaynakları yönetimin en önemli unsurlarından biridir. Performans değerlendirme sonuçlarının doğru şekilde kullanılması ve bunun kariyere yansıtılması işletme ve bankalar için son derece önem arz etmektedir. Bunun için de yöneticilere bu yeterli yöntemin seçilmesinde ve uygulanmasında eğitim verilmesini önerebilmekteyiz.

- Cinsiyete göre dağılıma baktığımızda erkeklerin kadınlara nazaran sadece liderlik boyutunda etkin olduğunu görebilmekteyiz. Görevi yönetme, iletişim ve değişime uyma boyutlarında kadınlar daha etkin bir konumdadırlar. Her bir yönetici yeteri düzeyde lider olabilmeli, ekiplerini yönetebilmeli, çalışanlarıyla ilişkilerini iyi düzeyde tutmayı bilmelidirler. Bu özelliklerin bütünleşmesi için Liderlik, Görevi yönetme, İletişim ve Değişime uyma unsurları göz önünde bulundurarak, kadın ve erkeklere aynı düzey ve eşit dağılımda eğitim verilmesini önerebiliriz. Gelecekte potansiyel yönetici olacak çalışanların da bu eğitimlere tabii tutulması gerekir.

- Bulgular arasında ortaya çıkan Personel yönetimi ve geliştirme boyutunun önemli olduğu görülür. Bu da bankalarda uygulanan performans değerlendirme, performans yönetimi açısından planlı iş geliştirme faaliyetlerinin yapılmasını öngörebiliriz.

• Değişime uyma ve iletişim boyutunda da performans yönetim sistemleri bankaların insan kaynakları yönetimi açısından önemli bir girdi teşkil etmektedir. Özellikle örgütsel ve bireysel kariyer yönetimi açısından değişime uyma ve iletişim boyutunun yönetici ve çalışan profilindeki etkisi için gerekli çalışmaların yapılması da önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

1. Barutçugil,İ.,(2015); Performans Yönetimi, 3.baskı, İstanbul, Kariyer Yayıncılık.
2. Çetin, C., Arslan, M.L., Dinç, E., (2014); İnsan Kaynakları Yönetimi, 3. Baskı, Beta, İstanbul.
3. Erdoğan, İ., (1991); İşletmelerde Personel Seçimi ve Başarı Değerleme Teknikleri, İ.Ü. İşletme Fakültesi, No: 248, Küre Ajans, İstanbul.
4. Ferecov, R., (2011); İnsan Kaynakları Yönetiminde Performans Değerleme ve Uygulama, Qafqaz Üniversitesi Yayınları, Bakü.
5. Fındıkcı,İ. (1999); İnsan Kaynakları Yönetimi, İstanbul, Alfa Yayınları, Kasım.
6. Flippo, E.B., (1984); Personnel Management, Sixth Edition, McGraw-Hill.
7. Helvacı, M.A.(2002); “Performans Yönetimi Sürecinde Performans Değerlendirmenin Önemi”, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, Cilt:35, Sayı:1-2.
8. Koca, H., (2010); İnsan Kaynakları Yönetimi, 2. Baskı, Kumsaati Yayın Dağıtım, İstanbul.
9. Kubat, G., (2012); “Öz Değerlendirmenin 360 Derece Geri Beslenme Yöntemindeki İşlevselliği”, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl:5, Sayı:1, ss.51-65.
10. Mondy, R.W., Noe, R.M., Premeaux, S.R., (1999); Human Resource Management, Seventh Edition, Prentice Hall.
11. Okakın, N., Şakar, M., (2013); İnsan Kaynakları Yöneticisinin El Kitabı, 2. Baskı, Beta, İstanbul.
12. Özgen, H., Öztürk, A., Yalçın, A., (2002), İnsan Kaynakları Yönetimi, Nobel Kitabevi, Adana.
13. Sabuncuoğlu, Z., (2013); İnsan Kaynakları Yönetimi, 7. Baskı, Beta Basım, İstanbul.
14. Saruhan,S.C., Yıldız,M.L., (2012); İnsan Kaynakları Yönetimi, İstanbul, Beta Yayınları.
15. Stone, R.J., (2008); Human Resource Management, Sixth Edition, John Wiley&Sons.
16. Uyargil, C., (1994); İşletmelerde Performans Yönetimi Sistemi, Şahinkaya Maatbaacılık, İstanbul.
17. Yılmaz, F., Ünsar, S., (2007); “Performans Değerlendirme Sistemi ve Kullanım Alanları”, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:9, Sayı:1, ss.35-57.

PERFORMANS QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ METODLARININ ORTA VƏ ÜST SƏVIYYƏLİ İDARƏÇİLƏRİN İŞGÜZAR UĞURLARINA TƏSİRİ: AZƏRBAYCAN, BAKIDA OLAN ÖZƏL BANKLARA DAİR ARAŞDIRMA

Minə ŞXƏLİLİ, Murat Adil SALEPÇİOĞLU

Xülasə

Bu çalışmada performans qiymətləndirilməsi metodlarının orta və üst mövqe bank işçiləri üzərində təsiri analiz edilmişdir. Araşdırma Azərbaycan Bakıda olan özəl bank işçiləriylə həyata keçirilmişdir. Araşdırma nəticələrinə görə, performans qiymətləndirilməsi metodlarının “liderlik”, “vəzifəni idarə etmə”, “dəyişikliklərə uyğunlaşmaq”, “ünsiyyət qurmaq”, “insanlarla münasibət”, “nəticə çıxarmaq”, “kadrların hazırlanması və inkişafı” ölçüləri ilə birlikdə orta və üst mövqe idarəçilərin biznes uğurlarına təsrinin əhəmiyyətli dərəcə fərqliləşdiyi qənaətinə gəlinmişdir. Əlavə olaraq, araşdırmaya qatılan idarəçilərin, tətbiq edilən performans qiymətləndirilməsi metodlarının liderlik, insanlarla münasibət və kadrların hazırlanması və inkişafı ölçülərinə verdikləri cavablar cinsiyyət mövqesinə görə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlilik göstərməkdədir. SPSS 21.0 programından əldə edilən təhlil nəticəsində, banklarda tətbiq olunan performans qiymətləndirmə metodlarının kadrların hazırlanması və inkişafı baxımından 36-dan 45-ə qədər bank idarəçilərinə nisbətən daha çox 46 bank idarəçiləri ilə müqayisədə daha əhəmiyyətli nəticələr əldə etdikləri müəyyən edilmişdir. İştirakçıların bankda işləmə müddətinə görə tətbiq edilən performans qiymətləndirilməsi metodlarının ölçülərə görə verilən cavabların statistika baxımından əhəmiyyətli bit fərqliliyin olub olmamasına görə Anova analizi tətbiq edilmiş ancaq əhəmiyyətli bir fərqliliyin olmadığı tapılmışdır.

Açar sözlər: *Performans, performans qiymətləndirmə metodları, performans qiymətləndirilməsi prosesi*

THE EFFECT OF PERFORMANCE EVALUATION METHODS ON BUSINESS SUCCESS OF MEDIUM AND HIGH LEVEL MANAGERS: A RESEARCH ON PRIVATE BANKS IN BAKU, AZERBAIJAN

Mina SHKHALİLİ, Murat Adil SALEPÇİOĞLU

Abstract

In this study, the effects of performance evaluation methods on the success of middle and high level bank managers were examined. The research was conducted with the private bank employees in Baku, Azerbaijan. According to the results of the research, performance evaluation methods with dimensions of “leadership”, “task performance”, “adaption to change”, “communication”, “human relations”, “ceating output”, “employee training and development” effecton in the job performances of the middle and high level managers were determinted that it significantly differentiated. The effect of the performance evaluation methods on the leadership dimension, human relations and employee training and development dimensions differ significantly in terms of gender. According to the results of the analysis by using SPSS 21.0, it was determined that the performance evaluation methods applied in private banks have more important results in terms of personnel training and development in the bank managers who are the age group of 36 to 45

years banks managers than who are over 46. Another ANOVA analysis was performed to determine whether the responses to the dimensions of performance evaluation methods applied according to the working hours of the bank were statistically significant and no significant difference was found.

Keywords: *Performance, performance appraisal methods, performance appraisal process*

ÖRGÜTSEL BAĞLILIK VE İŞ BAŞARISININ İŞ DOYUMU İLE İLİŞKİSİ VE AZERBAJCAN SOSYAL SİGORTALAR KURUMU (DSMF) ÖRNEĞİ

Anar Bahaddin oğlu TALIBLI
İstanbul Aydın Üniversitesi, İşletme Yönetimi Anabilim Dalı,
anar_talib@hotmail.com

Dr. Öğr. Üyesi Murat Adil SALEPÇİOĞLU
İstanbul Aydın Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
İşletme Anabilim Dalı, muratsalepçioğlu@aydin.edu.tr

(*) T.C. İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,
İşletme Yönetimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezine ilişkin
makaledir. Söz konusu Tez, aynı adla 02.07.2019 tarihinde Tez
Jürisinde oy birliği ile kabul edilmiştir.

Özet

Bu araştırmada kurum çalışanlarının iş doyumuna etkisini ortaya çıkarmak, bireysel ve örgütsel kavramların örgütsel bağlılığa etkilerini araştırmak, iş doyumunu ve örgütsel bağlılık faktörlerinin kurum çalışanlarının ilerlemesine göre farklılık gösterip göstermediğini ortaya çıkarmak, farklı bireysel ve örgütsel faktörlerin elemanların iş doyumlarını ve örgütsel bağlılık düzeylerini ne tür etkilediğini ortaya çıkarma ve bu yönde konuya yönelik problemleri ortaya çıkararak çözüm önerileri sunmak amaçlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Örgütsel Bağlılık, İş Başarısı, İş Doyumu, Azerbaycan Sosyal Sigortalar Kurumu

GİRİŞ

Bu çalışma örgütsel bağlılığa ve başarıya etkisi boyutuyla iş doyumunu üzerinde odaklanılmaktadır. Bu noktada birincil adımda örgütsel bağlılığa, ikincil adımda iş başarısına etkisi boyutuyla iş doyumunun örgüt çalışanları üzerine etkileri incelenecektir. Burada iş doyumunu bir yanda örgüt çalışanlarının başarımını etkilemesi boyutuyla, onların gelişimini desteklediği çerçevede öneme sahipken, diğer yanda örgütsel bağlılığa ve dolayısıyla örgütün piyasalardaki varlığına ve rekabet gücüne katkı yapması boyutuyla öneme sahiptir.

İş doyumundan yola çıktığımız ve üç bölüme ayırdığımız makalede iş doyumununun örgüt bağlılığına ve iş başarımına etkilerini inceleyeceğiz. Burada öncelikle ilk bölümde örgütsel bağlılığı kavramsal ve teorik düzlemde inceleyeceğiz. İkinci bölümde ilk elde iş doyumunu incelenecek olup, ardından ikinci alt kısımda iş doyumunu-başarım ilişkisi üzerine durulacak ve son alt kısımda da iş doyumunun başarım ve örgütsel bağlılığa etkileri analiz edilecektir. Son bölümde ise Azerbaycan (Sosyal güvenlik kurumu DSMF) örneğinde alan çalışması gerçekleştirilmiştir.

ÖRGÜTSEL BAĞLILIK

Örgüt kavramı, pek çok farklı şekillerde kullanılmıştır. Davis (1977:134), bir örgütü, ortak bir hedefe doğru bir lider yönüyle iş birliği yapan büyük veya küçük bir grup birey olarak tanımlar. Allen'e (1958:51) göre, “örgütlenme, gerçekleştirilecek işi tanımlamak ve gruplandırmak, sorumluluk ve otoriteyi tanımlamak ve yetkilendirmek

ve insanların hedeflerini gerçeleştirmede en etkin biçimde birlikte çalışmalarını sağlamak amacıyla ilişki kurmaktır.”

Örgütsel bağlılık, çalışanların kurumun hedeflerine ulaşmasında yardımcı olma kararlılığı ve çalışanların kimlik, katılım ve sadakat seviyelerini içermektedir (Caught, Shadur, 2000:777). İnsanların davranışları, inançları ve tutumlarıyla ölçülebilen duygusal bir eylemdir ve çok düşükten çok yükseğe kadar her yerde bulunmaktadır. John Meyer ve Nancy Allen (1997:58) üç tür kurumsal bağlılık biçimini belirlemişlerdir: duygusal, devamlı ve normatif.

Örgütsel bağlılığa ilişkin örgütsel faktörler arasında yer alan işçi ve örgüt yapısıyla ilgili özelliklerin etkileri, ampirik araştırma çalışmalarıyla örneklendirilmiş, işçilerin güçlendirilmesi ile örgütsel bağlılık arasındaki pozitif ilişki ortaya konmuştur (Wilson, 1999: 120). Örneğin yine bu bağlamda, bütün gün birçok peope ile iletişim kurmanın ve diğer işçilerle veya başkalarıyla çalışmanın mümkün olduğu organizasyonlarda, bağlılığın olumlu yönde olumlu yönde etkilendiği görülmüştür (Trombetta ve Rogers, 1988: 494). Buna ek olarak, diğer yöneticilerden, alt işverenlerden bilgi edinme ve diğer örgütsel kaynaklardan faydalanma imkânı sağlayan organizasyonel yapıda, yöneticilerin olumlu bir şekilde etkilenmesinin, üst düzey örgütsel bağlılık duygusuna sahip olabileceği gözlenmiştir. (Cohen, 1992: 539; Mueller, Finley, Iverson ve Price, 1999:187; Balfour ve Wechsler, 1990:34).

Örgütsel bağlılık hissini belirleyen bir başka faktör de rol ile ilgili olanlardır. Bu konuda yapılan çalışmalarda, olumsuz örgüt atmosferi, rol gereksinimlerine yönelik belirsizlik, rol çatışması, örgütsel otoritenin ve etkinin yetersizliği, kaynakların ve olanakların yetersizliği, örgüt içinde, kişilerarası ve sosyal taleplerin karşılanamaması gibi faktörler araştırıldı. Bu bağlamda, rol belirsizliğinin ve rol çatışmasının örgütsel bağlılık üzerindeki etkileri araştırılmıştır. Yapılan çalışmalarda bu iki faktörün örgütsel bağlılığı olumsuz yönde etkilediği bulunmuştur (Morris ve Sherman, 1981: 512; Gregersen ve Black, 1992: 65).

İŞ DOYUMU – İŞ BAŞARISI VE ÖRGÜTSEL BAĞLILIK

İş doyumunun en çok kullanılan tanımı Locke (1976:223) tarafından oluşturulan “bir kişinin işinin veya iş deneyimlerinin değerlendirilmesinden kaynaklanan zevkli veya olumlu bir duygusal durum” tanımıdır (Judge ve Klinger, 2008:45) . Birçok araştırmacı arasında önde gelen akademisyen olan Locke, yukarıda belirtilen iş doyumunu tanımında önemli noktaların bulunduğunu belirtmektedir: duygusal bir durumun, iş doyumunu için etkili bir bileşen olduğunu ima etmiştir; Bir değerlendirme süreci, iş doyumunu için bilişsel veya değerlendirici bir bileşen olduğunu ima etmiştir. Başka bir deyişle, Locke'un tanımı üç unsurdan oluşur: etkili, bilişsel ve iş odaklı.

Peeter's, et. ark. (2014:98) araştırma sonuçları, iş tatmininin hem performans hem de devamsızlık oranı ile ilişkili olduğu sonucuna vardı. Bu davranışları göstermek için çalışanların işleriyle ilgili iki karar almaları gerekmektedir. Bunlardan biri, çalışacakları işyeri seçiminde karar vermektir. Çalışmalar, çalıştıkları şirketten memnun olan çalışanların, memnun olmayanlardan daha az devamsızlık yaptıklarını göstermiştir (Mutula, 2002:110). Dahası, tatmin olmamış çalışanlar işlerinden istifa etmeyi tercih ediyorlar, bu da devamsızlığın görülme sıklığını artırıyor. Bu durum şirketin tavan maliyetlerinde ve düşük performansta artma neden oluyor. Bu nedenle, iş doyumunu şirketin devamsızlık oranını olumlu yönde etkilemektedir.

Latham'a göre (2012:176), motivasyon, kişinin zamana ve enerjiye bir dizi güdülere veya görevlere ya da bireysel yoğunluğa, yönüne ve çabaların sürekliliğine

neden olan sürece tahsis edileceği bir bilişsel kaynak tahsisi sürecidir. Tanıma göre, dikkate alınması gereken üç önemli nokta uyarılma, yön ve belirli faaliyetlerin sürdürülmesidir.

İŞ DOYUMUNUN BAŞARIMA VE ÖRGÜTSEL BAĞLILIĞA ETKİSİNDE AZERBEYCAN SOSYAL GÜVENLİK KURUMU (DSMF) ÖRNEĞİ

Bu çalışmada örgütsel bağlılığa ve başarıya etkisi boyutuyla iş doyumunu üzerinde odaklanılmaktadır. Bu noktada birincil adımda örgütsel bağlılığa, ikincil adımda iş başarımına etkisi boyutuyla iş doyumunun örgüt çalışanları üzerine etkileri incelenecektir. Burada iş doyumunu bir yanda örgüt çalışanlarının başarımını etkilemesi boyutuyla, onların gelişimini desteklediği çerçevede öneme sahipken, diğer yanda örgütsel bağlılığa ve dolayısıyla örgütün piyasalardaki varlığına ve rekabet gücüne katkı yapması boyutuyla öneme sahiptir.

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu araştırmanın en önemli amacı, örgütsel bağlılık kavramının iş doyumunu üzerinde gösterdiği etkileri incelemektir. Çalışmanın konu ile ilgili amacı Azerbaycan Cumhuriyetinde bulunan Azerbeycan Sosyal Güvenlik Kurumunda (DSMF) çalışan kişilerin iş doyumunun örgütsel bağlılığa etkisini ölçmektir.

Azerbeycan Sosyal Güvenlik Kurumu (DSMF)

Azerbaycan Devlet Sosyal Koruma Fonu, Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşları için sosyal sigorta ve emekli aylığı alanındaki faaliyetlerin düzenlenmesinden sorumludur. Ülkenin Devlet Sosyal Koruma Fonu nezaretinde, sosyal güvenlik programları hazırlanmaktadır. Sovyet rejimi altında, Azerbaycan'daki vatandaşlar için sosyal sigorta ve emekli aylıkları devlet tarafından sağlandı.

Araştırma Modeli

Çalışma modeli olarak; tarama modellerinden biri olan “örnek olay tarama modeli” kullanılarak DSMF'deki çalışanların demografik özelliklerinin, iş doyumunu ve örgütsel bağlılık üzerinde ne tür bir değişiklik oluşturduğu ortaya çıkarılmaya ve iş doyumunun örgütsel bağlılık üzerindeki etkisi ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu etkinin derecesini ortaya çıkarmak üzere, DSMF işgörenlerine “anket çalışması” yapılmıştır.

Evren ve Örneklem

Araştırma evrenini, DSMF'de 300 çalışan oluşturmaktadır. Ancak yöneticilere ulaşmanın zorluğu nedeni ile yöneticiler bu ankete dahil edilmemiş, çalışanlara kapalı zarf ile gönderilmiş, çalışanlara iş planına göre uygun olduğu zamanda doldurulması rica edilmiştir

Hipotezler

Araştırma için oluşturulan hipotezler aşağıdaki gibidir:

H1: Kurumda cinsiyete göre farklılıkların iş doyumunu, başarıyı ve örgütsel bağlılık arasında ilişki vardır.

H2: Kurumda medeni durumuna göre farklılıkların iş doyumunu, başarıyı ve örgütsel bağlılık arasında ilişki vardır.

H3: Çalışanların farklı kurumlarda iş deneyimlerinde bulunmasının iş doyumunu, başarıyı ve örgütsel bağlılık arasında ilişki vardır

H4: Kurum dahilinde meslekte geçen süreye göre farklılıklar ve iş doyumunu, başarıyı ve örgütsel bağlılık arasında ilişki vardır

H5: Kurum çalışanları yaptıkları işten memnun olmaları iş doyumunu ve örgütsel bağlılık ile ilişkilidir

H6: Kurum çalışanları işyerinde görüştüğü ve çalıştığı insanlardan memnun kalmaları iş doymu ve örgütsel bağlılığa olumlu etki eder

H7: Kurum çalışanlarının kurumda gördükleri saygı ve adil davranımın iş doymu ve örgütsel bağlılık arasında ilişki bulunmaktadır

H8: Kurum çalışanlarının kurumda bağımsız olarak düşünüp hareket etmeleri ile iş doymu ve örgütsel bağlılık arasında ilişki bulunmaktadır

Verilerin toplanması

Çalışmada veri toplama aracı olarak anket yöntemi kullanılmıştır. Anket toplam 37 sorudan oluşturulmuştur. 5’i demografik olmak üzere geri kalan sorular örgütsel bağlılığı ölçmek amacıyla daha önceden güvenilirliği test edilmiş Porter ve Smith tarafından geliştirilen “Örgütsel Bağlılık Ölçeği” Türkçe’ye çevrilerek, yorumlanmış ve araştırmada kullanılmıştır. 5’li Likert ölçeği kullanılarak soruların cevaplandırılması Kesinlikle Kıtılıyorum, Katılıyorum, Kararsızım, Kesinlikle Katılmıyorum ve Katılmıyorum şeklindedir.

Verilerin Çözümlemesi

Verilerin normal dağılıma uygunluğu Shaphiro wilk testi ile test edilmiş, normal dağılıma sahip özelliklerin 2 bağımsız grupta karşılaştırılmasında Student t testi, normal dağılmayan özelliklerin 2 bağımsız grupta karşılaştırılmasında Mann Whitney u testi kullanılmıştır. Ayrıca sayısal verilerin 2’den fazla bağımsız grupta karşılaştırılmasında normal dağılım gösteren özellikler için Tek yönlü varyans analizi (ANOVA) ve LSD çoklu karşılaştırma testleri, normal dağılmayan özellikler için ise Kruskal Wallis testi ve All pairwise çoklu karşılaştırma testi kullanılmıştır. Geçerlik ve güvenilirliğin test edilmesi amacı ile Cronbach alfa katsayıları hesaplanmıştır. Tanımlayıcı istatistik olarak sayısal değişkenler için ortalama±standart sapma, kategorik değişkenler için ise sayı ve % değerleri verilmiştir. İstatistiksel analizler için SPSS Windows versiyon 24.0 paket programı kullanılmış ve $P<0.05$ istatistiksel olarak anlamlı kabul edilmiştir.

Bulguların Değerlendirilmesi

Araştırmanın bu bölümünde ilk önce katılımcıların demografik bilgileri değerlendirilecektir. Daha sonra araştırmaya katılım sağlayan kişilere ait demografik bilgilerin iş doymu ve örgütsel bağlılık üzerinde ne tür bir etki sağladığı analiz edilecektir.

Tablo 1. Ölçek puanlarına ait tanımlayıcı istatistikler ve Cronbach alfa değerleri

	N	Min	Max	Ortalama	Std. Sapma	Cronbach alfa
Ölçek	282	32,00	152,00	105,67	27,86	0,964

Cronbach Alfa istatistiği ölçeğin güvenilirliğinin yüksek düzeyde olduğunu göstermektedir. Çevre ile ilgili beşli likert ölçekli soruların tümü bir ölçek olarak değerlendirilip güvenilirlik analizi yapılmıştır ve yapılan analizde ölçeğin Cronbach Alfa değeri 0,964 değeri güvenilirliğinin oldukça yüksek olduğuna işaret etmektedir. 32 madde içeren ölçek en düşük değeri 32,00 en yüksek değeri 152,00 olduğu gözlenmiştir. Ölçeğin ortalama değeri 105,67 standart sapması 27,86 olduğu gözlenmiştir.

Tablo 2. Cinsiyete göre ölçek farklılıklarının analizi

Değişkenler	Erkek (n=173)	Kadın (n=109)	t	P
Ölçek	109,26 ± 28,54	99,96 ± 25,85	2,761	0,006

t dəyəri Student t testindən elde edilmişdir. İstatistiksel anlamlılıq düzeyi 0,05

Kadınlar və erkeklerin ölçək puan ortalamaları bakımından istatistiksel olaraq anlamlı düzeyde fərqliliklər gözənlmişdir ($p=0,006$). Erkeklerin ölçək puanları ($109,26 \pm 28,54$) bakımından kadınlara ($99,96 \pm 25,85$) kıyasla daha yüksək dəyərlər aldığı gözənlmişdir. Student testinin sonuqlarına görə erkeklerde iş doymunu ilə örgütsel bağlılıq arasında daha fazla ilişki bulunmuşdur. Bu erkekler için çalışma ortamında doymuna ulaşmanın önemli olduğunu göstermektedir.

Tablo 4. Medeni duruma göre ölçək fərqliliklərinin analizi

Değişkenler	Bekar (n=48)	Evli (n=234)	t	P
Ölçək	94,08 ± 30,86	108,04 ± 26,66	-3,214	0,001

t dəyəri Student t testindən elde edilmişdir. İstatistiksel anlamlılıq düzeyi 0,05

Bekâr olan bireyler ile evli olan bireyler ölçək puan ortalamaları bakımından istatistiksel olarak anlamlı düzeyde fərqliliklər gözənlmişdir ($p=0,001$). Evlilerin ölçək puanları ($108,04 \pm 26,66$) bakımından Bekârların ölçək puanlarına ($94,08 \pm 30,86$) kıyasla daha yüksək dəyərlər aldığı gözənlmişdir. Elde edilen sonuca göre evlilerde iş doymunu örgütsel bağlılığa daha fazla etki etmektedir. Bu evlilerin daha fazla sorumluluk sahibi olduklarını göstermektedir.

Tablo 5 Meslekte geçen süreye göre ölçək fərqliliklərinin analizi

İş deneyimi	N	Ort	SS	Min	Maks	F	p
1 – 5 yıl ^a	24	87,21	24,30	33,00	118,00	7,823	0,001
6 – 10 yıl ^b	112	103,57	25,46	32,00	146,00		
11 – 15 yıl ^{ab}	50	99,90	30,43	32,00	144,00		
16 – 20 yıl ^b	27	113,26	26,53	50,00	152,00		
21 – 25 yıl ^c	14	136,36	10,37	119,00	145,00		
26 ve üstü ^b	55	111,69	27,34	41,00	151,00		
Toplam	282	105,67	27,86	32,00	152,00		

p dəyəri Anova testindən elde edilmişdir. İstatistiksel anlamlılıq düzeyi 0,05, ^{abc} şeklinde üst indislerde belirtilen farklı harfler Anova test sonrası yapılan LSD ikili karşılaştırmalarında farklı grupları göstermektedir.

Meslekte farklı yıllarda hizmet vermiş kişilerin ölçək puan ortalamaları arasında istatistiksel olarak anlamlı düzeyde bir ilişkiye rastlanmıştır ($p=0,001$). Buna göre yapılan Anova test sonrası analizlerine (LSD) göre 6 ila 10 yıl çalışanların ($103,57 \pm 25,46$) ölçək puan ortalamaları, 1 ila 5 yıl arası çalışanların puan ortalamalarından ($87,21 \pm 24,30$) yüksek olduğu ve bu farkın istatistiksel olarak da anlamlı düzeyde olduğu gözənlmişdir ($p < 0,05$). 21 ila 25 yıl çalışanların ölçək puan ortalamaları ($136,36 \pm 10,37$) anlamlı düzeyde diğer tüm çalışma yıllarına sahip kişilerden daha yüksek olduğu ve ayrı ayrı bu farkların istatistiksel olarak da anlamlı düzeye sahip oldukları gözənlmişdir.

Tablo 6. Ölçək maddelerine verilen cevapların analizleri

	1		2		3		4		5	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Şu an çalıştığım iş beni tatmin ediyor	38	13,5	73	25,9	59	20,9	85	30,1	27	9,6
Aldığım maaş beni tatmin ediyor	56	19,9	107	37,9	33	11,7	72	25,5	14	5,0

İşyerinde görüştüğüm ve çalıştığım insanlardan memnunum	28	9,9	22	7,8	33	11,7	138	48,9	61	21,6
İşyerinde gördüğüm saygı ve adil davranışlar beni memnun ediyor	26	9,2	26	9,2	35	12,4	114	40,4	81	28,7
İşyerinde farklı insanlar tanıma şansı elde ediyorum	30	10,6	23	8,2	21	7,4	114	40,4	94	33,3
İstesem bile şu an bu kurumdan ayrılmak benim için çok güç olurdu	31	11,0	50	17,7	77	27,3	65	23,0	59	20,9
Şu an bu kurumdan ayrılmak istediğime karar verirsem yaşantım büyük oranda alt üst olur	33	11,7	78	27,7	67	23,8	72	25,5	32	11,3
Çalıştığım kurumdan şimdi ayrılırsam suçluluk hissi duyarım	41	14,5	64	22,7	67	23,8	61	21,6	49	17,4
Bu kurum benim sadakatimi hak ediyor	27	9,6	38	13,5	68	24,1	88	31,2	61	21,6
Bu kurumdan şuan ayrılamam çünkü buradaki insanlara karşı sorumluluk duyuyorum	27	9,6	48	17,0	44	15,6	95	33,7	68	24,1

Ölçek sorunlarına verilen cevaplar madde bazında incelendiğinde ilk soru olan “Şu an çalıştığım iş beni tatmin ediyor” sorusuna katılımcıların %9.6’sı kesinlikle katılıyorum şeklinde cevap vermişler. Katılımcıların %30,1’i ise bu soruya katılıyorum şeklinde cevap vermişler. Katılımcıların %39,7’si bu yönde olumlu cevap verselerde %20,9’u bu soruya kararsız kalmış, %39,4’ü ise olumsuz yönde cevap vermiştir. Yüzdelerin bir-birine yakın olması katılımcıların hepsinin tam olarak kurumdan memnun kalmadıklarını göstermektedir. Durumun onları tam olarak tatmin etmediği görülmektedir.

“Aldığım maaş beni tatmin ediyor” sorusuna katılımcıların %5’i kesinlikle katılıyorum şeklinde cevap vermiştir. Katılımcıların %25,5’i bu soruya katılıyorum şeklinde cevap vermiştir. Bu soruya katılımcıların %30,5’i olumlu yönde yanıt vermiştir. Katılımcıların 57,8’i bu soruyu olumsuz şekilde yanıtlamıştır. Katılımcıların çoğunluğunun aldığı maaştan tatmin olmadığı gözlemlenmiştir. Bu durum iş doyumuna, dolayısıyla örgütsel bağlılığa olumsuz etki etmektedir.

“İşyerinde farklı insanlar tanıma şansı elde ediyorum” sorusuna katılımcıların %73,7’si olumlu yönde cevap vermişler. Katılımcıların %18,8’i ise olumsuz yanıt vermişler. Bu durum insanların çalışma ortamını hemde sosyalleşe bildikleri bir ortam olarak gördüklerini göstermektedir.

“Çalıştığım kuruma karşı güçlü bir aidiyet duygusu hissediyorum” sorusuna katılımcıların %64,2’si olumlu şekilde yanıt vermişler. Bu çalışanların büyük bir hissesinin kuruma karşı aidiyet duygusunun yüksel olduğunu göstermektedir. Aidiyet duygusu iş doyumunu ve örgütsel bağlılıkla ilişkilidir.

“Şu an bu kurumdan ayrılmak istediğime karar verirsem yaşantım büyük oranda alt üst olur” sorusuna katılımcıların %36,8’i olumlu, %39,4’ü olumsuz şekilde yanıt vermişlerdir. Bu sonuç çalışanların bu konuda kararsız olduğunu göstermektedir.

“Şu an bu kurumda kalmam, bir istek olduğu kadar bir gerekliliktir” sorusuna katılımcıların %50,7’si olumlu şekilde yanıt vermişlerdir. Bu çalışanların daha fazla iş ortamı ile ilgilenmediklerini, sadece bir işe sahip olma isteklerini göstermektedir. Bu durum örgütsel bağlılığı değil, sadece mecburiyet göstergesidir.

“Bu kurum benim sadakatimi hak ediyor” sorusuna katılımcıların %52,8’i olumlu şekilde yanıt vermişler. Bu durum kurumun kişilerin sadakatini hakk ettiğini göstermektedir. Oluşan sadakatin ise iş doyumu ve örgütsel bağlılık düzeylerine etki ettiği belirtilmiştir.

Hipotezlerin değerlendirilmesi

Elde edilen verilerin analizi yapıldıktan sonra oluşturulan hipotezlerin doğruluğu test edilmiştir. Tablo 7.’te hipotezlerin ve doğrulukları belirtilmiştir. Kabul veya red olunan hipotezler tablo içinde belirtilmiştir.

Tablo 7. Hipotezlerin analizi

H1	Kurumda cinsiyete göre farklılıkların iş doyumu, başarımları ve örgütsel bağlılık arasında ilişki vardır	Kabul
H2	Kurumda medeni durumuna göre farklılıkların iş doyumu, başarımları ve örgütsel bağlılık arasında ilişki vardır	Kabul
H3	Çalışanların farklı kurumlarda iş deneyimlerinde bulunmasının iş doyumu, başarımları ve örgütsel bağlılık arasında ilişki vardır	Kabul
H4	Kurum dahilinde meslekte geçen süreye göre farklılıklar ve iş doyumu, başarımları ve örgütsel bağlılık arasında ilişki vardır	Kabul
H5	Kurum çalışanları yaptıkları işten memnun olmaları iş doyumu ve örgütsel bağlılık ile ilişkilidir	Red
H6	Kurum çalışanları işyerinde gördüğü ve çalıştığı insanlardan memnun kalmaları iş doyumu ve örgütsel bağlılığa olumlu etki eder	Kabul
H7	Kurum çalışanlarının kurumda gördükleri saygı ve adil davranımın iş doyumu ve örgütsel bağlılık arasında ilişki bulunmaktadır	Kabul
H8	Kurum çalışanlarının kurumda bağımsız olarak düşünüp hareket etmeleri ile iş doyumu ve örgütsel bağlılık arasında ilişki bulunmaktadır	Kabul

İlk hipotezimiz olan “Kurumda cinsiyete göre farklılıkların iş doyumu, başarımları ve örgütsel bağlılık arasında ilişki vardır” Student t testinden elde edilen sonuçlara göre kabul edilmiştir. Kadınlar ve erkeklerin ölçek puan ortalamaları bakımından istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklılıklar gözlenmiştir ($p=0,006$). Erkeklerin ölçek puanları ($109,26 \pm 28,54$) bakımından kadınlara ($99,96 \pm 25,85$) kıyasla daha yüksek değerler aldığı gözlenmiştir. Student testinin sonuçlarına göre erkeklerde iş doyumu ile örgütsel bağlılık arasında daha fazla ilişki bulunmuştur. Bu erkekler için çalışma ortamında doyuma ulaşmanın önemli olduğunu göstermektedir.

İkinci hipotezimiz olan “Kurumda medeni durumuna göre farklılıkların iş doyumu, başarımları ve örgütsel bağlılık arasında ilişki vardır” hipotezi Student t testinden elde edilen sonuçlara göre kabul edilmiştir. . Elde edilen sonuca göre evlilerde iş doyumu örgütsel bağlılığa daha fazla etki etmektedir. Bu evlilerin daha fazla sorumluluk sahibi olduklarını göstermektedir.

Üçüncü hipotez “Çalışanların farklı kurumlarda iş deneyimlerinde bulunmasının iş doyumu, başarımları ve örgütsel bağlılık arasında ilişki vardır” Student t

testi ile yapılan analiz sonuçlarına göre doğrulanmıştır. Sonuçlara göre farklı yerlerde çalışma deneyimleri olan insanların iş doyumunun örgütsel bağlılık ile arasında ilişki bulunmuştur. Bu durumun elde edilen tecrübelerden kaynaklandığı görülmektedir.

Dördüncü hipotez olan “Kurum dahilinde meslekte geçen süreye göre farklılıklar ve iş doyumunu, başarımları ve örgütsel bağlılık arasında ilişki vardır” hipotezi Anova testi ile yapılan analizlerin sonucuna göre kabul edilmiştir. 21 ila 25 yıl çalışanların ölçek puan ortalamaları (136,36±10,37) anlamlı düzeyde diğer tüm çalışma yıllarına sahip kişilerden daha yüksek olduğu ve ayrı ayrı bu farkların istatistiksel olarak da anlamlı düzeye sahip oldukları gözlenmiştir.

“Kurum çalışanları yaptıkları işten memnun olmaları iş doyumunu ve örgütsel bağlılık ile ilişkilidir” hipotezi frekans tablosunda yer alan verilerden elde edilen sonuçlara göre doğrulanmamıştır. Katılımcıların %39,7’si bu yönde olumlu cevap verselerde %20,9’u bu soruya kararsız kalmış, %39,4’ü ise olumsuz yönde cevap vermiştir. Yüzdelerin bir-birine yakın olması katılımcıların hepsinin tam olarak kurumdan memnun kalmadıklarını göstermektedir. Durumun onları tam olarak tatmin etmediği görülmektedir.

“Kurum çalışanları işyerinde görüştüğü ve çalıştığı insanlardan memnun kalmaları iş doyumunu ve örgütsel bağlılığa olumlu etki eder” hipotezi doğrulanmıştır. “İşyerinde görüştüğüm ve çalıştığım insanlardan memnunum” sorusuna katılımcıların %21,6’sı kesinlikle katılıyorum şeklinde cevap vermiştir. DMSF çalışanlarının %48,9’u katılıyorum şeklinde cevap vermişler. Katılımcıların %70,5’i bu soruya olumlu yanıt vermişlerdir. Buda çalışma ortamının, çalışma arkadaşlarının iş doyumunu ve örgütsel bağlılık arasında ilişki olduğunu göstermektedir.

“Kurum çalışanlarının kurumda gördükleri saygı ve adil davranımın iş doyumunu ve örgütsel bağlılık arasında ilişki bulunmaktadır” hipotezi doğrulanmıştır. İşyerinde gördüğüm saygı ve adil davranışlar beni memnun ediyor” sorusuna anket katılımcıların %28,7’si kesinlikle katılıyorum şeklinde yanıt vermişler. Çalışanların %40,4’ü bu soruya katılıyorum şeklinde yanıt vermişlerdir. Toplam katılımcıların %69,1’i bu soruyu olumlu şekilde yanıtlamışlar. Bu durum çalışanların işyerinde gördükleri saygı ve adil davranışlardan memnun kaldıklarını göstermektedir. Bu tür memnuniyet iş doyumunu ve örgütsel bağlılığa olumlu etki etmektedir.

“Kurum çalışanlarının kurumda bağımsız olarak düşünüp hareket etmeleri ile iş doyumunu ve örgütsel bağlılık arasında ilişki bulunmaktadır” hipotezi kısmen doğrulanmıştır. Olumlu ve olumsuz yanıtlar arasında çok fazla farklılık olmamasından dolayı bu durumun iş doyumunu ve örgütsel bağlılıkla ilişkili olmadığı gözlemlenmiştir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada Azerbaycan Sosyal Güvenlik Kurumu (DMSF) çalışanlarının örgütsel bağlılık, iş başarısı ve iş doyumunu düzeyleri arasında ilişkileri ölçülmüştür. Günümüzde, DMSF Azerbaycan’ın önde gelen ve hızla büyümekte olan kurumlarından biridir. Kurumların başarılı olmaları için hem iç, hemde dış hedef kitleyle doğru iletişim içinde olmaları gerektiği bilinmektedir. Bu nedenle DMSF’nin iç hedef kitlesinin ne kadar memnun ettiği bu çalışmada ölçülmüştür.

Bu araştırmanın en önemli amacı, örgütsel bağlılık kavramının iş doyumunu üzerinde gösterdiği etkileri incelemektir. Bu çalışmada kurum çalışanlarının iş doyumuna etkisini ortaya çıkarmak, bireysel ve örgütsel kavramların örgütsel bağlılığa etkilerini araştırmak, iş doyumunu ve örgütsel bağlılık faktörlerinin kurum çalışanlarının ilerlemesine göre farklılık gösterip göstermediğini ortaya çıkarmak,

farklı bireysel ve örgütsel faktörlerin elemanların iş doyumlarını ve örgütsel bağlılık düzeylerini ne tür etkilediğini ortaya çıkarma ve bu yönde konuya yönelik problemleri ortaya çıkararak çözüm önerileri sunmak amaçlanmıştır.

Bu amaç doğrultusunda yapılan anket çalışmasının sonucunda çalışanların çalıştıkları ortamdan memnun oldukları görülmüştür. DMSF çalışanlarının çalıştıkları kurum karşısında kendilerini borçlu hiss ettikleri saptanmıştır. Kurumdan memnun olmalarına rağmen araştırma sonucunda yaptıkları işden çok fazla memnun olmadıkları görülmüştür. Bunun ilk sebebinin aldıkları maaş olduğu görülmüştür. Çalışanların aldıkları maaşın onları tatmin etmediği görülmüştür.

Bu durumun yanı sıra, yapılan çalışma sonucunda çalışanların iş ortamında elde ettikleri kişisel gelişimin onları memnun ettiği görülmektedir. Bu iş ortamının verimli halde sürdürüldüğünü göstermektedir. Bunun diğer bir sebebi çalıştıkları ortamda yer alan iş arkadaşlarından memnun olmalarıdır. Böyle bir çalışma ortamı insanların iş doyumunu ve örgütsel bağlılığını artırmaktadır. İş doyumunu ve örgütsel bağlılığı artıran diğer bir sebep işyerinde görülen saygı ve davranışların adilliyiğidir. Yapılan anket sonucunda incelenen kurumda bu unsurların mevcut olduğu saptanmıştır.

Araştırma sonucunda elde edilen bulgular yönünde aşağıda belirtilen önerilerde bulunabiliriz:

- Çalışanların çalışma ortamlarının uygun hale getirilmesi gerekmektedir.
- Çalışanlara ödenen ücretlerin yaptıkları işle eşdeğer olması gerekmektedir.
- Kurum ile kurum çalışanları arasında sürdürülen aktif ilişkinin daha sağlıklı bir biçimde yürütülebilmesi adına kurum ile çalışanlar arasında oluşan uyumun doğru bir şekilde sağlanması önemlidir.
- Kurum dahilinde farklı zamanlarda örgütsel bağlılık ve iş tatmin düzeylerine yönelik anket uygulaması gerçekleştirilerek, oluşabilecek sorunların önüne geçilebilir.
- Kurum çalışanlarının kurum dahilindeki sorumlulukların arttırılabilmesi, kuruma karşı aidiyet duygularının çok fazla geliştirebilmeleri ve kurum dahilinde oluşturulan ailenin bir hissesi gibi hissetmesi için sosyal aktivitelere daha fazla önem verilmesi gereklidir
- Kurum yöneticilerinin çalışanlarına gelecekle ilgili kariyer planları sunmaları, dolayısıyla elemanların başarılı olmalarına yol açarak çalışanların gelişmelerini sağlayacak terfi planlaması gerçekleştirilmesi gereklidir.
- Çalışmada çalışanlar örgüt dahilinde çalışma sebeplerini kendi isteğinden daha çok mecburiyetten olduğunu belirtmişlerdir. Bu yönde çalışanlar tarafından hakkında bahsedilen mecburiyetin sebeplerinin araştırılması gelecekte yapılacak başka araştırmalara konu olabilir.

KAYNAKÇA

1. Allen, N. J., and Meyer, J. P. (1990). The measurement and antecedents of affective, continuance, and normative commitment to the organization. *Journal of Occupational Psychology*, 63, 1–18.
2. Cohen, Aaron (1992) “Antecedents Of Organizational Commitment Across Occupational Groups: A Meta-Analysis”, *Journal of Organizational Behavior*, Vol. 13, pp.539-554.
3. Caught, K. & Shadur. (2000). The measurement artifact in the organizational

commitment questionnaire. *Psychological Reports*, 87, 777-788.

4. Cliffs Englewood. (1987). *Organization Theory*, second edition. Prentice Hall Inc., New Jersey.

5. Davis, k. (1977). *Organizational behaviour: a book of reading*. New York: McGraw-Hill.

6. Goulet, L.R. ve Singh, P. (2002). Career commitment: a reexamination and an extension. *Journal of Vocational Behavior*, 61: 73-91.

7. Hall, R. H. (1977). *Organization: Structure and process*. Englewood Cliffs, N.J: PrenticeHall.

8. Harputlu, Ş. (2014). *Job Satisfaction and Its Relation with Perceived Workload: An Application in a Research Institution*. Middle East Technical University, Department of Industrial Engineering.

9. Jackson, S.E., Schuler, R.S., and Rivero, J.C. (1989). Organizational characteristics as predictors of personnel practices.

10. *Personnel Psychology*, 42(4), 727-786.

11. Judge, T.A., & Klinger, R. (2008). *Job Satisfaction Subjective Well-Being at Work*.

12. Locke (1976), *Handbook of Principles of Organizational Behaviour* (2nd ed., pp. 105– 122). West Sussex: John Wiley & Sons, Inc. \

13. Morye, P. (2012). Definition, meaning and characteristics of organisation. Retrieved from <http://www.publishyourarticles.net/knowledge-hub/business-studies/organisation.html>

14. Trombetta, John J. and Rogers, Donald P (1988), “Communication Climate, Job Satisfaction, and Organizational Commitment: The Effects Of Information Adequacy, Communication Openness, and Decision Participation”, *Management Communication Quarterly*, Vol.1, No.4, May 1988, pp.494-514.

15. Wilson, Patricia (1999) “A Theory Of Power And Politics And Their Effects On Organizational Commitment Of Senior Executive Service Members”, *Administration and Society*, Vol. 31, Issue.1, March 1999, pp.120-137.

TƏŞKİLATI BAĞLILIK VE İŞ MÜVƏFFƏQİYYƏTİNİN İŞ MƏMNUNİYYƏTİNƏ TƏSİRİ: AZƏRBAYCAN DÖVLƏT SOSIAL MÜDAFIƏ FONDUNUN (DSMF) NÜMUNƏSİNDƏ

Anar Bahəddin oğlu TALIBLI

Xülasə

Bu araşdırmada təşkilat işçilərinin iş doyumuna təsirini ortaya çıxarmaq, fərdi və təşkilati anlayışların təşkilati bağlılığa təsirlərini araşdırmaq, iş doyumunu və təşkilati bağlılıq faktorlarının təşkilat işçilərinin irəliləməsinə görə fərqlilik göstərən göstərmədiyini ortaya çıxarmaq, fərqli fərdi və təşkilati faktorların işçilərin iş doyumlarını və təşkilati bağlılıq səviyyəsi nə cür təsir etdiyini ortaya çıxarmaq və problemlərə həll yollarını tapmaqdır.

Açar sözlər: *təşkilati sadiqlik, iş müvəffəqiyyəti, iş doyumunu, Azərbaycan Dövlət Sosial Müdafiə Fondu*

**ORGANIZATIONAL COMMITMENT AND RELATIONSHIP BETWEEN
BUSINESS SUCCESS AND JOB SATISFACTION AND SAMPLE OF
AZERBAIJAN SOCIAL INSURANCE INSTITUTION (DSMF)**

Anar Bahaddin TALIBLI

Abstract

In this research, to reveal the effect of corporate employees on job satisfaction, to investigate the effects of individual and organizational concepts on organizational commitment, to reveal that job satisfaction and organizational commitment factors do not show differences according to the progress of corporate employees, to determine what kind of individual and organizational factors affect job satisfaction and organizational commitment levels. The aim of this course is to reveal the problems in this direction and reveal solutions to the problems.

Keywords: *Organizational Commitment, Business Success, Job Satisfaction, Azerbaijan Social Insurance Institution State Social Protection Fund*

DAVAMLİ SOSİAL-İQTİSADI İNKİŞAFDA İNSAN KAPİTALININ ROLU

Fərhad Qambov oğlu MİKAYİLOV

*İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu, baş elmi işçi, i.ü.f.d.,
f_mikayilov@yahoo.com*

Ülkər Şahvələd qızı SALİFOVA

*İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu, baş mütəxəssis,
salifovaulker@gmail.com*

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanada insan kapitalının inkişafı sahəsində qəbul edilmiş siyasət sənədləri və bu istiqamətdə həyata keçirilən konseptual tədbirlər təhlil edilmişdir. Ölkəmizin 1990-2015-ci illər üzrə insan inkişafı indeksinin dinamikası əks etdirilmişdir. Həmçinin, məqalədə təhsilin müxtəlif pillələri üzrə inkişaf dinamikasına baxılmış və ali təhsil müəsisələrində oxuyanların sayına görə MDB ölkələrinin müqayisəli təhlili verilmişdir.

***Açar sözlər:** insan kapitalı, əmək məhsuldarlığı, insan inkişafı indeksi, davamlı inkişaf, təhsil-elm-istehsal, Lucas Böyümə Modeli*

Son dövrlərdə baş verən köklü iqtisadi-siyasi dəyişikliklər insan kapitalının inkişaf etdirilməsi və bu kapitaldan səmərəli istifadə edilməsini daha da aktuallaşdırmışdır. Belə ki, iqtisadiyyatın bütün sahələrinə tətbiq edilən yenilikləri qarşılaya bilən, rəqabətə davamlı məhsul istehsalının təmin edilməsinə töhfə verə bilən, həmçinin sosial-iqtisadi proseslərin inkişafına təsir edən amilləri aşkara çıxararaq meydana çıxmağa bilən və mümkün olan bütün sosial nəticələrin dövlət səviyyəsində həll edilməsində peşəkarlıq göstərə bilən mütəxəssislərə zərurət daha da artmışdır. Başqa sözlə desək, insan kapitalının inkişaf etdirilməsi və ondan səmərəli istifadə olunması dövlətin fəal siyasətinin mühüm istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşma prosesində insan probleminin öyrənilməsi həm təbiət, həm də humanitar elmlər üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu ondan irəli gəlir ki, iqtisadi dirçəliş, yeni texnologiyaların istifadəsi, insan-təbiət münasibətləri, təhsil, səhiyyə, sosial təminat sisteminin təkmilləşdirilməsi zərurəti insana aid problemlərin iqtisadi aspektdə işlənilməsinə tələb edir. Buna nail olmaq üçün təhsilin bütün pillələrində keyfiyyətin yüksəldilməsi, təlimlər vasitəsilə işçilərin bilik və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində fasiləsizliyin təmin edilməsi, ixtisaslı kadr hazırlığının əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılması, şirkətlərin araşdırma və təkmilləşdirmə sahəsinə investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması, mövcud insan kapitalından səmərəli istifadə edilməsi tələb olunur.

Bunu əsas tutaraq, Azərbaycanda iqtisadiyyatın transformasiyası istiqamətində həyata keçiriləcək islahatların ayrılmaz tərkib hissəsi kimi, insan kapitalının inkişafında fasiləsizliyin təmin edilməsi, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi və biliyin iqtisadi inkişafda rolunun artırılması ilə bağlı tədbirlərin hərtərəfli dəstəklənməsi “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında və “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda, eləcə də “Təhsil haqqında” və “Elm haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunları kimi ölkədə insan kapitalının inkişafına xidmət edən mühüm dövlət sənədlərində də öz əksini tapmışdır.

Həmçinin, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 06 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsində” də Strateji hədəflərdən biri kimi “İnsan kapitalının inkişaf etdirilməsi” prioritet istiqamət kimi müəyyənləşdirilmişdir.

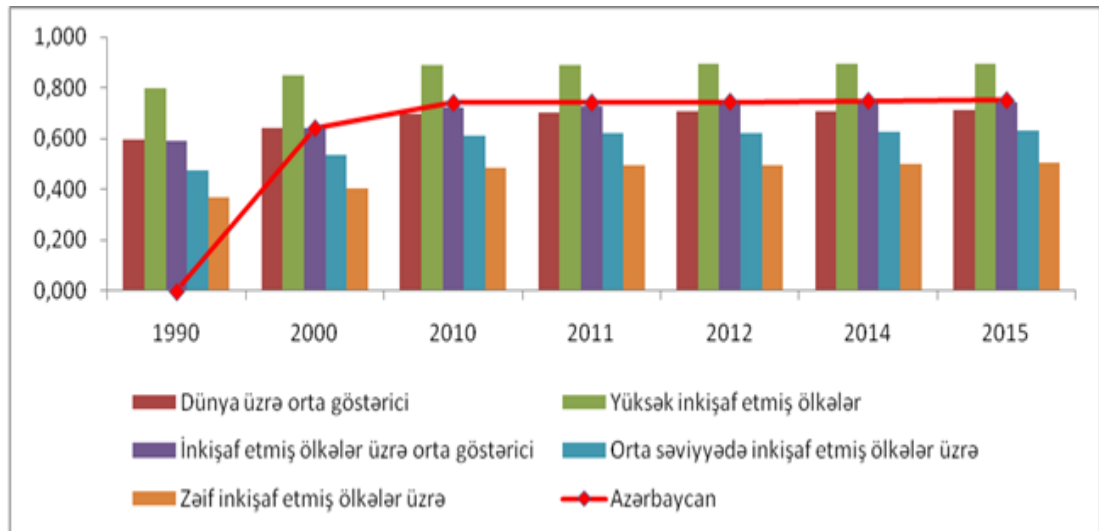
Burada insan kapitalının inkişafının iki istiqamətdə təmin edilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

▪ insan kapitalının formalaşması və inkişafı üçün təhsilin bütün pillələrində keyfiyyətin yüksəldilməsi;

▪ əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini təmin etmək üçün insan kapitalının fasiləsiz inkişafının, araşdırma və təkmilləşdirmə sahəsinə investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması.

Məlumdur ki, müasir dünyada hər bir ölkənin uğurlu gələcəyi həmin ölkədə təhsilin səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Təcrübələr göstərir ki, təbii sərvətlərin bolluğu dövlətin inkişafının əsas göstəricisi deyil, başlıcası, bu sərvətlərin cəmiyyətin hərəkətverici qüvvəsi olan insan kapitalına çevrilməsini təmin etməkdir. Bu, indiki mərhələdə təhsil sisteminin ən zəruri vəzifəsidir. ABŞ, Yaponiya, Cənubi Koreya və digər inkişaf etmiş ölkələr malik olduqları maddi resurslardan daha çox təhsil sisteminin yetişdirdiyi insan kapitalından böyük gəlirlər əldə etmişlər. Bu ölkələrdə inkişafa təsir göstərən amillər içərisində təhsilin çəkisi əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olub, təxminən 70% təşkil edir. Azərbaycan BMT-nin 2015-ci il üzrə "İnsan inkişafı indeksi" reytingində 188 ölkə arasında 78-ci yeri tutmuşdur. Bu barədə qurumun "Human Development Reports 2015" adlı hesabatında bildirilmişdir.

Hesabatda Azərbaycanın indeksi 0,751 bal təşkil edir ki, bu da yüksək inkişaf səviyyəsinə uyğundur.

Şəkil. Azərbaycan Respublikasında insan inkişafı indeksinin dinamikası

Reytingdə ilk pilləni Norveç (0,944), ikinci yeri Avstraliya (0,935) və üçüncü yeri İsveçrə (0,93) tutur. Bu ilin reytingində son üç yeri 0,391 indeksi ilə (186-cı yer) Eritreya, 0,35 indeksi ilə (187-ci yer) Mərkəzi Afrika Respublikası və 0,348 indeksi ilə (188-ci yer) Nigeriya tutur.

Qonşu ölkələr arasında ən yüksək nəticə Rusiyaya məxsusdur (50-ci yer), ardınca İran (68), Türkiyə (72), Gürcüstan (76) və Ermənistan (85) qərarlaşıb.

Bu təcrübələrdən də görüldüyü kimi, insan kapitalının formalaşması və inkişafına təsir edən ən mühüm amil təhsildir. Belə ki, hər bir ölkənin tərəqqisi, ilk növbədə, həmin ölkədə təhsilin inkişafı ilə bağlıdır. Məhz təhsil prosesində insan yeni bilik və bacarıqlar əldə edir, iqtisadiyyatın məhsuldar qüvvəsinə - insan kapitalına çevrilir. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, hər hansı cəmiyyətin dayanıqlı inkişafı onu təşkil edən fərdlərin kompetensiyalarından birbaşa asılıdır. O da bir həqiqətdir ki, müasir dövrdə insan kapitalı cəmiyyətdə ən qiymətli sərmayə kimi qəbul edilir.

Ölkəmizdə təhsil sisteminin əsas missiyası ölkə iqtisadiyyatının modernləşdirilməsi üçün zəruri olan insan kapitalını inkişaf etdirmək və bununla Azərbaycanın beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini yüksəltməkdən ibarətdir.

İqtisadiyyatın beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyini təmin edən insan kapitalının formalaşdırılması milli təhsil sisteminin, o cümlədən bu sistemin lokomotivi rolunu oynayan ali təhsilin əsaslı şəkildə modernləşdirilməsini tələb edir. Bu baxımdan cənab Prezident İlham Əliyevin “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nın təsdiqlənməsi barədə 24 oktyabr 2013-cü il tarixli Sərəncamı böyük əhəmiyyətə malikdir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda təhsil səviyyəsinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində müstəqillik əldə etdikdən sonra çoxlu sayda konseptual tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bunlardan “Təhsil haqqında Qanun”u, “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı”nı, “Azərbaycan Respublikasında dövlət uşaq müəssisələrindən uşaqların ailələrə verilməsi (De-institusionalizasiya) və alternativ qayğı Dövlət Proqramı”nı (2006-2015-ci illər), “2005-2009-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri şəbəkəsində pedaqoji kadr təminatı üzrə inkişaf proqramı”, “Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı proqramı”nı (2005-2007-ci illər), “2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə dövlət proqramı”nı, “Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin yeniləşdirilməsi proqramı”nı (2007-2010-cu illər), “Azərbaycan Respublikasında texniki peşə təhsilinin inkişafı üzrə dövlət proqramı”nı (2007-2012-ci illər), “2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı”nı, “Ali təhsil müəssisələrində yeni maliyyələşmə mexanizminin tətbiq edilməsi barədə” Dövlət Proqramı və s. sənədləri göstərmək olar. Görülmüş işlər, eyni zamanda həyata keçirilən tədbirlərin nəticəsi kimi təhsilin inkişaf dinamikasını tədqiq etmək yerinə düşərdi.

Cədvəl 1

Təhsilin müxtəlif pillələri üzrə müəssisələrin sayının dinamikası

	1995	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2017-ci ildə 2010-cu ilə nisbətən (%-lə)
məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin sayı (ilin sonuna) - cəmi	1 973	1 790	1 764	1 638	1722	1750	1785	8.9
ümumi təhsil müəssisələrinin sayı - cəmi	4282	4561	4559	4539	4469	4459	4445	-2.07
ilk peşə-ixtisas təhsil müəssisələrinin sayı (ilin sonuna)	160	110	107	109	113	112	111	1.8

orta ixtisas təhsil müəssisələrinin sayı - cəmi	89	71	60	62	61	55	55	-1.2
ali təhsil müəssisələrinin sayı - cəmi	46	47	47	51	54	51	51	0
fəlsəfə doktorlarının hazırlanması proqramını həyata keçirən müəssisələrin sayı	84	83	94	95	111	110	117	23.1
elmlər doktorlarının hazırlanması proqramını həyata keçirən müəssisələrin sayı	15	21	21	26	78	77	88	238.4

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

Göründüyü kimi, son yeddi ildə ümumtəhsil və orta ixtisas təhsili müəssisələrinin sayında cüzi azalma olmasına baxmayaraq təhsilin digər pillələri üzrə kifayət qədər yüksək artım müşahidə edilmişdir.

Qeyd edək ki, təhsilin bu pillələri üzrə təhsil alanların sayında da müsbətə doğru artım müşahidə edilir. Bunu cədvəl 2-dən də aydın görmək olar.

Cədvəl 2

Məktəbəqədər və ümumtəhsil təhsil müəssisələrində uşaqların sayının dinamikası

	1995	2000	2005	2010	2015	2016	2017
Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqların sayı - cəmi, min nəfər	136,8	111	110,0	112,9	117,2	118,7	124,2
Uşaqların məktəbəqədər təhsil müəssisələri ilə əhatəliliyi (1-5 yaşlı uşaqların ümumi sayına nisbətən, %-lə)	15,4	15,1	19,2	16,9	14,0	14,2	14,0
Ümumi təhsil müəssisələrində şagirdlərin sayı - cəmi, min nəfər	1511	1689	1586	1327	1356	1461	1520

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

Təhsilin ən başlıca ilkin pilləsi olan məktəbəqədər və ümumi təhsil məktəblərində son 5 ildə təhsil alanların sayı dinamik olaraq artmışdır. Belə ki, 2017-ci ildə 2010-cu ilə nisbətən məktəbəqədər müəssisələrdə, eyni zamanda ümumtəhsil müəssisələrində uşaqların sayında artım müşahidə olunmuşdur.

Lakin məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqların sayının dinamikasında olan artım 1-5 yaşlarında olan cəmi uşaqların sayına nisbətən cədvəldən də göründüyü kimi xeyli azdır və çəki etibarlı ilə də azalmaya meyillidir. Bu isə onu

deməyə əsas verir ki, bu yaş qruplarında olan uşaqlar arasında demoqrafik artımın olması hesabına baş vermişdir. Həmçinin məktəbəqədər yaşda uşaqların evdə himayəyə ehtiyacı olduğunu nəzərə alsaq, bu yaş qrupunda olan uşaqların təhsil müəssisələri ilə təmin olunmaması valideynlərindən hansısa birinin, xüsusi ilə qadınların işsiz qalmasına səbəb ola bilər.

2003-2017-ci illərdə yeni məktəb binalarının tikilməsi və mövcud məktəblərin əsaslı təmiri ilə bağlı ciddi işlər görülmüşdür. Bu müddət ərzində maddi-texniki bazanın yaxşılaşdırılmasına baxmayaraq, tədrisin keyfiyyəti dövrün tələblərinə uyğun tam inkişaf etməyib.

Cədvəl 3

İlk peşə və orta ixtisas təhsili müəssisələrində şagirdlərin sayının dinamikası, min nəfər

	1995	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2017-ci ildə 2010-cu ilə nisbətən (%-lə)
İlk peşə-ixtisas təhsili müəssisələrində şagirdlərin sayı, min nəfər	27,7	22,9	22,2	27,3	24,5	23,8	24,0	-12,8
Orta ixtisas təhsili müəssisələrində tələbələrərin sayı - cəmi, min nəfər	33,6	42,6	57,9	53,5	56,4	51,7	47,4	-11,8
Orta ixtisas təhsili müəssisələrində qəbul olunan tələbələrərin sayı - cəmi, min nəfər	9,7	14,8	17,3	15,9	13,8	15,1	15,5	-2,5

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

Son 7 ildə peşə-ixtisas təhsili müəssisələrində təhsil alan şagirdlərin sayı 12,8% azalmışdır. Bu da təhsil müəssisələrində aparılan struktur islahatları ilə bağlı təkmilləşdirilmələrin aparılması hesabına baş vermişdir.

Qeyd edək ki, peşə təhsilinin daha da təkmilləşdirilməsi üçün hesab edirik ki, “Peşə təhsilinin inkişafı strategiyası”nın qəbul edilməsi daha zəruri olardı. Eyni zamanda, peşə təhsilinin xüsusi önəm daşması ona görə də vacibdir ki, son illər yeni sənaye müəssisələrinin, texnoparkların, aqroparkların yaradılması, beynəlxalq bazarlara çıxma biləcək rəqabətə davamlı məhsulların istehsalı sahəsində fəaliyyətin gücləndirilməsi, eləcə də müxtəlif növ xidmət sahələrinin inkişaf etdirilməsi fonunda burada fəaliyyət göstərəcək ixtisaslı peşə mütəxəssislərinə tələb artmışdır.

İnsan kapitalının formalaşmasına və inkişafına mühüm təsir edən ali təhsil pilləsinin insan kapitalına təsiri özünü iki şəkildə büruzə verir:

- insan kapitalının formalaşmasında birbaşa iştirak edən ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması;
- yeni biliklərin yaranmasında, tətbiqində və ötürülməsində bilavasitə iştirak.

Cədvəl 4

Ali təhsil müəssisələrində tələbələrin sayının dinamikası, min nəfər

	1995	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2017-ci ildə 2010-cu ilə nisbətən, (%-lə)
Ali təhsil müəssisələrində tələbələrin sayı - cəmi, min nəfər	98,8	119,7	129,9	140,2	161,2	163,8	167,7	12,3
Ali təhsil müəssisələrinə qəbul olan tələbələrin sayı:								
Bakalavriat pilləsi - cəmi, min nəfər	19,2	26,4	28,7	29,9	33,6	36,1	33,6	12,3
Magistratura pilləsi - cəmi, min nəfər		2,8	3,2	3,7	5,0	5,1	6,5	30,0
Əhalinin hər 10000 nəfərinə ali təhsil müəssisələri tərəfindən buraxılan mütəxəssislərin sayı	23,0	30,3	38,2	34,3	35,0	38,0	38,0	8,6

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

Hazırda Azərbaycanda gənclərin ali təhsillə əhatə olunma səviyyəsi aşağıdır. Bu da uzaq perspektivdə ölkənin rəqabətqabiliyyətli və dayanıqlı inkişafına mənfi təsir göstərə bilər. Xüsusilə, ali təhsilin innovativ tələbatlara uyğunlaşdırılmasına zərurət vardır. Əgər MDB ölkələri ilə müqayisə etsək aydın olur ki, həmin ölkələrin əhalisinin sayı ilə müqayisədə ölkəmizdə oxuyanların sayı kifayət qədər azdır.

Cədvəl 5

MDB ölkələri üzrə ali təhsil müəssisələrində oxuyanların sayı, min nəfər

	2010	2014	2015	2016	2017
Azərbaycan	156	167	168	169	171
Belarus	467	383	354	330	315
Ermənistan	353	313	322	310	305
Qazaxıstan	378	274	260	266	273
Qırğızıstan	446	370	346	298	270
Moldova	303	370	230	210	185
Özbəkistan	102	...	...	84	...
Ukrayna	465	335	322	321	314

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

Göründüyü kimi, təhsil insan kapitalının və rifah səviyyəsinin yüksəldilməsinə nail olmaq istiqamətində göstərilən səylərdən ibarət olan ən effektiv vasitələrdən biridir. Bu vasitə lazımı xüsusiyyətlərə malik və yetərli sayda işçi qüvvəsinin yetişdirilməsi istiqamətində də başlıca yoldur. Bununla yanaşı təhsil cəmiyyətin gücünü və səmərəsini artıran, şəxslərin qabiliyyətlərinin üzə çıxarılması imkanını

təmin edən, sosial ədalətin qorunub saxlanılmasında mühüm rol oynayan əhəmiyyətli sosial xidmətdir.

Təhsilin inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsi və onun insan kapitalında roluna dair nəzəri və metodoloji yanaşmalar Adam Smith, Tomas Robert Malthus, John Stuart Mill kimi iqtisad tarixinin tanınmış mütəfəkkirlərin ortaya qoyduqları nəzəriyyələrində xüsusi qeyd edilmişdir.

Təhsilin insan inkişafı, eləcə də, rifah səviyyəsinə təsir səviyyəsinin öyrənilməsi ilə bağlı T.W. Schultz, E.Denison, J.W. Kendrick, Robert Solow, Robert E. Lucas kimi iqtisadçılar böyük tədqiqatlar aparmış və təhsilə yönəldilmiş investisiyalar, bu investisiyaların qaytarılma normalarını müəyyənləşdirən nəzəri və metodoloji yanaşmalar irəli sürmüşlər.

Təhsilin inkişaf etdirilməsi və insan resurslarının əmək keyfiyyətinin artırılması və əmək bazarında rəqabətqabiliyyətli kadrların hazırlanmasına texnoloji yeniliklərlə istehsal prosesində sadə texnikalardan müasir texnikalara keçilməsi, texniki və elmi informasiyaların əhəmiyyətinin artması, ayrıca mal və xidmətlərin istehsalı, marketing kimi sahələrdə inkişafın yeni mərhələyə daxil olması və eyni zamanda, insan faktoruna ehtiyacın artması səbəb olmuşdur.

Robert E. Lucas tərəfindən 1988-ci ildə ortaya atılan insan kapitalına yönəldilən investisiya modelinin əsas üstünlüyü güclü insan kapitalına malik olan ölkələrin insan kapitalının zəif olduğu ölkələrə nisbətən daha sürətli iqtisadi böyüməyə nail olacağı nəzəriyyəsindən ibarət olmuşdur. Bu modeldə aşağıdakılar qeyd olunur:

- təhsilli insanlar müxtəlif təhsil mərhələlərində əldə etdikləri elmi-texniki bilikləri fəaliyyət göstərdikləri istehsal sahələrində istifadə edirlər;
- təhsilli insanlar dəyişən iş şəraitlərinə uyğunlaşmağa, xüsusilə yeni texnologiyaları mənimsəyərək bunları tətbiq və inkişaf etdirməyə daha əlverişlidirlər;
- təhsilli insanlar arasında qarşılıqlı təsir (informasiya dəyişimi) daha güclüdür.

Lucas Böyümə Modelində bəşəri sərmayənin ayrı-ayrılıqda şəxslərin istehsal prosesinə təsirlərini artırmaqla məhdudlaşmayıb, xaricilik yaratmaq yoluyla bütün işçilərin səmərəliliyini artırır. Belə bir modelin uzaqgörənliyi (yekun hədəfi) isə, təhsilin (insan kapitalının) işçi qüvvəsinin istehsala təsirinin daha da effektivləşməsidir. Digər bir ifadə ilə desək, təhsil effektiv işçi qüvvəsi səviyyəsini artırır və istehsal funksiyasında işçi qüvvəsinin istehsal (məhsul) elastikliyinə böyüdür.

“Təhsil haqqında” Qanunda da qeyd edildiyi kimi fəlsəfə və elmlər doktoru üzrə hazırlıq proqramları təhsilin növbəti pilləsidir. Elmin inkişafı yüksək keyfiyyətli insan kapitalının formalaşdırılmasında, istehsal olunan məhsul və xidmətlərin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində, əmək məhsuldarlığının artırılmasında strateji əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda elmin inkişafı, elmi-tədqiqatların keyfiyyətinin yüksəldilməsi, tədqiqatların nəticələrinin istehsala tətbiqinin təşviqi ilə bağlı tədbirlər həyata keçirilməkdədir.

Eyni zamanda, respublikamız yüksək elmi potensiala malikdir və bir sıra elm sahələri üzrə dünyada qabaqcıl yerdə durur. Bu, xüsusilə təbiət elmlərinə, o cümlədən bərpa olunan və bərpa olunmayan təbii ehtiyatların aşkar edilməsi, öyrənilməsi və səmərəli istifadəsi ilə məşğul olan elm və texnika sahələrinə aiddir.

Doktorantura pilləsi üzrə təhsilin əsas göstəriciləri

	1995	2000	2005	2010	2015	2016	2017
Fəlsəfə doktorlarının hazırlanması proqramı üzrə təhsil alanların sayı, min nəfər	1,3	1,0	1,5	0,8	2,3	2,2	2,2
Fəlsəfə doktorlarının hazırlanması proqramına qəbul, nəfər	367,0	367,0	503,0	5,0	558,0	420,0	455,0
Fəlsəfə doktorlarının hazırlanması proqramını bitirənlər, nəfər	339,0	321,0	317,0	455,0	636,0	543,0	529,0
Elmlər doktorlarının hazırlanması proqramı üzrə təhsil alanların sayı, nəfər	38,0	47,0	80,0	91,0	593,0	541,0	555,0
Elmlər doktorlarının hazırlanması proqramına qəbul, nəfər	18,0	9,0	18,0	13,0	94,0	101,0	129,0
Elmlər doktorlarının hazırlanması proqramını bitirənlər, nəfər	5,0	22,0	8,0	13,0	66,0	79,0	69,0

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

Onu da qeyd edək ki, doktoranturaya qəbulda da son illər dinamik artım müşahidə edilməkdədir. Bu pilləyə qəbulda şəffaflığın artırılması və əhatə dairəsinin genişləndirilməsinin təmin edilməsi məqsədi ilə qəbulun mərkəzləşdirilmiş qaydada yəni, təhsilin digər pillələrində olduğu kimi, Dövlət İmtahan Mərkəzi tərəfindən həyata keçirilməsi daha məqsədəuyğun olardı.

Elmin inkişafı, təşviqi, orta və iri sahibkarlıq subyektləri ilə müxtəlif araşdırmaların aparılmasına və təkmilləşdirmələrə dair təkliflərin hazırlanmasında əlaqələrin gücləndirilməsi olduqca vacib məsələlərdəndir. Həmçinin fəlsəfə və elmlər doktoru üzrə müvafiq tədqiqat işlərinin aparılmasında, tədqiqat işlərinin praktiki tərəfinin məhz tədqiqata uyğun sahibkarlıq subyektləri ilə əməkdaşlıq çərçivəsində aparılması daha önəmli olar. Bu, Azərbaycanın global dəyər zəncirinə qoşulmasını sürətləndirə bilər. Beynəlxalq istehsal zəncirinə qoşulma özlüyündə “təhsil-elm-istehsal” əlaqələrinin təkmilləşdirilməsinə, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərə bilər.

Müxtəlif ölkələrdə aparılan tədqiqatlarda nisbətlər dəyişməklə birlikdə, təhsilin iqtisadi artıma əhəmiyyətli dərəcədə təsirinin olduğu və iqtisadi böyümədə artımın əhəmiyyətli bir hissəsinin işçi qüvvəsinin təhsil səviyyəsinin artımından qaynaqlandığı müəyyən edilmişdir. Məsələn, İngiltərədə 7%, Belçikada 14%, ABŞ-da 15%, Argentinada 16%, Kanadada isə, bu nisbət 25% olaraq müəyyən edilmişdir. İnsan kapitalı və inkişaf arasındakı əlaqə dəqiqləşdikcə, təhsil və təhsil sahəsinə qoyulan investisiya bütün dünyada əhəmiyyətli dərəcədə artmağa başlamışdır.

Ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafı təhsil sisteminin də təşəkkülünə zəmin yaratmış, bu sahədə xeyli nailiyyətlərin əldə edilməsinə səbəb olmuşdur. Həyata keçirilən geniş islahatlar, çoxçeşidli infrastruktur layihələri nəticəsində ölkəmizdə dinamik inkişaf davamlı xarakter almışdır. Bununla yanaşı, davamlı tərəqqinin genişləndirilməsi və dünyanın inkişaf etmiş ölkələri sırasına daxil olmaq ölkəmizin mühüm strateji hədəflərindən biri olaraq müəyyənləşdirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri. 2016, Bakı, 2016. səh.824.
2. Mikayılov F.Q. Təbii resurslarla zəngin olan ölkələrdə insan kapitalının inkişafı problemləri: Dünya təcrübəsi və Azərbaycan. Bak, 2011, s.86.
3. Mikayılov F.Q. Eğitim-çok boyutlu yoxsulluq düzeyinin de öerlendirilmesinde esas amili kibi II. Uluslararası Öncü Öğretmenler Zirvesi, Bildiri ve Atolye özetleri, 15-17 Temmuz 2016 Üsküp-Makedoniya,
4. Lucas, Robert E. (1988): “On the Mechanics of Economic Development,” Journal of Monetary Economics, 22, 3–42.
5. Mankiw, N. Gregory (1995): “The Growth of Nations,” Brookings Papers on Economic Activity, 1995(1), 275–326.
6. undp.org/sites/default/files/2015_human_development_report.pdf

РОЛЬ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ

*Фархад Гамбой оғлу МИКАЙЛОВ,
Улькер Шахвелед ғызыСАЛЫФОВА*

Резюме

В статье проанализированы политические документы, принятые в области развития человеческого капитала в Азербайджане, и концептуальные меры, реализованные в этом направлении. Отражена динамика индекса человеческого развития нашей страны за 1990-2015 гг. Также в статье изложена динамика развития различных видов образования и проведен сравнительный анализ стран СНГ по числу студентов, обучающихся в высших учебных заведениях.

***Ключевые слова:** человеческий капитал, производительность труда, индекс человеческого развития, устойчивое развитие, образование-наука-производство, Модель Роста Лукаса*

THE ROLE OF HUMAN CAPITAL IN SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT

*Farhad Gamboy MIKAYILOV,
Ulker Shahveled SALIFOVA*

Abstract

The article analyzes political documents adopted in the field of human capital development in Azerbaijan, and conceptual measures implemented in this direction. Reflected the dynamics of the human development index of our country for the years 1990-2015. The article also describes the dynamics of the development of various types of education and a comparative analysis of the CIS countries by the number of students enrolled in higher educational institutions.

***Key words:** human capital, labor productivity, human development index, sustainable development, education-science-production, Lucas Growth model*

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ELEKTRİK ENERJİSİNİN TƏLƏB VƏ TƏKLİFİNİN QISAMÜDDƏTLİ EKONOMETRİK PROQNOZ MODELİ

Fariz Orucalı oğlu MƏMMƏDOV
İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutu, aparıcı elmi işçi,
farizmammadov81@gmail.com

Xülasə

Elektrik enerjisinin istehsalı və istehlakı meylləri sektorun inkişaf istiqamətlərinin müəyyən olunmasında həlledici amildir. Bu baxımdan, elektrik enerjisinin tələb və təklifinin qiymətləndirilməsi və proqnoz modelləşdirilməsi çox əhəmiyyətlidir.

Bu məqalədə Azərbaycan Respublikasında elektrik enerjisinin istehsal və istehlakının əvvəlki dövrlərə aid məlumat bazası əsasında elektrik enerjisinin tələb və təklifinin dəyişmə dinamikası təhlil olunmuş, tələb və təklifə təsir edən əsas amillər müəyyən olunmuş və müvafiq asılıqlar ekonometrik qiymətləndirilmişdir. Qurulmuş modellər əsasında elektrik enerjisinin tələb və təklifinin 2018-2021-ci illər qısamüddətli proqnozu hazırlanmışdır.

***Açar sözlər:** elektrik enerjisi, tələb, təklif, qısamüddətli proqnoz, ekonometrik model, enerji istehsalı, enerji istehlakı*

Giriş

Bütün ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında da elektroenergetika sektorunun fəaliyyətinin əsasında elektrik enerjisinin istehsal və istehlakının qarşılıqlı münasibətləri və onların dəyişmə meylləri durur. Qeyd olunan münasibətlərin xarakterinin müəyyənəşdirilməsi məqsədilə elektrik enerjisinin tələb və təklifinə təsir edən amillər müəyyən edilir. Tələb və təklifə təsir edən amillər və tələb və təklifin əvvəlki dövrlərdəki dəyişmə meylləri onların gələcək yönümünü izah edə bilər ki, bu da onların proqnozlaşdırılmasına imkan yaradır. Elektrik enerjisinin tələb və təklifinin proqnozlaşdırılması isə, öz növbəsində ümumilikdə elektroenergetika sektorunun gələcək texniki və iqtisadi planlaşdırılmasını aparmağa şərait yaradır.

Bu tədqiqat işində Azərbaycan Respublikasında elektrik enerjisinin tələb və təklifinin 2018-2021-ci illər üzrə qısamüddətli proqnozlaşdırılması aparılmışdır. İlkin olaraq, tələb və təklifin proqnozlaşdırılması sahəsində elmi ədəbiyyatda olan metodoloji yanamlar aradılmış, habelə Azərbaycanda elektrik enerjisinin tələb və təklifinin proqnozlaşdırılması istiqamətində indiyədək görülmüş elmi-tədqiqat işləri təhlil olunmuşdur. Azərbaycanla bağlı indiyədək görülmüş tədqiqat işlərinin daha çox orta və uzunmüddətli proqnozlara yönəldiyini və qısamüddətli perspektivdə proqnozla bağlı tədqiqat aparılmadığı nəzərə alaraq, müəllif tərəfindən məhz yaxın perspektiv olan 2018-2021-ci illər üçün tələb və təklifin proqnozu qiymətləndirilmişdir.

Məqalədə tədqiqat üsulu kimi ekonometrik üsullar tətbiq edilmişdir. Qiymətləndirmələrin səhhiyyəsinin təmin olunması məqsədilə elektrik enerjisinin istehsal və istehlakının 1997-2017-ci illər əhatə edən uzunmüddətli dövrə aid məlumatları toplanmışdır. Toplanmış məlumat bazası üzrə ekonometrik qiymətləndirmələr “Eviews 7” proqram paketində aparılmış, tələb və təklifə təsir edən əsas amillər müəyyən edilmiş və onların əsasında aidiyyəti asılılıq eynilikləri qurulmuşdur. Müvafiq eyniliklər əsasında qısamüddətli proqnozlar aparılmış və

müvafiq nəticələr çıxarılmışdır.

Tələb və təklifin proqnozlaşdırılmasının metodoloji əsasları

Tələb və təklifin yuxarıda qeyd olunan tarazlığının müəyyən edilməsində hədəf elektrik enerjisinin istehsalçı və istehlakçıları üçün elə bir qiymətlər tapılmasıdır ki, həm istehsalçıların dayanıqlı fəaliyyətinə, həm də istehlakçıların elektrik enerjisindən maksimum faydalanmasına imkan yaradır. Bununla da, elektrik enerjisinin tələb və təklifin tarazlığının təmin edilməsi istehsal tərəfdən yeni güclərin yaradılması perspektivini, istehlak tərəfdən isə, əhali və iqtisadi sahələrə təsirlərin qiymətləndirilməsini zəruri edir.

Elektrik enerjisinə tələbin qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması ilə bağlı elmi ədəbiyyatda müxtəlif yanaşmalar vardır. Mövcud elmi ədəbiyyatda proqnoz yanaşmalarla bağlı ssenarilər aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır:

- “proqnoz” ssenari – əsasən kəmiyyət xarakteristikasına malik empirik ssenaridir [21];

- “araşdırıcı” ssenari – hazırkı dövrün öyrənilməsi və gələcəkdə baş verə biləcək hadisələrin, habelə dönüş nöqtəsi yaradacaq hadisələrin yaxud meyllərin nəzərə alınması ilə enerji sistemlərinin alternativ xüsusiyyətlərinin öyrənilməsidir [39];

- “normativ” ssenari – gələcəyə dair müəyyən institusional baxışa və retrospektiv məlumatlara əsaslanır [22];

- “hibrid” ssenari – normativ və araşdırıcı ssenarilərin qarışığıdır [31];

- “sosial-texniki” ssenari – texnologiyalardakı dəyişikliklər səbəbindən sosial həyatda baş verən meyllərin nəzərə alınmasıdır [19].

Enerjiyə tələb və təklifin modelləşdirilməsi üsullarına gəldikdə isə, elmi ədəbiyyatda “yuxarıdan aşağıya” və “aşağıdan yuxarıya” [2] kimi tiplər fərqləndirilir. “Yuxarıdan-aşağıya” tipli modellər makroiqtisadi təsirləri nəzərə almaqla müxtəlif iqtisadi sahələri əhatə edən və iqtisadiyyata ümumi yanaşan modellərdir. Onlar sahələrarası əlaqələri özündə ehtiva edir və qısa və ortamüddətli perspektiv üçün istifadə olunur. “Aşağıdan yuxarıya” tipli modellər isə, iqtisadi sahələrin təfsilati bölgüsünə əsaslanan texniki-iqtisadi modellərdir. Bu tip modellər ayrı-ayrı sahəvi istehlak meyllərini nəzərə alır və daha uzunmüddətli proqnozlar üçün istifadə olunur. Elmi ədəbiyyatda elektrik enerjisinin tələb modellərinin təsnifatlaşdırılması ilə bağlı digər yanaşmalar da mövcuddur. Məsələn, A.Lipinski [25] tələbin proqnoz modellərini üç meyar üzrə təsnifatlaşdırmağı təklif edir: mürəkkəblik səviyyəsi (sadə yaxud mürəkkəb), statiklik səviyyəsi (statik yaxud dinamik) və qeyri-müəyyənlik şərti (deterministik yaxud ehtimali).

Ümumiyyətlə, yuxarıda adı çəkilən və təsnifləşdirilən ssenari və model növləri dövlət təşkilatları və enerji şirkətləri tərəfindən fərqli qaydada və vəziyyətlərdə istifadə olunur. Bu baxımdan, onların tətbiqi zamanı aşağıdakı məqamların nəzərə alınması vacibdir:

- Qarşıya qoyulmuş məqsədin dəqiq müəyyənləşdirilməsi və ona uyğun olan modelin seçilməsi – ölkə səviyyəsində tələbin qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması, yaxud enerji tələbatına təsir göstərən amillərin təhlili zamanı “yuxarıdan aşağıya” tipli (makro modellər; məsələn, ekonometrik modelləşdirmə yaxud ümumi tarazlıq təhlili) modellər daha çox məqsədmüvafiqdir. Öz növbəsində, “aşağıdan yuxarıya” tipli modellər (mikro modellər) sosial-iqtisadi təhlillər və müəyyən bir iqtisadi sahəni əhatə edən qiymətləndirmələr üçün daha çox uyğundur;

- Modellərin nəticələrinin düzgün təfsiri;

• Ssenarilərin işlənməsinə müxtəlif maraqlı tərəflərin cəlb olunması (xüsusilə, sosial-texniki ssenarilərdə).

Elektrik enerjisinə tələbi qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılmasının praktiki tətbiqi təcrübəsinə baxdıqda, inkişaf etmiş Avropa ölkələri və ABŞ-da və inkişaf etməkdə olan MDB və Asiya ölkələrində fərqli xüsusiyyətlərə malik olmasının şahidi oluruq. Bu xüsusiyyətlərə ilk növbədə, ölkələrin elektrik enerjisi bazarının tipi (liberal, qismən liberal, təbii inhisar) və tələbə təsir edən amillər (ümumi iqtisadi artım səviyyəsi, müxtəlif sektorlarda elektrik enerjisi istehlakı və texnoloji inkişafın təsiri ilə onlarda baş verən meyillər, elektrik enerjisinin pərakəndə satış qiyməti, elektrik enerjisinin istehsalında istifadə olunan yanacaq növləri və onların qiyməti, elektrik enerjisinə alternativ olan digər enerji daşıyıcıları və onların qiyməti) daxildir ki, tələbin qiymətləndirilməsi modellərində bu amillər aidiyyəti qaydada nəzərə alınır. Qeyd olunan amillər ABŞ və Avropa ölkələrində dövlətlər və şirkətlər səviyyəsində istifadə olunan bir sıra enerji resurslarının proqnozlaşdırılması modellərində nəzərə alınmışdır. Həmin modellərin geniş tətbiq olunanlarının xülasəsi aşağıdakı cədvəldə təqdim olunur [7, 8, 9, 10, 11, 12, 16, 20, 26, 28, 34, 37]:

Cədvəl 1

Qərbi ölkələrində enerji tələbinin proqnozlaşdırılmasında istifadə olunan əsas modellərin xüsusiyyətləri

Adı	Kateqoriyası	Xüsusiyyətləri
PİLOT	Proses (müxtəlif ekzogen proseslərin enerji tələbinə təsirinin nəzərə alınması)	İki hissədən ibarətdir: (1) 23 sektorlu dinamik sahələrarası balans modeli; (2) ilkin enerji resurslarının hasilatı və emalını əhatə edən enerji modeli. Hər iki model əmək resurslarının məhdudiyyəti, ayrı-ayrı sektorların enerji tələbatı tənlilikləri, enerjetikanın material və avadanlıq tələbi tənlilikləri ilə əlaqələndirilir.
MEDEE	Proses	Ölkənin enerji tələbinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan imitasiya modelidir. Ölkənin inkişafının sosial, iqtisadi və texnoloji xüsusiyyətlərini (sənaye istehsalının strukturu və inkişaf tempi, əhəlinin həyat səviyyəsi, ayrı-ayrı sahələrdə enerji istehakı) nəzərə alır.
EFOM (Energy Flow Optimization Model)	Proses	Model iki əsas hissədən ibarətdir: (1) Enerji təchizatı (enerji resurslarının hasilatı, emalı, ötürülməsi və istehlakçılara çatdırılması) və (2) Enerji istehlakı (iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində istehlak).
PRİMES	Proses	Avropa Birliyinin tədqiqat proqramlarında istifadə olunur. Model vasitəsilə enerji daşıyıcılarının qiymətlərin hesablanmasıyla, ayrıca bir zaman üçün hər bir enerji daşıyıcısına olan tələb və təklifin tarazlığı müəyyən olunur.
VLEEM (Very Long Energy and Environmental Model)	Proses	Enerji tələbatının qiymətləndirilməsi zamanı, bir tərəfdən mövcud texnologiya ilə ənənəvi enerji növlərinin istehlakı, digər tərəfdən yeni enerji növləri (alternativ və bərpa olunan) və texnologiyaları nəzərə alınır.
İSTUM-2	Proses	ABŞ-in regionlarında iqtisadiyyatda dəyişikliklər,

		enerji daşıyıcılarının qiymətlərinin dəyişməsi və ətraf mühitin mühafizəsinə olan tələbləri nəzərə almaqla sənaye sektorunda enerji texnologiyalarının tətbiqi imkanlarını araşdırır.
PAES	Ekonometrik	ABŞ-ın Federal Enerji Administrasiyası tərəfindən istifadə edilir. Enerji resurslarının istehsalı və istehlakı arasındakı əlaqəyə əsaslanır; doqquz ərazi bölgüsü üzrə yanacaq növlərinə tələbatın onların qiymətindən asılılığını, enerji resurslarının hasilatı və daşınması xərclərini və enerji bazarının tarazlıq vəziyyətinin tapılmasını ehtiva edir.
PURHAPS	Ekonometrik	17 istehsal və 8 qeyri-istehsal sahəsinin retrospektiv məlumatlarının təhlili əsasında gələcək enerji istehlakı qiymətləndirilir. Modelin dəyişənləri sənaye istehsalının həcmi, enerji daşıyıcılarının qiymətləri və əmək, kapital və materialın qiymətləridir.
İNRAD	Hibrid (proses və ekonometrik)	8 sənaye sahəsinə əhatə etməklə müvafiq ekonometrik tənliklər vasitəsilə elektrik enerjisi və üzvi yanacağa olan tələb qiymətləndirilir.
ORİM	Hibrid (proses və ekonometrik)	5 ildən 20 ilədək müddət üçün sənaye sektorunda enerji istehlakının çoxsaylı statistik verilənlər və istehsal amilləri əsasında proqnozlaşdırılması aparılır.

Tam liberal elektrik enerjisi bazarının ilk təşəkkül tapdığı ABŞ-da elektrik enerjisinə olan tələbin modelləşdirilməsi zamanı həm ölkə səviyyəsində, həm də ayrı-ayrı ştatlar səviyyəsində qiymətləndirilmələr aparılmışdır. K.Anderson [1] ABŞ-da bir ev təsərrüfatının orta illik elektrik enerjisi tələbinin statik proqnoz modelini təklif etmişdir. Modelin dəyişənləri qismində enerji daşıyıcılarının qiymətləri, elektrik məişət cihazlarının qiyməti, ev təsərrüfatlarının gəlirləri, ev təsərrüfatlarının ölçüsü, ABŞ-ın ştatlarında urbanizasiya səviyyəsi, orta yay temperaturu və orta qış temperaturu götürülmüşdür. M. Plaçkov və G. Pollitt [32] Avropa ölkələri və ABŞ-da makroiqtisadi səpgidə elektrik enerjisinin tələbatının qiymətləndirilməsində aparıcı amillər kimi əhalinin gəlirləri və elektrik enerjisinin qiymətinin istifadə olunması tövsiyə edir. Lakin onlar digər tərəfdən, mikroiqtisadi cəhətdən tələbin qiymətləndirilməsi baxımından, texnoloji dəyişikliklər və onların insanların elektrik enerjisi istehlakı davranışlarında yaratdığı dəyişikliklərin, yəni elektrik enerjisinə qənaət və fərdi elektrik enerjisi istehsalının artması meylinin diqqətə alınmasının vacibliyini vurğulayırlar. E.Mearns [27] Böyük Britaniyanın 2050-ci ilədək olan dövr üçün elektrik enerjisi tələbatını modelləşdirərkən, Britaniya hökumətinin tullantıların azaldılması ilə bağlı qarşıya qoyulmuş məqsədi baxımından, 2050-ci ildə elektrik enerjisinə olan tələbin əsasən iki amildən asılı olacağı mülahizəsini irəli sürür və onların modelə daxil edilməsini təklif edir: (1) havanın nisbi temperaturu və buna uyğun olaraq isitmə və soyutma cihazlarının istifadə edildiyi günlərin sayı (2) iş və istirahət günlərinin sayı. Z.Dilaver və L.Hunt [13] Türkiyədə əhalinin elektrik enerjisinə olan tələbatı modelinin dəyişənləri kimi əhalinin istehlak xərcləri, əhali qrupu üçün elektrik enerjisinin qiyməti və əhali qrupu üzrə elektrik enerjisi istehlakının dəyişmə meylli götürmüşdür. T.Sorasalmi [35] Finlandiyada əhali

istehlakçıları üzrə gündəlik və həftəlik yük qrafikləri əsasında “sistem dinamikası” vasitəsilə qısa və orta müddətli proqnoz modeli təklif etmişdir. R. Nourpanah, N. Ansary və S. Amini [30] İran İslam Respublikasında elektrik enerjisi olan tələbin modelləşdirilməsi məsələsinə elektrik enerjisi istehsalı, yəni təklif məvqeyindən yanaşır. Onlar elektrik enerjisinin istehsalı (MVt ölçüsündə) modelinin dəyişənləri kimi yarımstansiyaların transformator gücü, ötürücü xətlərin uzunluğu, elektrik enerjisi istehsalı üçün sərf olunmuş yanacaqın miqdarı, əhalinin və abonentlərin sayını istifadə etmişdir.

MDB ölkələrində elektrik enerjisi tələbatının qiymətləndirilməsi mövcud iqtisadi-riyazi üsullardan istifadə etməklə və ölkələrdə elektrik enerjisi istehlakı xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilir. Rusiyalı tədqiqatçılar Starkova və Kononov [40, 41] Rusiya Federasiyasının subyektlərində elektrik enerjisi tələbini qiymətləndirmək üçün təkif etdiyi əsas ekonometrik modellər iqtisadi fəaliyyət növləri (sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və rabitə, tikinti və s.) üzrə qurulur və iqtisadiyyat və dövlət siyasətinin müxtəlif inkişaf ssenarilərini nəzərə alır. Köməkçi modellərə əhalinin (şəhər və kənd əhalisi) elektrik istehlakı modeli, elektrik enerjisinin itki (texniki və kommertiya) modeli, tariflər üzrə istehlak kateqoriyalarını əhatə edən model, gücdən istifadə saatları modeli və regionlarda maksimal güc istifadəsi (“pik yüklər”) modeli daxildir. Z. Ataxanova və P. Howie [3] Qazaxstanda əhali, xidmət və sənaye sahələri və ümumən ölkə üzrə elektrik enerjisinə olan tələbatını elektrik enerjisi qiymətinin və gəlirin elastikliyindən asılı olaraq qiymətləndirir. B. Şit [42] Moldova Respublikasında elektrik enerjisi tələbinin modelləşdirilməsinə ÜDM və elektrik enerjisi istehlakı arasındakı səbəb-nəticə əlaqəsindən yanaşmış və ÜDM-in elektrik enerjisindən asılılığını xarakterizə edən dinamik ekonometrik model təkif etmişdir.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra ölkədə elektrik enerjisinə olan tələbin proqnozlaşdırılması ilə bağlı işlər həm elmi-tədqiqat müəssisələrində, həm də beynəlxalq təşkilatların həyata keçirdiyi layihələr çərçivəsində aparılır. Digər tərəfdən, hələ Sovet dövründə Azərbaycan da daxil olmaqla hər bir respublika üçün yanacaq-enerji balansları hazırlanırdı. Bu iş ölkə müstəqillik qazandıqdan sonra da aparılmaqdadır. SOCAR, “Azərenerji” ASC və “Azərişiq” ASC dövlət müəssisələri və Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Energetika Xidməti tərəfindən hər növbəti il müvafiq enerji balansları hazırlanır və Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyinə təqdim olunur. Energetika Nazirliyi həmin balansları sistemləşdirərək növbəti il üçün ölkənin proqnoz yanacaq-enerji balansını tərtib edir. Lakin yanacaq-enerji balanslarının tərtibi daha çox subyektiv amillərə, yəni enerji istehsalı və istehlakında gözlənilən əhəmiyyətli dəyişikliklər (iri enerji layihələri və s.), ölkənin iqtisadi inkişaf tempi (ÜDM-in artım səviyyəsi və s.) və mütəxəssis rəylərinə əsaslanır. Onların hazırlanması zamanı enerji istehlakının ətraflı sektoral təhlili və müasir (ekonometrik və s.) modelləşdirmə üsulları məhdud çərçivədə tətbiq olunur.

Hökumət tərəfindən elektrik enerjisi tələbinin proqnozlaşdırılması həmçinin, yanacaq-enerji kompleksinin inkişafı üzrə qəbul edilmiş inkişaf proqramlarında aparılır. Məsələn, ölkədə yanacaq-enerji kompleksinin inkişafı üzrə 2005-2015-ci illəri əhatə etmiş son proqramda [6] 2015-ci ilə qədər olan müddət ərzində elektrik enerjisinə olan tələbatın hər il orta hesabla 4,7 faiz, 2015-ci ildə isə 2004-cü ilə nisbətən ümumilikdə 1,7 dəfə artacağına gözləniləndiyi qeyd olunmuşdur. Dövlət proqramı elektrik enerjisi istehsalının proqnozlaşdırılması zamanı ÜDM-in və əhalinin sayının

artımı əsas meyarlar kimi götürülməsi qeyd olunmuşdur. Qeyd edək ki, iqtisadi inkişafın proqnozlaşdırılması zamanı və ya elektrik enerjisinə tələbin və bunlara müvafiq yeni güclərin yaradılması ehtiyacı qiymətləndirilərkən əhalinin sayı və iqtisadi artımı əlaqələndirən inteqral göstərici kimi sabit illik artım faizi əsas götürülür.

Azərbaycanda elektrik enerjisinə həm tələb, həm də təklifin proqnozlaşdırılması “Azərbaycan Respublikasında kommunal xidmətlərin (elektrik və istilik enerjisi, su və qaz) inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”nin [5] hazırlanması zamanı həyata keçirilmişdir. Sənəddə həmçinin, proqnozların pik yüklənmə, imkan gücü və ehtiyac güc baxımından qiymətləndirilməsi aparılmışdır. Proqnozlara görə, 2020-ci ildə ölkədə pik yüklənmə 4502 MVt, imkan gücü 5122 MVt, ehtiyac güc 620 MVt olacaqdır. Göründüyü kimi, 2020-ci ildə ehtiyac güc pik yüklənmənin 14%-ni təşkil edəcəkdir ki, bu da praktikada qəbul edilmiş 25%-lik normadan aşağıdır. Digər tərəfdən, mövcud elektrik stansiyalarının faydalı istismar müddətinin getdikcə azalması 2025-ci ilədək olan dövrdə mövcud stansiyaların yenidənqurma işlərinin aparılması və yeni güclərin yaradılması tələb olunan ehtiyat güc normasını təmin edə bilər. Nəhayət, qeyd olunan Yol Xəritəsində elektrik enerjisinin məhsul (yəni, kVts) olaraq tələbatının qiymətləndirilməsində ÜDM-ə paralel olaraq dəyişməsi, habelə əhalinin sayının artımı əsas meyarlar kimi götürülmüşdür.

Elektrik enerjisinə tələbin beynəlxalq təşkilatlar səviyyəsində proqnozlaşdırılması istiqamətində ilk kompleks addım ABŞ-ın Beynəlxalq İnkişaf Agentliyinin maliyyələşdirdiyi “Azərbaycanın Enerji Sektoruna Texniki Yardım” layihəsi çərçivəsində hazırlanmış “Azərbaycan Respublikasının İstilik Strategiyası” adlı hesabatda öz əksini tapmışdır [38]. Belə ki, hesabatda ölkənin istilik enerjisinə olan tələbatı proqnozlaşdırılmış və istilik məqsədləri üçün istifadə olunan alternativ enerji mənbəyi kimi elektrik enerjisinə olan gələcək tələb müvafiq olaraq müəyyən edilmişdir. Təklif olunmuş elektrik enerjisinin proqnoz modelində dəyişənlər qismində elektrik enerjisinin ölkədaxili istehsalı və əhalinin sayı, asılı dəyişən qismində isə elektrik enerjisinin ölkədaxili istehlakı götürülmüşdür. Dəyişənlər fərqli ölçü vahidlərinə malik olduğundan, elektrik enerjisi istehlakının onlardan asılılığına qeyri-xətti baxılmış, yəni elektrik enerjisi istehlakının dəyişmə sürətinin qeyd olunan parametrlərin dəyişmə sürətindən asılılığı nəzərdən keçirilmişdir. Azərbaycanda elektrik enerjisi tələbatının proqnozlaşdırılmasına kompleks yanaşma ilə bağlı digər nümunə “BP Exploration (Azerbaijan) Ltd.” şirkətinin sifarişi ilə Azərbaycanın “Azərbaycan Enerji Enciniring ənd Konsaltinq” MMC şirkəti tərəfindən hazırlanmış 2020-ci ilədək hazırlanmış qısa və uzunmüddətli proqnoz modelləridir [29]. Bu ekonometrik proqnoz modellərin qurulmasında sahəvi istehlak meylləri ilə yanaşı, energetika sektorundakı institusional xüsusiyyətlər də nəzərə alınmışdır.

2000-ci illərdən başlayaraq yeni elektrik stansiyalarının inşası və mövcud elektrik stansiyalarının yenidən qurulması, habelə ölkədəki iqtisadi inkişaf elektrik enerjisi tələbatının beynəlxalq maliyyə qurumları və digər donor təşkilatlar tərəfindən qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması zərurətini yaratdı. Enerji, o cümlədən elektrik enerjisinin ev təsərrüfatları tərəfindən istehlakının kompleks qiymətləndirilməsi ilk dəfə Dünya Bankının mütəxəssisləri tərəfindən aparıldı [24]. Dünya Bankı mütəxəssislərinin hazırladıqları ev təsərrüfatları üzrə elektrik enerjisinə tələb modelinin parametrlərinə elektrik enerjisi tarifi, ev təsərrüfatlarının gəliri, ev təsərrüfatlarında alternativ enerji mənbələrindən (təbii qaz, maye qaz, mərkəzi istilik sistemi, odun) istifadə və havanın temperaturu daxil idi. Model çoxdəyişənli

regressiya təhlilinə əsaslanırdı. Modelin məlumat mənbəyi kimi 2003-2004-cü illərdə Dünya Bankının Azərbaycanda apardığı ev təsərrüfatlarının enerji sorğusunun nəticələri çıxış etmişdir. Asiya İnkişaf Bankının sifarişi ilə “Mercados” məsləhətçi şirkəti tərəfindən [4] “Azərenerji” ASC-nin istehsal və ötürmə infrastrukturunu üzrə baş planının hazırlanması çərçivəsində 2025-ci ilədək olan dövr üçün elektrik enerjisinin proqnozu hazırlanmışdır. Bu proqnoz görə, ÜDM-in illik 5%-lik artımına müvafiq elektrik enerjisinə olan tələb 2025-ci ildə 42 milyard kVts olacaqdır. Tədqiqatda ümumilikdə ÜDM-in artım tempinə uyğun tələb proqnozlaşdırıldığını qeyd etsə də, “Mercados” şirkəti proqnozun işlənməsi metodologiyasını tam açıqlamamışdır. Yaponiya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Agentliyinin sifarişi ilə Yaponiyanın “Tokyo Electric Power Services Co.” şirkəti [36] tərəfindən ÜDM-in illik 4, 6 və 7%-lik artımına müvafiq elektrik enerjisinə olan tələbin “baza”, “yüksək” və “ən yüksək” proqnoz ssenariləri işlənmişdir. Gəlirin elastikliyindən istifadə etməklə ÜDM-in artım tempinə uyğun tələb proqnozlaşdırıldığı aparılırsa, Yapon şirkəti də “Mercados” şirkəti kimi müxtəlif ssenarilər üzrə proqnozların işlənməsi metodologiyasını tam açıqlamamışdır, hərçənd onların proqnoz nəticələri bir-birinə oxşardır. Asiya İnkişaf Bankının sifarişi ilə aparılmış Energetika Sektorunun Baş Planının yenilənməsinə dair digər tədqiqat işində [15] ÜDM-in illik artımını sabit olaraq 4% götürməklə 2025-ci ilədək olan dövr üçün elektrik enerjisinə olan tələbin “baza” (mövcud iqtisadi durumun sabit qalması), “zəif artımlı” (iqtisadi tənəzzül) və “yüksək artımlı” (yüksək iqtisadi artım) proqnoz ssenariləri işlənmişdir. “Zəif artımlı” ssenaridə ölkənin sosial-iqtisadi durumu əlverişsiz götürülmüş və gəlirin elastikliyi 0.8 civarında hesab olunmuşdur. Əksinə, “yüksək artımlı” ssenaridə gəlirin elastikliyi 1,5 səviyyəsində götürülmüşdür. Proqnozlara əsasən, “baza” vəziyyətində 2025-ci ildə elektrik enerjisinə olan tələb təqribən 35 milyard, “zəif artımlı” ssenaridə 31 milyard, “yüksək artımlı” ssenaridə 45 milyard kVts təşkil edəcəkdir. Lakin əvvəldə qeyd olunmuş digər şirkətlərdə olduğu kimi, bu proqnoz qiymətləndirmənin də metodologiyası tam açıqlanmır və əsas sərbəst dəyişən kimi ÜDM görünür.

Azərbaycanda elektrik enerjisinə olan tələbatın qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması ilə bağlı ayrı-ayrı yerli və xarici müəlliflərin də əhəmiyyətli tədqiqatları vardır. İ.Kliçnikova [23] 2003-2004-cü illərdə Dünya Bankının Azərbaycanda apardığı ev təsərrüfatlarının enerji sorğusunun məlumatları əsasında Azərbaycanın elektroenergetika sektorunda aparılan islahatların sosial rifaha təsirini qiymətləndirmişdir. Tədqiqatın nəticələrinə görə, elektrik təchizatı yaxşılaşdırılırsa, istehlakçılar daha yüksək tariflə ödəniş edə bilər. Müxtəlif qiymət artımı ssenarilərində elektrik enerjisinə olan tələbin orta qiymət elastikliyi mənfə 0.69-dur. Tədqiqat işində elektrik enerjisinə olan tələbin qiymətdən asılılığı qiymətləndirsə də, tələbin gələcək proqnozu hesablanmamışdır. K.Ramazanov və E.Hacıadə [33] elektrik enerjisi istehlakının dinamikasının təhlili və müvafiq proqnozlaşdırılması üsullarının təkmilləşdirilməsi əsasında 2011-2015-ci illər üzrə elektrik enerjisi tələbatını hesablamışlar. Onların tədqiqatında ilk dəfə olaraq elektrik enerjisi tələbatını proqnozlaşdırılması üsullarının təkmilləşdirilməsinə cəhd edilmişdir. Elektrik enerjisinə olan tələbat şərti olaraq üç komponentə bölünmüşdür: əhali qrupuna aid istehlakçıların tələbatı, qeyri-əhali qrupuna aid istehlakçıların tələbatı və elektrik enerjisinin istehsalı, ötürülməsi və paylanması zamanı yaranan texnoloji sərfiyyat. Müəlliflər tərəfindən ilkin olaraq, 2010-cu ilədək olan dövrə aid məlumatlar əsasında 2011-2015-ci illər üçün əhəlinin sayı xətti riyazi model əsasında

proqnozlaşdırılmışdır. Əhalinin sayı və adambaşına illik elektrik enerjisi sərfi əsasında əhalinin elektrik enerjisinə olan tələbatının minimum, innovativ və yüksək proqnozlarla müəyyən olunmuşdur. Qeyri-əhali qrupuna aid istehlakda qeyri-neft sektoru nəzərə alınmış və onun enerjitetümü əsas meyar kimi götürülmüşdür. Daha sonra qeyri-neft ÜDM-in 2011-2015-ci illər üzrə innovativ və ekstensiv proqnozu aparılmışdır və elektrik enerjisinə olan tələbat hesablanmışdır.

Son illərdə Azərbaycanda elektrik enerjisi tələbatının proqnozlaşdırılması istiqamətində əhəmiyyətli tədqiqat işi F.Həsənov, C.Mikayılov və L.Hant [18] tərəfindən aparılmışdır. Müəlliflər elektrik enerjisinə olan adambaşına tələbatın, adambaşına düşən faktiki elektrik enerjisi istehlakı, elektrik enerjisinin qiyməti, qeyri-neft sektoru üzrə real ÜDM, adambaşına ÜDM, istilik mövsümü və havalandırma (kondisioner) istifadəsi günlərinin sayından asılılığını ifadə edən qeyri-xətti ekonometrik model qurmuşlar. Müxtəlif kointeqrasiya və xətalara düzəliş üsulları vasitəsilə model yoxlanılmış və ən yaxşı kointeqrasiya üsulu kimi “Yohansen” üsulu seçilmişdir. Modelin nəticələrinə görə, 2025-ci ildə Azərbaycanda elektrik enerjisinə olan ümumi tələbat yüksək proqnoz ssenarisində 45 milyard kVts olacağı proqnozlaşdırılmışdır. Tədqiqat işində həmçinin adambaşına tələbin qiymət və gəlirdən elastikliklərinə də baxılmışdır. Təqdirəlayiq haldır ki, bu tədqiqat işində ilk dəfə Azərbaycanın elektrik enerjisinə olan tələbinin proqnozlaşdırılmasında dərin statistik təhlillərdən istifadə olunmuşdur.

Nəzərdən keçirilmiş elmi ədəbiyyatın əsas məqamlarını aşağıdakı kimi xülasələşdirmək olar:

- Demək olar ki, bütün mənbələr elektrik enerjisinə tələbatın proqnozlaşdırılması zamanı ölkə iqtisadiyyatının və əhalinin sayının gözlənilən artımını əsas parametr kimi müəyyən edir. Bu hal elektrik enerjisi istehlakına tarixən əhali və qeyri-əhali olmaqla iki istehlakçı qrupu mövqeyindən baxılması ilə əlaqədardır;

- Müəyyən tədqiqatlarda və təklif olunan modellərdə elektrik enerjisinə tələbin yalnız əhali və qeyri-əhali deyil, sahələrarası əlaqələr baxımından nəzərdən keçirilməsi təklif olunmuşdur (məsələn, “PILOT” modeli);

- Nəhayət, digər qrup mənbələrdə elektrik enerjisinə alternativ olan enerji növlərinin, texnoloji tərəqqinin, həmçinin ev təsərrüfatlarının iqlimə uyğun enerji istehlakı meylləri, adambaşına istehlak elektrik enerjisinə tələbin proqnozlaşdırılmasında amillər kimi təklif olunur. Hər halda, bu yanaşmalar bugünkü dövrdə tələbin proqnozlaşdırılması mütərəqqi olsa da, tələbin sırf əhali mövqeyindən proqnozlaşdırılması kimi görünür.

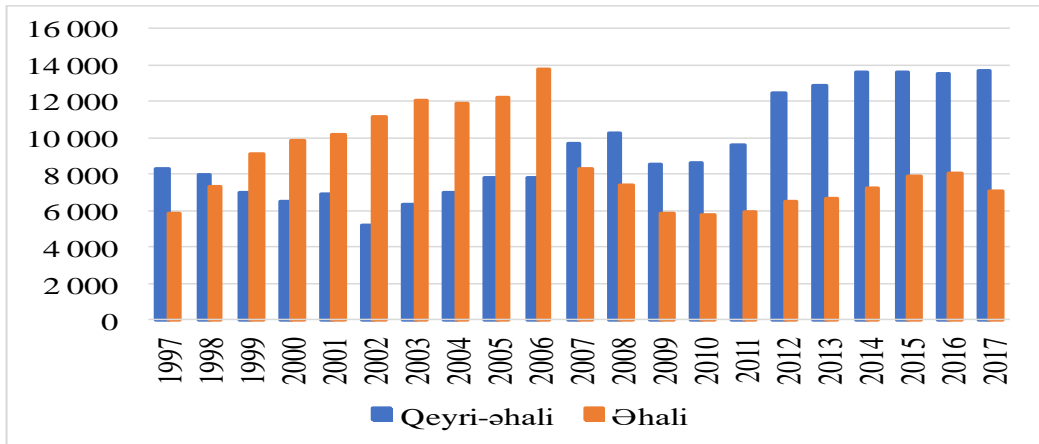
Elektrik enerjisinə tələbin qısamüddətli proqnoz modelinin işlənməsi

Azərbaycanda elektrik enerjisinin istehlakı prosesinin təhlili göstərir ki, elektrik enerjisinə tələbinə bir sıra amillər təsir göstərir. Elektrik enerjisinin tələbinə təsir edən amillər çoxluğu təhlil edilərək təklifə ən çox təsir edən amillər kimi əhalinin sayı və iqtisadi inkişafı xarakterizə edən makroiqtisadi göstəricilər təsir edir [38].

Makroiqtisadi inkişaf göstəricilərinin təhlili göstərir ki, elektrik enerjisinin tələbinə təsir edən əsas makroiqtisadi göstərici Ümumi Buraxılışdır. Lakin burada Ümumi Buraxılış Milli Hesablar Sisteminin standart sahə bölgüsündəki elektrik enerjisinin daxil olduğu sahə çıxılmaqla baxılmalıdır ki, Ümumi Buraxılışla elektrik enerjisinin tələbi arasında mümkün avtokorrelyasiya halının qarşısı alınsın.

Tələbin ümumi ekonometrik proqnoz modelinin qurulması üçün ilk növbədə əhalinin sayı və Ümumi Buraxılışın zamandan asılılığı proqnozları verilmişdir.

Elektrik enerjisinin istehsal və istehlakına və əhalinin sayına dair məlumatlar Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin internet saytından götürülmüşdür. Daha sonra, tələbin əhalinin sayı və ÜB-dən asılılığı “Eviews 7” proqram [14] paketində ekonometrik qiymətləndirilmişdir. Qeyd olunduğu kimi, qiymətləndirmə zamanı ÜB-nin dəyərindən “Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı”nın dəyəri çıxılmışdır. Subyektiv səbəblərdən, daha doğrusu, uçot və nəzarət sisteminin zəif olması, elektrik enerjisi qiymətlərinin aşağı olması və təbii qaz və istilik təchizatının olmaması səbəbindən elektrik enerjisinin əsasən əhali tərəfindən istehlakında süni artmalar müşahidə olunurdu. Azərbaycanda elektrik enerjisi istehlakının uçot sisteminin 2008-ci ildən başlayaraq təkmilləşdirilməsi, elektrik enerjisi tariflərinin yüksəldilməsi və təbii qaz və istilik təchizatlarının tədricən yaxşılaşması əhalinin istehlakının 2009-cü ildən sonra ümumi istehlakda payının azalması və getdikcə stabilləşməsinə gətirib çıxarmışdır (Şəkil 1).

Şəkil 1. Azərbaycanda son 20 ildə əhali və qeyri-əhali tələbatçıları üzrə elektrik enerjisi istehlakının dinamikası, milyon kilovat-saat (kVts)

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi (www.stat.gov.az)

Qeyd olunanlar nəzərə alınaraq, zaman sırası aralığı 2009-2017-ci illər götürülmüşdür. “Eviews 7” proqram paketində ölkənin elektrik enerjisi istehlakının (tələb) əhalinin sayı və ÜB-dən asılılığı üçün aşağıdakı model alınmışdır:

$$\log(ELEKTR\_OLKE\_TEL) = 3.806 * \log(EHALI\_SAY) + 0.127 * \log(UB\_ENERJISIZ) - 39.055 \quad (1)$$

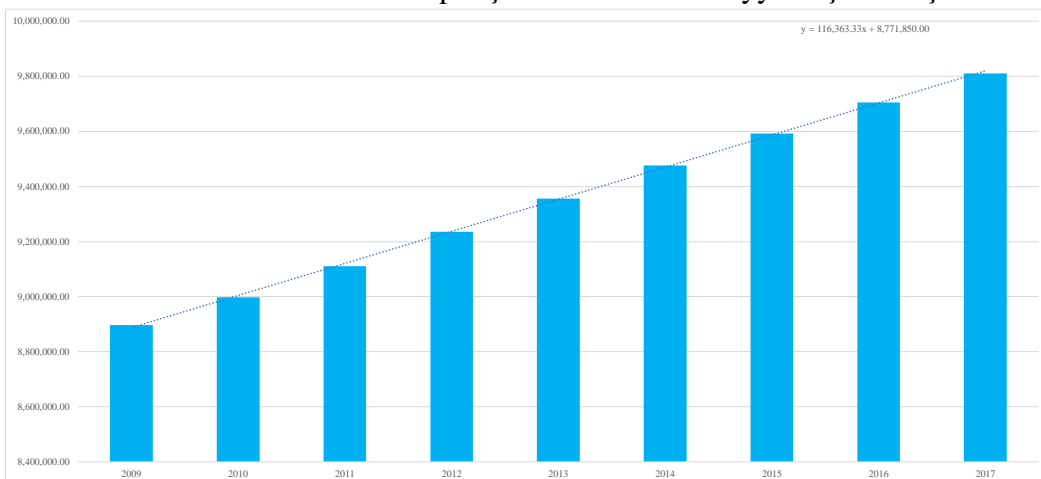
Burada, *ELEKTR_OLKE_TEL* – ölkə üzrə elektrik enerjisinin istehlakı, kVts; *EHALI_SAY* – ölkə əhalisinin illər üzrə sayı, nəfər; *UB_ENERJISIZ* – Ümumi Buraxılışın “Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı”nın dəyəri çıxılmaqla qalan hissəsi, milyon manat.

Modelin adekvatlığını xarakterizə edən meyarların qiymətlərinin “Eviews 7” proqram paketindən çıxan nəticələri Əlavə 1-də verilmişdir.

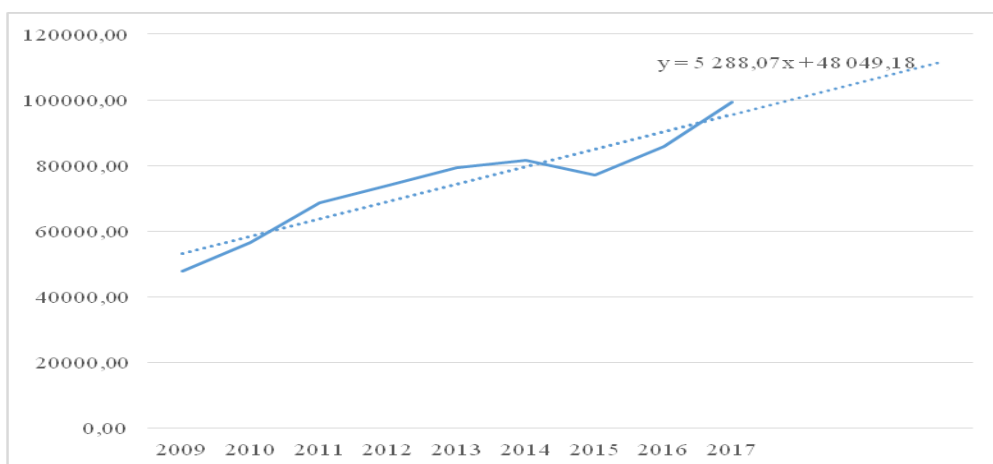
Modeldən görüldüyü kimi, elektrik enerjisi istehlakının daha çox əhalinin sayından asılı olduğu görünür. Başqa sözlə, əhalinin sayının bir faiz artımı elektrik enerjisinə olan tələbi 3.8 faiz artırır. ÜB-nin bir faiz artımı isə tələbi 0.13 faiz artırır. Görüldüyü kimi, tələbə ən çox təsir edən faktor əhalinin sayının dəyişməsidir.

Alınmış modeldə “R kvadratı”, “Durbin-Watson” və sərbəst dəyişənlərin statistik etibarlılığı adekvat səviyyədədir. Göstərilən model elektrik enerjisinə tələbin yalnız qeyd olunan dövr üçün əhalinin sayı və ÜB-dən asılılığını göstərdiyindən,

onun proqnozlaşdırılması üçün ilk öncə sərbəst dəyişənlərin proqnozu verilməlidir. Bunun üçün əhalinin sayı və ÜB-nin dəyərinin “Eviews 7” proqram paketində 2009-2017-ci illəri əhatə edən xətti asılılıqlar şəklində trendi müəyyənləşdirilmişdir.

Şəkil 2. Əhalinin sayının 2009-2017-ci illər üzrə dəyişməsi və onun xətti trendi

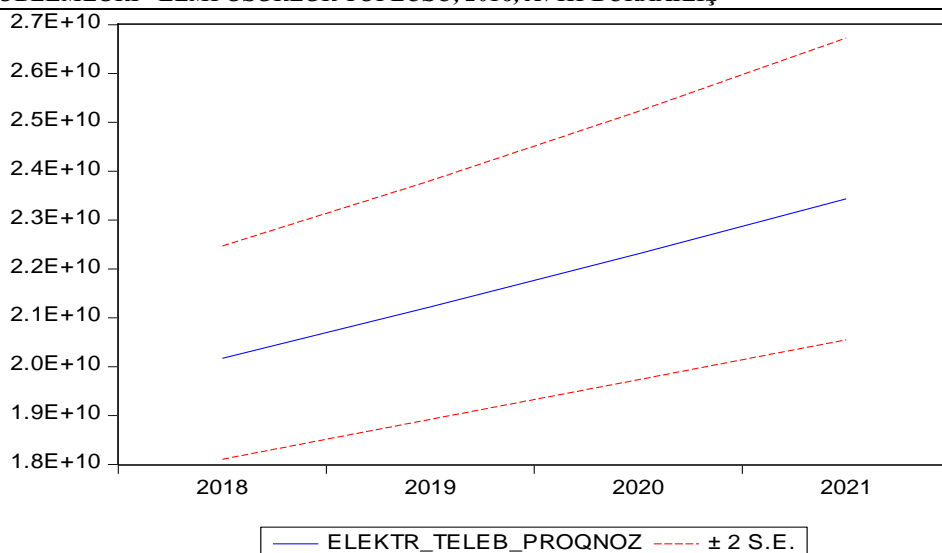

Şəkil 3. Ümumi Buraxılışın 2009-2017-ci illər üzrə dəyişməsi və onun xətti trendi

Əhalinin sayı üzrə alınmış $y=116363.33x+8771850$ xətti asılılığı vasitəsilə 2018, 2019, 2020 və 2021-ci illər üçün əhalinin sayı müvafiq olaraq 9.94, 10.05, 10.16 və 10.28 milyon nəfər proqnozlaşdırılmışdır.

ÜB-nin dəyəri üzrə alınmış $y=5288.07x+48049.18$ xətti asılılığı vasitəsilə 2018, 2019, 2020 və 2021-ci illər üçün ÜB-nin dəyəri müvafiq olaraq 100930, 106218, 111506 və 116794 milyon manat proqnozlaşdırılmışdır.

Növbəti mərhələdə əhalinin sayı və ÜB-nin dəyəri üzrə 2018-2021-ci illərə aid proqnoz göstəriciləri onların “Eviews 7” proqram paketində istifadə olunan məlumat bazasındakı sütunlarına daxil edilmişdir. Sərbəst dəyişənlərin 2018-2021-ci illərə aid proqnoz qiymətləri əsasında asılı dəyişən olan elektrik enerjisi istehlakı, yuxarıda göstərilmiş qeyri-xətti loqarifmik asılılıq vasitəsilə müvafiq dövr üçün “Eviews 7” proqram paketində proqnozlaşdırılmışdır:

Şəkil 4. Elektrik enerjisinə tələbin proqnozlaşdırılması üzrə “Eviews” proqram paketindən çıxan nəticə

Proqnoz nəticələrinə əsasən, 2018, 2019, 2020 və 2021-ci illərdə elektrik enerjisinə olan tələbin müvafiq olaraq 20.17, 21.22, 22.3 və 23.4 milyard kilovat-saat təşkil edəcəyi gözlənilir.

Elektrik enerjisinə təklifin qısamüddətli proqnoz modelinin işlənməsi

Azərbaycanda elektrik enerjisinin istehsalı prosesinin təhlili göstərir ki, elektrik enerjisinə təklifinə müəyyən amillər təsir göstərir. Elektrik enerjisinin təklifinə təsir edən amillər çoxluğu təhlil edilərək təklifə ən çox makroiqtisadi göstəricilər olan Aralıq İstehlak ($Aİ$) və Son İstehlak ($Sİ$) xəcləri təsir edir.

Tələbin ekonometrik təhlilinə analoji olaraq, elektrik enerjisi təklifinin “Eviews 7” proqram paketində $Aİ$ və $Sİ$ Xərclərindən asılılığına baxılmışdır. “Eviews 7” proqram paketində ölkənin elektrik enerjisi təklifinin $Aİ$ və $Sİ$ -dən asılılığı aşağıdakı kimi müəyyən olunmuşdur:

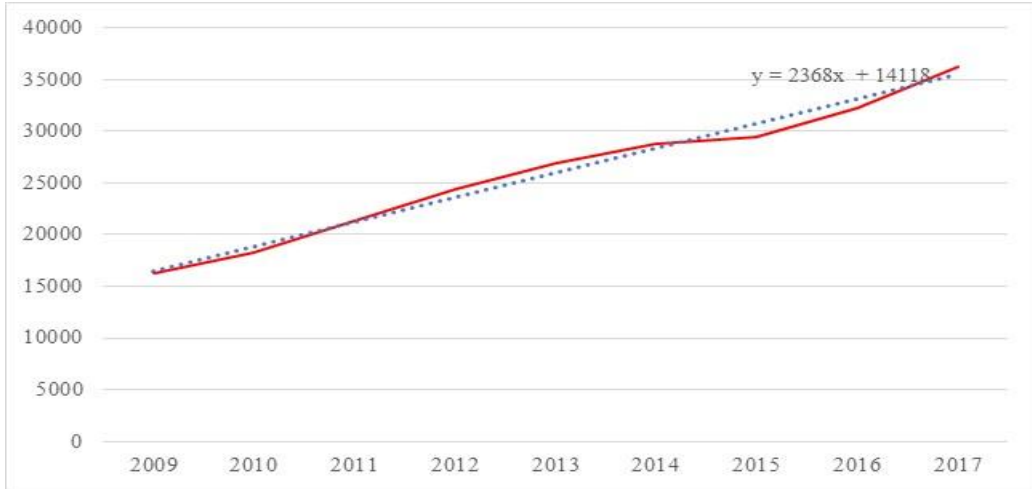
$$\log(ELEKTR\_ISTEHSAL) = 0.819 * \log(ARALIQ\_ISTEHLAK) + 0.343 * \log(SON\_ISTEHLAK) + 19.065 \quad (2)$$

Burada, $ELEKTR\_ISTEHSAL$ – ölkə üzrə ümumi elektrik enerjisi istehsalı, milyon kVts; $ARALIQ\_ISTEHLAK$ – ölkə üzrə Aralıq İstehlakın ümumi dəyəri, milyon manat; $SON\_ISTEHLAK$ – ölkə üzrə Son İstehlakın ümumi dəyəri, milyon manat.

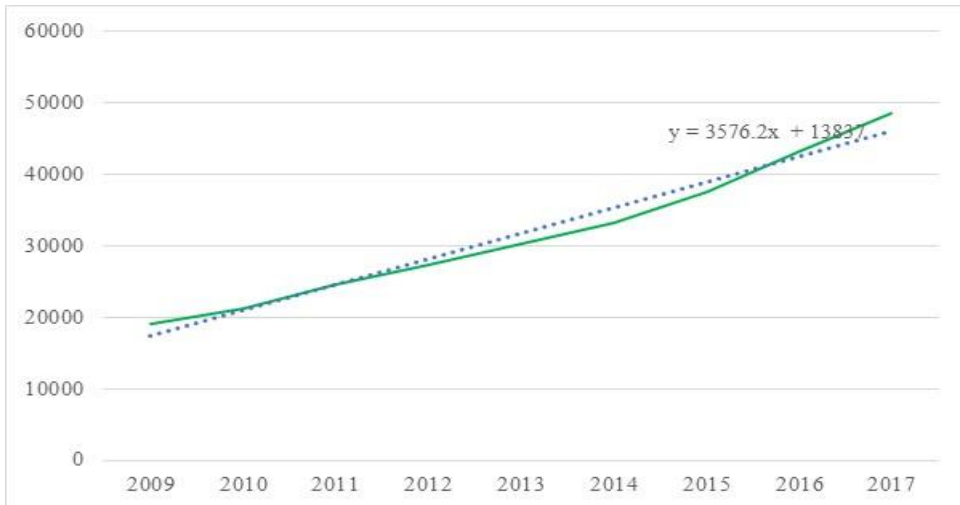
Modelin adekvatlığını xarakterizə edən meyarların qiymətlərinin “Eviews 7” proqram paketindən çıxan nəticələri Əlavə 2-də verilmişdir. Nəticələrdən belə görünür ki, bu modeldə “R kvadratı”, “Durbin-Watson” və sərbəst dəyişənlərin statistik etibarlılığı adekvat səviyyədədir və proqnozlaşdırmağa imkan verir.

“Eviews 7” proqram paketindən çıxan nəticələrə görə, elektrik enerjisinin istehsalı daha çox $Aİ$ -dən asılıdır, yəni $Aİ$ Xərclərinin bir faiz artımı elektrik enerjisi istehsalını 0.8 faiz artırır. $Sİ$ -nin bir faiz artımı isə, əksinə təklifi 0.34 faiz azaldır.

Elektrik enerjisinə tələbin qiymətləndirilməsində olduğu kimi, göstərilən model təklifin yalnız 2009-2017-ci illər dövrü üçün $Aİ$ və $Sİ$ -dən asılılığını göstərdiyindən, onun proqnozlaşdırılması üçün ilk öncə sərbəst dəyişənlərin proqnozu verilməlidir. Tələbin qiymətləndirilməsində kimi, $Aİ$ və $Sİ$ Xərcləri üçün 2009-2017-ci illərin xətti asılılıq şəklində trendi müəyyənləşdirilmişdir.

Şəkil 5. AI Xərclərinin 2009-2017-ci illər üzrə dəyişməsi və onun xətti trendi

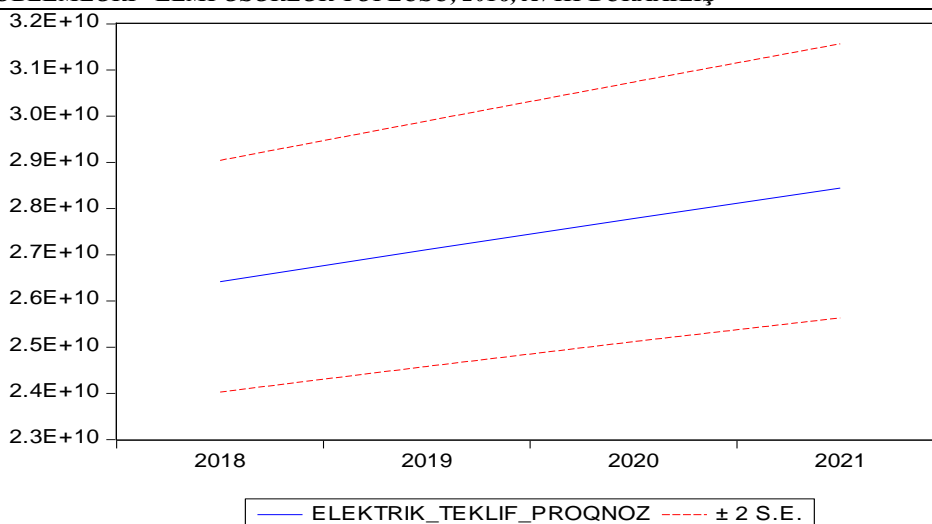
Şəkil 6. SI Xərclərinin 2009-2017-ci illər üzrə dəyişməsi və onun xətti trendi

AI Xərcləri üzrə alınmış $y=2368x+14118$ xətti asılılığı vasitəsilə 2018, 2019, 2020 və 2021-ci illər üçün AI Xərcləri müvafiq olaraq 37798, 40166, 42534 və 44902 milyon manat proqnozlaşdırılmışdır.

SI Xərcləri üzrə alınmış $y=3576.2x+13837$ xətti asılılığı vasitəsilə 2018, 2019, 2020 və 2021-ci illər üçün SI Xərcləri müvafiq olaraq 49599, 53175, 56751 və 60328 milyon manat proqnozlaşdırılmışdır.

AI və SI Xərcləri üzrə 2018-2021-ci illərə aid proqnoz göstəriciləri onların “Eviews 7” proqram paketində istifadə olunan məlumat bazasındakı sütunlarına daxil edilmişdir. Sərbəst dəyişənlərin 2018-2021-ci illərə aid proqnoz qiymətləri əsasında asılı dəyişən olan elektrik enerjisi istehsalının əvvəldə göstərilmiş qeyri-xətti loqarifmik asılılıq vasitəsilə müvafiq dövr üçün “Eviews 7” proqram paketində proqnozlaşdırılmışdır:

Şəkil 7. Elektrik enerjisinə təklifin proqnozlaşdırılması üzrə “Eviews” proqram paketindən çıxan nəticə

Proqnoz nəticələrinə əsasən, 2018, 2019, 2020 və 2021-ci illərdə elektrik enerjisinin təklifinin (istehsal) müvafiq olaraq 26.4, 27.11, 27.8 və 28.4 milyard kilovat-saat təşkil edəcəyi gözlənilir.

Nəticə

Məqalədə elektrik enerjisinin tələb və təklifinə təsir göstərən amillər seçilmiş və bu amillərin hər biri ayrı-ayrılıqda ekonometrik qiymətləndirilmiş və nəticədə tələb və təklif üçün ayrı-ayrılıqda qısamüddətli proqnoz aparılmasına imkan verən ekonometrik modellər təklif edilmişdir.

Tələb və təklifin qurulmuş ekonometrik modelləri əsasında aparılmış proqnozların nəticələri göstərir ki, təklif tələbi 2018-ci ildə 31%, 2019-cu ildə 28%, 2020-i ildə 25% və 2021-ci ildə 21% üstələyir.

Bununla bərabər, tələb və təklif üçün təklif edilmiş proqnoz modelləri həm tələb, həm də təklif üçün ayrılıqda bir sıra kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələrini müşahidə etməyə imkan verir:

- Elektrik enerjisinə gələcək tələb daha çox əhalinin artımından asılıdır və Ümumi Buraxılışın tələbə təsiri cüzdür. Bu vəziyyət ölkə iqtisadiyyatının strukturu ilə əlaqədardır. Belə ki, Azərbaycan iqtisadiyyatında son 15 ildə neft sektorunun rolu xeyli artmışdır. Neft sektorunun aid olduğu “Mədənçixarma” sənayesinin buraxılışı 2003-2017-ci illərdə 10 dəfə artsa da, bu sahədə elektrik enerjisi istehlakı cəmi 1.1 dəfə artmışdır. İqtisadi nəzəriyyə baxımından bu hala qeyri-qiymət amillərinin təsiri ilə tələb əyrisinin sağa sürüşməsi kimi nəzərdən keçirə bilərik;

- Elektrik enerjisinə gələcək təklif daha çox Milli Hesablar Sistemindəki Aralıq İstehlak xərclərindən asılıdır və Son İstehlakın təsiri kiçikdir. Bu hal Son İstehlak xərclərinin əsasını təşkil edən ev təsərrüfatlarının elektrik enerjisi xərclərindəki azalma ilə izah edilə bilər. Belə ki, son 10 ildə elektrik enerjisi qiymətinin artımı və əvəzedici əmtəə olan təbii qaz təchizatının, habelə istilik təchizatının yaxşılaşması ilə ev təsərrüfatlarının elektrik enerjisi xərcləri azalmışdır. İqtisadi nəzəriyyə baxımından bu hala qeyri-qiymət amillərinin təsiri ilə təklif əyrisinin sola sürüşməsi kimi nəzərdən keçirə bilərik. Beləliklə, elektrik enerjisinə təklifin qısamüddətli perspektivdə artımı daha çox Aralıq İstehlak xərcləri ilə bağlı olacaqdır;

• Təklifin proqnoz göstəricilərini tələbi kifayət qədər üstələməsi proqnoz dövründə yaranacaq tələbin mövcud istehsal gücləri vasitəsilə qarşılınması imkanının olduğunu göstərir. Bu isə, mövcud güclərdən səmərəli istifadə edilməməsini və qeyd olunan dövrdə yeni istehsal güclərinin yaradılmasına ehtiyac olmayacağı anlamına gəlir.

Qısamüddətli tələb və təklif ekonometrik modellər üzrə aparılmış qiymətləndirmələr, (1) Azərbaycanın elektrik enerjisi sistemində qısamüddətli dövr üçün əlavə enerjidən səmərəli istifadə və qənaət potensialının olduğunu və mövcud güclərdən səmərəli istifadə edilməsinin vacibliyini ortaya qoyur, (2) mövsümi, gecəgündüz və istehlak həcmindən asılı olaraq dəyişən çevik tarif sisteminin tətbiqini və ölkədə iri sənaye tələbatçılarının artması fonunda güc və reaktiv enerji komponentlərinin nəzərə alınmasını zəruri edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Anderson K.P. Residential Energy Use: An Econometric Analysis, Rand Corporation, 1973
2. Assessment of future energy demand: A methodological review providing guidance to developers and users of energy models and scenarios, International Risk Governance Council, 2015
3. Atakhanova, Z.; Howie, P. Electricity demand in Kazakhstan. Energy Policy 2007, 35, 3729–3743
4. Azerenerji Generation and Transmission Master Plan 2010–2025, Mercados. 2010.
5. Azərbaycan Respublikasında kommunal xidmətlərin (elektrik və istilik enerjisi, su və qaz) inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir)
6. Azərbaycan Respublikasının Yanacaq-Enerji Kompleksinin İnkişafı (2005-2015-ci illər) üzrə Dövlət Proqramı (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2005-ci il 14 fevral tarixli 635 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir)
7. Buzoianu M., Brockwell A., and Seppi D., A Dynamic Supply-Demand Model for Electricity Prices, Carnegie Mellon University, 2005
8. Chateau B., Lapillonnie B. The MEDEE Approach: Analysis and Long-term Forecasting of Final Energy Demand of Country. – France, 1978.
9. Chateau B., Quercia N. Assessment of the very long term development of the needs of energy services: the VLEEM methodology. France, 2003
10. Chen K., Kung S. Synthesis of qualitative and quantitative approaches to long range forecasting//Technol. Forecast. And Soc. Change. 1984. Vol. 26, № 355. 266 p.
11. Contreras F., J., Conejo A. and Espinola R. Forecasting next-day electricity prices by time series models. IEEE Transactions on Power Systems, 17(2):342–348, 2002.
12. Dantzig G.H., Parikh S.C. On a PILOT Linear Programming Model for Assessing Physical Impact on the Economy of a Changing Energy Picture // Energy: Mathematics and Models. SIAM, Philadelphia, 1976. – P. 93-106
13. Dilaver Z. and Hunt L., Modelling and Forecasting Turkish Residential Electricity Demand, Surrey Energy Economics Centre, November 2010

14. EViews 7 User Guide. Quantitative Micro Software, LLC, 2010
15. Fichtner. Update of the Power Sector Master Plan of Azerbaijan 2013—2025; Fichtner: Stuttgart, Germany, 2013
16. Gale A. Bord. Forecasting Industrial Energy Use, USA, 1991
17. Gujarati N. D. Basic Econometrics. Fourth Edition 2004, 1004 p.
18. Hasanov F.J, Hunt L.C. and Mikayilov C.I. Modeling and Forecasting Electricity Demand in Azerbaijan Using Cointegration Techniques, *Energies*, Volume 9, Issue 12, 2016
19. Hofman, P.S., Elzen, B.E., & Geels, F.W. (2004). Sociotechnical scenarios as a new policy tool to explore system innovations: co-evolution of technology and society in the Netherlands electricity domain. *Innovation: Management, Policy & Practice* 6(2): 344-360.
20. Hogan W.W. Project Independence Evaluation System: Structure and Algorithms // *Proceedings of Symposia in Applied Mathematics*. Providence: American Mathematical Society, 1977. – Vol. 21. – P. 121-137
21. Kann, A., & Weyant, J. P. (2000). Approaches for performing uncertainty analysis in large-scale energy / economy policy models. *Environmental Modelling and Assessment* 5: 29-46.
22. Karjalainen, J., Käkönen, M., Luukkanen, J., & Vehmas, J. Energy models and scenarios in the era of climate change. Briefing Report, Finland Futures Research Centre, 2013
23. Klytchnikova, I. Methodology and Estimation of the Welfare Impact of Energy Reforms on Households in Azerbaijan. Ph.D. Thesis, University of Maryland, Gollege Park, MD, USA, 2006
24. Lampietti J.A., Banerjee S.G. and Branczik A. People and Power: Electricity Sector Reforms and the Poor in Europe and Central Asia, the World Bank, 2007
25. Lipinsky, A., 1990, Demand Forecasting Methodologies, Special Issue of *Energy*, 15, 3&4, pp. 207-11.
26. Mantzos L., Capros P. The PRIMES. Version 2. Energy System Model: Design and features. National Technical University of Athens, Greece, 1995
27. Mearns E., UK Electricity 2050: a demand model, 2016 (www.euanmearns.com; accessed in June 2018)
28. Morgan, M.G., & Keith, D. (2008). Improving the way we think about projecting future energy use and carbon dioxide // *Climatic Change* 90: 189-215.
29. Near-Term and Long-Term Forecast for Natural Gas and Electric Energy Consumption in Azerbaijan, prepared by AEEC LLC for BP Exploration (Azerbaijan) Ltd, 2005
30. Nourpanah R., Nourpanah P., Ansary N., Amini S. Econometric Model for Forecasting Power Generation in Iran // *Australian Journal of Basic and Applied Sciences*, 5(12): 2021-2027, 2011
31. O'Mahony, T. Integrated scenarios for energy: A methodology for short term. *Futures* 56: 41-57, 2014.
32. Platchkov L.M and Pollitt M. G. The Economics of Energy (Electricity) Demand, University of Cambridge Electricity Policy Research Group Working Paper No.1116, April 2011
33. Ramazanov K.N., Hacızadə E.M. Enerjisistemdə dinamikanın iqtisadi-statistik təhlili və proqnozlaşdırılması metodlarının təkmilləşdirilməsi //

Azərbaycanın Vergi Xəbərləri, 2011, № 10, s.39-54

34. Rattsø, J. 1982. Different macroclosures of the original Johansen model and their impact on policy evaluation // Journal of Policy Modeling 4 (1): 85.97.

35. Sorasalmi T. Dynamic Modelling of Household Electricity Consumption, Aalto University, 2012

36. Study for Electric Power Sector in Azerbaijan, Japan International Cooperation Agency, prepared by Tokyo Electric Power Services Co., Tokyo, 2013

37. The EC Energy and Environmental model EFOM-ENV/GAMS. Netherlands, Energy Research Foundation ECN, November 1991

38. The Heat Supply Strategy of Azerbaijan Republic, PA Government Services Inc., USAID, 2004

39. World energy scenarios: composing energy futures to 2050. London: World Energy Council (2013)

40. Кононов Ю.Д., Гальперова Е.В. и др. Методы и модели прогнозных исследований взаимосвязей энергетики и экономики, Новосибирск: Наука, 2009. 178 с.

41. Старкова Г.С. Комплекс Экономико-Математических Моделей Прогнозирования Потребления Электроэнергии В Регионах РФ и Его Инструментальная Реализация, Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук, Пермь, 2014

42. Шит Б.М, Динамическая Модель «Потребление Электроэнергии – ВВП» для Республики Молдова, Институт энергетики АНМ, 2005

Əlavə 1. “Eviews 7” program paketində ölkənin elektrik enerjisi istehlakının (tələb) əhalinin sayı və Ümumi Buraxılışdan asılılığı

```

Estimation Command:
=====
LS LOG(ELEKTR_OLKE_TEL) LOG(EHALI_SAY) LOG(UB_ENERJISIZ) C

Estimation Equation:
=====
LOG(ELEKTR_OLKE_TEL) = C(1)*LOG(EHALI_SAY) + C(2)*LOG(UB_ENERJISIZ) + C(3)

Substituted Coefficients:
=====
LOG(ELEKTR_OLKE_TEL) = 3.80586163505*LOG(EHALI_SAY) +
0.127060193716*LOG(UB_ENERJISIZ) - 39.0551167519

Dependent Variable: LOG(ELEKTR_OLKE_TEL)
Method: Least Squares
Date: 03/23/19 Time: 20:48
Sample: 2009 2017
Included observations: 9
    
```

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
LOG(EHALI_SAY)	3.805862	1.208681	3.148771	0.0198
LOG(UB_ENERJISIZ)	0.127060	0.186973	0.679565	0.5221
C	-39.05512	17.47530	-2.234875	0.0668

```

R-squared          0.944963   Mean dependent var  23.45466
Adjusted R-squared 0.926618   S.D. dependent var  0.160627
S.E. of regression 0.043512   Akaike info criterion -3.170337
Sum squared resid  0.011360   Schwarz criterion   -3.104596
Log likelihood     17.26652   Hannan-Quinn criter. -3.312207
F-statistic        51.50899   Durbin-Watson stat  1.422311
Prob(F-statistic)  0.000167
    
```

Əlavə 2. “Eviews 7” program paketində ölkənin elektrik enerjisi istehsalının Aİ və Sİ-dən asılılığı

Estimation Command:				
=====				
LS LOG(ELEKTRIK_ISTEHSAL) LOG(ARALIQ_ISTEHLAK) LOG(SON_ISTEHLAK) C				
Estimation Equation:				
=====				
LOG(ELEKTRIK_ISTEHSAL) = C(1)*LOG(ARALIQ_ISTEHLAK) +				
C(2)*LOG(SON_ISTEHLAK) + C(3)				
Substituted Coefficients:				
=====				
LOG(ELEKTRIK_ISTEHSAL) = 0.819398286868*LOG(ARALIQ_ISTEHLAK) -				
0.342602199563*LOG(SON_ISTEHLAK) + 19.0648716945				
Dependent Variable: LOG(ELEKTRIK_ISTEHSAL)				
Method: Least Squares				
Date: 03/23/19 Time: 20:48				
Sample: 2009 2017				
Included observations: 9				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
LOG(ARALIQ_ISTEHLAK)	0.819398	0.298661	2.743577	0.0336
LOG(SON_ISTEHLAK)	-0.342602	0.252318	-1.357818	0.2234
C	19.06487	0.655788	29.07170	0.0000
R-squared	0.914826	Mean dependent var	23.83274	
Adjusted R-squared	0.886434	S.D. dependent var	0.118130	
S.E. of regression	0.039809	Akaike info criterion	-3.348227	
Sum squared resid	0.009509	Schwarz criterion	-3.282485	
Log likelihood	18.06702	Hannan-Quinn criter.	-3.490097	
F-statistic	32.22188	Durbin-Watson stat	1.651985	
Prob(F-statistic)	0.000618			

**КРАТКОВРЕМЕННАЯ ЭКОНОМЕТРИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ
ПРОГНОЗИРОВАНИЯ СПРОСА И ПРЕДЛОЖЕНИЯ ЭЛЕКТРИЧЕСТВА В
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ**

Фариз Оруджалы оглу МАММЕДОВ

Резюме

Тенденции развития производства и потребления электроэнергии являются решающим фактором в определении соответствующих направлений развития электроэнергетического сектора. В этом контексте оценка и прогнозирование моделирования спроса и предложения на электроэнергию имеет большое значение.

В этой статье рассматривается историческая база данных по производству и потреблению электроэнергии в Азербайджанской Республике для анализа тенденций спроса и предложения электроэнергии и выявления

ключевых факторов, влияющих на спрос и предложение. Основываясь на выявленных факторах, соответствующие зависимости были оценены эконометрически. Затем на основе построенных моделей были подготовлены краткосрочные прогнозы спроса и предложения на электроэнергию на 2018–2021 годы.

***Ключевые слова:** электричество, спрос, потребление, краткосрочный прогноз, эконометрическая модель, производство электричество, потребление электричество*

SHORT-TERM ECONOMETRIC FORECAST MODEL OF ELECTRICITY DEMAND AND SUPPLY IN AZERBAIJAN REPUBLIC

Fariz Orujali MAMMADOV

Abstract

The evolution trends of electricity generation and consumption serve as a crucial factor in determination of relevant development directions of electricity sector. In this context, assessment and forecast modelling of electricity demand and supply is significantly important.

This article examines the historical electricity generation and consumption database in Azerbaijan Republic to analyze the electricity demand and supply trends and identify key factors affecting the demand and supply. Based on the identified factors, relevant dependences were econometrically evaluated. The short-term electricity demand and supply forecasts for 2018-2021 were then prepared based on the built models.

***Key words:** electricity, demand, supply, short-term forecast, econometric model, electricity generation, electricity consumption*

MÜƏLLİFLƏR ÜÇÜN QAYDALAR

1. “Azərbaycanda iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri və problemləri” Elmi Əsərlər Toplusuna iqtisad elmlərinə aid Azərbaycan, rus və ingilis dillərində məqalələr qəbul edilir.
2. Məqalənin ümumi həcmi, qrafik materiallar, cədvəllər, düsturlar, ədəbiyyat siyahısı və xülasələr də daxil olmaqla 8 səhifədən az olmamalıdır.
3. Məqalənin mətni Times New Roman-12 şrifti ilə 1 intervalla çap olunmalıdır.
4. Məqalədə UOT indeksi göstərilməlidir.
5. Məqalədə müəllif(lər)in tam ad(lar)ı və elektron poçt ünvan(lar)ı, işlədiyi (işlədikləri) müəssisənin (müəssisələrin) ad(lar)ı və yer(lər)i göstərilməlidir.
6. Məqalədə qrafik materiallar, cədvəllər, düsturlar mətnə uyğun yerlərdə yerləşdirilməli, ixtisar edilmiş sözlər birinci dəfə açıq yazılmalıdır.
7. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq, müəllif(lər)in gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.
8. Məqalənin mövzusu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır (məsələn, [1] və ya [1, s. 119] kimi işarə olunmalıdır). Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə nömrələnməlidir. Eyni ədəbiyyata mətnə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
9. Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır, biblioqrafik təsviri verilərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının «Dissertasiyaların tərtibi qaydaları» barədə qüvvədə olan təlimatının «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» bölməsinin 10.2-10.4.6 tələbləri əsas götürülməlidir.
10. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və digər etibarlı mənbələrinə üstünlük verilməlidir.
11. Məqalənin hər üç dildə xülasəsi və açar sözləri verilməlidir. Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri və açar sözlər bir-birinin eyni və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır, müəllif(lər)in gəldiyi elmi nəticələri, işin elmi yeniliyini, tətbiqi əhəmiyyətini və s. əks etdirməlidir. Hər bir xülasədə məqalənin adı, müəllif(lər)in tam ad(lar)ı göstərilməlidir. Beş açar sözü verilməlidir.
12. Məqalə Müəllif anketi ilə birlikdə təqdim edilməlidir.

MÜƏLLİF ANKETİ

Müəllifin adı, ata adı, soyadı	
Məqalənin UOT indeksi, adı	
Müəllifin e-mail ünvanı	
Telefonu	
Təhsil aldığı müəssisənin adı	
Elmi dərəcəsi, vəzifəsi, işlədiyi təşkilatın adı və yeri	
Məqalənin digər jurnallara göndərilmədiyi haqqında zəmanət	
Məqalənin təhvil verildiyi tarix	
Müəllifin imzası	

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

1. В Сборник научных трудов «Особенности и проблемы реализации экономических реформ в Азербайджане» принимаются статьи по экономике на азербайджанском, русском и английском языках.
2. Общий объем статьи, включая графические материалы, таблицы, формулы, список литературы, резюме, должен быть не менее 8 страниц.
3. Текст статьи должен быть набран шрифтом Times New Roman-12 с одинарным межстрочным интервалом.
4. В статье следует указать индекс УДК.
5. В статье следует указать полное имя и адрес электронной почты автора(ов), название и место работы.
6. В статье графические материалы, таблицы, формулы должны размещаться в соответствии с текстом, сокращенные слова первый раз пишутся открыто.
7. В конце научной статьи должны быть указаны научный результат, к которому пришел(ли) автор(ы), научная новизна, прикладная значимость, экономическая эффективность работы и т.д.
8. В статье должны указываться ссылки на научные источники (например, [1] или [1, с. 119]). Список литературы дается в конце статьи и нумеруется по алфавиту. При повторном цитировании литературы, ссылка указывается прежним номером.
9. Информация о каждой ссылке со списка литературы должна быть полной и точной. Библиографическое описание ссылаемого источника должно соответствовать его типу (монография, учебник, научная статья и т.д.). При библиографическом описании цитируемого источника нужно основываться на требования 10.2-10.4.6 раздела «Используемая литература» действующей инструкции «Правила оформления диссертаций» Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.
10. В списке литературы должны преобладать научные статьи, монографии и другие источники последних 5-10 лет.
11. В статье следует дать резюме и привести ключевые слова на трех языках. Составленные на разных языках резюме и ключевые слова должны быть идентичными, соответствовать содержанию статьи и отражать научную новизну, прикладную значимость работы и научные итоги автора(ов). В каждом из резюме должно указываться заглавие статьи, полное имя автора(ов). Следует указать 5 ключевых слов.
12. Рукопись статьи представляется в редакцию вместе с Анкетой автора.

АНКЕТА АВТОРА

Полное имя автора	
Индекс УДК и название статьи	
E-mail автора	
Телефон	
Место учебы	
Ученая степень, должность, название и место работы	
Подтверждение того, что статья не была послана в другие периодические научные издания	
Дата подачи статьи	
Подпись автора	

RULES FOR AUTHORS

1. In Collection of scientific works "Peculiarities and Problems of Realization of Economic Reforms in Azerbaijan" articles on economics are accepted in Azerbaijani, Russian and English languages.
2. The total volume of the article, including graphical materials, tables, formulas, references, summary, should be at least 8 pages.
3. The text of the article should be typed in Times New Roman-12 font with single line spacing.
4. The article should indicate the UDC index.
5. In the article should be indicated the full name and e-mail address of the author(s), name and place of work.
6. In the article, graphic materials, tables, formulas should be placed in accordance with the text, abbreviated words are first written openly.
7. At the end of the scientific article, must be indicated the scientific result, that the author(s) came to, the scientific novelty, the applied significance, the economic efficiency of the work, etc.
8. The article should refer to scientific sources (for example, [1] or [1, page 119]). The list of references is given at the end of the article and is numbered alphabetically. When re-quoting the literature, the reference is indicated by the previous number.
9. Information about each link from the list of literature should be complete and accurate. The bibliographic description of the source referred to must correspond to its type (monograph, textbook, scientific article, etc.). In the bibliographic description of the source cited, it is necessary to base on the requirements 10.2-10.4.6 of the section "Used literature" of the current instruction "Rules for the formulation of dissertations" of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.
10. In the list of literature should prevail scientific articles, monographs and other sources of the last 5-10 years.
11. The article should give a summary and key words in three languages. The summary and key words in different languages should be identical, correspond to the content of the article and reflect the scientific novelty, applied significance of the work and scientific results of the author(s). Each summary should contain the title of the article, the full name of the author(s). Should indicate 5 keywords.
12. The manuscript of the article is submitted to the editorial office together with the author's Questionnaire, as specified in the appendix.

AUTHOR'S QUESTIONNAIRE

Author's full name	
UDC index and title of the article	
Author's E-mail	
Telephone	
Place of study	
Academic degree, position, title and place of work	
Confirmation that the article was not sent to other periodical scientific publications	
Date of submission of the article	
Author's signature	
Signature of the recipient	

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
İQTİSADİYYAT NAZİRLİYİNİN
İQTİSADİ İSLAHATLAR ELMİ TƏDQIQAT İNSTİTUTU

AZƏRBAYCANDA İQTİSADİ İSLAHATLARIN
HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ PROBLEMLƏRİ

Elmi əsərlər toplusu,
XVIII buraxılış

Bakı – 2018

Əlaqə üçün məlumat:

İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu,
AZ 1011, Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri,
H.Zərdabi prospekti, 88a
Telefon: (+99412) 430 01 70;
Faks: (+99412) 430 03 06
Elektron poçt: office@ier.az
İnternet səhifəsi: [http:// www.ier.az](http://www.ier.az)

Yığılmağa verilib: 08.05.2018. Çapa imzalanıb: 8.09.2018.

Formatı: Sifariş Tirajı: 300 nüsxə.

“ÇAP ART” Nəşriyyat Evinin mətbəəsində çap edilib.

Qiyməti müqavilə ilə.